

Gert Avenarius, Lukians Schrift zur Geschichtsschreibung. Dissert. Frankfurt. a. M.-Meisenheim am Glan, Anton Hain, 1954. Σελ. 184.

Ἄμεσως ὕστερα ἀπὸ τὸ δεύτερο Παρθικό πόλεμο (162·165) ἔγραψε ὁ Λουκιανὸς μιὰ διεξοδική διατριβή, σὲ τύπο ἐπιστολῆς, πρὸς κάποιον Φίλωνα μὲ θέμα τὸ πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν, παίρνοντας ἀφορμὴ τὰ πολυάριθμα ἀναξιόπιστα καὶ κακογραμμένα ἔργα ποὺ ἱστοροῦσαν τὰ περιστατικὰ τοῦ πολέμου αὐτοῦ. Σκοπὸς του δὲν ἦταν νὰ περιγράψῃ καὶ αὐτὸς τὰ γεγονότα· ἐκεῖνο ποὺ ἤθελε ἦταν νὰ δώσῃ τοὺς κανόνες τῆς σωστῆς κατὰ τὴ γνώμη του ἱστοριογραφίας, καὶ αὐτοὺς ὁμοῦς ὀχισστηματικά. Ὅ,τι γράφει δὲν φιλοδοξεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ μιὰ «μικρὴ παραίνεση» στοὺς κατοπινοὺς ἱστοριογράφους (κεφ. 4).

Ἡ διατριβὴ τοῦ Λουκιανοῦ, παρ' ἑλῆ τὴ γνωστὴ ἐπιπολαιότητα τοῦ συγγραφέα, δὲν εἶναι χωρὶς ἀξία· γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα δὲν μᾶς σώζεται ἄλλο ἔργο θεωρητικό, ποὺ νὰ μᾶς δίνῃ τοὺς σκοποὺς καὶ τὴ μέθοδο τῆς ἱστοριογραφίας, χωρὶς φυσικὰ αὐτὸ νὰ σημαίνει πῶς οἱ Ἕλληνες ἱστορικοί, ἀπὸ τοὺς πρώτους πρώτους κιόλας, ἀκόμα καὶ οἱ ῥήτορες καὶ ἄλλοι, δὲν εἶχαν στοχαστῆ πάνω στὰ θέματα αὐτά.

Ὁ Avenarius στὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ ποὺ κρίνουμε ἐπιχειρεῖ, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας, μιὰ συστηματικὴ ἀνάλυση τῶν θεμάτων ποὺ ἀγγίζει ἡ μεθοδολογία τοῦ Λουκιανοῦ: σκοπὸς τῆς ἱστοριογραφίας (τὸ χρῆσιμον, τὸ τερονόν)· διαφορὰ τῆς ἱστοριογραφίας ἀπὸ τὴν ποίηση καὶ τὸ ἐγκώμιον· ἀπαραίτητες ἐμφυτες καὶ ἐπίκτητες ἱκανότητες τοῦ ἱστορικοῦ (σύνεσις πολιτικὴ, δύνναμις ἐρμηνευτικὴ)· εἰδικές γνώσεις (γνώμη στρατιωτικὴ μετὰ τῆς πολιτικῆς, ἐμπειρία στρατηγικὴ) καὶ ἦθος τοῦ ἱστοριογράφου (φιλαλήθεια, ἀκρίβεια, παρρησία, ἀκραιότητα)· ἀρετὲς τοῦ ἱστορικοῦ ὕφους (διήγησις λείως τε καὶ ὁμαλῶς προοῦσα, τὸ καθαρόν, τὸ σαφές, νοῦς σύστοιχος καὶ πυκνός, τὸ πρόπον, στολισμὸς τοῦ λόγου: σχήματα καὶ ρυθμοί)· προεργασίες (συναγωγὴ τῶν πραγμάτων, ὑπόμνημα)· ἔριστικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου (τὸ ἐν καὶ σύμμετρον, τὸ προοίμιον· ἀρετὲς τῆς διήγησις: ἡ τάξις, τὸ τάχος, τὸ ἐναργές· ἐκφράσεις, λόγοι, ἔπαινοι καὶ ψόγοι, μῦθοι).

Στήν ἐμπεριστατωμένη αὐτὴ ἀνάλυση ὁ συγγραφέας συγκρίνει μὲ ἀξιέπαινη προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια τὰ μεθοδολογικὰ κεφάλαια τοῦ Λουκιανοῦ μὲ ἀνάλογες σκέψεις τῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων ἱστοριογράφων· ἀκόμα γυρεύει κάθε φορά νὰ δηγηθῆ ὡς τὸν συγγραφέα—ἱστορικό, σοφιστὴ, ρήτορα—ποῦ γιὰ πρώτη φορά διατύπωσε παρόμοιους στοχασμούς, ὥστε νὰ γίνῃ δυνατὸ νὰ διαπιστωθοῦν οἱ ἀμεσες καὶ ἔμμεσες πηγές τοῦ Λουκιανοῦ, ποῦ δὲ φημιζόταν καὶ πολὺ γιὰ τὴν πρωτοτυπία του.

Ἡ ἔρευνα τοῦ Avenarius καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Λουκιανὸς δὲν προσβάλλει καμιά δική του καινούργια σκέψη, οὔτε ὅμως φαίνεται νὰ διασκευάζῃ κανένα πιδὸ παλιὸ σχετικὸ θεωρητικὸ ἔργο, ὅπως παραδέχονται ἄλλοι ἐρευνητές· τὸ μόνο ποῦ ἔκανε ἦταν νὰ συγκεντρώσῃ τοὺς κοινούς τόπους, ὅπως τοὺς θυμόταν ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν ρητορικῶν σχολῶν, ποῦ μέσα σὲ ἄλλα ἐμελετοῦσαν καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἱστοριογραφίας καὶ τὰ ἔργα τῶν παλαιότερων ἱστορικῶν· γι' αὐτὸ καὶ ὁ Λουκιανὸς ἀνακατῶνει τὶς αὐστηρὲς ἀρχές τοῦ Θουκυδίδη—τοῦ μόνου ποῦ φαίνεται πὼς μελέτησε τὸ ἔργο του, τουλάχιστο τὸ προοίμιό του—μὲ τὶς διαφορετικὰ προσανατολισμένες ἀπαιτήσεις τῆς σχολῆς τοῦ Ἰσοκράτη.

Γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστοριογραφικὴ θεωρία δὲν ἔχει ἀκόμα γραφῆ συστηματικὴ μελέτη καὶ αὐτὸ μεγαλῶνει τὴ σημασία τῆς ἐργασίας τοῦ Avenarius, ποῦ διαφωτίζει, ἂς εἶναι καὶ ἀπὸ τὴν περιορισμένη σκοπιὰ της, πολλὰ ἱστοριογραφικὰ ζητήματα, ἰδιαιτέρα τὶς ἀπαιτήσεις ποῦ προσβάλλονται στὸν ἱστορικὸ τῆς μετακλασικῆς ἐποχῆς. Θὰ ἤθελα σχετικά νὰ τονίσω δύο σημεῖα, ποῦ χτυποῦν ἀμέσως στὴν ἀντίληψη ὁποιοῦ ἀσχολήθηκε κάπως μὲ τὰ ἀρχαία ἐλληνικὰ ἱστοριογραφικὰ θέματα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ πολεμικὴ πιδὸ ἀσκεῖ ὁ κάθε σχεδὸν νεώτερος ἱστορικός πάνω στοὺς πιδὸ παλιούς ὁμότεχνους. Τὸ ἀγωνιστικὸ στοιχεῖο χαρακτηρίζει δίχως ἀμφιβολία τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα σὲ κάθε του ἐκδήλωση· τόσο ἔντονη ὅμως κριτικὴ δὲ βλέπουμε νὰ τὴν ἀσκοῦν οἱ Ἕλληνες στὰ ἄλλα εἶδη τοῦ λόγου ὅσο στὴν ἱστοριογραφία. Θὰ ἔλεγα, ὁ κάθε ἱστορικός, ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο κιόλας, συνειδητοποιεῖ τὴ μέθοδό του μελετώντας τὰ λάθη τῶν προδρόμων του. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἡ κατηγορία τοῦ γελοίου εἶναι συχνή· οἱ Ἕλληνων λόγοι πολλοὶ τε καὶ γελοῖοι, ὡς ἐμοὶ φαίνονται, εἰσὶν (Ἑκαταῖος, FGrHist 1 F 1), γελῶ ὁρέων γῆς περιόδους γράφαντας πολλοὺς· ἤδη καὶ οὐδένα νόον ἐχόντως ἐξηγησάμενον (Ἡρόδοτος 4, 36, γιὰ τὸν Ἑκαταῖο κατὰ κύριο λόγον), ἐν τούτοις (τοῖς κατὰ γῆν ἀγῶσιν) ἐὰν ἐπὶ τὰ κατὰ μέρος ἐπισιήσας τις θεωρῇ τὰς ἐκτάξεις καὶ μετατάξεις τὰς καὶ αὐτοὺς τοὺς κινδύνους, γελοῖος φαίνεται καὶ παντελῶς ἄπειρος καὶ ἀόρατος τῶν τοιούτων ὢν (Πολύβιος 12, 25 f, 3, γιὰ τὸν Ἐφορο).

Τὸ δεύτερο σημεῖο: οἱ ἀπαιτήσεις γιὰ τὸν καλὸ ἱστορικὸ φαίνονται νὰ μεγαλώνουν στὰ μετακλασικὰ χρόνια· τὴν τῶν ζητοῦν νὰ ἔχη καὶ ἐμπειρίαν τῶν πολεμικῶν ἔργων καὶ τῶν ἐν ταῖς πολιτείαις πράξεων καὶ περιστάσεων (Πολύβιος 12, 25 g, 1), ἢ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τοὺς ὄρους τοῦ Λουκιανοῦ, γνώμην στρατιωτικὴν μετὰ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐμπειρίαν στρατηγικὴν (κεφ. 37). Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς οἱ καινούργιες αὐτὲς ἀπαιτήσεις δὲν σημαίνουν ὅτι στὸ μεταξύ ἡ ἱστορικὴ μέθοδος ἐκλείπτοντο καὶ τελειοποιήθηκε· σημαίνουν ἀπλούστατα ὅτι ὁ μεταγενέστερος ἱστορικὸς ἔχει χάσει ὅ,τι γιὰ τοὺς παλαιότερους, γιὰ τὸ Θουκυδίδη νὰ ποῦμε, ἦταν αὐτονόητο: νὰ εἶναι ἄνθρωπος ἀκεραιωμένος, ὄχι «εἰδικός», καὶ γι' αὐτὸ ὡς πολίτης νὰ παίρνη ἐνεργὸ μέρος στὰ πράγματα τῆς πολιτείας, καὶ τὰ εἰρηνικὰ καὶ τὰ πολεμικὰ. Τώρα πιά ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀποξενωθῆ ἀπὸ τὴν πόλιν του· καὶ ἂν ἔχη τὴ φιλοδοξία νὰ συγγράψῃ καὶ νὰ εἰδικευτῆ στὴν ἱστορία, νομίζει ὅτι τοῦ φτάνει νὰ κλειστῆ στὸ σπίτι του καὶ νὰ καταπιαστῆ στὴ δουλειά, χωρὶς καμιά πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ πείρα. Εἶναι οἱ βυβλιακοὶ ἱστορικοὶ (Πολύβ. 12, 25, 2), ποὺ ὅ,τι ξέρουν τὸ ξέρουν ἀπὸ τὰ βιβλία, οἱ κατοικίδιοι, ὅπως πρὸ χαρακτηριστικὰ τοὺς ἀποκαλεῖ ὁ Λουκιανὸς (κεφ. 37). Γι' αὐτὸ καὶ τὰ τόσα κωμικὰ τους σφάλματα ποὺ στηλιτεύει ὁ Λουκιανός, γι' αὐτὸ καὶ οἱ νέες ὑποχρεώσεις ποὺ οἱ θεωρητικοὶ νιώθουν τὴν ἀνάγκη νὰ τοὺς ἐπιβάλλουν.

Στὸν Avenarius χαιρετίζουμε ἕναν νέο καλὸ φιλόλογο· εἴμαστε βέβαιοι πὼς ἡ δξύνειά του καὶ ἡ ἐπιμέλειά του θὰ δώσουν καὶ ἄλλους, ἀκόμα πρὸ μεστοὺς καρπούς.

I. Θ. ΚΑΚΡΙΑΗΣ

Michel B. Sakellariou, La Migration grecque en Ionie. Athènes 1958. 80 Μ. Σελ. XX, 568, 5 χάρται. [Collection de l'Institut Français d'Athènes].

Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα παναρχαίων λαῶν, οἵτινες ἐγκατασταθέντες ὡς ἔποικοι εἰς διαφόρους τόπους ἐδημιούργησαν ἰδίαν ἱστορίαν καὶ πολιτισμόν, ἀποτελεῖ σπουδαιότατον, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ δυσκολώτατον, ἔνεκα ἐλλείψεως ἐπαρκῶν ἀμέσων πηγῶν, πρόβλημα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Τμῆμα τοιοῦτου προβλήματος, ἀφορῶν εἰς τὴν Ἰωνίαν, ἔρχεται νὰ διαφωτίσῃ ἡ προκειμένη ἐκ 568 σελίδων μελέτη τοῦ καὶ ἐξ ἄλλων ἱστορικῶν ἔργων γνωστοῦ συγγραφέως Μιχαήλ Σακελλαρίου, ἡ περιληφθεῖσα εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἐν Ἀθήναις Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου.

Μετά σύντομον Πρόλογον, όπου ἐκτίθενται τὰ χρονικά καί τὰ συγγραφικά ἐν γένει πλαίσια τῆς μελέτης, ἀκολουθεῖ πίναξ συντομογραφικῶν τῶν ἐν τῇ μελέτῃ χρησιμοποιουμένων ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν δημοσιευμάτων καί ἡ ἐκ 18 σελίδων Εἰσαγωγή, ὅπου ὁ συγγραφεύς, περιγράφων τὸ θέμα τῆς μελέτης του, ἐκθέτει τοὺς λόγους, δι' οὓς περιορίζεται ἡ ἔρευνα εἰς τὴν Ἴωνίαν, χωριζομένην ἀπὸ τὰς ἄλλας δόμους ἀποικίας. Ἐν συνεχείᾳ παρέχεται ἀναγραφή γενικωτέρων διὰ τὴν Ἴωνίαν καί εἰδικωτέρων δι' ἐκάστην ἰωνικὴν ἀποικίαν νεωτέρων ἐργασιῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀναγραφή τῆς τε ἀρχαίας συγγραφικῆς παραδόσεως καὶ τῶν ὡς ἐμμέσων πηγῶν χρησιμοποιουμένων περιστατικῶν στοιχείων (faits), ἠθῶν, ἐθίμων, λατρείας, γλώσσης, τοπωνυμίων κ.λ.π. κατὰ τὴν συνήθη διάκρισιν, εἰς τὰ γενικώτερα δι' ὅλην τὴν Ἴωνίαν καί εἰς τὰ μερικώτερα δι' ἐκάστην ἰωνικὴν ἀποικίαν. Ἡ Εἰσαγωγή τελειώνει μὲ σύντομον ἀνάλυσιν τοῦ θέματος, μὲ διάγραμμα τῆς μελέτης καί μὲ γενικὰς τινὰς παρατηρήσεις περὶ τῆς μεθόδου, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὁ συγγραφεύς ὡς πρὸς τὴν κρίσιν καί τὴν ἐκτίμησιν τῶν πηγῶν.

Τὸ κύριον σῶμα τοῦ συγγράμματος ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσαρα μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον (σελ. 19-243) ἐξετάζεται ἡ γεωγραφικὴ προέλευσις τῶν ἀποίκων 1) κατὰ τὰ γραμματειακὰ τεκμήρια καί 2) κατὰ τὰ συμπαρομαρτοῦντα στοιχεία, ἡ δὲ ἐξέτασις διεξάγεται κατὰ κεφάλαια, ὅσα εἶναι καὶ αἱ ἰωνικαὶ ἀποικίαι: Μίλητος, Μυσοῦς, Πριήνη, Μελία, Σάμος, Μαγνησία, Πύγεια, Ἐφεσος, Κολοφών, Λέδεδος, Τέως, Χίος, Ἐρυθραί, Κλαζομεναί, Σμύρνη καὶ Φώκαια. Προτάσσεται ἡ ἐξέτασις τῆς γραμματειακῆς παραδόσεως καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέτασις τῶν συμπαρομαρτούντων στοιχείων, γλωσσικῶν, λεξικογραφικῶν, μυθολογικῶν, λατρευτικῶν, τοπωνυμικῶν καὶ λοιπῶν, τελειώνει δὲ ἕκαστον κατὰ ἀποικίαν κεφάλαιον μὲ τὸ συμπέρασμα (conclusion). Εἰς τὸ τέλος δὲ τοῦ βίου πρώτου μέρους παρέχεται σύνψις τῶν κατ' ἀποικίαν συμπερασμάτων μὲ δύο πίνακας: Πρῶτον τῆς κατὰ χώρας προελεύσεως ἐκάστης ἀποικίας καί δεύτερον τῆς κατὰ μητροπόλεις ἀποικιακῆς αὐτῶν ἀφετηρίας. Περὶ τῶν συμπερασμάτων, εἰς τὰ ὅποια καταλήγει ὁ συγγραφεύς, ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὅτι τινὰ εἶναι ἴσως ἐπιδεκτικὰ ἐπιφυλάξεων, ἀλλ' ὅτι ἡ ἐν γένει τεκμηρίωσις αὐτῶν στηρίζεται εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος ὑπαρχόντων στοιχείων, εἰς τοῦτο δὲ μᾶς εὐρίσκει ἐντελῶς συμφώνους.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος (σελ. 245-302) ἐξετάζεται ἡ ἐθνικὴ καταγωγή τῶν ἀποίκων κατὰ τὴν αὐτὴν μέθοδον: Προτάσσονται 1) Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν γραμματειακῶν τεκμηρίων καὶ ἀκολουθοῦν 2) Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν περιστατικῶν στοιχείων, ἐπίσης κατὰ ἐκάστην ἀποικίαν.

κίαν, περατοῦται δὲ τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος τοῦ βιβλίου μὲ περίληψιν, μὲ γενικά συμπεράσματα καὶ μὲ πίνακα, ὅπου σημειώνονται αἱ καθ' ἑκάστην ἰωνικὴν ἀποικίαν διαλεκτικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ ἐπιδράσεις ἄλλων φυλῶν, ἐλληνικῶν καὶ μὴ ἐλληνικῶν.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος (σελ. 303·358), ἀφορῶν εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν μεταναστεύσεων, προηγεῖται ἡ ἐξέτασις τῶν ἱστορικῶν καὶ χρονολογικῶν κειμένων, ἐπιγραφικῶν μνημείων, ἐπικῶν ἀναμνήσεων, ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν ἐλληνικὸν ἐποικισμόν τῆς Ἰωνίας καθόλου, ἔπεται δὲ ἡ ἐκτίμησις τῶν μαρτυριῶν καὶ ἐμμέσων τεκμηρίων ἐξ ὧν διαφωτίζονται τὰ καθ' ἑκάστην τῶν πόλεων. Ἐν τέλει παρέχεται πίναξ συνοψίζων τὰ ἐπὶ μέρους ἀποτελέσματα.

Εἰς τὸ τέταρτον καὶ τελευταῖον μέρος τοῦ συγγράμματος (σελ. 359·481) ἐξετάζεται Α') ἡ κατάστασις εἰς ἣν εὗρισκετο ἡ Ἰωνία πρὸ τοῦ ἐλληνικοῦ ἀποικισμοῦ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ, ἐπίσης κατὰ κεφάλαια - πόλεις καὶ μὲ τὴν αὐτὴν πάντοτε μέθοδον, προτασσομένης τῆς ἐξετάσεως τῆς γραμματικῆς παραδόσεως καὶ ἀκολουθούσης τῆς ἐξετάσεως τῶν ἄλλων στοιχείων. Καὶ Β') ἐξετάζεται πρῶτον ἀνεξαρτήτως τῶν ἰωνικῶν τεκμηρίων καὶ τῶν ἄλλων στοιχείων ἡ ἐθνικὴ ὑπόστασις τῶν ἐν Ἰωνίᾳ διαφόρων προελληνικῶν λαῶν, Δελέγων, Πελασγῶν, Λυδῶν, Καρῶν, Μυγδόνων, καὶ δεύτερον ἡ πολιτικὴ κατάστασις καὶ ἡ δύναμις τῆς πρὸς τοὺς ἐποίκους ἀντιστάσεως τῶν ἰθαγενῶν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο μέρος τοῦ βιβλίου, καταληγὼν ἐπίσης εἰς τὴν συνοπτικὴν τῶν γενικῶν συμπερασμάτων περίληψιν, εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐπισκόπησιν ἱστορικῶν πηγῶν καὶ στοιχείων λαμβανομένων ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἀνατολικούς λαοὺς καὶ συντελούντων εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἐλληνικοῦ ἀποικισμοῦ.

Τὸ βιβλίον περατοῦται μὲ ἀνακεφαλαίωσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ συγγρ. συγκεντρώνει τὰ συμπεράσματα τῆς εἰς τὰς ἰωνικὰς ἀποικίας ἀφορώσης μελέτης του, τὰ ὅποια παραθέτει μὲ πυκνότητα καὶ σαφήνειαν καθ' ἑκάστην ἀποικίαν, ἐκθέτων ποία ἦτο ἡ προελληνικὴ κατάστασις εἰς αὐτὴν καὶ καθορίζων τὴν χρονολογίαν καὶ τὴν μητροπολιτικὴν προέλευσιν ἑκάστης ἐξ αὐτῶν. Ὁ συγγρ. σημειῶνων τί ἐκ τῆς ἐρέυνης προκύπτει θετικόν, τί πιθανόν, τί ἀμφίβολον, τί κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἱκανοποιητικόν, ἀναγνωρίζει τὴν ἔλλειψιν ἐπαρκῶν γνώσεων διὰ τὰς συνθήκας τῆς ἀποικιακῆς ἐγκαταστάσεως καὶ φαίνεται συνεχίζων τὴν ἔρευναν τῶν ἀρχαίων ἀποικιακῶν κινήσεων καὶ εἰς ἄλλους γεωγραφικούς τομεῖς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εὐχαρίστως πληροφοροῦμεθα.

Παρατίθενται Προσθήκαι καὶ Διορθώσεις (σελ. 497·507), ἐκ τῶν ὁποίων τὰς πλείστας ἐπροκάλεσεν ἡ πρόσφατος ἐμφάνισις παραιοῦς περὶ τῶν ἰωνικῶν ἀποικίων ἰταλικῆς μελέτης τοῦ F. Cassola, ὅπου εἰς

πολλά σημεῖα παρατηρεῖται σύμπτωσις γνώμων, ἀλλὰ ἔμως ἐρμηνεύονται ὀρθότερα ἀπὸ τὸν ἡμέτερον συγγραφέα (Ἴδε κυρίως τὰς προσθήκας εἰς τὰς σελ. 56, 104, 105, 251, 255, 258, 296).

Ἐν τέλει παρατίθενται πέντε πίνακες: 1) ἀνατυπικός πίναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων ἀρχαίων (σελ. 511 - 543) κατ' ἀλφαθητικὴν τάξιν, 2) πίναξ τῶν κλασσικῶν πηγῶν α) τῶν ἐλληνικῶν, λατινικῶν καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων ἐπίσης ἀλφαθητικῶς, β) πίναξ ἐπιγραφῶν κατὰ τόπους, γ) πίναξ νομισμάτων κατὰ πόλεις, 3) πίναξ ἀνατολικῶν πηγῶν, κειμένων καὶ ἀρχαιολογικῶν μνημείων καὶ 4) πίναξ συγχρόνων συγγραφέων ἀλφαθητικῶς (σελ. 559 - 568). Τὸ βιβλίον συνοδεύεται καὶ ἀπὸ πέντε γεωγραφικὰ σχεδιογράμματα: 1) Μητροπολιτικοὶ τόποι, 2) Κατανομή τῶν εἰς τὴν Ἰωνίαν ἐθνικῶν ἐλληνικῶν στοιχείων, 3) Σταθμοὶ τοῦ εἰς Ἰωνίαν ἐλληνικοῦ ἀποικισμού, 4) τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ 5) τῆς Ἰωνίας.

Ὁ φυλλομετρῶν τὸ βιβλίον μένει κατάπληκτος πρὸ τοῦ ὄγκου τῆς ἐργασίας, ἥτις κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ συγγρ. ἀπήτησεν ὀλόκληρον δεκαπενταετίαν. Ἀνεφέραμεν μὲ πᾶσαν δυνατὴν συντομίαν τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου. Ἀλλὰ εἰς τὰς πολλὰς καὶ πυκνὰς ὑποσημειώσεις αὐτοῦ φαίνεται κυρίως ἡ εὐρύτης καὶ ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἐργασίας τοῦ συγγραφέως, ὅστις ἐρευνήσας πλείστας καὶ ἐνίοτε δυσπροσίτους πηγὰς, ἐδασάνισεν ἀπὸ κάθε πλευρᾶν, γλωσσικὴν, ἱστορικὴν, θρησκευτικὴν, μὲ τὴν κριτικὴν του δξύνοιαν ἀπειρίαν χωρίων τῆς ἀρχαίας παραδόσεως καὶ ἐμελέτησε πλῆθος νεωτέρων βοηθημάτων, χρησιμοποιοῦν ἐνίοτε καὶ προφορικὰς ἀκόμη ἀνακοινώσεις περὶ ἀποτελεσμάτων τῶν ἐν ἐξελίξει ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν. Εἶναι νὰ θαυμάζῃ κανεὶς πῶς κατώρθωσεν ὁ συγγρ. νὰ συλλέξῃ καὶ νὰ δαμάσῃ τὸ τεράστιον αὐτὸ ὕλικόν καὶ νὰ τὸ παρουσιάσῃ ἀξιοποιημένον εἰς τὴν μεθοδικὴν καὶ ἀρτίαν ἀπὸ ἀπόψεως συνθετικῆς μελέτην του ταύτην. Εἶναι ἀναντίρρητον, ὅτι τὸ ἀποικιακὸν πρόβλημα τῆς Ἰωνίας, τὸ ὅποσον ἀπησχόλησε παλαιούς κορυφαίους ἐπιστήμονας, ὅπως τὸν Ἐρνέστον Κούρτιον καὶ τὸν Βιλαμόβιτς, πρώτην φοράν ἐρευνᾶται ἀπὸ ὅλας του τὰς πλευρὰς εἰς ἐνιαίαν μελέτην καὶ ἐρευνᾶται μὲ τόσην πληρότητα. Ἡ ἐπιμέλεια καὶ ἡ φιλολογικὴ ἀκρίβεια περὶ τὴν ἔρευναν καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ θέμα πηγῶν εἶναι δίκαιον νὰ ἀναγνωρισθῇ εἰς τὸν συγγραφέα, ὅστις διὰ τῶν εὐστόχων καὶ ἐμβριθῶν αὐτοῦ παρατηρήσεων προήγαγε οὐσιωδῶς τὸ ἀποικιακὸν πρόβλημα τῆς Ἰωνίας, ἀλλὰ καὶ πλείστα ἄλλα θέματα, τὰ ὅποια ἤχθη νὰ ἐξετάσῃ. Τοιαῦτα εἶναι, διὰ νὰ ἀναφέρωμεν τινὰ μόνον ἐξ αὐτῶν, τὰ τῆς καταγωγῆς καὶ διαδόσεως διαφόρων λατρειῶν, ὡς ἡ τῆς Μουουχίας Ἀρτέμιδος, τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος κ.ἄ., τὰ τῆς ἀρχικῆς ὑποστάσεως τοῦ Αἰαντος, τοῦ Κάδμου καὶ ἄλλων μυθικῶν προσώπων

και τὰ τῆς ἀποδόσεως αὐτῶν εἰς ὠρισμένα φύλα, τὸ τῆς ἐθνικότητος τῶν Μολοσσῶν κ.λ.π.

Θὰ ἡδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἡ διαπραγματεύσεις τῶν ζητημάτων γίνεται κάπως ἐν ἐκτάσει καὶ ἐν σχολαστικῇ λεπτομερείᾳ. Ἄλλὰ τοῦτο προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὴν ἄκραν εὐσυνειδησίαν καὶ ἀπὸ τὴν περὶ τὰ ἐλάχιστα φροντίδα τοῦ συγγραφέως, ὅστις ἐργασθεὶς κυρίως ἐν Παρισίοις καὶ ὑποβαλὼν τὴν παροῦσαν μελέτην ὡς διδακτορικὴν θῆσε εἰς τὴν Σορβόννην, ἤτο δύσκολον νὰ μὴ συμμορφωθῇ πρὸς τὴν λεπτολόγον γαλλικὴν μέθοδον.

Ἐο συγγρ. οὐδαμοῦ ἐπεχείρησε νὰ παρακάμψῃ τὰς δυσκολίας, ἀντιθέτως μάλιστα προσεπάθησεν ὁ ἴδιος νὰ προῖδῃ καὶ ἐκτιμήσῃ κατ' ἀξίαν πᾶσαν δυνατὴν ἀντίρρησην, ἀπέφυγε δὲ κατὰ σύστημα τὴν ἐξαγωγὴν συμπερασμάτων ὑπὲρ τὰ δεδομένα. Οὕτω τὰ λιτὰ αὐτοῦ πορίσματα φαίνονται περισσότερον βιώσιμα, παρ' ὅ,τι θὰ ἦσαν, ἂν παρουσιάζοντο μὲ μεγαλυτέραν τόλμην. Τὸ εὐπαθέστερον μέρος τοῦ ἔργου, ὡς καὶ ὁ συγγρ. ὁμολογεῖ, εἶναι τὸ χρονολογικόν, διότι προβλέπεται μεγάλη προσφορὰ νέων στοιχείων κατὰ τὰ προσεχῆ ἔτη ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν· ἀλλ' εἰς τὸ μέρος τοῦτο ὁ συγγρ. φαίνεται ὑπὲρ πᾶν ἄλλο διστακτικὸς, περιοριζόμενος ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς τὴν διαγραφὴν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον, εὐρυτέρων πλασιῶν.

Ἐο συγγραφεὺς δηλώνει εἰς τινὰ σημεῖα ὅτι ἔχει προωθήσει τὴν ἔρευναν τοῦ ἀρχαίου ἀποικιακοῦ προβλήματος καὶ εἰς ἄλλους τομεῖς. Εὐχόμεθα ὅπως ἴδωμεν τοῦτο ταχέως πραγματοποιούμενον.

Σ. Β. ΚΟΥΡΕΑΣ

Le roman de Callimaque et de Chrysorrhoeé, texte établi et traduit par Michel Pichard, Paris 1956. Σελ. XLI + 119. [Collection byzantine, publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé].

Ἐο Michel Pichard δημοσίευσε σὲ τόμος τῆς Collection byzantine τῆς Association Guillaume Budé νέα κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ μυθιστορήματος «Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη», ποῦ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ εἶχε ἐκδώσει (1880) ὁ Σπυρίδων Λάμπρος¹ καὶ σὲ δεύτερη ἔκδοσις (1955) ὁ ὑποφαινόμενος² μετὰ νέα ἀντιβολὴ τοῦ μόνου ποῦ ἔχομε χειρογράφου τοῦ Leiden.

¹ Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers, Παρίσι 1880.

² Βυζαντινὰ ἱστορικὰ μυθιστορήματα, ἐπιμέλεια Ἑμμανουὴλ Κριαρᾶ [Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 2].

Νομίζω ότι δεν πρέπει να είναι κανείς ευχαριστημένος από το γεγονός ότι οι περιστάσεις ή και η έλλειψη στενότερης επικοινωνίας ανάμεσα στους μελετητές ακόμη και των συγγενέστερων θεμάτων συντελούν ώστε του ίδιου κειμένου να έχωμε καμιά φορά εκδόσεις που λίγο απέχουν χρονολογικά αναμεταξύ τους, ενώ άλλα κείμενα, άσχημα πολλές φορές δημοσιευμένα, μάταια περιμένουν το μελετητή ή τον εκδότη τους. Από τη δική μου όμως πλευρά χαιρετίζω με χαρά την έκδοση κειμένου που και εγώ τελευταία δημοσίευσα, γιατί πιστεύω ότι πάντα μιὰ δεύτερη πάνω στο ίδιο κείμενο άπασχόληση, και μάλιστα από άλλον έρευνητή, είναι δυνατό να προωθήση, έστω έν μέρος, τὰ συναφή ζητήματα.

Πριν από τη δημοσίευση του κειμένου μās δίδεται στην έκδοση Richard εισαγωγή (σ. XV-XXXV), όπου εξετάζονται ζητήματα σχετικά με το συγγραφέα και τη χρονολόγηση του μυθιστορήματος (σ. XV-XXXI) (πρόκειται για τὸ έκδηλα μεγαλύτερο μέρος τῆς εισαγωγῆς), καθώς γίνεται λόγος και για τὸ χειρόγραφο και τὴν έκδοση (σ. XXXI-XXXV). Τὸ κείμενο τοῦ μυθιστορήματος δημοσιεύεται με κριτικό υπόμνημα και γαλλική μετάφραση, πὸν τὴ συνοδεύουν σχόλια πραγματολογικά, κριτικά και γλωσσικά πάνω στο έλληνικό κείμενο. Τὴ δημοσίευση τοῦ μυθιστορήματος τὴν ακολουθοῦν Πίνακες κυρίων ονομάτων (σ. 93) και τῶν άξιοσημείωτων λέξεων (mots notables) (σ. 95-118). Στὸν Πίνακα λέξεων γίνεται άπλή παραπομπή στους στίχους όπου άπαντὰ κάθε λέξη χωρίς να παρέχεται κανένα έρμήνευμα.

Ὁ εκδότης και από παλιότερα είχε δείξει με σχετικά δημοσιεύματα τὸ ενδιαφέρον του για τὰ βυζαντινά μυθιστορήματα και έπομένως ἡ έκδοση πὸν συζητοῦμε βρίσκεται μέσα στο στενότερο κύκλο τῶν άσχολιῶν του. Έκδίδοντας μάλιστα τὸ μυθιστόρημα τοῦ «Καλλιμάχου και τῆς Χρυσορρόης» βρισκόταν σὲ κάπως πλεονεκτική θέση, άφου έπεξεργαζόμενος κριτικά τὸ κείμενο τούτο είχε μπροστά του τίς λύσεις πὸν είχαν δώσει σὲ ζητήματα τοῦ κειμένου οἱ προηγούμενοι εκδότες. Είχε, θέλω να πῶ, τὴ δυνατότητα ὁ νέος εκδότης να ενισχύεται καμιά φορά από τὸ δεύτερο εκδότη για να δέχεται ἢ να άποκρούη διορθώσεις τοῦ πρώτου.

Εἰδικότερα, προκειμένου για τὴν εισαγωγή, μολοντί δεν άγνοεῖ φυσικά ὁ εκδότης τὴ δική μου έκδοση, δεν τὴν καταγράφει στὴ βιβλιογραφία του (σ. XXXVII-XI). Άναφέρει τὸν τίτλο τῆς μιὰ και μόνη φορά, όταν (σ. XVI) αναπτύσσει τίς άπόψεις τοῦ E. Martini σχετικά με τὸν ποιητὴ τοῦ μυθιστορήματος. Ὅφειλω ἔμως να παρατηρήσω ότι από τὴν παραπομπή αὐτὴ δὲ φαίνεται ότι πρόκειται για έκδοση.

τῶν ἱπποτικῶν μυθιστορημάτων· θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ νομίση κανεὶς ὅτι πρόκειται γιὰ μελέτη σχετικὴ μὲ τὰ μυθιστορήματα τούτα. Στὰ Κριτικά σημεῖα (Sigles) (σ. XLI) παρέχεται βέβαια τὸ κριτικὸ σημεῖο ποὺ δηλώνει τὴν ἐκδόσή μου, ὁ ἀναγνώστης ἔμως δὲν ἐνημερώνεται γιὰ τὸ ποῦ δημοσιεύτηκε ἀπὸ μένα τὸ κείμενο τοῦ «Καλλιμάχου καὶ τῆς Χρυσορρόης». Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει προκειμένου καὶ γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ μυθιστορήματος ποὺ μᾶς ἔδωσε ὁ Σπ. Λάμπρος. Τὸ δημοσίευμα τοῦ ἐρευνητῆ τούτου ποὺ περιέχει τὴν ἐκδοση τοῦ «Καλλιμάχου» (Collection de romans grecs) βιβλιογραφεῖται, οὔτε ὅμως καὶ στὴν περίπτωσή τούτη πληροφορεῖται ἀκριθέστερα ὁ ἀναγνώστης ὅτι στὸν τόμο τούτο θὰ βρῆ δημοσιευμένο τὸ μυθιστόρημα τοῦ «Καλλιμάχου». Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἐλαττωματικότητά καμιά φορὰ τῶν βιβλιογραφικῶν πληροφοριῶν εἶναι καὶ τὸ ὅτι (σ. 41α σημ. 3) ὁ ἐκδότης παραπέμπει: «Kriaras, glossaire», χωρὶς ὅμως καθόλου νὰ διαφωτίζη τὸν ἀναγνώστη πάνω στὴ σημασία τῆς παραπομπῆς του¹, ἐνῶ λίγο παρακάτω στὴν ἴδια σημείωση, προκειμένου γιὰ τὸ «Λόγο παρηγορητικὸ Εὐτυχίας καὶ Δυστυχίας» παραπέμπει σωστὰ: «éd. Lambros, Collection de romans, grecs, p. 290». Ἡ παράλειψή τούτη κάνει μάλιστα μεγαλύτερη ἐντύπωση, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἐντελῶς πρόσφατη ἐκδοση τοῦ μυθιστορήματος ποὺ ἐκδίδει. Ἀπὸ τὴν ἐκδόσή μου αὐτὴ ἀντλήσε, ὅπως θὰ δοῦμε, πολλὰς διορθώσεις, ποὺ καὶ ρητὰ τίς μνημονεύει στὸ κριτικὸ τοῦ ὑπόμνημα².

Ἐκδότης ἀσχολεῖται στὴν «εἰσαγωγή» του κατὰ κύριο λόγο μὲ τὸ ζήτημα ποῖος ἦταν ὁ ποιητὴς τοῦ ἔργου· ζήτημα ποὺ δὲ συζητήθηκε πλατύτερα στὴ δική μου ἐκδοση. Ὅστερα ἀπὸ μελέτη τοῦ ζητήματος καταλήγει στὸ πιθανό, καθὼς μοῦ φαίνεται τώρα, συμπέρασμα, ὅτι ποιητῆς τοῦ ἔργου πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός, γιὰς τοῦ σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου, ἀδελφοῦ τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, ὑπόθεσις ποὺ τὴν ἔκαμε πρῶτος ὁ Ε. Martini στὰ 1896.

Γιὰ νὰ ἀποτιμήσωμε τὴν προσπάθειά τοῦ ἐκδότη στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ μυθιστορήματος εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμε πῶς ἀντιμετώπισε τίς προηγούμενες ἐκδοτικὰς προσπάθειες πάνω στὸ κείμενο καὶ σὲ ποῖα σημεῖα καινοτόμησε, σὲ συνδυασμὸ πάντα μὲ τὴ

¹ Ὁ ὑποφαινόμενος ἔχει ἐκδώσει καὶ ἄλλα κείμενα, συνοδευμένα ἀπὸ γλωσσάριο.

² Ἐς σημείωσά ἀκόμη ὅτι παραπέμποντας ὁ Richard σὲ στίχους τῶν μυθιστορημάτων «Βελθάνδρου», «Φλωρίου» καὶ «Ἰμπερίου» χρησιμοποιεῖ τίς παλιότερες ἐκδόσεις καὶ ἔχει τὴν τελευταία: Ε. Κριαρᾶ, Βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα, Ἀθήνα 1955.

στάση του απέναντι στη χειρόγραφη παράδοση (μοναδικό χειρόγραφο στο Leiden της Ολλανδίας). Τις περισσότερες φορές προκειμένου να διαλέξει ο εκδότης ανάμεσα στη γραφή του χειρογράφου και στη διορθωση του Λάμπρου δίνει την προτίμησή του στο χειρόγραφο. Από δεκαεννέα τέτοιες περιπτώσεις που πρόσεξα (όπου ο Λάμπρος δεν ακολουθεί το χειρόγραφο) στις δεκατρείς εσφαλμένα ο Richard μένει πιστός στη γραφή του χειρογράφου. Είναι οι περιπτώσεις των στίχων 93, 129, 192, 230, 245, 284, 290, 335, μετά 336, 367, 412, 456, 500, 502. Ως προς τη στάση του έξ' αλλου απέναντι στις διορθώσεις της δικής μου έκδοσης, πρέπει να σημειώσω ότι αποδέχεται είκοσι έφτα διορθώσεις μου, που απ' αυτές οι είκοσι τρεις (170, 238, 257, 400, 408, 476, 503, 628, 826, 875, 886, 896, 1067, 1470, 1558, 1599, 1666, 1896, 2076, 2081, 2199, 2262, 2313) θα μπορούσα να πω πως έχουν κάποια σημασία. Άλλες είκοσι έφτα πάλι διορθώσεις της έκδοσής μου δεν τις δέχεται, παρ' όλο που οι μισές τουλάχιστο (7, 21, 230, 245, 254, 290, 367, 1124, 1268, 1361, 1364, 1394, 1989, 2530) ή είναι απαραίτητες ή, έστω, έχουν κάποια σημασία.

Έντελως προσωπικές διορθώσεις του Richard μέσα στην έκδοση βρίσκω είκοσι δύο, νομίζω. Απ' αυτές έχω τη γνώμη ότι «σωστές» ή «μᾶλλον σωστές» είναι όχτώ (στ. 417, 452, 521, 673, 1023, 2026, 2202, 2580), αμφίβολες θεωρώ ξέξι (στ. 226, 1765, 2146, 239, 1746, 1927), εσφαλμένες ξέξι (στ. 230, 634, 665, 665, 676, 1206). Από τις διαπιστώσεις αυτές αποκομίζουμε το συμπέρασμα ότι μᾶλλον μικρό είναι το ποσοστό των αναντίρρητα σωστών διορθώσεων, αφού οι αμφίβολες (ή και εσφαλμένες) αποτελούν τα δύο τρίτα του συνόλου των διορθώσεων που προτείνει ο εκδότης.

Για μιᾶ καλύτερη αποκατάσταση του κειμένου βοήθησαν με τις συμβουλές τους τὸν εκδότη ο Μανούσος Ι. Μανούσακας και ο Jean Gouillard. Ἡ συμβολή του πρώτου πρέπει να θεωρηθῆ ἀποτελεσματική για τὸν Richard, αφού ἀπὸ ἔνδεκα διορθώσεις ἢ μεταθέσεις στίχων που τοῦ πρότεινε, ο τελευταῖος δέχτηκε τὸς ἑννέα. Δεκτὸς ἐπίσης ἔκαμε ο εκδότης και ὅλες τὸς διορθώσεις που τοῦ πρότεινε ο Gouillard (και που εἶναι τρεῖς). Ἐς προσθήκῃ οτι ξέξι διορθώσεις πρότεινε και ο H. Schreiner ἀπ' αὐτὸς ὅμως μιᾶ τὴν εἶχε προτείνει και ο Μανούσακας και δύο τὸς βρίσκει κανείς και στή δική μου έκδοση. Δύο ἀπὸ τὸς διορθώσεις τοῦ Schreiner δὲν τὸς δέχτηκε ο Richard. Τὸ συμπέρασμα εἶναι οτι σχεδὸν οἱ μισὸς διορθώσεις ἀπ' ὅσες γίνονται δεκτὸς στήν έκδοση τοῦ μυθιστορήματος προέρχονται ἀπὸ ἐρευνητὸς τρίτους¹

¹ Ἀπὸ τὸς διορθώσεις αὐτὸς τρίτων ἐρευνητῶν ἄλλες εἶναι ἐπιτυχημένες

(δχι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐκδότη)—χωρὶς βέβαια νὰ ὑπολογίζωμε σ' αὐτὲς ὅσες ὁ Richard ἀντλεῖ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐκδόσεις τοῦ μυθιστορήματος. Βέβαια κανεὶς δὲν ἀρνεῖται τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκδότη ἑνὸς κειμένου νὰ δεχτῆ στὴν ἐκδόσὴ του καὶ διορθώσεις προφορικὰ ἀνακοινωμένες τρίτων ἐρευνητῶν. Ἀλλὰ αὐτὸ πρέπει νὰ γίνεται σὲ μικρῇ ὀπωσδήποτε κλίμακα, γιὰτὶ ἀλλιῶς γίνεται ἀβέβαιη ἡ ἐντύπωση ποὺ ἔχει ὁ ἀναγνώστης γιὰ τὸ μελετητῆ ποὺ φέρει τὴν εὐθύνη τοῦ δημοσιεύματος. Στὴν περίπτωση μάλιστα τῆς ἐκδόσεως ποὺ κρίνομε τὸ πρᾶγμα γίνεται ἀκόμη πιὸ ἰδιότυπο, ἀφοῦ καὶ ἀπὸ τὶς διορθώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ ἐκδότη οἱ περισσότερες εἶναι λαθασμένες ἢ, τὸ λιγότερο, ἀμφίβολες.

Ἀπὸ ὅλα τὰ παραπάνω προβάλλει τὸ συμπέρασμα ὅτι πολὺ συχνὰ ὁ ἐκδότης ἀντιμετώπισε μὲ λαθασμένη ἀξιολόγηση καὶ τὸ χειρόγραφο καὶ τὶς γραφὲς τῶν προηγούμενων ἐκδοτῶν τοῦ κειμένου. Τὶς προφορικὰς προτάσεις τῶν ἐκδοτικῶν του συμβούλων Μανούσακα, Gouillard καὶ Schreiner τὶς ἀκολούθησε τὶς περισσότερες φορές — καὶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι βελτίωσε μὲ τὸν τρόπο τοῦτο σημαντικὰ τὴν ἐκδόσὴ του.

Ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ὅπου ἀδικεῖ τὸ κείμενό του ὁ ἐκδότης, εἶτε ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ τὴ λαθασμένη γραφὴ τοῦ χειρογράφου, εἶτε γιὰτὶ ἀποκρούει σωστὰς διορθώσεις τῶν δύο προηγούμενων ἐκδοτῶν, θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ σημειώσω μερικὲς :

7: Ἐξακολουθῶ νὰ νομίζω σωστὴ τὴ διορθωσὴ μου: οὐδὲν γὰρ λείπει τὸ καλὸν καὶ τὸ ιερπνὸν ἐκ λύπης (τὸ χφ: οὐδὲν γὰρ λύπης τὸ καλὸν... ἐκ λείπει). Οἱ λόγοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: Ἐδῶ δὲν ταιριάζει τὸ ρῆμα: ἐκλείπει· προτιμότερο θὰ ἦταν τὸ λείπει. Ὅπως στὸ στ. 8 ἔγραψε ὁ ποιητῆς: ἀπὸ τῆς χαρᾶς (μὲ πρόθεση), ἔτσι καὶ ἐδῶ εἶναι πιθανὸ ὅτι εἶπε: ἐκ λύπης (ἀλλάζοντας μονάχα τὴν πρόθεση). Ἐξ ἄλλου τὸ ρῆμα ταιριάζει νὰ βρῆκεται, μᾶλλον κοντὰ στὸ οὐδὲν (=δέν).

21: Νομίζω ὅτι τὸ γλυκοπικρὸς τοῦ χφ δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ· καὶ γι' αὐτὸ ἔγραψα: γλυκόπικρος.

129: Ἡ διορθωσὴ τοῦ Λάμπρου, ποὺ γίνεται δεκτὴ καὶ στὴν ἐκδόσὴ μου, εἶναι δικαιολογημένη. Δὲν ὑπόκειται ἐδῶ τὸ φαινόμενο ποὺ ὑποθέτει ὁ Richard (syllapse).

(ὅπως οἱ περισσότερες τοῦ Μανούσακα) ἄλλες γίνονται δεκτὲς ἀπὸ τὸν ἐκδότη χωρὶς νὰ εἶναι πειστικὲς.

γλυκιὰ - γλυκιὰ τὴν ἔβλεπε χαρὰν πολλὴν καὶ ἀγάπην,
 ιδίως τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο. Στὸ στίχο τοῦτο ὁ Hesselring στὴν ἔκδοσή
 του (σ. 140) σωστά πρότεινε νὰ διορθώσωμε : *ἔβλεπε μετὰ χαρὰν καὶ*
ἀγάπην.

1124: Τὸ *ἔρωτικὸν* (ἔσο ξέρω) δὲν ἀπαντᾷ ὡς οὐσιαστικὸ (=ἔρω-
 τας). Ὁ πληθυντικὸς : τὰ *ἔρωτικά* ἀπαντᾷ στὴν ἀρχαία γλῶσσα μὲ τὴ
 σημασία : *ἔρωτας*, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ, νομίζω, δίπλα στὸ *ἔρωτικά* νοεῖται
 τὸ *πράγματα*. Ἐπομένως ἔχω τὴ γνώμη ὅτι σωστά διόρθωσα : *ἔρωτικὸν*
 ἀντὶ *ἔρωτικοῦ* (χφ).

1361: Τὸ *πόσην* διόρθωσα : *πόθεν*, ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ καὶ πιδ κάτω
 (1362) τὸ *πόθεν* καὶ ἐπειδὴ τὸ *πόσην* ἀνάγκη δὲν ἔχει νόημα. Τὸ *πόθεν*
 σημαίνει ἐδῶ : ἀπὸ ποῖα αἰτία.

1394: Διόρθωσα : *Καλλίμαχε* (*Καλλίμαχος*, χφ), γιατί ἡ κλητικὴ
 εἶναι ἐδῶ ἀπαραίτητη. Ἡ ὀνομαστικὴ ἀντὶ κλητικῆς θὰ ἦταν κανονικὴ,
 ἀλλὰ μὲ τὸ ἄρθρο (βλ. Ν. Ἀνδριώτη, Ἑλληνικά 12 [1952] 15 κέ.).

2530: Τὸ *παρέδων* τοῦ χφ διόρθωσα : *παριδεῖν*. Τὴ διόρθωσή μου
 θεωρῶ πιδ κοντινὴ στὴ χειρόγραφη παράδοση ἀπὸ τις διορθώσεις :
παραιδῶν (Λάμπρος) καὶ *παραιδεῖν* (Gouillard· τὴ δέχεται καὶ ὁ
 Richard). Ἡ πρόταση τοῦ Gouillard νὰ γράψωμε : *καὶ χαιρειῶν ἐκεί-*
νους (χφ : *μὴ παρέδων ἐκείνων*), ποὺ κατὰ ἓνα τρόπο σὰ νὰ τὴ δέχεται
 καὶ ὁ Richard, εἶναι ἐντελῶς ἀποτυχημένη. Τὸ τὸ καλὸν τοῦ στ. 2530
 χρειάζεται τὸ ρῆμα, ποὺ νὰ τοῦ γίνῃ ἀντικείμενο. Αὐτὸ δὲν τὸ πρόσεξε
 οὔτε ὁ Gouillard οὔτε ὁ Richard.

Ὅπως εἶπα, ὁ ἐκδότης εἰσάγει συχνὰ καὶ δικές του διορθώσεις
 ποὺ δὲν εἶναι δικαιολογημένες. Τὶς συζητῶ ἀμέσως πιδ κάτω.

634: Ὁ στίχος κατὰ τὸ χφ :

ὅτι μισῶ καὶ τὸν νεκρὸν ὄρᾶν τὸ πτώμα τούτου.

Ὁ Λάμπρος σωστά, νομίζω, διόρθωσε : *καίτοι νεκρὸν*. (Τὸ νόημα :
 μελονότι πρόκειται γιὰ νεκρὸ, αἰσθάνομαι μῖσος γι' αὐτόν). Ὁ Richard
 διόρθωσε (ἤ, καλύτερα, διάβασε) :

ὅτι μισῶ καὶ τὸ νεκρὸν. . . .

Γιὰ ὅποιον ἔχει ζωντανὸ τὸ αἰσθημα τῆς γλώσσας, ἡ τοποθέτηση
 τῶν λέξεων μετὰ τὴ διόρθωση Richard ξενίζει (μὲ τὴ διόρθωση αὐτὴ
 τοποθετεῖται τὸ ἔναρθρο ἐπίθετο : τὸ *νεκρὸν* 1) πρὶν ἀπὸ τὸ *ὄρᾶν* καὶ

2) πρὶν ἀπὸ τὸ οὐσιαστ. πτώμα): ἔπειτα καὶ τὸ νόημα εἶναι πολὺ φυσικότερο μὲ τὴ διόρθωση τοῦ Λάμπρου.

665: Τὸ ὁ πάντα τοῦ χφ δὲν μπορεῖ νὰ διορθωθῆ: ὡς πάντα, ὅπως ἔκαμε ὁ Richard. Ἐφ' οὗ καὶ στὸν προηγούμενο στίχο ἔχομε πάντα (τὰ τετράποδα), καὶ ἐδῶ πρέπει τὸ πάντα νὰ εἶναι οὐδέτερο (=δλα) καὶ ὅχι συνώνυμο τοῦ πάντοτε.

676: Ἡ διόρθωση τοῦ Richard, μολονότι δὲν ἀλλοιώνει σημαντικὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση, εἶναι ἀδικαιολόγητη, γιὰ τὴ δημιουργεῖ νόημα ἐντελῶς ἰδιαιτέρο. Ἄς δοῦμε ἕμως ὅλο τὸ χωρίο ὅπως παρέχεται στὸ χφ:

*Καὶ τότε πάντας ἀνθρώπων μικροὺς τε καὶ μεγάλους,
675 ἄνδρας, γυναῖκας, γέροντας ὁμοῦ μετὰ παιδίων
καὶ χώρα γλώσσα καὶ λεμὸς ἐχώρει τῇ κοιλίᾳ
τοὺς πάντας ἐξεροφόρησεν¹, οὐδὲ τινὰν ἐφήκεν.*

Ὁ Λάμπρος σωστὰ διόρθωσε τὸ χώρα γλώσσα καὶ λεμὸς σὲ χώρα πᾶσα καὶ λαός, γιὰ τὴ δικαιολογημένα δέχτηκε ὅτι τὸ γλώσσα δὲν εἶχε καμιά θέση κοντὰ στὸ χώρα καὶ ἔπρεπε νὰ γίνῃ πᾶσα· καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ ὑπαρξη τοῦ λανθασμένου γλώσσα ἔκαμε ὥστε τὸ λαός, ποῦ ἀσφαλῶς ὑπῆρχε, νὰ μεταβληθῆ σὲ λεμὸς (δηλ. λαιμὸς) (μολονότι δλ' αὐτὰ δὲν ἔδιναν λογικὸ νόημα στὴ γραφὴ τοῦ χφ).

Ὁ Richard ἐντελῶς παράλογα, νομίζω, δέχτηκε ὅτι μπορούσε νὰ διορθώσῃ τὸ καὶ χώρα σὲ κ' ἐχώρει, ἐπηρεασμένος χωρὶς ἄλλο ἀπὸ τὸ κ' ἐχώρει, ποῦ ὑπάρχει στὸ τέλος τοῦ στίχου, χωρὶς νὰ προσέξῃ 1) ὅτι ἐξαφανιζόταν ἔτσι τὸ ὑποκείμενο τοῦ ρ. ἐχώρει (τοῦ τέλους τοῦ στίχου), καθὼς καὶ τοῦ δεύτερου ἐχώρει, ποῦ ἐκεῖνος ἔβαζε στὸ κείμενο· καὶ 2) ὅτι, ἐνῶ εἶναι λογικὸ τέλος πάντων (μέσα στὴν ὑπερβολή) ὅτι στὴν κοιλίᾳ τοῦ τέρατος χωροῦσαν ἄντρες, γυναῖκες, γέροι, παιδιά, ἢ χώρα δηλ. ὀλόκληρη, εἶναι ὅπωςδήποτε παράλογο νὰ δεχτοῦμε ὅτι δλ' αὐτὰ χωροῦσαν στὴ γλώσσα καὶ στὸ λαιμὸ τοῦ τέρατος!

Δὲν ἀποκλείεται ἕμως ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος νὰ ἔχῃ δίκιο ὁ Richard ὅταν δέχεται ὅτι εἶναι περιττὴ ἢ ἀντιστροφή τῶν στίχων 676 καὶ 677 (ποῦ τὴν εἰσάγει ὁ Λάμπρος), ὁπότε θὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ στίχος 676 εἶναι παρενθετικὰ διατυπωμένος.

1788: Τὸ μηχανῆς τοῦ χφ, ποῦ ὁ Λάμπρος τὸ διόρθωσε: μοιχαλῖς, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ διαδαστῆ μηχανίς, ὅπως θέλει ὁ Richard. Τὸ

¹ Ὁ δράκων.

ἀμάρτυρο τοῦτο μηχανὶς θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ θηλυκὸ τοῦ μεταγεν. ἄρσεν. μηχανεύς (πρβ. βασιλεύς - βασιλῆς, ἡγεμὼν - ἡγεμονίς, κλπ.), ἔμως ἀντιμάχεται, νομίζω, τὴν ἀνάγνωση τοῦ Richard ὅχι ἴσως ἡ ὑπαρξή τοῦ συνώνυμου πολύτροπος, ἀλλὰ τὸ ἔτι στὸν ἀμέσως ἐπόμενο στίχο ἀκολουθεῖ τὸ μετὰ μεγάλης μηχανῆς.

Ἄλλὰ θὰ ἤμouνα ἄδικος ἀπέναντι στὸν ἐκδότη, ἂν δὲν ἀναγνώριζα ὅτι σὲ μερικὰ χωρία, εἴτε ἀπὸ προσωπικὴ του ἐκδοτικὴ πρωτοβουλία εἴτε ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς συμβούλους του (καμιὰ φορὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν παράδοση τοῦ κειμένου), βελτιώνει τὸ κείμενο σὲ σύγκριση μὲ τὴν προηγούμενη ἐκδοση τοῦ 1955. Πρόκειται γιὰ τὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις: 506, ὅπου σωστὰ σημειώνει τὴ στίξη, 521, ὅπου σωστὰ διορθώνει (Τὴν παρὰ δράκοντος τροφήν σκόπησον τῆς ὥραιας), 673, ὅπου σωστὰ ἐπίσης διόρθωσε: τὸ μετὰ δράκοντος οἰκεῖν, 2202, ὅπου ἐπιτυχημένα διόρθωσε: τὸν δόλον. Δικαιολογημένα ἐπίσης δέχτηκε σωστὲς διορθώσεις ποῦ τοῦ πρότεινε ὁ Μ. Ι. Μανούσακας (στ. 748, 932, 1138, 1226, 1903) καὶ ὁ Gouillard (στ. 2070). Ἄλλες φορές πάλι μᾶς δίνει τὸ γνήσιο κείμενο μένοντας πιστὸς στὴ χειρόγραφη παράδοση (στ. 1099: ναουδοκράββατον, στ. 2026 ὅς εἰς=δοοις καὶ στ. 2580 ὑπέ=εἰπέ <πρβ. 2578: εἰπέ>).

Σχετικὰ λοιπὸν μὲ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου θὰ λέγαμε ὅτι στὸ σύνολο δὲν ἱκανοποιεῖ, ὅμως ἐδῶ κ' ἐκεῖ παρέχει λύσεις ἱκανοποιητικὲς ὡς πρὸς ὀρισμένα χωρία.

Μιὰ σημαντικὴ, νομίζω, παράλειψη στὴ δημοσίευση τοῦ κειμένου εἶναι ὅτι ὁ ἐκδότης δὲ σημειώνει στὸ περιθώριο τῆς κάθε σελίδας τῆς ἐκδόσῆς του ποῦ ἀρχίζει καὶ ποῦ τελειώνει τὸ κάθε φύλλο καὶ ἡ κάθε σελίδα τοῦ χειρογράφου.

*

Μετὰ τὶς κριτικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις πάνω στὸ κείμενο τοῦ «Καλλιμάχου» θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω μερικὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα ἢ ἀπλῶς ἀβλεψίτες τοῦ ἐκδότη. Γράφει: ἐκάθησα, καθήσω, παρακαθήσω, κλπ. (στ. 389, 1894, 539, 1411, 1613, 644, 1442) ἀντὶ ἐκάθισα, κλπ. ὀσπήτιν (στ. 489) ἀντὶ ὀσπίτιν, εἶποι (504) ἀντὶ εἶπη (μέλλ.), οὐδέ τιναν (677) ἀντὶ οὐδέ τινάν (ἐνῶ σωστὰ γράφει—ἀσφαλῶς γιὰτὶ πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη λέξη τοῦ δευτέρου ἡμιστιχίου: | τινὲς καὶ νὰ βαροῦντιαν, στ. 2283), με κατέστησεν (682) ἀντὶ μὲ κ., ἀπλῶς ποιε (2550) ἀντὶ ἄ. ποτέ, κερδήσω (956, 1170, 1173) ἀντὶ κερδίσω, μαθήσω (1183) ἀντὶ μαδίσω (πρβ. στ. 1337), ἐσυνώδευε (1232) ἀντὶ ἐσυνόδευε, νησίτιν (1241) καὶ δενδροῦτιζικον (1751) ἀντὶ νησίτιν, δενδροῦτιζικον, ὀρμήσει (1277) ἀντὶ ὀρμήση (=θὰ ὀρμήση)¹, ἂν δ' ἴσως καὶ συμπνίγωμαι (1892) ἀντὶ...σμπνίγωμαι (μολονότι ἄλλοῦ, στ. 2184, γράφει: μήποτε...παρτρέχει), ἐκοίτετον (2203) ἀντὶ ἐκείτετον, οὐδ' ὄλωσ (2404) ἀντὶ οὐδόλωσ,

¹ Τὸ ἴδιο σφάλμα στὸ μέλλοντα καὶ ἄλλων ρημάτων (βλ. στ. 1732).

ἑτοιχῆσεν (2432) ἀντὶ *ἑτοιχίσειν*, *ψυχώλεθρον* (2586) ἀντὶ *ψυχώλεθρον*, *ἀνώχλει* (653) ἀντὶ *ἀνόχλει*, *μυρολογήσωμαι* (1443) ἀντὶ *μοιρο-* (μολονότι ἄλλοῦ, στ. 1670, 1693, 2360, ἀκολουθεῖ τῇ σωστότερῃ κατὰ τὴ γνῶμη μου γραφῇ: *μοιρολογῶ*).

Σχετικὰ τῶρα μὲ τὴ μετάφραση τοῦ μυθιστορήματος, χωρὶς νὰ υποτιμῶ τὴν ἀληθινὰ σημαντικὴ μεταφραστικὴ προσπάθεια τοῦ ἐκδότη καὶ χωρὶς ἐπίσης νὰ νομίζω ὅτι δὲν προσφέρουν ὑπηρεσία πραγματικὴ οἱ μεταφράσεις ποὺ συνοδεύουν τὰ κείμενα στὶς ἐκδόσεις Budé, ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Richard ἀποδίδει βέβαια τὸ νόημα (ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες περιπτώσεις ποὺ μποροῦν νὰ συζητηθοῦν), τίποτα ἄλλο δὲ μένει σ' αὐτὴν ἀπὸ τὸ χρῶμα τοῦ κειμένου). Ἡ ὄλη κατασκευὴ τῆς φράσης ἀλλάζει· καμιά φορὰ καὶ τὸ νόημα τῆς κάθε λέξης ἀποδίδεται κατὰ προσέγγιση, ὅπως λ.χ. στὸ στίχο 43:

κάθεται οὖν βυσιλικῶς, κράζει λοιπὸν τοὺς παῖδας.

Ἐδῶ δὲ στίχος μεταφράζεται: *En audience solennelle, il fait appeler ses enfants.*

*Ἀληθινὴ βοήθεια γιὰ μιὰ καλύτερη κατανόηση τοῦ κειμένου παρέχουν τὰ σχόλια—πραγματολογικά, κριτικά καὶ γλωσσικά—ποὺ βρίσκει ὁ ἀναγνώστης κάτω ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ κειμένου—ἔστω καὶ ἂν ἐδῶ κ' ἐκεῖ θὰ μπορούσε νὰ διατυπώσῃ κανεὶς ὀρισμένες ἀντιρρήσεις, ὅπως λ.χ. στὰ σχόλια τῶν στίχων 762, 1443¹, 1509, 2050. Εἰδικότερα ξεκινώντας ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ ἐκδότη μὲ ἀφορμὴ τὸ στίχο 2050, θὰ εἶχα νὰ παρατηρήσω τὰ ἀκόλουθα: Πρῶτα - πρῶτα ἡ λέξη *φέγγος* στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια σήμαινε τὴν σελήνη (χωρὶς φυσικὰ νὰ χάσῃ καὶ τὴν παράλληλη γενικότερη σημασίᾳ της: φῶς). Τὸ φεγγάρι δηλώνει ἡ λέξη καὶ στοὺς στίχους 1470, 2048 καὶ 2197 τοῦ «Καλλιμάχου». Στὸ στίχο μάλιστα 2048 δὲ σημαίνει τὸν ἥλιο, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδότης. Ἐπειτα στὸ τὸν τοῦ στίχου 2050 δὲν ὑπόκειται «syllapse», ὅπως σημειώνει ὁ ἐκδότης· δὲν ὑπονοεῖ δηλ. μὲ τὸν ὁ ποιητὴς τὴν λέξη *ἥλιος* (ἀρσ.), ἀφοῦ τὴν λέξη *φέγγος*, ποὺ χρησιμοποίησε προηγουμένως (στ. 2048), τὴν χρησιμοποίησε μὲ τὴν σημασίαν: φεγγάρι. Οὔτε νομίζω ὅτι στὸν ποιητὴ τοῦ «Καλλιμάχου» ἔχομε ἀμφιταλάντευση σχετικὰ μὲ τὸ γένος τῆς λέξης *φέγγος* (οὐδέτ. καὶ ἀρσ.). Ἀπλούστατα τὸ τὸν τοῦ στίχου 2050 πρέπει νὰ διορθωθῇ: τό, ὅπως διορθώσε ἤδη ὁ Λάμπρος.

Ἐπίσης δὲ φαίνεται ὁ ἐκδότης ἐνημερωμένος σὲ στοιχειώδη ζητήματα νεοελληνικῆς μετρικῆς ὅταν στὴ σελ. 51 σημ. 2 παρατηρῇ ὅτι

¹ Περὶ τοῦ ἐδῶ φαίνεται ποὺ ὁ ἐκδότης δέχεται τὴν διαπερὴ δύο ρημάτων: *μυρολογῶ* καὶ *μοιρολογῶ*.

«pour la régularité du mètre, au v. 1425, il faut évidemment lire κ' εἰς». Ἀσφαλῶς δὲν ἔχει ὑπ' ὄψη τοῦ ὀ εκδότης ὅσα σχετίζονται μὲ τὴ συνίζηση στὰ νεοελληνικά μέτρα.

Καὶ τώρα ἄς ἔρθουμε στὸν «Πίνακα λέξεων». Ἐπαινετὴ εἶναι ἡ σκέψη τοῦ εκδότη νὰ καταχωρίση ἐκεῖ καὶ λέξεις ποὺ ἀντικαθίστανται ὕστερ' ἀπὸ διορθωση μέσα στὸ κείμενο (λ.χ. τὸ *δύνομαν* διορθώνεται: *δείνωμαν*, τὸ *δυσκοσμῶ* διορθώνεται: *διακοσμῶ*), μελλονῶτι θὰ ἔπρεπε νὰ γίνη ἡ σχετικὴ δήλωση καὶ γιὰ τὸ *σανιδοκράββαιοι* καὶ γιὰ τὸ *ὑπερομέος*.

Ἐπὶ τὸν Πίνακα τῶν λέξεων δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ λείπουν τὰ πιὸ κάτω λήμματα: *ἀλλαγὴ* 1512, *δίδω βούλευμαν* 1182, *ἐκρίπω* 1927, *θανατώδης* 1405, *κείμεται* 2203, *σιγὴ* 1713, 2006, *σχέσις* 1366, *τόδε* 1356, 1639, *κερδίζω* 956, 1173, 1183, *σφυρηλάτημα* 181. Θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ παρακάτω παραπομπές στὰ ἀκόλουθα λήμματα: *δέσποινα* 1123, *ῥυσις* 1403, *πλάτος* 1004, *χρυσουγῆς* 2293, 2338, *συντρέχω* 2049, *συνιστῶ* 215. Στὸ λῆμμα *ἐμπορῶ* θὰ ἔπρεπε νὰ μείνη μόνο ἡ παραπομπή: 1638. Στὸ *κερδαίνω* μόνο ἡ παραπομπή: 987.

Μειονέκτημα τοῦ Γλωσσαρίου εἶναι καὶ τοῦτο: ὅτι μερικὰ ῥήματα ποὺ ἀπαντοῦν μὲ διπλοὺς ἐνεστωτικούς τύπους (*ἐξεύρω* - *ἠξεύρω*, *ἐμπορῶ* - *ἠμπορῶ*) τὰ κατατάσσει ὀ εκδότης σχεδὸν πάντοτε καὶ στὰ δύο λήμματα παραπέμποντας στοὺς ἴδιους στίχους καὶ ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ λήμματα ἐμποδίζει ἕμως ἔτσι τὸν ἀναγνώστη νὰ κατατοπίζεται στὸ ἄπλωμα ποὺ ἔχει καθένας ἀπὸ τοὺς διπλοὺς αὐτοὺς ἐνεστωτικούς τύπους μέσα στὸ κείμενο τοῦ μυθιστορήματος.

Πρέπει ἀκόμη νὰ παρατηρήσω ὅτι ἀρκετὰ λήμματα τοῦ Γλωσσαρίου εἶναι ἐσφαλμένα. Ἐντὶ *ἀνασιρώννιμι* γράφει *ἀνασιρώνω*, ἐντὶ *ἀνετάσσω* γρ. *ἀνατάσσω*, ἐντὶ *κακενοῦχος* γρ. *κακεύνουχος*¹, ἀφοῦ ἄλλωστε στὸ κείμενο, στίχ. 2294, ἔχομε τὸν πληθ. *κακεύνουχοι*: τὸ λῆμμα *μαδῶ* νὰ ἀφαιρεθῆ, ἐντὶ *μελενδυνῶ* γράφει *μελενδυτῶ*, τὸ λῆμμα *μισταρεῦω* νὰ ἀφαιρεθῆ, ἐντὶ *οῖς* γρ. *οῖνα*, τὸ λῆμμα *σοιχῶ* νὰ ἀφαιρεθῆ, ἐντὶ *συνετρέχω* (!) γρ. *συντρέχω*, ἐντὶ *συστήνω* γρ. *συνιστῶ*, ἐντὶ *σώπα* γρ. *σωπῶ* (τὸ ῥῆμα στὸν τύπο αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο Γ' 190).

Σχετικὰ μὲ τὸ Γλωσσάριο πρέπει ἀκόμη νὰ προσθέσω ὅτι ἡ χρῆση ὀρισμένων λεξιδίων, λ.χ. τῆς πρόθεσης *ἀπό*, τοῦ *κἂν* δὲ διαπιστώνεται σωστά: ἀλλὰ γιὰ τὸ πρᾶγμα δὲν μπορεῖ νὰ γίνη ἐδῶ πλατύτερος λόγος.

Σὰ γενικὸ συμπέρασμα νομίζω ἰσχύει τοῦτο: ἡ ὀλη ἐκδοση χωρὶς νὰ εἶναι στὸ σύνολό της ἰκανοποιητικὴ, προσφέρει ἐν τούτοις σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις χρήσιμες ὑπηρεσίες.

¹ Πρβ. *κακόγερος*, Διγ. Ἄκρ. 3495, *κακόμαγος*, Λίβιστρ. 3325, καθὼς καὶ τὸ ἀρχ. *κακόμαντις*, τὸ *καλόκαιρος* (γλωσσάρια).

*

Είχε γραφή ή βιβλιοκρισία αυτή όταν δημοσιεύτηκε (Revue des études byzantines 15 [1957], 289-91) σύντομο άρθρο του Paul Lemerle, όπου καταχωρίζεται ο πρόλογος που σκόπευε ο έρευνητής αυτός να δημοσιεύσει στην έκδοση του «Καλλιμάχου» από τον Richard. Στον πρόλογο αυτό ο Lemerle υπογράμμισε την όφειλή του βιβλίου στη συνεργασία δύο μελετητών: του Μανούσου Μανούσακα και του J. Gouillard, πράγμα που δε δέχτηκε ο εκδότης να σημειωθεί στον πρόλογο του βιβλίου του· γι' αυτό και ο πρόλογος αυτός δε δημοσιεύτηκε τότε.

Καθώς σημειώνει ο Lemerle, οι Μανούσακας και Gouillard ύστερ' από δική του παράκληση, για να γίνει δημοσιεύσιμο το έργο, ξεπέρασαν κατά πολύ το έργο του «άναθεωρητή» (réviseur). Έτσι όμως στον αναγνώστη της έκδοσης παραμένει δύσκολο να ξεχωρίσει τί προέρχεται από τον καθένα έρευνητή. Οι τελευταίες αυτές πληροφορίες επιβεβαιώνουν, νομίζω, την αλήθεια μιās παρατήρησης, που την καταχωρίζω στην παραπάνω βιβλιοκρισία μου: ότι με τις πολλαπλές συνεργασίες για την έκδοση του κειμένου του «Καλλιμάχου» ο αναγνώστης βρίσκεται σε αδυναμία να διαπιστώσει ποιος τέλος πάντων έχει την ευθύνη του δημοσιεύματος.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

Γ. Ε. Παγκάλου, καθηγητού-φιλόλογου, *Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης*. 8ο Μ. Σελ. 488. Έν Αθήναις 1955.

Το γλωσσικό ιδίωμα της μεγαλονήσου Κρήτης δέν είχε γίνει ως τώρα αντικείμενο συστηματικής έρευνας ως σύνολο. Ίσως ή μεγάλη ποικιλία των τοπικών του παραλλαγών, που όφείλεται στην έκταση του νησιού, το ιστορικό του βάθος — είναι από τα λίγα νεοελληνικά ιδιώματα που μαρτυρούνται σε μεσαιωνικά κείμενα—, ο ανεξάντλητος γραμματικός και λεξιλογικός πλούτος του και το πλήθος των γλωσσολογικών προβλημάτων που παρουσιάζει, έκαμαν να φαίνεται στα μάτια των έρευνητών, και αυτών ακόμα των Κρητών γλωσσολόγων, που ήταν κατά τεκμήριο οι πιό αρμόδιοι να το αντιμετωπίσουν ως ένότητα γλωσσική, σαν ένας άθλος ανώτερος από τη δύναμή τους. Και αυτός ακόμα ο μεγάλος μας γλωσσολόγος Γ. Ν. Χατζιδάκις, που το γνώριζε καλά ως μητρικό του ιδίωμα, περιορίστηκε να παραβάλλη σκόρπια κρητικά γλωσσικά φαινόμενα προς αντίστοιχα νεοελληνικά, και, εκτός από μιá σύντομη μελέτη που έγραψε ειδικά για τη γλώσσα του Έρωτοκρίτου στην κριτική έκδοση του κειμένου αυτού από το Στ. Ξανθουδίδη, (σελ. 459-468),

οὔτε ὁ ἴδιος μᾶς ἔδωσε μιά, περιγραφική ἔστω, μελέτη του, οὔτε κανέ-
ναν ἀπὸ τοὺς πολλοὺς μαθητὲς του ἐνθάρρυνε νὰ τὸ ἐπιχειρήσῃ.

Ἔτσι δὲν εἶχαμε ὡς τώρα γιὰ τὸ ἰδίωμα τῆς Κρήτης παρὰ τὴν
ἕμμεσα χρήσιμη γι' αὐτὸ προσφορὰ τοῦ Στ. Ξανθοῦδίδου στὶς κριτικὲς
ἐκδόσεις τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», τοῦ «Φορτσονάτου» καὶ τῆς «Ἐρωφίλης»
καὶ μερικὲς μελέτες τοπικῶν παραλλαγῶν τοῦ ἰδιώματος, ὅπως ἡ ἔργα-
σία τοῦ Γ. Ἀναγνωστοπούλου γιὰ τὸ ἰδίωμα τῆς Ἁγίας Βαρβάρας καὶ
περιχώρων (Ἄθηνᾶ 38 [1926] 139-193), λεξιλογικὲς μελέτες τοῦ
Στ. Ξανθοῦδίδου σχετικὲς ἰδίως μὲ τὴν ποιμενικὴ ζωὴ τῆς Α. Κρήτης
(Λεξικογρ. Ἄρχειον 6 [1923] 267-323), λίγες φωνητικὲς καὶ ἔτυμο-
λογικὲς ἐργασίαι τοῦ Γ. Ι. Κουρμούλη κ.ἄ.

Ὁ ἄθλος λοιπὸν τῆς συγγραφῆς ἐνιαίας γραμματικῆς μελέτης γιὰ
τὸ ἰδίωμα τῆς Κρήτης προορίστηκε ἀπὸ τῆς τύχης τὰ γραμμένα νὰ πέσῃ
στοὺς ἀδύνατους ὤμους τοῦ Γ. Ε. Παγκάλου, συνταξιούχου γυμνασιακοῦ
καθηγητοῦ. Ὁ συγγραφέας εἶχε ὡς ἀντιστάθμισμα τῶν ἀδυναμιῶν του
γιὰ ἕνα τόσο μεγάλο ἔργο ὀρισμένους πολύτιμες ἀρετὲς. Ὅτι εἶναι γέν-
νημα καὶ θρέμμα τῆς Κρήτης καὶ μαθητὴς τοῦ Γ. Χατζιδάκι, ὅτι ἀπὸ
πολὺ νέος ἄρχισε νὰ συγκεντρῶνῃ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸ στόμα τῶν χωρικῶν
τῆς μεγαλονήσου γλωσσικὸ ὕλικό, ὥστε στὸ τέλος νὰ βρεθῇ κάτοχος τῆς
πλουσιότερης στὴν Ἑλλάδα γλωσσικῆς συλλογῆς γιὰ τὸ κρητικὸ ἰδίωμα,
ὅτι τὴν ἐργασία αὐτὴ τὴν ἔκαμε ὄχι σὰν ἐπαγγελματίας ἀλλὰ σὰν ἐν-
θεος ἐραστὴς τῶν γλωσσικῶν φαινομένων, καὶ τέλος ὅτι τὸν διακρίνει
ἀδάμαστη θέληση, ποὺ τοῦ ἔδωσε τὴ δύναμη νὰ ἐξουδετερώσῃ τὶς ἀπει-
ρες δυσκολίες καὶ καταδρομὲς τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἀνθρώπων χωρὶς νὰ
ἀποκαρτερῆσῃ. Τὰ ἐμπόδια αὐτὰ καὶ ἡ ἔλλειψη κατανόησης ποὺ γνό-
ρισε στὴ ζωὴ του στάλαξαν τόσο πολλὴ πικρία στὴν ψυχὴ του, ὥστε ἡ
ἐξιστόρησή τους ἔγινε γι' αὐτὸν ἀνάγκη ψυχικὴ σὲ τέτοιο βαθμὸ, ποὺ
δὲ θέλησε ν' ἀκούσῃ κανέναν ἀπὸ τοὺς φίλους του, ὅσοι τὸν συμβουλέ-
ψαμε νὰ μὴ ἐπιβαρύνῃ τὸ βιβλίον του μὲ τὸν ἐκτενῆ πικρόχολο βιογρα-
φικὸ πρόλογο τῶν 91 σελίδων.

Βασικὴ ἀδυναμία τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Παγκάλου στάθηκε ἡ ἐπι-
θυμία τοῦ συγγραφέα νὰ πραγματευθῇ τὰ κρητικὰ γλωσσικὰ φαινόμενα
ὄχι μέσα στὰ πλαίσια τῶν γειτονικῶν καὶ συγγενέστερων γλωσσικῶν
ιδιωμάτων, παρὰ μέσα σὲ πανελλήνια πλαίσια. Κάθε ὅμοιο ἢ ἀνάλογο
γλωσσικὸ φαινόμενο, ὅπουδῆποτε κι' ἂν παρουσιάζεται μέσα στὸ νεο-
ελληνικὸ γλωσσικὸ χῶρο, θέλησε νὰ τὸ παραθέσῃ. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ βιβλιο-
γραφικὸς του κατάλογος, σελ. 97-104, ἀντὶ νὰ περιέχῃ, ὅπως θὰ περι-
μενε ὁ καθένας, πλήρη πίνακα τῶν ὡς τώρα δημοσιευμένων μελετῶν
γιὰ τὸ κρητικὸ ἰδίωμα, περιέχει, δίπλα σὲ λίγα κρητικὰ, πλῆθος ἀπὸ

βιβλία και πραγματείες γενικού γλωσσικού ενδιαφέροντος, ακόμα και τη Μοριολογία του Χ. Χαριτωνίδη.

Ἡ σύντομη, ἔστω, ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νέας Ἑλληνικῆς μαζί με τὶς οδηγίες γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλικου (σελ. 115 - 137) θὰ ἔλειπαν χωρὶς ζημίαι τοῦ βιβλίου, ἂν ὁ συγγραφέας δὲν εἶχε τὴν ἐπιθυμία νὰ τὰ πῆ εἶλα. Μικρὴ χρησιμότητα ἔχει καὶ τὸ κεφάλαιο «Τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον εἰργάσθη ἡ συλλογὴ τοῦ ὕλικου καὶ συγγραφήν» (σελ. 151 - 163), ἐφόσον τὸ περιεχόμενό του κρίνεται ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα.

Ἀπὸ τῆ σελ. 167 ἀρχίζει ἡ γραμματικὴ τοῦ ἰδιώματος καὶ τελειώνει στὴ σελ. 424. Τὸ βιβλίον τελειώνει μετὰ τὸ κεφάλαιο «Πρόλογος τῶν ποιμενικῶν καὶ λαογραφικῶν τῆς Δ. Κρήτης», ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ λεξιλογικὸ ὕλικό ποῦ θὰ περιέχη ὁ Β' τόμος, τὸν ὁποῖον ἐλπίζει ὁ συγγραφέας νὰ ἐκδώσῃ, καὶ ἐπισφραγίζεται μετὰ μικρὸ κεφάλαιο «Κατακλείς».

Γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Παγκάλου ἔχουν ἤδη γραφῆ σημαντικὲς βιβλιοκρισίαι ἀπὸ τοὺς Σ. Καψωμένο, Σ. Καρατζᾶ καὶ Δ. Βαγιακάκο, σὶς ὁποῖες καὶ παρατηρήσεις ἀξιόλογες ἔχουν γραφῆ καὶ ἡ χρησιμότητα τῆς συμβολῆς του στὴ νεοελληνικὴ διαλεκτολογία ἔχει τονισθῆ. Ἐπειδὴ μετὰ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς κατὰ μέγα μέρος συμφωνῶ κι' ἐγώ, θὰ περιορισθῶ σὲ λίγες λεπτομερειακὲς διαφωνίες μου πρὸς τὸ συγγραφέα.

Δὲν εἶναι πάντοτε ἐπιτυχῆς ὁ παραλληλισμὸς νεοελληνικῶν φωνητικῶν φαινομένων μετὰ ἀρχαῖα, ὅπως τῆς τροπῆς τοῦ τ σὲ π στὸ τράμ(ου)τα - τράυμα μετὰ τὸ ἀρχαῖο τέσσαρες - πίσουρες, τοῦ τ σὲ κ στὸ δεκατίζω - δεκακίζω μετὰ τὸ ἀρχαῖο αἰολικὸ πότε - πόκα, τοῦ γ σὲ β στὸ γουλίζω - βουλίζω μετὰ τὸ ἀρχαῖο γέφυρα - βέφυρα, τοῦ β σὲ γ στὸ φλέβα - φλέγα μετὰ τὸ ἀρχαῖο βανὰ - γυνή, τοῦ φ σὲ π στὸ λουφάζω - λουπάζω μετὰ τὰ σκυθικὰ τοῦ Ἀριστοφάνη σίτριπο ἀντὶ σίτριπον, τοῦ φ σὲ β τοῦ κολαφίζω - κολαβίζω μετὰ τὰ ἀρχαῖα μακεδονικὰ Βερενίκη ἀντὶ Φερενίκη κ.τ.θ. Τὰ φαινομενικῶς παράλληλα ἀρχαῖα φαινόμενα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικῆς φύσεως ἀπὸ τὰ σημερινά.

Πολὸν θὰ κέρδιζε σὲ μεθοδικότητα ἢ διαπραγμάτευση τῶν φωνητικῶν φαινομένων, ἂν ὁ συγγραφέας χῶριζε τὶς συνδυαστὲς φωνητικὲς ἀλλοιώσεις ἀπὸ τὶς ἀνεξάρτητες, καὶ ἐκεῖνες ποῦ ὀφείλονται σὲ καθαρὰ ἀρθρωτικὰ αἷτια ἀπὸ τὶς ἀναλογικὲς.

Στὸ κεφάλαιο «Παράλειψις τελικῶν συλλαβῶν» (σελ. 254 κέ.) καταχωροῦνται πολλὰ παραδείγματα ποῦ ἡ παράλειψη τῶν συλλαβῶν τοὺς δὲν εἶναι φωνητικὴ, ἀλλὰ ὀφείλεται σὲ ἀναλογικὸ μορφολογικὸ μεταπλασμό, καὶ γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἐξετασθῶν στὸ δεῦτερο μέρος τῆς Γραμματικῆς, στὸ Τυπικόν. Τέτοια εἶναι τὰ παρόμοια τι - π(α)ρόσια,

κόπιασε - κόπια, πρόβατον - πρόβα, γόνατον - γόνα, ἀψίδυμος - ἀψύς, λείψανδρος - λειψός, μογιλάλος - μουγγός, σπανοπώγων - σπανός κ.τ.λ.

Στὸ κεφάλαιο «Παράλειψις δύο ἐνδιαμέσων συλλαβῶν» (σελ.253 κέ.) εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν οἱ ἀκέραιοι τύποι κατωμενοφάγος, γρουλωμενομάτης, φουσκωμενόροκα, ζουλισμενομούτης, ἀρονουμενοκύρις, βλογιοκομμενομούρης, ζυμωμενοπουλήτικος κ.τ.λ. ὑπῆρξαν ποτὲ στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ὅπως φαίνεται νὰ πιστεύη ὁ συγγραφέας. Πιθανότερο εἶναι ὅτι οἱ συγκομμένοι τύποι καμοφάγος, γρουλομάτης, φουσκόροκα, ζουλομούτης κ.τ.λ. ἔγιναν ἀμέσως, τὴ στιγμὴ πού πλάστηκαν τὰ σύνθετα αὐτά.

Μεθοδολογικὸ σφάλμα εἶναι νὰπραγματεῦται κανεὶς τὴ σημερινὴ κλίση τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ ρήματος ξεκινώντας ἀπὸ τὴ σημασία καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ γραμματικὸν τύπον. Τὸ ὅτι ἐκφράζουμε σήμερα τὴν ἔννοια τῆς ἀρχαίας δοτικῆς μετὰ περίφραση (σὶδὸν ἀνθρώπου, σὶτὴν ἀδερφή), δὲν σημαίνει ὅτι ἡ γραμματικὴ μας ἔχει δοτικὴ πτώση. Τὸ ὅτι σημασιολογικὰ ἀντίστοιχα τοῦ ἀρχαίου ἀπαρεμφάτου εἶναι τὰ σημερινὰ τὸ κάτσε - σήκω, τὸ ἀνέβα - κατέβα δὲν σημαίνει ὅτι ἡ νέα μας γλώσσα ἔχει ἀπαρέμφατα. Τὸ ὅτι ἡ σημερινὴ φράση ὅσπερα ἀπὸ τέσσαρις μέρες (ἀνεσιήθηκε) ἀντιστοιχεῖ σημασιολογικὰ μετὰ τὴν ἀρχαία τειαρταῖος (ἀνέσιη) δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι χρονικὸ ἀριθμητικὸ, εὔτε τὸ ὅτι τὸ σημερινὸ τρεῖς φορὰς τόσος ἀντιστοιχεῖ μετὰ τὸ ἀρχαῖον τριπλάσιος σημαίνει ὅτι εἶναι πολλαπλασιαστικὸ ἀριθμητικὸ. Ἔτσι καὶ ἡ φράση μιὰ φορὰ δὲν εἶναι ὅπως τὸ ἄπαξ ἀριθμητικὸ ἐπίρρημα κ.ἄ.

Διαφωνίεσ σὲ ἐπὶ μέρους ζητήματα μπορεῖ νὰ ἔχη κανεὶς ἄπειρες. Τὸ σαλιάρης λ.χ. δὲν παράγεται ἀπὸ τὸ σαχλιάρης, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ σάλια. Τὸ φενέρι, ἐφόσον, ὅπως δεχόμεστε, προέρχεται ἀπὸ τὸ τουρκ. *fener* (ἔλλ. φανάρι) ὡς ἀντιδάνειο, δὲν ἀνήκει στὰ παραδείγματα τῆς ἑλληνικῆς τροπῆς τοῦ α σὲ ε.

Στὶς τεχνικὰς ἀτέλειες τοῦ βιβλίου ἀνήκει, ἀνάμεσα σὲ πολλὰς ἄλλες, ἡ τόσο συχνὴ παρενθετικὴ παραπομπὴ ἰδ. λ. ἐν Γλωσσαρίῳ, πού θὰ μπορούσε μετὰ γενικὴ σημείωση στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου νὰ γίνῃ περιττὴ, καὶ ὁ ὑπερβολικὸς μεγάλος ἀριθμὸς τῶν τυπογραφικῶν λαθῶν. Μερικὰ διαλεκτικὰ κείμενα, ἀντιπροσωπευτικὰ τῶν τοπικῶν παραλλαγῶν τοῦ ἰδιώματος τῆς ἀνατολικῆς, κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Κρήτης, θὰ ἦταν χρησιμότερα γιὰ τὸν ἀναγνώστη τοῦ βιβλίου.

Συνήθως στὶς βιβλιοκρισίας θεωροῦμε καθήκον μας νὰ ὑποδείξουμε τίς ἀτέλειες μιᾶς ἐργασίας καὶ ὄχι νὰ ἀπαριθμήσουμε τὰ σωστὰ καὶ τὰ καλὰ πού περιέχει. Ὅτι τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι ἄδικο δὲν ὑπάρχει ἀμφίβολα. Μέσα στὰ ἄπειρα γραμματικὰ φαινόμενα πού ἐξετάζονται στὸ βιβλίον τοῦ κ. Παγκάλου ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ μετρήσῃ ἐκεῖνα πού περι-

γράφονται και ἑρμηνεύονται σωστά, και νὰ σταθμίση τοὺς κόπους και μόχθους πὺν κόστισε στὸν συγγραφέα ἢ συλλογὴ και ἢ ἐπεξεργασία τους; Ἐκὼμη και οἱ τόσο πολλὰς διαφωνίαι πὺν προκαλεῖ εἶναι χρήσιμες, γιατί ταράζουσι τὰ ἀκίνητα νερά τῆς νεοελληνικῆς διαλεκτολογίας, δείχνουσι πόσο πολλὰ εἶναι ἐκὼμη τὰ ἄλυτα προβλήματα τῆς και δίνουσι ὄψηση στὴ συζήτηση και τὴν προαγωγή τῶν γνώσεών μας. Τὸ ἐτι ἀπὸ τότε πὺν ἔχουσι στὰ χέρια μας τὸ βιβλίον τοῦ κ. Παγκάλου ὅλοι ὅσοι γράφουσι γὰρ νεοελληνικὰ γραμματικὰ φαινόμενα παραπέμπουσι και σ' αὐτό, εἶναι ἢ πὺν τρανὴ ἐπιβεβαίωση τῆς χρησιμότητος και τῆς ἀξίας του.

Ἐς εὐχρηθῶσι στὸ συγγραφέα ν' ἀξιωθῆ νὰ ἐκδώσι και τὸ Γλωσσάριον τῆς Κρήτης, πὺν ἔχει ἔτοιμον, ὥστε, μαζί μὲ τὸν πλοῦτον τῶν γραμματικῶν φαινομένων τῆς μεγαλονήσου, ν' ἀποκτήσουσι και τοὺς λεξιλογικούς θησαυρούς τῆς.

N. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ

Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Σαρακατσάνοι. Τόμος πρῶτος, Μέρος Α', Ἀθήνα 1957. 4^ο Σελ. σγ + 85 και δύο χάρτες. — Μέρος Β', Ἀθήνα 1957. 4^ο Σελ. 498.

Ἐργον ζωῆς και ἀγάπης οἱ «Σαρακατσάνοι» τῆς κ. Χατζημιχάλη. Ὁ νομαδικὸς αὐτὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος σ' ὅλες του τίς ἐκδηλώσεις μᾶς δίνεται σὰν σύνολον, ἀλλὰ και στίς λεπτομέρειαι, στὸ ἐπιδητικὸν τοῦτον ἔργον, τοῦ ὁποῖου τὸν πρῶτον ὀγκώδη τόμον μᾶς παρουσίασε ἐδῶ και κάμποσους μῆνας ἢ συγγραφεύς. Ἡ κ. Χ. συνδυάζουσι προσόντα ἀφθαστου συλλογέα ἀλλὰ και εὐσυνείδητου ἐπιστήμονα ὀλοκλήρωσε τὴν ἔρευνά τῆς, ξεπερνώντας ἔτσι τίς λαογραφικὰς ἐργασίας τοῦ εἶδους. Γιατί μόνον ὁ ἴδιος ὁ συλλογέας ἔταν ἔχη τὰ δέοντα ἐφόδια μπουρεῖ νὰ γίνῃ και ὁ ἀξιὸς μελετητῆς τοῦ ὕλικου του και ἀντίστροφα πάλι ὁ ἐπιστήμονας μελετητῆς εἶναι και ὁ καλύτερος συλλογέας.

Ὁ τόμος χωρίζεται σὲ δύο μέρη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτον εἶναι κυρίως εἰσαγωγή στὸ ἔργον. Ἐνας περιεκτικὸτατος πρόλογος στὴν ἀρχὴ μᾶς δίνει τὸν τρόπο τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ και τὴν πεμπτοσύνη τῶν παρατηρήσεων και συμπερασμάτων τῆς συγγραφῆς. «Ὅσον λεπτομερέστερα μελετᾶμε τὴ λαϊκὴ τέχνη, τὴ λαϊκὴ λατρεία και γενικὰ τὸ βίον τοῦ λαοῦ τόσο κατανοοῦμε βαθύτερα τὴ μεγάλη ἀξία τοῦ λαογραφικοῦ ὕλικου και τὴν ἀνάγκη τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης του» γράφει ἢ κ. Χατζημιχάλη.

Στὰ πρῶτα κεφάλαια ἐξετάζουσι ἢ γεωγραφικὴ ἐξάπλωση τῶν Σαρακατσάνων, ἢ ἐθνικότητά τους, ἢ ὀνομασία και τὸ ζήτημα ἀν ἀνέκαθεν ἦταν νομάδες. Βλέπουσι λοιπὸν ἐτι τὰ ἔρια τῆς ἐξαπλώσεως

των Σ. έκτείνονται από τὰ βουνά τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Β. Ἡπείρου, Μακεδονίας καὶ Θράκης ὡς τὴ βόρεια Πελοπόννησο καὶ ἀπὸ τὰ Ἀδριατικά παράλια καὶ τὸ Ἴόνιο πέλαγος ὡς τὴν Καππαδοκία καὶ τὸ Αἰγαῖο. Οἱ ἀρχικὲς κοιτίδες καὶ ἀφετηρίες τῶν Σ. πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν στοὺς μεγάλους ὄγκους τῆς Πίνδου καὶ τῆς Ροδόπης, ποὺ ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια ἦταν ἐπίκεντρα σημεῖα νομαδισμοῦ, λόγῳ τῶν κλιματολογικῶν ὁρων. Μολονότι λοιπὸν ἡ μνήμη τῶν Σ. γιὰ τὴν τοπικὴ καταγωγή τους σταματᾷ στὸν τελευταῖο σταθμὸ τῆς νομαδικῆς τους ζωῆς, δηλαδὴ στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ καταγωγή τους φτάνει ὡς τὰ προελληνικὰ φύλα ποὺ κατέβηκαν στὴν Ἑλλάδα. Μιὰ μερίδα δηλ. τῶν ἐλληνικῶν φύλων, ποὺ ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια μπαίνανε ἀπὸ τὸ Δούναβη καὶ τὸν Αἴμο μέσα στὴ Βαλκανικὴ, γιὰ νὰ ξεχυθοῦν σιγὰ σιγὰ στοὺς ὄρεινους ὄγκους καὶ τίς κοιλάδες τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, φυσικὸ εἶναι νὰ ἦταν ἢ νὰ ἔγιναν νομαδικὲς φάρες κτηνοτρόφων, καὶ τέτοια εἶναι ἡ νομαδικὴ ποιμενικὴ φυλὴ τῶν Σαρακατσάνων. Οἱ ἀνέκαθεν νομάδες Σαρακατσάνοι ἀρχίζουν μόλις μὲ τὴν πάροδο τῶν χρόνων νὰ ἔχουν ἡμιμόνιμες ἐγκαταστάσεις στὰ χωριά, ποὺ καταλήγουν καὶ σὲ μόνιμες, ὥστε οἱ πρὶν νομάδες νὰ γίνωνται χωρικοί. Σὲ περιοχὲς ὅπου νομαδεύουν Σαρακατσάνοι, οἱ περισσότεροι κάτοικοι, κατὰ τὴν συγγραφέα, προέρχονται ἀπὸ πρόσφατη ἢ κάπως παλιότερη «προσκόθιση», ὅπως γράφει, Σαρακατσάνων, ποὺ ἔγιναν γεωργοκτηνοτρόφοι ἢ γεωργοί. Πολλῶν μάλιστα βουνίσιων χωριῶν τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ Σαρακατσάνους. Ἔτσι ἐξηγοῦνται καὶ πολλὰ ἔθιμα, γλωσσικοὶ ἰδιωματισμοὶ καὶ τρόποι ἐνδιαιτήσεως, ποὺ ἀπαντοῦμε σὲ πολλὰ ὄρεινὰ χωριά τῆς χώρας μας. Τὴν πορεία αὐτὴ τῆς ἐξελιξέως ὑποστηρίζει ἡ συγγραφεὺς μὲ λαογραφικὰ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα μαζί μὲ τὰ ἐπιχειρήματα προηγούμενων ἐρευνητῶν τὴν ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Σ. πρέπει νὰ καταταχθοῦν στὴν πρὶν ἀκραιφνή γηγενῆ νομαδικὴ ποιμενικὴ φυλὴ, ποὺ πλανιέται ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια στὸν ἐλληνικὸ χῶρο.

Βαθειὰ συνείδηση τῆς ἐλληνικότητάς των ἔχουν καὶ οἱ ἴδιοι. Ἀγαποῦν μὲ πάθος τὰ ἐλληνικὰ βουνά, στὰ ὁποῖα ξετυλίγεται ἡ ἀνώδυμη, ἀλλὰ ὄχι μικρὴ δρᾶση τους κατὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ ὑπόδουλου ἔθνους. Ὅσο γιὰ τὸ ὄνομα τῶν Σαρακατσάνων, ἐπειδὴ καμιὰ θεωρία σχετικὰ μ' αὐτὸ δὲν τὴν ἐκανοποιεῖ, θεωρεῖ τὸ ζήτημα ἄλυτο πρὸς τὸ παρόν.

Ἡ εἰσαγωγή τοῦ πρώτου τόμου περιλαμβάνει κατόπιν μιὰ γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς τέχνης καθὼς καὶ τοῦ πνευματικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῶν Σ. Τὰ κεφάλαια αὐτὰ πραγματεύεται ἡ συγγραφεὺς κυρίως στὸν δεῦτερο καὶ τρίτο τόμο τοῦ ἔργου, ὅπως βλέπουμε ἤδη στὸν πίνακα

περιεχομένων του πρώτου τόμου. Ὁ λόγος πού τήν παρακίνησε ν' ἀφιερώσει τόσες σελίδες γιά θέματα πού θ' ἀναπτυχθοῦν στοὺς ἄλλους τόμους, εἶναι βέβαια σοβαρός. Προτοῦ δηλαδή μπῆ στα καθέκαστα ἐπιθυμεῖ νά δώσει στόν ἀναγνώστη μιὰ γενική ἰδέα τοῦ κόσμου, οὗ ζῆ καὶ ἀναπνέει ὁ Σαρακατσάνος, νά τὸν εἰσαγάγῃ στήν ψυχική καὶ πνευματική του ἀτμόσφαιρα. Τὸ ἔτι ἔδωσε τόση ἔκταση ἴσως νά οφείλεται καὶ σὲ κάποια ἀμφιβολία τῆς κ. Χ. γιά τὸ σύντομο χρόνο τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπόμενων τόμων, ἂν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψη τὶς τεχνικὲς μὰ κυρίως τὶς οἰκονομικὲς δυσκολίες γιά τὴν ἐκτύπωση ἑνὸς τέτοιου ἔργου.

Στὸ κεφάλαιο «Ἡ τέχνη τῶν Σαρακατσάνων» ἔχουμε τὸ καταστάλαγμα τῆς πολύχρονης ἐνασχόλησης καὶ ἀφοσίωσης τῆς κ. Χατζημιχάλη στόν τομέα τῆς λαϊκῆς τέχνης, οὗ ὄχι μόνο ἡ μελέτη καὶ ἡ μεγάλη πείρα, ἀλλὰ καὶ ἡ καλλιτεχνική της φύση τὴν κατέστησε αὐθεντία. Ἡ συγγραφεὺς ἀνευρίσκει στοὺς Σαρακατσάνους τὶς θεμελιώδεις μορφές καὶ τ' ἀρχικὰ θέματα τῆς ἐλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης καὶ μάλιστα τῆς ἠπειρωτικῆς. Ἔτσι ἡ γνωριμία μὲ τὴν τέχνη τῶν Σ., πού δὲν ἔχει ὑποστῆ ξένες προσμίξεις καὶ ξένες ἐπιδράσεις, βοηθάει στήν ἀνάλυση τῶν συνθετικῶν μορφῶν τῆς λαϊκῆς τέχνης τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Ἡ κ. Χ. τονίζει σχετικὰ πόσο ἡ τέχνη τῶν Σαρακατσάνων, μολονότι στατική καὶ πρωτόγονη, ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν τέχνη ἄλλων νομάδων καὶ ἡμινομάδων τῆς Βαλκανικῆς, μὲ τοὺς οὗλους ὑπῆρξε ἀναπόφευκτη ἡ ἐπαρῆ, οὗ ἄλλωστε ξεχωρίζουν καὶ ἄλλες συνήθειες καὶ δοξασίες τῶν. Στὰ διακοσμητικὰ τοὺς θέματα ἀνακαλύπτει γεωμετρικὰ μοτίβα τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς. Ἡ συγγραφεὺς, χωρὶς νά παραγνωρίσῃ τὴν δυνατότητα μιᾶς αὐτόματης, ἀνεξάρτητης γένεσης ἢ συμπωματικῆς παράλληλης δημιουργίας, καταλήγει νά παραδεχτῆ ὅτι οἱ ὁμοιότητες μὲ τὰ ἀρχαῖα μοτίβα προέρχονται ἀπὸ κοινὴ κληρονομία, ἐφ' ὅσον στόν ἴδιο τόπο καὶ μέσα σ' ἕνα καταπληκτικὰ συντηρητικὸ πλῆθος ἔχουμε πανομοιότυπες ἐκδηλώσεις τέχνης. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο ἐξετάζει γενικὰ καὶ τὸν ἀργαλειό, τὸν οὗ θεωρεῖ σὰν μοναδικὸ δείγμα ἀργαλειοῦ τῆς Εὐρώπης, πού μπορεῖ νά παραλληλιστῆ μὲ τὸν πρωταρχικὸ πρωτόγονο ὀριζόντιο αἴγυπτιακὸ ἀργαλεῖο τοῦ ἐδάφους, ὡστε ἡ σημασία του γιά τὴ μελέτη τῆς ἐξελιξέως τοῦ ἐλληνικοῦ ἀργαλειοῦ ἀποβαίνει θεμελιώδης.

Μετὰ τὴ γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς τέχνης ἡ συγγραφεὺς στὸ κεφάλαιο «Πνευματικὸς καὶ Κοινωνικὸς βίος» παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς δοξασίες τῶν Σ., τὰ λατρευτικὰ ἔθιμα, τὶς κοινωνικὲς συνήθειες καὶ γενικὰ ἀπ' ὅλες τὶς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ νομαδικοῦ αὐτοῦ πλῆθους. Ἀποκαλύπτεται ἔτσι μιὰ πρωτόγονη ποιμενικὴ κοινωνία, στήν οὗ ἡ κ. Χ. ἀναγνωρίζει παράδοση ἐπιβίωση

της ποιμενικής κοινωνίας των προϊστορικών φύλων. Με μεγάλη ενέργεια περιγράφονται τὰ φανερά πολλές φολλές ἔθιμα τῆς πατριαρχικῆς αὐτῆς κοινωνίας. Πιστεύω πὼς εἴταν ἡ συγγραφεὺς ζητάει ἀπὸ τὸ κράτος κατανόηση καὶ φροντίδα γιὰ τοὺς παιδεμένους αὐτοὺς Ἑλληνας θὰ ἐλπίζῃ πὼς ἡ κάποια βελτίωση τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς καὶ ἡ ἀνύψωση τοῦ βιοτικοῦ τους ἐπιπέδου θὰ συνεπιφέρῃ καὶ τὴν ἐξημέρωση στὰ ἦθη τους. Γιατὶ σὰν γυναίκα καὶ ἡ κ. Χατζημιχάλη, ἔτσι πού τοὺς πλησίασε, πολὺ θὰ πόνεσε κοντὰ στὶς σκλάβες γυναῖκες, μητέρες καὶ κόρες τῆς ἀπόλυτα ἀνδροκρατούμενης αὐτῆς κοινωνίας, μέσα στὴν ὁποία αὐτὲς σηκώνουν ἕλο σχεδὸν τὸ βάρος τῶν βιοτικῶν φροντίδων.

Δεκαπέντε σελίδες πιάνει ἡ βιβλιογραφία πού παραθέτει στὸ τέλος ἡ κ. Χ. Ὅπως παρατηρεῖ κανεὶς καὶ διαβάζοντας τὸ βιβλίον, ἡ συγγραφεὺς ζήτησε νὰ ἐξαντλήσῃ κάθε δυνατὴ πηγὴ καὶ βοήθημα. Ἄν καὶ τοῦτο εἶναι βέβαιον σύμφωνον μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, ἡ προσωπικὴ μου γνώμη εἶναι ὅτι τὴν κ. Χατζημιχάλη δὲν βοήθησε κανεὶς ἄλλος παρὰ ὁ ἑαυτὸς τῆς. Οἱ «Σαρακατσάνοι» εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα προσωπικῶν ἐρευνῶν ἐλόκληρης ζωῆς μιᾶς γυναίκας προικισμένης μὲ ἐξυπνάδα, κρίση καὶ καλλιτεχνικὴ εὐαισθησία, μὲ πίστη καὶ ἀγάπη στὴ δουλειὰ τῆς. Ἡ συγκέντρωση τόσων ἐφοδίων καθὼς καὶ τὸ κύρος τῆς προσωπικότητάς τῆς καθιστοῦσε νομίζω περιττὲς πολλὰς ἀπὸ τίς παραπομπές.

Παράρτημα τοῦ πρώτου μέρους τοῦ τόμου ἀποτελοῦν στατιστικοὶ πίνακες σχετικοὶ μὲ τὸν πληθυσμὸν, τὴν ἐξάπλωση καὶ τίς μετακινήσεις τῶν Σαρακατσάνων, καθὼς καὶ δύο γεωγραφικοὶ χάρτες τῶν μετακινήσεων των. Καὶ ἐδῶ ἔχουμε δεῖγμα λεπτολόγου, ἐπίμονης καὶ εὐσυνείδητης ἐργασίας. Οἱ πίνακες καταρτίστηκαν μὲ βάση τὰ βουνά, ὅπου κατασκηνώνουν τὸ καλοκαίρι, σύμφωνα μὲ πληροφορίες παρμένες—ὄχι μὲ λίγο κόπο κι' αὐτὲς—ἐπὶ τόπου ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Σαρακατσάνους τίς περισσότερες φορές. Στὸ τέλος κάθε τοπικοῦ πίνακα δίνεται ἕνας συγκεντρωτικὸς πίνακας τῆς ὅλης περιοχῆς καὶ τέλος μιὰ συγκεντρωτικὴ κατάσταση τῶν στατιστικῶν πινάκων, ὅπου ἔχουμε συνολικὸ ἀθροισμα 2.890 τσελιγγάτα, 10.604 οἰκογένειες καὶ 1.729.141 γιδοπρόβατα. Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοί, κατὰ τὴν ἴδια τὴν συγγραφέα, κατὰ προσέγγιση μόνον ἀποδίδουν τὴν πραγματικότητα.

Τὰ θέματα πού πραγματεύεται ἡ συγγραφεὺς στὸ δεύτερον μέρος τοῦ τόμου εἶναι τὰ ἑξῆς: Α') Ἡ Στάνη, Β') Τὰ καλύδια ἢ τὰ κονάκια, Γ') Ψωμιὰ καὶ μαγειρέματα (Οἱ κεντισμένες κουλλοῦρες), Δ') Ξυλοτεχνία καὶ ξυλογλυπτικὴ. Ἀκολουθεῖ εὐρητήριο α) λέξεων, τεχνικῶν ὄρων καὶ πραγμάτων, β) κύριων ὀνομάτων ἑλληνικῶν, γ) κύριων ὀνομάτων ξένων. Ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ τόμου συνοδεύονται ἀπὸ πολυάρι-

θμες εικόνες. Συνολικά 318 είναι οι φωτογραφίες και τα σχέδια, που έχουν γίνει όλα από την ίδια τη συγγραφέα.

Μέσα στις 154 σελίδες του πρώτου κεφαλαίου ή κ. Χ. μας δίνει με κάθε λεπτομέρεια τη ζωή της στάνης, δηλαδή ολόκληρη τη ζωή των Σαρακατσάνων. Η ρεαλιστική περιγραφή της είναι γλαφυρή χωρίς περιττά διανοήματα. Οι πολυπληθείς φωτογραφίες, πολλές από τις οποίες δυστυχώς φαίνεται να αδικήθηκαν στην έκτύπωση, τονίζουν πιδό πολύ τη ζωντανία της περιγραφής. Έτσι κι' ο αναγνώστης μπαίνει άβιαστα στον απόμακρο και απόκοσμο τρόπο ζωής των νομάδων αυτών βουνίσσιων Έλλήνων. Το κεφάλαιο το σχετικό με τα κουδούνια των προβάτων και με τη μουσική τους γοητεύει πραγματικά. Η κ. Χ. ξεπερνά πολλές φορές τη λαογραφική περιγραφή και φτάνει ως τη λογοτεχνική έκφραση. Με την εκτίμηση που έχει στη λεπτομέρεια ή συγγραφέας εκθέτει τα είδη και τις ονομασίες των διαφόρων κουδουνιών με τις μουσικές διαβαθμίσεις των. Το ίδιο κάνει και για τις φλογέρες, όπου τονίζει τη σημασία που έχει ή προσεκτική συγκέντρωση και μελέτη του μουσικού αυτού υλικού για τη μουσικολογική έρευνα, που, όπως ή ίδια γράφει, ίσως χαράξη νέες κατευθύνσεις στη δημοτική μας γενικά μουσική. «Ο Σαρακατσάνος βαράει στη φλογέρα τις ίδιες μονότονες μελωδίες πούπαιζε στην αρχαιότητα». Έχοντας ζωντανή πάντα μέσα της την ιδέα της αρχαίας καταγωγής της φυλής των Σαρακατσάνων προχωρεί ή κ. Χατζημιχάλη σε υποθέσεις, που, κι' αν ακόμη δέν έπαληθεύσουν όλες, δείχνουν όμως τη μεγάλη οξύνοια κοντά στην ευρυμάθειά της, π.χ. ότι οι Σαρακατσάνοι θά συνόδευαν παλιότερα τους νεκρικούς των θρήνους με τη φλογέρα, όπως γινόταν και στην αρχαία Ελλάδα, ότι ή φλογέρα είναι μια από τις πρωταρχικές πηγές της δημοτικής μας μουσικής κ.ά.

Το μεγαλύτερο κεφάλαιο του τόμου αυτού είναι το δεύτερο. «Καλύβια και κονάκια», των οποίων ή κατασκευή και φροντίδα είναι έργο των γυναικών. Έδώ περιγράφονται λεπτομερειακά όλα τα είδη της στεγάσεως από το άπλο και πρωταρχικό στέγαστρο (τόν Ἰοκίο ή τη λιάσα) ως το τετράπλευρο ορθογώνιο με τη σαμαρωτή στέγη και δίνονται αψθονες εικόνες και σχέδια. Τα πορίσματα της μελέτης πάνω στα Σαρακατσάνικα καλύβια έχει δώσει ήδη συνοπτικά ή συγγραφέας στην Γενική εισαγωγή. Όπως γράφει, στα καλύβια των Σαρακατσάνων παρακολουθεί κανείς βήμα πρὸς βήμα τις εξελικτικές βαθμίδες της πρωτόγονης κατοικίας. Ξεκινώντας από το κυκλικό καλύβι (ορθό ή τσιρωλωτό) οδηγείται στον ένδιάμεσο τύπο, στο ώσειδές (μονό άδίπλα καλύβι). Από τον μεταβατικό τούτο τύπο προχωρεί φυσιολογικά στη διαμόρφωση της παραλληλόγραμμης άψιδωτής καλύβας με τη δίριχτη σαγματοειδή στέγη

(μεγάλο διπλό άδίπλα καλύβι) δηλ. στον γενετικό τύπο του λιθόκτιστου στενομέτωπου ή πλατυμέτωπου σπιτιού, της νεοελληνικής κατοικίας με τη δίριχτη ή τετράριχτη προεξέχουσα στέγη. Βασικό της λοιπόν συμπεράσμα είναι ότι η πρωταρχική, θεμελιώδης μορφή της ελληνικής οικίας βρίσκεται στα Σαρακατσάνικα βεργόπλεχτα καλύβια. Ακόμη ότι η ίδια αυτή πρωτόγονη κατοικία των Σαρακατσάνων κλείνει μέσα της και πολλά άλλα πρωταρχικά στοιχεία του ελληνικού σπιτιού. Έτσι το βεργόπλεχτο υπόστεγο των Σαρακατσάνων (το φριτζάτο - Ισκιο - κρεβάτι) το αναγνωρίζουμε στο χαγιάτι, τον ήλιακό, την κρεβάτα. Τα πεζούλια, χτιστά ή βεργόπλεχτα, εξελίσσονται στο υπερωψωμένο δάπεδο και την πεζούλα του νεοελληνικού σπιτιού. «Οι αρχαιότερες μορφές κατοικίας έπιζούν στους Σαρακατσάνους. Και οι δύο τύποι των καλυβιών τους, το όρθο τουρλωτό και η άδίπλα καλύβα, θυμίζουν τα αρχαία καμπυλόγραμμα χτίσματα, που ίσαμε σήμερα φαίνεται να ζούν άνεπαφα από την προϊστορική Ελλάδα στα καλύβια των Σαρακατσάνων» καταλήγει η συγγραφέας.

Τα συμπεράσματα της κ. Χατζημιχάλη στηρίζονται σε πλούσιο και ζωντανό άκόμη υλικό. Γιατί η βεργόπλεχτη καλύβα, όπως είναι γνωστό, εξακολουθεί και σήμερα να έξυπηρετεί τους χωρικούς της ήπειρωτικής Ελλάδας και μάλιστα τους όρεινούς. Έπαψε βέβαια να χρησιμοποιείται για κατοικία, στεγάζονται όμως μέσα στο καλύβι τα ζώα και προφυλάσσονται τα γεννήματα ή άλλα πράγματα χρήσιμα στον χωρικό. Φυσικά όμως σε θέματα τέτοιας φύσεως, όσο κι' αν μάς βοηθούν τα σύγχρονα, για να άνασυνθέσουμε τα περασμένα, δέν μπορεί να ύπάρχει ποτέ βεβαιότητα. Έτσι και το ζήτημα της πορείας της εξέλιξης του καλυβιού - κατοικίας ύποβάλλει και σε σκέψεις ή και σε αντιρρήσεις, όπως π.χ.: Είναι άραγε το μονό - άδίπλα καλύβι, το όποιο, όπως και η ίδια ή κ. Χ. γράφει, είναι η προχειρότερη και ευτελέστερη μορφή κατοικίας, ή φυσιολογική εξέλιξη του κυκλικού ή μάλλον μιá παράλληλη μ' εκείνο πρωτόγονη μορφή, ή όποια εξελίσσεται με τον χρόνο στην τετράπλευρη άψιδωτή ή όρθογώνια καλύβα, ενώ η κυκλική μορφή παραμένει άνεξέλικτη; Επίσης το λιθόκτιστο μονόσπιτο προέρχεται άπ' ευθείας από την ξύλινη βεργόπλεχτη καλύβα ή αντίθετα ή εξελιγμένη πιá τετράπλευρη όρθογώνια καλύβα των Σαρακατσάνων κατασκευάζεται κατ' άπομίμηση και έπίδραση του πέτρινου χωρικού σπιτιού; άποψη που ύποστηρίζει ό καθηγητής κ. Μέγας στη βιβλιοκρισία του για το προκείμενο έργο. Έρωτήματα όμως αυτού του είδους είναι φυσικό ν' άνακύπτουν, όσο κι' αν μάς δίνονται ευτυχώς άπαντήσεις και εύστοχες λύσεις. Τα σύγχρονα δεδομένα μάς βοηθούν να πλησιάσουμε τα περασμένα και τα μακρινά, όχι όμως και να τα πιάσουμε πάντα.

Ἄλλὰ καὶ κατὰ τοῦτο εἶναι σημαντικό τὸ βιβλίον καὶ οἱ ἀπόψεις τῆς συγγραφῆς ἀξιόλογες· δὲν λύνουν μόνον προβλήματα, ἀλλὰ καὶ δημιουργοῦν. Ἔτσι καὶ στὸ κεφάλαιον τοῦτο τοῦ ἔργου τῆς, ποῦ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σοβαρότερα, ἡ κ. Χατζημιχάλη δίνει τὸ μέτρο τῆς ἐξαιρετικῆς συμβολῆς τῆς στὸν τομέα τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ οἰκία.

Ἡ τροφή τῶν Σαρακατσάνων ἐξετάζεται στὸ κεφάλαιον «Ψωμιὰ καὶ μαγειρέματα». Παρακολουθεῖ κανεὶς τὴν προσπάθειαν τῶν λιτοδίαιτων νομάδων, ἐδῶ φυσικὰ τῶν γυναικῶν, νὰ κατασκευάσουν κάτι εὐχάριστο στὴ γεύση μὲ τὰ πρόχειρα ὑλικά ποῦ διαθέτουν, χρησιμοποιώντας μόνον τὸν ἐλάχιστον χρόνον ποῦ τοὺς ἀπομένει ἀπὸ τὴν δουλειὰ τῆς στάνης καὶ τοῦ καλυβιοῦ καὶ μὲ ὅσα μέσα μποροῦν νὰ διαθέσουν κατὰ τὴν μακρὰν πορείαν των.

Οἱ γιορταστικὲς πίτες καὶ τὰ κουλλούρια δίνουν ἔδαφος, γιὰ νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ τὸ καλλιτεχνικὸ αἶσθημα τῶν Σαρακατσάνων γυναικῶν. Τὰ στολίδια τῶν κεντισμένων ψωμιῶν ἔχουν τὸν ἴδιον πρωτογονισμό, ὅπως ὅλα τὰ ἔργα τους, καὶ τὰ εἰκονιζόμενα πατροπαράδοτα θέματα καὶ σχέδια εἶναι ἀρχαιότατα. Στὴ ζυμαρόπιτα μὲ τὰ δάχτυλα, στὴς κεντισμένες μὲ τὴν ἀνοχὴς κουλλούρες ἡ κ. Χ. βρίσκει θέματα καὶ τρόπους, ποῦ ἀπαντοῦν στὰ εὐρήματα τῆς γεωμετρικῆς καὶ νεολιθικῆς ἐποχῆς.

Ἡ ξυλοτεχνία καὶ ξυλόγλυπτική, ἀνδρική ἀπασχόληση αὐτῶν, κλείνει τὸν τόμον. Κατ' ἐξοχὴν εἰδικὴ ἡ κ. Χατζημιχάλη, καταπιάνεται μὲ τὸ θέμα ἀπὸ κάθε πλευρὰ καὶ ἐξαντλητικὰ. Τὴν περιγραφὴν τῆς συνόδεον πολυάριθμες εἰκόνες τῶν ξυλόγλυπτων ἀντικειμένων, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ περισσότερα βρίσκονται στὴν ἰδιωτικὴ τῆς συλλογὴν, ἐνῶ τ' ἄλλα στολίζουν τὸ Μουσεῖον Μπενάκη. Στὴς ξυλόγλυπτες ἀπεικονίσεις ἔχουμε τὴν ἀφηρημένη ἔκφραση τῆς ἐπαγγελματικῆς ζωῆς, καθὼς καὶ τῆς πίστεως καὶ τῶν δοξασιῶν τῶν Σαρακατσάνων. Γενικότερα διαφωτιστικὸν εἶναι τὸ ἰδιαιτέρον κεφάλαιον, ὅπου ἡ συγγραφεὺς πραγματεύεται γιὰ τὸ φῆμι στὴς δοξασίαι καὶ τὴν εἰκονικὴν παραστάσεις. Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα σημεῖα τῆς Σαρακατσάνικης τέχνης εἶναι ἡ ταυτότητα τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων σὲ ὅλα τὰ εἶδη τῶν ἐκδηλώσεών τους. Τὰ ἴδια θέματα βλέπουμε στὰ ξυλόγλυπτά τους (ρόκες, σφοντύλια, χουλιάρια), τὰ ἴδια στὰ ὑφαντὰ καὶ στὰ κεντήματά τους καὶ μὲ τὴν ἴδιαν μάστιχα ὀνομασίαι. Τὰ θέματά τους εἶναι ἀφηρημένα, γεωμετρικά, καὶ ἀκόμα ὅταν, σπανιότερα, δαυεῖζονται μετὰ ἀπὸ τὸν φυτικὸν κόσμον τὰ σχηματικοῦν καὶ αὐτὰ. Ὅπως ἐπιγραμματικὰ παρατηρεῖ ἡ κ. Χ. «ἡ ματιὰ εἶναι νατουραλιστικὴ, τὸ διακοσμητικὸν πνεῦμα ὅμως εἶναι ἀκόμη γεωμετρικόν». Ὅπως δὲ ὅλα τὰ θέματα τὰ βρίσκει σὲ ἀγγεῖα μινωικά, γεωμετρικά, σὲ μυκηναϊκοὺς διακόσμους, σὲ γεωμετρικά καὶ ἀρχαῖα εἰδῶλια,

ἀλλὰ καὶ σὲ μολίβα βυζαντινά. Ἔτσι καὶ ἡ μελέτη τῶν ξυλόγλυπτων ὀδηγεῖ τὴν κ. Χ. στὰ συμπεράσματά της γιὰ τὴν ἀρχαία καὶ ἀκραιφνή ἑλληνικὴ καταγωγὴ τῶν Σαρακατσάνων.

Ὅπως βλέπουμε, τὸ ἔργο τῆς κ. Χ., περιγραφικὸ καὶ συνθετικὸ μαζὶ, ἀγκαλιάζει ὅλα τὰ κεφάλαια τῆς λαογραφίας. Τὸ μοναδικὸ ὡς τῶρα τοῦτο βιβλίον, πού δίκαια προκάλεσε τὸν θαυμασμὸ ὄλων, ἄς ἐλπίζουμε πῶς θὰ γίνῃ ἀφετηρία καὶ γιὰ ἄλλες μελέτες, ὅπως τὸ νομίζει καὶ ἡ ἴδια ἢ συγγραφεύς, καὶ ὅτι θ' ἀποβῇ παράδειγμα πρὸς μίμηση καὶ σ' ἄλλους ἐμπνευσμένους λαογράφους, ὥστε νὰ φωτιστοῦν τὸ ἴδιο πλέρια καὶ ἄλλα τμήματα τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος. Ἔτσι, ὅπως οἱ πρῶτες ἐργασίες τῆς κ. Χατζημιχάλη γύρω ἀπὸ τὴ λαϊκὴ μας τέχνη ὑπῆρξαν σταθμὸς στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου καὶ ἐπηρέασαν τὴ σύγχρονη ἐποχὴ, τὸ ἴδιο καὶ οἱ «Σαρακατσάνοι» της θὰ ἀποτελέσουν ἓνα σημαντικὸ σταθμὸ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ λαογραφικὴ ἐπιστήμη.

Μ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ - ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΟΥ

Νεοελληνικὰ λαογραφικὰ κείμενα. Ἐπιμέλεια Δημητρίου Σ. Λουκάτου. Ἀθήναι 1957. 8ο Σελ. κδ+323. [Βασικὴ Βιβλιοθήκη «Ἄετος», ἀριθ. 48].

Μνημεῖα τοῦ λόγου πεζὰ, πού ἀποτελοῦσαν ἄλλοτε τὴν ψυχαγωγία καὶ τὴν παρηγοριὰ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ στὰ ἑποῖα ἐκδηλώνεται ἡ φαντασία, ἡ ἐξυπνάδα, ἀλλὰ καὶ ὁ ψυχικὸς πλοῦτος καὶ ὁ ἠθικὸς κόσμος τῆς φυλῆς μας, ἀπαρτίζουν τὸ ὕλικὸ τοῦ 48ου τόμου τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης. Τὴν ἐπιμέλεια τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἀνέλαβε ὁ συνάδελφος καὶ γνωστὸς λαογράφος κ. Δ. Λουκάτος. Σκοπὸς τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσεως, ὅπως ὁ ἴδιος τὸν καθορίζει, εἶναι νὰ δείξῃ στὸ πλατύτερον κοινὸ τὰ ποικίλα πεζὰ λαογραφικὰ μας κείμενα καὶ τὶς κατηγορίες τους. Μέσα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα κομμάτια πού τοῦ ἔδιναν οἱ διαθέσιμες συλλογὲς ξεδιάλεξε ὅσα ἔκρινε κατάλληλα γιὰ τὸ σκοπὸ του, ὅσα ἦταν «εὐχάριστα, πολιτισμένα καὶ λογοτεχνικά», γιὰ νὰ τὰ δώσῃ πάλι στὸν ἑλληνικὸ λαό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ πηγάζουν.

Τὰ κείμενα τοῦ τόμου συνολικὰ ξεπερνοῦν τὰ 250. Ἡ λαϊκὴ πεζὴ μας λογοτεχνία ἀντιπροσωπεύεται πλέρια, ἀπὸ τὰ μεγάλα παραμύθια ὡς τὶς χαρακτηριστικὲς παροιμίες, πού, διαλεγμένες προσεκτικὰ, ὀλοκληρώνουν ὀρισμένα κεφάλαια τοῦ τόμου.

Τὸ ἐκδιδόμενον ὕλικὸ διαιρεῖται σὲ 3 κεφαλαιώδη μέρη: 1) Μῦθοι καὶ παροιμίες μὲ ζῶα, 2) Παραμύθια, 3) Λαϊκὲς ἱστορίες καὶ παροιμίες, κι' αὐτὰ πάλι ὑποδιαιροῦνται: τὸ πρῶτον σὲ 3 κεφάλαια Α) Μῦθοι καὶ παροιμίες μὲ τὴν ἀλεπού, Β) Μῦθοι καὶ παροιμίες μὲ ἄλλα τετρά-

ποδα, Γ) Μύθοι και παροιμίες με πουλιά, έντομα, ψάρια, άμφίβια και έρπετά. Τò δεύτερο επίσης σε τρία μεγάλα κεφάλαια με μικρότερες υποδιαιρέσεις: Α) Μαγικά ή ξωτικά παραμύθια, Β) Διηγηματικά ή κοσμικά παραμύθια:—α) Περιπετειακά, β) Διδακτικά και παροιμιακά, γ) Αίνιγματικά, δ) Ευτράπελα, ε) Κλιμακωτά—. Γ) Θρησκευτικά ή συναξαρικά παραμύθια. Και τò τρίτο μέρος υποδιαιρείται σε: Α) Παροιμιακές Ιστορίες—α) Γενικές, β) Ιστορίες για άντρώγυνα και γυναίκες, γ) Ιστορίες για κληρικούς— και Β) Περιγελαστικά διάφορα.

Στή διάταξη αυτή της ύλης άκολουθεί βασικά τò Εύρετήριο Α. Αarne·Thompson με μικρές μόνο παραλλαγές, δικαιολογημένες από τò έλληνικό ύλικό που είχε υπ' όψη του ό κ. Α. Έτσι μετά τὰ Μαγικά παραμύθια τοποθετεί τὰ Διηγηματικά-Κοσμικά, όπως τὰ χαρακτηρίζει, και όχι τὰ Θρησκευτικά. Η άλλαγή δικαιολογείται από τή μεγαλύτερη πραγματικά συγγένεια μεταξύ μαγικών και διηγηματικών, που καταλήγει πολλές φορές στην ταυτότητα σχεδόν θέματος. Εύτυχώς ή μεταβολή αυτή, καθώς και μερικές άλλες μικρότερες στην κατάταξη τών μύθων, δέν δυσκολεύουν τόν μελετητή, όταν θελήσει ν' αναζητήσει τόν τύπο μέσα στο διεθνή κατάλογο, αφού, ύστερα από κάθε κείμενο ύπάρχει ή σχετική παραπομπή και συσχέτιση με τò εύρετήριο Αarne·Thompson.

Σε μιá ώραία διαρθρωμένη εισαγωγή, που πιάνει 24 σελίδες με στοιχεία μικρά, ό κ. Λουκάτος εκθέτει τόν τρόπο τής εργασίας του και κατατοπίζει τόν αναγνώστη στην έπιστήμη τού παραμυθιού. Άκολουθεί πίνακας άλφαθητικός τών βιβλίων και περιοδικών που χρησιμοποιήθηκαν για τὰ κείμενα και στο τέλος παρατίθεται, εκτός από τόν αναλυτικό πίνακα τών περιεχομένων, και πίνακας όνομάτων τών συλλογών, από τούς όποιους έχρησιμοποίησε ύλικό τυπωμένο ή ανέκδοτο, καθώς και πίνακας γεωγραφικός για τήν προέλευση τών κειμένων.

Κάθε είδικό κεφάλαιο τού τόμου προλογίζεται από ένα σύντομο αλλά περιεκτικό σημείωμα, όπου ό συγγραφέας εντάσσει γενικά τò κεφάλαιο στον αναγνωρισμένο διεθνή κατάλογο τών παραμυθιών και στο τέλος κάθε κειμένου σημειώνει τήν πηγή του, τόν αντίστοιχο αριθμό, υπό τόν όποιον ύπάγεται τούτο στον κατάλογο, καθώς και τή σχετική βιβλιογραφία. Παραπέμπει επίσης συστηματικά στο μνημειώδες έργο τού R. M. Dawkins, *Modern Greek Folktales*, όπου είναι συγκεντρωμένες βιβλιογραφικά ό δημοσιευμένες παραλλαγές τού κάθε παραμυθιού. Μ' αυτό τόν τρόπο τὰ εισαγωγικά και τὰ παραπεμπτικά σημειώματά του όχι μόνο τόν κοινό αναγνώστη κατατοπίζουν, αλλά και τόν έπιστήμονα λοογράφο ικανοποιούν.

Στή γενική εισαγωγή ο κ. Λουκάτος κάνει μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία του παραμυθίου και εκθέτει με πολλή σαφήνεια και απλότητα τις επιστημονικές θεωρίες σχετικά με τη γένεση του είδους αυτού της λαϊκής λογοτεχνίας, δίνοντας πάντα και τη βιβλιογραφία. 'Ο ίδιος συμφωνεί με την εκλεκτική θεωρία των νεώτερων Γάλλων έρευνητών πιστεύει δηλ. ότι τα στοιχεία ανώτερου πολιτισμού που βρίσκουμε στα παραμύθια δεν είναι απαραίτητο να ήταν τέτοια από την αρχή, αλλά αντίθετα μπορούν να είναι το αποτέλεσμα εξέλιξεως και της εκάστοτε διαμορφώσεως πάνω στις πολιτιστικές δυνατότητες κάθε λαού που τα πήρε. Το παραμύθι είναι δυνατόν να γνώρισε και περίοδο «χρυσής εποχής», όταν είχε ακροατήριο βασιλιάδες και άρχοντες ή όταν αποτέλεσε τον πυρήνα λογοτεχνικών έργων.

Ο κ. Λουκάτος εξετάζει επίσης τη θέση που κατέχει σήμερα στη ζωή μας το παραμύθι και κατά πόσον μια συλλογή παραμυθίων μπορεί να έχει κάποια απήχηση σε μεγάλους ή και σε παιδιά. Πιστεύει λοιπόν πως η καταγραφή των λαϊκών αφηγημάτων είναι όχι μόνο έργο επιστημονικό, αλλά και έθνικό.

Η αίσθητή σ' όλους μας ανάγκη της περισυλλογής των παλιών μας λαϊκών κειμένων παρουσιάζεται έντονη στη σκέψη του συγγρ. «Είναι, γράφει, μια καινούρια περίπτωση της λαογραφικής πραγματικότητας, που δεν πρέπει να την αγνοούμε. Το σχολείο ή τα παιδικά βιβλία, διδάσκοντας λαϊκά κείμενα, όχι μονάχα μύθους, αλλά και τραγούδια, αινίγματα και παραμύθια, δίνουν μια πανελλήνια λαογραφική γνώση στα παιδιά (συχνά και ξένη από την Ελλάδα), που, μεγαλώνοντας, θα την κάνουν τοπική, ιδιαίτερα αν τα παιδιά αυτά δεν προχωρήσουν στη μόρφωση ή αν και οι συγγενείς τους μάθουν κάτι από τα διαβάσματά τους». Σ' όλα του τα γραφόμενα είναι εκδηλη ή πίστη που έχει στη σκοπιμότητα της εργασίας αυτής, ακόμη σε μια εποχή σαν τη σημερινή, εποχή αμφισβόλιας και γενικά δυσπιστίας σε πνευματικές εκδηλώσεις του είδους αυτού, και αισιοδοξεί ότι ή αγάπη, το ενδιαφέρον και ή πίστη του καλλού συλλογέα είναι δυνατόν να ξυπνήσουν το κοιμισμένο ακόμη ταλέντο πολλών λαϊκών αφηγητών. Γιατί οι λαϊκές αφηγήσεις δεν είναι μόνο απομεινάρια παλιών εποχών, αλλά σύγχρονα και εκδηλωση λογοτεχνική του άπλου ανθρώπου του λαού.

Η εισαγωγή είναι πλούσια και σε παρατηρήσεις σχετικές με την ποιότητα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των νεοελληνικών αφηγήσεων, όσο κι' αν το θέμα ή τα μοτίβα τα βρίσκουμε στα παραμύθια πολλών ξένων λαών. «Το ντύμα του λόγου τους είναι έλληνικότατο και συχνά κλασσικό, γράφει. Η δξύνοια του Έλληνα άκροατή είναι κάτι που έξυπακούεται· γι' αυτό και οι φράσεις προχωρούν όπως τις σκέ-

φτεται δ ἀφηγητής χωρίς αναλυτικές παραχωρήσεις. Οι λυρισμοί αποφεύγονται ακόμη και στα μεγάλα παραμύθια με την παρεμβολή του κοινότατου «νά τὰ κοντολογούμε». Χαρακτηριστικό του ελληνικού παραμυθιού είναι και η οικειότητα είτε άνθρωποι και υπεράνθρωποι είναι αυτοί είτε και αυτά ακόμη τὰ ζῶα. Ὁ κόσμος γενικά τοῦ παραμυθιού είναι μιὰ μισογνώριμη κοινωνία, ὅπου δὲν είναι τρομερὸ νὰ βρεθῆ κανεὶς» και σὲ ἄλλο σημεῖο γράφει: «Ἡ φιλοσοφία και τὸ πλατὺ ἀντίκρουσμα τῆς ζωῆς, ἡ ἀνθρωπιστικὴ διάθεση και ἡ συγκαταβατικὸτητα, ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὴ συμπεριφορὰ και τὴ σκέψη τῶν ἡρώων τους... Διαβάζοντας κανεὶς παραμύθια, και συγκρίνοντας τὰ θέματά τους με τὶς ἀγωνίες τῆς πραγματικῆς ζωῆς, ποτὲ δὲ βρίσκει ἐκεῖνα χειρότερα, ὅσο κι' ἂν εἶναι τραγικά». Ὅσα μετέφερα ἐδῶ εἶναι ἐλάχιστο δείγμα ἀπὸ τὶς στοχαστικὲς και λεπτεῖς παρατηρήσεις πάνω στὸ ἐλληνικὸ παραμύθι, ποὺ σημειώνει ὁ κ. Λουκάτος στὴν εἰσαγωγή του. Δικαιολογημένα προσέχει τὶς ἰδιαιτέρες αὐτοτελεῖς εἰσαγωγὲς τῶν παραμυθιῶν, ποὺ δημιουργοῦν πολλὲς φορὲς μιὰ ξεχωριστὴ ἀτμόσφαιρα γιὰ νὰ ἀκουστῆ τὸ παραμύθι. Ὁ συγγραφέας υπογραμμίζει ἐπίσης τὸ σύνδεσμο τοῦ παραμυθιού με τὴ γύρω του βιοτικὴ και πολιτιστικὴ πραγματικὸτητα, ποὺ τὸν βλέπουμε ἐκδηλοῦν σὲ νεώτερες συγχρονισμένες παραλλαγὲς παραμυθιῶν.

Μὲ γνώση, προσοχὴ και ἀγάπη προχώρησε ὁ κ. Λ. και στὴν ἐκλογή τῶν κειμένων. Γιὰ νὰ διαλέξῃ εἶχε στὴ διάθεσή του ὕλικὸ ἀπὸ ἐντυπες κυρίως συλλογές. Τὸ πλουσιότατο ἀνέκδοτο ὕλικὸ παραμυθιῶν τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθῆ. Ὅ,τι ἐντελῶς νέο και ἀνέκδοτο προσφέρει προέρχεται ἀπὸ τὸ προσωπικὸ του ἀρχειο και ἀπὸ λίγες ἄλλες συλλογὲς ἰδιωτῶν, ποὺ, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει, με μεγάλη προθυμία τὶς ἔθεσαν στὴ διάθεσή του. Ἄν λοιπὸν στὴ στατιστικὴ τῶν τόπων, ἀπ' ὅπου προέρχονται τὰ παραμύθια, προβάλλει σχετικὰ περισσότερο ἡ Κεφαλονιά, τοῦτο εἶναι φυσικὸ, ἐφ' ὅσον ὁ συλλογέας και ἐκλογέας κατάγεται ἀπὸ τὸ νησί αὐτό, ἀσχολεῖται και κατέχει τὴ λαογραφία του. Ἡ μοιραία αὐτὴ προτίμηση στὸ κεφαλονίτικο ὕλικὸ, ὅχι τότε σὲ μεγάλα παραμύθια, ὅσο σὲ μικρότερα εὐτράπελα διηγήματα, δὲν ἔβλαψε τὴν ἐκλογή, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ κάτοικοι τοῦ τόπου αὐτοῦ διακρίνονται γιὰ τὴν εὐστοφία τοῦ πνεύματος και τὴν πρωτοτυπία τους.

Ὁ κ. Λ. ἔχοντας ὑπ' ὄψη τὸν διεθνή κατάλογο Aarne Thompson δίνει ἀπ' ἀπὸ τὴν κάθε κατηγορία μερικὰ ἀντιπροσωπευτικὰ κείμενα, ποὺ εἶναι συγχρόνως και χαρακτηριστικὰ τῆς ἐλληνικῆς παραμυθολογίας. Ἡ ἐπιλογή του, περιορισμένη βέβαια μέσα στα πλαίσια τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης, ἔγινε, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, «ἀνάμεσα α) στα παλιότερα β) στα πιὸ ἀφηγηματικὰ δοσμένα γ) σὲ ὅσα δὲν θὰ ἐνοχλήσουν

τόν αναγνώστη με ώμες τραγικότητες, με χτυπητές αλοχρολογίες ή με απέραντες περιγραφές. Προσπάθεια έγινε ώστε τὰ κείμενα πού συγκενθθηκαν ν' αντιπροσωπεύουν όλες τις έλληνικές έπαρχίες. Έκτος από τὰ ανέκδοτα ή αναδημοσίευση και τών παλιών και σπάνιων μαζί με τή γλωσσική προσαρμογή τους στην κοινή νεοελληνική δίνουν στα κείμενα σχετική πρωτοτυπία». Αὐτὲς λοιπὸν εἶναι οἱ βασικὲς ἀρχὲς πού ἀκολούθησε ὁ κ. Λ. στὴν ἐκλογή τῶν κειμένων. Εἶναι γνωστὸ, ἰδίως σὲ δσοὺς ἔχουν ἀσχοληθῆ με τέτοιου εἴδους ἐργασίες, πόσες δυσκολίες ἀντιμετωπίζει ὁποῖος καταπιάνεται με ἐκλογή δημοτικῶν κειμένων με σκοπὸ ἐκλαϊκευτικὸ και παιδαγωγικὸ. Στὸ παραμῦθι ὑπάρχει μιὰ ἐπι πλεόν δυσκολία. Ὅπως ξέρουμε, ἡ ἐλευθεροστομία και στὸ παραμῦθι, ἀλλὰ κυρίως στὰ εὐτράπελα διηγήματα και τὰ λεγόμενα «ἀνέκδοτα», εἶναι συνυφασμένη μ' αὐτά. Ἐχοντας ὁμοῦς ὑπ' ὄψη ὁ συγγραφέας ὅτι τὸ βιβλίο του ἀπευθύνεται πὸ πολὺ στὴ νεολαία, ζήτησε τρόπο νὰ παρακάμψη τις δυσκολίες και νὰ ἀμβλύνῃ τις δξότητες. Ἀναγκάστηκε ἔτσι νὰ παραλείψῃ πολλὲς φορὲς λέξεις ἢ και ὁλόκληρες φράσεις, ἄλλοτε πάλι νὰ μὴ χρησιμοποιήσῃ καθόλου κείμενα, ἰκανοποιητικὰ σὲ ἔλα τ' ἄλλα σημεῖα, γιὰ ν' ἀποφύγῃ τὸν σκόπελο αὐτόν. Ἀπέφυγε ἐπίσης τὴν περιγραφή ὤμων και σκληρῶν σκηνῶν, κι' αὐτό, γιὰ νὰ μὴν ἐπέμβῃ και ἀλλοιώσῃ τὸ κείμενο. Παρὰ τοὺς περιορισμοὺς πού εἶχε, ὁ κ. Λ. κατόρθωσε, με τὴν προσοχή πού ἔδωσε και χάρη στὴν ἐροπτεία πού εἶχε τοῦ ὕλικου, νὰ μᾶς δώσῃ μιὰ πλούσια και καλὴ ἐκλογή λαϊκῶν κειμένων. Στὴν ἐπιτυχία τῆς ἐκλογῆς πολλῶν νομίζω ὅτι βοήθησε και ἡ κίτση τοῦ χιουμορ, πού και ὁ ἴδιος διαθέτει. Ἐτσι ἐλάχιστες ἀφορμὲς δίνονται, ὥστε νὰ σκεπτῆ κανεὶς πὼς μπορούσε νὰ διαλέξῃ κάτι καλύτερο. Ἀξιέπαινη εἶναι και ἡ ἀποφυγὴ τῆς ὀνομασίας τῶν τόπων μέσα στα περιπαικτικὰ διηγήματα, κι' αὐτὸ γιὰ ν' ἀποφύγῃ ἐνδεχομένη δυσχέρεια ἢ πικρία ὀρισμένων χωριῶν.

Ἡ γλωσσικὴ μορφή, με τὴν ὁποία πρέπει νὰ δημοσιεύονται τὰ παραμῦθια πού προορίζονται γιὰ ἕνα εὐρύτερο κοινὸ και πού δὲν πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν γλωσσικὰ τεκμήρια, ἀπασχόλησε σοβαρὰ τὸν κ. Λουκάτο. Ξεχωρίζοντας τὴ γλωσσικὴ ἀποψη και ἀντιμετωπίζοντας τὸ παραμῦθι σὰν λογογραφικὸ γεγονός πού ἐνδιαφέρει τὴ λογογραφία, μιὰ ἐπιστήμη πολυσύνθετη με πλατύτερους σκοποὺς, ἐγκαταλείπει τὴν ἀπὸλυτὴ γλωσσικὴ πιστότητα και προχωρεῖ σὲ γλωσσικὴ μεταγραφή τῶν κειμένων, «ἐλαφρῆ πάντα και περιορισμένη στίς χτυπητὲς ἰδιωματικὲς ἢ ἄλλες ἐκφραστικὲς δυσκολίες». «Τὰ κείμενα δίνονται σὲ μιὰ κοινὴ νεοελληνικὴ διατύπωση, πού θὰ τὰ κάνῃ κιόλας νὰ ταξιδέψουν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο τὸ ἴδιο ὅπως ταξίδεψαν κι' ὅταν πρωτόρθαν ἢ πρωτοφάνηκαν στὴν Ἑλλάδα». Ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας αὐτῆς

είναι τὸ παρυσίασμα τῶν διαφόρων κειμένων τοῦ τόμου σὲ μιὰ ὥραία, ἀπλή δημοτικὴ γλῶσσα μὲ προσαρμογὴ στὸ τοπικὸ ὕφος κάθε παραμυθιοῦ καὶ μὲ ἀπόλυτη συνέπεια στὴν ὀρθογραφία, πού διαβάζεται ἀπὸ ὄλους ἀνετα χωρὶς μὲ τοῦτο νὰ προξενῆται καμιὰ βλάβη στὸ ἐπιστημονικὸ κοίταγμα τοῦ παραμυθιοῦ. Τὴν ἴδια γλωσσικὴ μεταγραφὴ ἐφαρμόζει καὶ σ' ὅσα, λιγοστά, κείμενα εἶναι δοσμένα ἀπὸ συλλογεῖς στὴν καθαρεύουσα. Στὰ κείμενα ἄφησε ἀρκετὲς λέξεις πού χαρακτηρίζουν τὸν τόπο καὶ τὸ ἴδιωμα, «ἀκολουθήσαμε τὴν ἀρχικὴ ἀφήγηση φράση μὲ φράση, κρατώντας ὅσο γίνεται τὴ σύνταξή της, τὸ ρυθμὸ καὶ τοὺς λαογραφικοὺς ὄρους της». Γιὰ νὰ μὴν ὑπάρξη μάλιστα οὔτε ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία γιὰ τὸ σεβασμὸ πού ἔδειξε στὸ ὕφος καὶ τὶς φράσεις τοῦ ἀφηγητῆ, παραθέτει σὲ ὑποσημείωση δείγματα αὐτούσια πολλῶν κειμένων, ὥστε νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸς στὸν ἀναγνώστη ὁ ἰδιωματικὸς τρόπος τῆς ἀφήγησης.

Ἡ ἀπλή καὶ ἐξομαλισμένη γλῶσσα τῶν κειμένων κατέστησε περιττὸ καὶ τὸ λεξιλόγιο. Ἄν τυχαῖν καμιὰ λέξη, στὴν ὁποία, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ κ. Λ., ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ σκοντάψῃ, σημειώνει δίπλα της καὶ τὴν ἐρμηνεία μέσα σὲ παρένθεση. Ἄν καὶ αὐτὸ δίνει κάπως ἕναν τόνο μεγάλῃς ἀπλουστεύσεως στὸ βιβλίον, δὲν μπορεῖ ὅμως ν' ἀρνηθῆ κανεὶς ὅτι πολὺ διευκολύνει τὸν μέσο ἀναγνώστη. Πολὺ λίγες λέξεις παραμένουν, οἱ ὁποῖες θὰ ἔπρεπε ἴσως ἐπίσης νὰ ἐρμηνευθοῦν.

Ἐνα σημεῖο πού πρόσεξε στὴν ἐκδοσὴ ὁ κ. Λ., πού κατὰ κανόνα δὲν τὸ σκέπτονται οἱ ἐκδότες παραμυθιῶν, εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ διαλόγου μέσα στὸ παραμῦθον. Ὁ κ. Λ. προτιμᾷ, πολὺ σωστά, νὰ κλεινῇ, ὅσο μπορεῖ, τοὺς διαλόγους μέσα στὴν παράγραφο, ἀφοῦ ὁ διάλογος μέσα στὸ παραμῦθον δὲν εἶναι σκηνοθετημένος ἐξωτερικῶς, ὅπως μᾶς τὸν δίνουν οἱ λογοτέχνες, ἀλλὰ εἶναι ἐνσωματωμένος στὴν ἀφήγηση καὶ πάει μαζί της σὰν νὰ «ἀντικατασταίνῃ», ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, τὴν περιγραφὴν.

Θὰ ἤθελα τῶρα πρὶν τελειώσω νὰ διατυπώσω ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις πού ἔχω σχετικὰ μὲ μερικὰ σημεῖα τῆς διατάξεως τῆς ὕλης καὶ κυρίως τῆς ὀρολογίας. Ὁ κ. Λ. προκειμένου γιὰ τὴ δευτέρη ὑποδιαίρεση τῶν παραμυθιῶν ἀποδίδει τὸν ξένο ἔρο *novelle* ἢ *romantic tales* μὲ τὸν ἑλληνικόν: «Διηγηματικά - Κοσμικά». Ἀλλὰ, ὅσο καὶ ἂν σὲ πολλὰς περιπτώσεις οἱ ἔροι εἶναι συμβατικοί, νομίζω ὅτι αὐτομάτως πρόκειται στὴν προκειμένη περίπτωσιν ἢ ἀντίρρηση, γιὰτὶ νὰ ὀνομάζωνται «διηγηματικά» τὰ παραμῦθια τῆς κατηγορίας αὐτῆς, ἀφοῦ κάθε παραμῦθον εἶναι μιὰ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη διήγησις. Ἐπίσης καὶ ὁ δευτέρος ἔρος «Κοσμικά», ἐπειδὴ περιέχουν κοσμικὰς περιπέτειας ἡρώων, ξαφνίζει. Γιὰτὶ ἡ λ. «κοσμικὰς» χρησιμοποιεῖται πολὺ σήμερον κυρίως σὲ δύο περιπτώσεις: πρῶτα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸ σύμπαν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐντελῶς ἀντίθετον πλευρὰ, τὴν ἐπίγειαν καὶ

τήν κοινωνική ζωή του ανθρώπου, ώστε ο χαρακτηρισμός με τη λέξη αυτή της κατηγορίας των παραμυθιών, που δεν είναι μαγικά, φαίνεται κάπως παράξενος. Νομίζω ότι ο όρος «περιπετειασκά», που ο ίδιος ο κ. Α. χρησιμοποιεί για την πρώτη υποδιαίρεση της κατηγορίας αυτής, μπορεί, εν συνδυασμῶ με τον όρο «μαγικά», να περιλάβει και τα παραμύθια αυτά, που αν και ξεφεύγουν κάπως από τον ξωτικό μαγικό κόσμο, παρουσιάζουν πού και πού το υπερφυσικό στοιχείο, όπως πάλι και τα μαγικά περιέχουν πολλή περιπέτεια. Έτσι η διάταξη της ύλης θα ξπαιρνε στο σημείο αυτό την εξής απλούστερη μορφή, χωρίς τοῦτο να ἐπιφέρη, νομίζω, καμιά σύγχυση στο περιεχόμενο: Α') Μαγικά και Περιπετειακά παραμύθια, Β') Διδακτικά, Γ') Αίνιγματικά, Δ') Κλιμακωτά, Ε') Ευτράπελα κτλ.

Επίσης στο κεφάλαιο των παροιμιῶν ἴσως λόγοι ἀπόλυτης τυπικότητας ὀδήγησαν τὸν κ. Α. νὰ σημειώνη παραπομπή εἰδική σὲ κάθε παροιμία, ἀκόμη καὶ σὲ πολὺ κοινές. Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι προκειμένου γιὰ τὸ λαϊκὸ αὐτὸ εἶδος τοῦ λόγου μπορεῖ νὰ εἴμαστε κάπως φειδωλοὶ στὶς παραπομπές, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀπαραίτητες μόνο σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις.

Ἀπ' ὅσα εἰπώθηκαν καταλαβαίνει κανεὶς τὴν χρησιμότητα καὶ τὴν ποιότητα τῆς ὅλης ἐργασίας τοῦ κ. Λουκάτου. Μὲ τὸν τρόπο πὸ ἐργάστηκε γιὰ νὰ παρουσιάσῃ τὰ λαϊκὰ κείμενα πέτυχε ὥστε ἡ ἐκδοσὴ πὸ ἐπιμελήθηκε ὄχι μόνο νὰ ψυχαγωγῇ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνημερώνη τὸν προσεκτικὸ καὶ διεψασμένο ἀναγνώστη λαογραφικὰ καὶ φιλολογικὰ, ἐνῶ συγχρόνως ἐξυπηρετεῖ καὶ εὐρύτερους πνευματικὸς καὶ καλλιτεχνικὸς σκοπούς. Μὲ τὸ ἀρκετὰ σημαντικὸ ποσοστὸ (30%) τῶν ἀνέκδοτων κειμένων του, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀναδημοσίευση κειμένων ἀπὸ παλαιῆς καὶ σπάνιες συλλογές δίνει στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἐπιστήμονες, δικούς μας καὶ ξένους, μιὰ νέα πηγὴ γιὰ λαογραφικὸ πλουτισμὸ.

Πῶς τώρα τὸ ὄρατο αὐτὸ βιβλίον θὰ μπορέσῃ νὰ κυκλοφορήσῃ στὸ πλατύτερον κοινὸ, πὸ μὲ τόση φροντίδα καὶ ἀγάπη τὸ σκέφτηκε ὁ συγγραφέας, εἶναι ἡ ἀπορία πὸ θὰ ἤθελα νὰ μοῦ ἱκανοποιήσῃ ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος πὸ τὸ ἀνέλαβε. Ἐφ' ὅσον τὸ βιβλίον δὲν μπορεῖ νὰ κυκλοφορήσῃ ἰδιαίτερος, ἀφοῦ ἀνήκει στὴν ὅλη σειρά τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης, ὁ κύκλος τῶν ἀναγνωστῶν ἀναγκαστικὰ θὰ εἶναι πολὺ περιορισμένος, καὶ μάλιστα, φοδοῦμαι, ὄχι ἐκεῖνος γιὰ τὸν ὅποιον προορίζεται. Ἔτσι ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Ζαχαροπούλου δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη τὴν ἠθικὴ ἱκανοποίηση ὅτι μὲ τὴν ἐκδόσὴ του αὐτὴ συνέβαλε στὸ νὰ γίνουν γνωστὰ τὰ πνευματικὰ στοιχεῖα τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ ἓνα εὐρύτερο κοινὸ, ὅτι δηλαδὴ γράφεται πῶς ἀποτελεῖ τὸ σκοπὸ τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης.

Κίτσου Α. Μακρῆ, *Ἡ Ξυλογλυπτική τοῦ Πηλίου*. Ξυλογραφίες Ντόρας Λιβανοῦ-Χρυσοχοῦδου. Τυπογραφεῖο Κίτσου Α. Μακρῆ, Βόλος 1958. Σελ. 25, Εἰκ. 24.

Λάτρης τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του, τοῦ γραφικοῦ Πηλίου, ὁ κ. Μακρῆς συνεχίζει ἀδιάκοπα ἐδῶ καὶ εἰκοσι χρόνια περίπου τὴν ἔρευνά του πάνω στις τέχνες ποὺ καλλιεργήθηκαν ἐκεῖ ἀπὸ λαϊκοὺς τεχνίτες. Λαϊκοὶ ζωγράφοι καὶ μαστόροι, ποὺ ἐργάστηκαν στὰ Πηλειορίτικα χωριά, ἔργα λαϊκῆς τέχνης καὶ φορεσιῆς τοῦ Πηλίου εἶναι τὰ θέματα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν στις διάφορες ἐργασίες ποὺ μᾶς ἔχει δώσει ὡς τώρα. Ἡ διαρκῆς καὶ ἐπίμονη ἐνασχόληση γύρω ἀπὸ τὸ ἴδιο θέμα, γέννημα πραγματικῆς ψυχικῆς ἀνάγκης, προδικάζει τὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὴν ποιότητα τῆς δουλειᾶς του.

Στὸ πρόσφατο μικρὸ βιβλίον του, τὴν «Ξυλογλυπτική», ἀφορμῆ ἐδῶσε μιὰ σχετικὴ ἐργασία τῆς κ. Χατζημιχάλη, ἔπως ὁ ἴδιος σημειώνει στὸν πρόλογό του. Τὴν καλλιτεχνικὴ αὐτὴ ἐκδήλωση λαϊκῶν τεχνιτῶν ἐξετάζει μέσα στὰ πλαίσια τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου τοῦ τόπου, ἔχοντας πάντα ὑπ' ὄψιν τὴν σχέση της μὲ ἄλλους τομεῖς τῆς λαϊκῆς τέχνης. Ἔτσι ἡ ματιά του ἔχει μιὰ καθολικότητα, ἀν καὶ προσηλωμένη στὸ εἰδικὸ θέμα. Οἱ διαλεγμένοι προσεκτικὰ τίτλοι στὰ ἐπί μέρους κεφάλαια εἶναι χαρακτηριστικοὶ δείκτες τῆς διανοητικῆς πορείας του.

Ἵστερα ἀπὸ ἓνα σύμμετρον μὲ τὸ βιβλίον του πρόλογος ὁ κ. Μακρῆς δίνει μέσα σὲ πέντε σύντομα κεφάλαια μιὰ οὐσιώδη εἰκόνα ἀπὸ τις τρεῖς κατηγορίες τῆς ξυλογλυπτικῆς ποὺ ἀνθίσαν στὸ Πήλιο, τὴν ἐκκλησιαστικὴν, οἰκιακὴν καὶ ποιμενικὴν, ἐπιμένοντας περισσότερο στὴν πρώτη. Στὸ «ξεκίνημά της» ἡ ἐκκλησιαστικὴ ξυλογλυπτικὴ (σὲ τέμπλα, ἄμβωνες, δεσποτικὰ) μὲ φορεῖς τοὺς Ἡπειρώτες τεχνίτες περιορίζεται στὴν ἀναπαραγωγὴ θρησκευτικῶν θεμάτων. Ἀκολουθώντας πάντα τὴν τεχνικὴ παράδοση φτάνει σὲ μιὰ «ἀνοδο» μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν χωριῶν καὶ τὸ πνευματικὸ ζύπνημα στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα. Τώρα ἡ τέχνη ἀναπνέει μέσα σ' ἓνα καινούργιο κλίμα καὶ παίρνει τὰ θέματά της ἀπὸ τὴν πηλειορίτικη φύση, τις συνήθειες τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν ἱστορία. Στις ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ἀνοδὸς καταλήγει στὸ «κορύφωμα». Τὰ θρησκευτικὰ τώρα θέματα τῶν τέμπλων δὲν εἶναι συμβολικά, ἀλλὰ σφύζουν ἀπὸ ζωὴ. Τέλος ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ φέρνει τὴν «πτώση». Μὲ τὴν περιφρόνηση ποὺ δείχνει τὸ ἐλεύθερο κράτος στὴ δημοτικὴ γλώσσα καὶ στὴν τέχνη τῆς παραδόσεως μαραίνεται ὁλόκληρος ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς.

Ὁ συγγραφέας περιγράφει χαρακτηριστικὰ τέμπλα ἀπὸ ἐκκλησιᾶς τοῦ Πηλίου κάνοντας αἰσθητικὴ ἀνάλυση τῆς τέχνης των. Εἶναι, μπορεῖ

νά πῃ κανείς, σὰν μάθημα λαϊκῆς τέχνης, πού τὸ δίνει μ' ἓναν τρόπο ἀπέριττο, ἀπλό. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μιλά γιὰ τὴν οἰκιακὴ ξυλογλυπτικὴ καὶ γιὰ τὸν ρόλο πού παίζει στὴν πηλειορίτικη ἀρχιτεκτονικὴ. Κι' ἐδῶ ἔχουμε περιγραφή καὶ αἰσθητικὴ ἀνάλυση μαζί. Οἱ κλίτσες τῶν τσοπάνων μὲ τὴν ποικιλία τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τους τὸν συγκινοῦν, καὶ οἱ ἐλάχιστες γραμμὲς πού ἀφιερώνει στὶς ἰδιόρρυθμες πηλειορίτικες ρόκες εἶναι πολὺ κατατοπιστικὲς.

Ἔτσι, ἂν καὶ περιορισμένη σὲ λίγες σελίδες, ἡ ἐργασία τοῦ κ. Μακρῆ μᾶς δίνει μιὰ σωστὴ εἰκόνα τῶν φάσεων, πού πέρασε ἡ ξυλογλυπτικὴ στὸ Πήλιο, πού εἶναι ἀνάλογες μὲ τὰ στάδια καὶ τῶν ἄλλων πολιτιστικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐνοτήτων τῆς Ἑλλάδας.

Τὸ κομψὸ αὐτὸ βιβλίον συμπληρῶνεται μὲ 24 φωτογραφίες ἐκτὸς κειμένου. Στις φωτογραφίες αὐτές, πού ἔγιναν ἀπὸ τὴ γυναίκα τοῦ συγγραφέα, τὴν κ. Κυβέλη Μακρῆ, ἔγινε κάθε προσπάθεια γιὰ νὰ ἀποδοθῇ τὸ ξυλόγλυπτο μὲ τις φωτοσιδιάσεις του καὶ νὰ δοθῇ ἡ αἴσθησις τοῦ ὕλικου τοῦ ξύλου. Οἱ ξυλογραφίες τῆς κ. Ν. Λιθανοῦ, γεμάτες ζωῆ, εἶναι ἀπόλυτα ἑναρμονισμένες μὲ τὸ κείμενο, στὸ ὅποιο καὶ μᾶς εἰσάγουν. Ἔτσι ἡ φροντισμένη καὶ καλαίσθητη ἐμφάνισις τοῦ μικροῦ αὐτοῦ βιβλίου δείχνει καὶ τὸ γούστο τοῦ κ. Μακρῆ, καθὼς καὶ τὴν προσήλωσίν του στὸ ἰδανικόν του, νὰ διασώσῃ καὶ νὰ γνωρίσῃ στοὺς ἄλλους τὴ λαϊκὴ τέχνη τῆς πατρίδας του, τὴν ὁποία αἰσθάνεται καὶ ἀγαπᾷ.

Μ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ - ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΟΥ

Eugène Dalleggio, Les Philhellènes et la Guerre de l'Indépendance. 138 Lettres Inédites de J. Orlando et A. Louriotis, Athènes 1949. 8^ο Σελ. 242.

Μὲ ἱκανοποίηση βλέπει κανεὶς κάθε μέρα νὰ δημοσιεύονται καινούργια στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἐπανάστασι τοῦ Εἰκοσιένα ἢ νὰ δημοσιεύονται παλαιότερα καὶ νὰ γίνονται ἔτσι προσιτότερα στὸν ἐρευνητὴ, ἀλλὰ καὶ στὸ εὐρύτερο κοινόν, πού δὲν τοῦ λείπει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ μεγάλου γεγονότος. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἀπομνημονεύματα ἢ ἀρχεῖα καὶ ἀποτελοῦν ἤδη ὀγκῶδες ὕλικόν, τὸ ὅποιο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀδημοσίευτο, περιμένει τὸν ἱστορικὸ πού θὰ τὸ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴ σύνθεσι μιᾶς ἀνανεωμένης ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασις.

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ὁρλάνδου καὶ τοῦ Λουριώτη, πού δημοσίευσεν τὸ 1949 ὁ Εὐγένιος Δαλέζιος, οἱ ἐπιστολὲς καὶ τὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὰ αὐστριακὰ ἀρχεῖα, πού δημοσίευσεν τὸ 1958 ὁ Γεώργιος Λάιτς, οἱ ἐπι-

στολές ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Λονδίνου, πού δημοσιεύει στὸν ΙΓ' τόμο τοῦ Δελτίου τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος ὁ Douglas Dakin, εἶναι μερικὰ μόνον παραδείγματα συλλογῶν ἀρχεῖακοῦ ὕλικου σχετικοῦ μὲ τὴν Ἐπανάσταση, τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε τὴν τελευταία δεκαετία. Ἄς ἐλπίσουμε ἔτι καὶ ἡ δημοσίευση τῆς πολυτιμῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου (Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους), πού ἀναγγέλθηκε ἀπὸ χρόνια, δὲ θ' ἀργήσῃ νὰ πραγματοποιηθῇ.

Ἀντικείμενο τῆς βιβλιοκρισίας αὐτῆς εἶναι ἡ συλλογὴ ἐπιστολῶν τοῦ Ὁρλάνδου καὶ τοῦ Λουριώτη πού ἀναφέρθηκε παραπάνω καὶ ἀποτελεῖ τὸν 19^ο τόμο τῆς «Collection de l'Institut Français d'Athènes». Ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἐπιστολές πού εἶναι στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα καὶ ἓνα σημείωμα στὴν ἰταλική, οἱ ὑπόλοιπες ἐπιστολές, καθὼς καὶ ἡ εἰσαγωγὴ εἶναι στὴ γαλλικὴ. Διατήρησε δηλαδὴ ὁ ἐκδότης πολὺ σωστὰ τὴ γλῶσσα τῶν πρωτοτύπων. Ἡ μετάφραση τοῦ ἔλου ἔργου στὴν ἑλληνικὴ, πού ἀναγγέλθηκε στὴ σελίδα 38, ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι εἶναι ἔτοιμη, δὲ δημοσιεύτηκε ὅμως ἀκόμα.

Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου (σσ. 7-39) ὁ ἐκδότης, ὕστερα ἀπὸ μερικὲς γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ σύνθεση, τὸ σκοπὸ καὶ τὴ δράση τῆς Ἐπιτροπῆς Λονδίνου, πού κυριότερα μέλη τῆς ἦταν ὁ Ἰωάννης Ὁρλάνδος καὶ ὁ Ἀνδρέας Λουριώτης, γιὰ τὰ δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας, πού ἡ Ἐπιτροπὴ αὐτὴ κατάρφερε νὰ συνάψῃ, καὶ γιὰ τὸ σκάνδαλο σχετικὰ μὲ τὴ διαχείρισή τους, ἀναφέρει πῶς ἓνα τυχαῖο γεγονός, ἡ ἀνεύρεση σ' ἓνα παλαιοπωλεῖο στὸ Μοναστηράκι ἑνὸς κώδικα μὲ ἀντίγραφα ἐπιστολῶν τῆς Ἐπιτροπῆς, τὸν ἔκαμε νὰ ἐνδιαφερθῇ γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀλληλογραφίας τῆς, πού βρίσκεται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους. Κατόπιν δίνει τὴν περιγραφή τῆς ἀλληλογραφίας αὐτῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ δέκα κώδικες πού περιέχουν ἀντίγραφα ἐπιστολῶν καὶ ἐγγράφων τῆς Ἐπιτροπῆς Λονδίνου πρὸς διαφόρους, λογαριασμοὺς σχετικοὺς μὲ τὰ δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας κλπ., καὶ ἀπὸ δυὸ φακέλους (Κ, 34, β καὶ Κ, 34, γ) μὲ ἐκθέσεις τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα ἐνδιαφέροντα ἐγγραφα. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι γραμμένα σὲ διάφορες γλώσσες, γαλλικά, ἀγγλικά, ἰταλικά, ἑλληνικά. Ἀπὸ τοὺς δέκα κώδικες ὁ πρῶτος εἶναι ἐκεῖνος πού ὁ ἐκδότης ἀνεκάλυψε στὸ Μοναστηράκι. Αὐτὸς σήμερα, ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιποι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἕβδομο καὶ τὸν ἑνατο πού ἀγνοοῦνται, βρίσκεται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κώδικες καὶ τοὺς δυὸ φακέλους, στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπάρχουν καὶ διάφορες ἄλλες συλλογές ἐγγράφων μὲ στοιχεῖα τῆς ἀλληλογραφίας τῆς Ἐπιτροπῆς Λονδίνου. Οἱ συλλογές αὐτές, ὅπως ἀναφέρεται στὴ σελίδα 12, εἶναι: τὸ ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο τοῦ Νικολάου Λουριώτη (φάκελοι Κ, 10, γ

καί K, 10, δ), τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ καὶ τὸ ἀρχεῖο Βλαχογιάννη. Ἐπίσης ἀναφέρεται τὸ ἀρχεῖο τῆς Φιλελληνικῆς Ἐταιρείας τοῦ Λονδίνου, ποῦ βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη.

Ἡ εἰσαγωγή συνεχίζεται μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν ποικίλων θεμάτων ποῦ διαφωτίζει τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐπιτροπῆς Λονδίνου, πράγμα ποῦ δείχνει τὴ μεγάλη ἀξία του. Μερικὰ ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ εἶναι: τὰ δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἡ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Ἐπανάστασης, ἡ δράση τῶν φιλελληνικῶν ἑταιρειῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς, ἡ δράση τῶν φιλελλήνων, οἱ γνώμες καὶ οἱ ἐνέργειες Ἑλλήνων, ποῦ ἔπαιξαν σπουδαῖο ρόλο στὸν Ἀγώνα, ἡ στάση μεγάλων ξένων πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν προσωποτήτων ἀπέναντι στὴν Ἐπανάσταση, ἔπως τοῦ Canning, τοῦ John Quincy Adams, τοῦ Bentham κ.ἄ., ἡ ὀργάνωση τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἀποστολὴ τοῦ Cochrane καὶ οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀτμοκινήτων σκαφῶν, διάφορα πολιτικά, στρατιωτικὰ ἢ ναυτικὰ σχέδια, ποῦ οἱ Ἕλληνες ἢ ξένοι συνέλαβαν γιὰ νὰ βοηθήσουν τὸν Ἀγώνα, ὁ τρόπος ποῦ ἐνεργῶσε ἡ ἀλλολογραφοῦσε ἡ Ἐπιτροπὴ κλπ.

Μετὰ τὴν εἰσαγωγή ἀκολουθοῦν οἱ ἐπιστολές, ποῦ εἶναι χωρισμένες σὲ πέντε κατηγορίες:

1. Ἐπιστολές ποικίλες, σχετικὲς μὲ θέματα πολιτικά, διπλωματικά καὶ οἰκονομικά (41-128). Καλύπτουν τὴν περίοδο 23 Φεβρουαρίου 1824 μέχρι 6 Ἰανουαρίου 1827, ἀπευθύνονται, ἐκτὸς ἄλλων, πρὸς τοὺς Byron, Stanhope, Gordon, Ἀ. Μαυροκορδάτο, Ἰγνάτιο, Canning, Joseph Hume, Γ. Κουντουριώτη κλπ., καὶ τὰ σπουδαιότερα θέματα, στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἶναι: κυρίως τὸ πρῶτο δάνειο, ἡ δράση τοῦ ἐξάρχου τῆς Κύπρου στὸ Λονδίνο, ἡ ἀποστολὴ τοῦ Church στὴν Ἑλλάδα, ἡ ὀργάνωση τοῦ ἐλληνικοῦ τακτικοῦ, ἡ ἰδέα γιὰ τὴν ἴδρυση ἐλληνικοῦ προξενείου στὸ Λονδίνο, τὸ πρόβλημα τῆς ἐπικοινωνίας τῆς Ἐπιτροπῆς μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, ἡ δράση τῆς Φιλελληνικῆς Ἐταιρείας τοῦ Λονδίνου καὶ οἱ σχέσεις της μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ, ἡ ὑπόθεση τῆς ἀγορᾶς ἀτμοκινήτων σκαφῶν κλπ.

2. Ἐπιστολές πρὸς τὴ Φιλελληνικὴ Ἐταιρεία τῶν Παρισίων καὶ πρὸς Γάλλους φιλέλληνες (129-153). Καλύπτουν τὴν περίοδο 10 Ἰανουαρίου 1825 μέχρι 10 Μαρτίου 1826 καὶ ἀναφέρονται κυρίως στὴ δράση τῆς Φιλελληνικῆς Ἐταιρείας τῶν Παρισίων, στίς προσπάθειες γιὰ σύναψη δανείου στὴ Γαλλία, στίς σπουδὲς νέων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὴ Γαλλία, στὴ σκέψη γιὰ διορισμὸ Ἑλληνα ἀντιπροσώπου στὸ Παρίσι, στὰ σχέδια ἀποστολῆς ἀξιωματικῶν καὶ πολεμοφοδίων στὴν Ἑλλάδα, στὴν ὀργάνωση τοῦ τακτικοῦ κλπ.

3. Ἐπιστολές πρὸς τὸν Bentham (155-175). Καλύπτουν τὴν περίοδο 10 Μαρτίου 1824 μέχρι 3 Μαΐου 1825 [γρ. 1824] καὶ φανερῶν τὸ φιλελληνισμὸ τοῦ Ἄγγλου αὐτοῦ σοφοῦ, τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ πρῶτο δάνειο κλπ., κυρίως ὅμως ἔχουν πληροφορίες γιὰ τὸ δάνειο αὐτό.

4. Ἐπιστολές σχετικὲς μὲ τὸν Λόρδο Κόχραν καὶ τὸ Ἑλληνικὸ πολεμικὸ ναυτικὸ (177-193). Καλύπτουν τὴν περίοδο 24 Μαρτίου 1824 μέχρι 6 Ἰουνίου 1826, ἀπευθύνονται πρὸς τὴ Φιλελληνικὴ Ἑταιρεία τοῦ Λονδίνου, τὸν Κόχραν, τὸν Joseph Hume, τὸν Napier κ.ἄ., καὶ ἀναφέρονται στὶς προσπάθειες νὰ ὀργανωθῇ στολισμὸς ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Κόχραν, γιὰ νὰ σταλῇ στὴν Ἑλλάδα.

5. Ἐπιστολές σχετικὲς μὲ τὴν ἀμερικανικὴ συμβολὴ στὴν Ἐπανάσταση (195-222). Καλύπτουν τὴν περίοδο 9 Ἀπριλίου 1824 μέχρι 17 Μαρτίου 1826, ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Evans Britton, τὸν John Quincy Adams, τὸν Rush (πρεσβευτὴ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν στὸ Λονδίνο), τὶς Φιλελληνικὲς Ἑταιρεῖες τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ τῆς Φιλαδέλφειας κ.ἄ., καὶ ἀναφέρονται στὴ χρηματικὴ βοήθεια ποὺ οἱ φιλέλληνες τῆς Ἀμερικῆς ἔστειλαν γιὰ τὸν Ἀγῶνα, τὴ δυνατότητα γιὰ ἀγορὰ πολεμικοῦ ὑλικοῦ καὶ γιὰ τὴ σύναψη δανείου στὴν Ἀμερικὴ κλπ.

Σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς πέντε κατηγορίες οἱ ἐπιστολές εἶναι ταξινομημένες κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τρεῖς: σσ. 66 καὶ 106.

Ἄν ἐξαιρέσουμε μιὰ ἐπιστολὴν (132) καὶ δυὸ σημειώματα (66), ποὺ εἶναι παρμένα ἀπὸ τὸ ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο τοῦ Νικολάου Λουριώτη, οἱ ὑπόλοιπες 135 ἐπιστολές τῆς συλλογῆς προέρχονται ἀπὸ τοὺς τέσσερις πρῶτους κώδικες τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐπιτροπῆς Λονδίνου, οἱ ὅποιοι, σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τῶν σελίδων 10-11, περιλαμβάνουν 900 (120+307+160+313) ἐπιστολές καὶ σημειώματα. Ὅπως ἀναφέρεται (σσ. 12 καὶ 39), ὁ ἐκδότης ἐτοιμάζει καὶ δεῦτερο τόμο μὲ ὑλικὸ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῆς Ἐπιτροπῆς.

Τὸ ἔργο συμπληρῶνται μὲ ἓνα ἀναλυτικὸ ἀλφαθητικὸ εὑρετήριο (225-236) καὶ ἓναν πίνακα περιεχομένων (237-240). Τὸ ἀλφαθητικὸ εὑρετήριο δὲν περιλαμβάνει μόνον ὀνόματα προσώπων καὶ τόπων, ἀλλὰ καὶ περιλήψεις τῶν κυριότερων γεγονότων. Ἰδιαιτέρα πρέπει νὰ τονιστῇ ἡ χρησιμότητα τοῦ εὑρετηρίου αὐτοῦ.

Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου, ὅπως φαίνεται κι' ἀπὸ τὰ παραπάνω, εἶναι ἐκτενὴς καὶ διαφωτιστικὴ. Δίνει στὸν ἀναγνώστη τὰ στοιχεῖα ποὺ τοῦ χρειάζονται, γιὰ νὰ κατανοήσῃ τὶς ἐπιστολές ποὺ ἀκολουθοῦν, ἐνῶ συγχρόνως μὲ τὶς πλούσιες παραπομπές της στὶς σελίδες τῶν κωδίκων ἀποτελεῖ πολῦτιμο ὁδηγὸ γιὰ κείνον ποὺ θέλει νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ

τὸ ἀδημοσίευτο ὕλικό τους. Ὡστόσο, γιὰ ὀρισμένα σημεῖα τῆς εἰσαγωγῆς θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν οἱ ἐξῆς παρατηρήσεις :

Στὴ σελίδα 8 ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἰωάννης Ζαῦτης, μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς Λονδίνου, ἔφτασε στὴν ἀγγλικὴ πρωτεύουσα στὶς 26 Ἰουλίου 1824. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τίς σχετικὲς παραπομπὲς στοὺς κώδικες (σ. 8, σημ. 3).

Στὶς συλλογὲς μὲ στοιχεῖα τῆς ἀλληλογραφίας τῆς Ἐπιτροπῆς Λονδίνου, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὴν εἰσαγωγή, θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν τὸ ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀνδρέα Λουριώτη (Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους K, 22, α) καὶ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Hobhouse (Βρεταννικὸ Μουσεῖο, ADD. MSS. 36457 - 36464)¹.

Ὡς πρὸς τὴν περιγραφή τῶν ἀρχείων τῆς Ἐπιτροπῆς παρατηροῦμε ὅτι εἶναι ἀρκετὰ λεπτομερειακὴ καὶ κατατοπιστικὴ. Παρουσιάζει ἐν τούτοις καὶ ὀρισμένες ἀνακρίβειες καὶ κενά, πού πρέπει νὰ σημειωθοῦν:

Ὁ κώδικας C δὲν ἔχει στὸ ἐξώφυλλό του τὴν ἔνδειξη «C, 1824, du 24 Juillet au ... No 3», ἀλλὰ «C 1824 du 7., Juillet au ... Ἀρ. 3». Ἡ δεύτερη αὐτῆ ἀνάγνωση συμφωνεῖ καὶ μὲ τὸ περιεχόμενον, γιὰτὶ πράγματι ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ κώδικα αὐτοῦ εἶναι τῆς 7 Ἰουλίου 1824. Ἐπίσης οἱ ἀριθμημένες σελίδες τοῦ κώδικα αὐτοῦ δὲν εἶναι 105 ἀλλὰ 107 καὶ οἱ ἐπιστολὲς πού περιέχει δὲν ἀπευθύνονται μόνο πρὸς φιλέλληνες τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς (11), ἀλλὰ καὶ πρὸς ἄλλους, ὅπως τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τὸν Ἰγνάτιο, τὸ Ἐκτελεστικόν. Ἄς σημειωθῆ ὅτι καὶ τοῦ κώδικα D οἱ ἐπιστολὲς ἀπευθύνονται καὶ πρὸς Ἕλληνες (Γ. Κουντουριώτη, Καίσαρα Λογοθέτη, Γεροστάθη), ἀν καὶ ἴσως αὐτὴ τῆ σημασία ἔχει ἡ φράση τῆς σελίδας 11 «hommes politiques d'autres pays d'Europe».

Στὴν περιγραφή τῶν περισσοτέρων κωδίκων καὶ φακέλων δὲν σημειώνεται ἡ περίοδος πού καλύπτουν. Ἐπίσης δὲν γίνεται συστηματικὸς λόγος (ὡς ἓνα σημεῖο ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τοῦ κώδικα B) μὲ ποιά μέθοδο καταγράφονταν οἱ ἐπιστολὲς στοὺς κώδικες (κατὰ ἀπόλυτη χρονολογικὴ σειρά, καθ' ὅλην, κατὰ παραλήπτῃ;) καὶ ποιά σχέση ὑπάρχει μεταξὺ τους. Οἱ σημειώσεις πού ὑπάρχουν στὶς σελίδες 131, 138, 146, 151 τοῦ κώδικα A ἀποκαλύπτουν ἀμέσως τὴ διάρθρωσή του καὶ τὴ σχέση του μὲ τοὺς κώδικες B καὶ C: Ὁ κώδικας A διαιρεῖται σὲ τέσσερα μέρη καὶ στὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ οἱ ἐπιστολὲς εἶναι γραμμένες κατ' αὐτοτελὴ χρονολογικὴ σειρά: 1. Lettres diverses (23 Φεβρουαρίου 1824 - 6 Ἰουλίου 1825 [γρ. 1824], σσ. 1 - 131). Οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς συνεχίζονται στὸν κώδικα C (σσ. 1 κέ.). 2. Lettres de MM. Loughnan et Co (6 Μαρτίου 1824 - 27 Μαρτίου 1824, σσ. 133 - 138), πού συνεχίζονται στὸν κώδικα B (σσ. 1 - 98, 1 Ἀπριλίου 1824 - 20 Σεπτεμβρίου 1826). 3. Lettres de M. Hume (3 Μαρτίου 1824 - 27 Μαρτίου 1824, σσ. 141 - 146, πού συνεχίζονται στὸν κώδικα B (σσ. 101 - 163, 2 Μαΐου 1824 - 23 Σεπτεμβρίου 1825). 4. Lettres de M. Ellice (27 Μαρτίου 1824 - 31 Μαρτίου 1824,

¹ Τὸ ἀρχεῖο αὐτὸ τὸ χρησιμοποίησε ὁ D. Dakin στὴ μελέτη του «Lord Cochrane's Greek Steam Fleet», *The Mariner's Mirror*, τόμ. 39 (1953) 211 - 219.

σσ. 149-151), που συνεχίζονται στον κώδικα Β (σσ. 171-204, 7 Ἀπριλίου 1824-9 Νοεμβρίου 1825). Ὁ κώδικας Β ἔχει ἀκόμα ἓνα τμήμα (σσ. 211-228), όπου υπάρχουν ἐπιστολές πρὸς τὴ Φιλελληνικὴ Ἑταιρεία τοῦ Λονδίνου (22 Μαρτίου 1824-28 Δεκεμβρίου 1824). Ὁ κώδικας C δὲν ἔχει υποδιαίρεσεις, ἀλλὰ συνεχίζει τὴς Lettres diverses τοῦ Α μέχρι τέλους (7 Ἰουλίου 1824-7 Μαρτίου 1825, σσ. 1-107). Ἡ ἴδια κατηγορία ἐπιστολῶν συνεχίζεται με ἐνιαία χρονολογικὴ κατάταξη (9 Μαρτίου 1825-10 Ἰανουαρίου 1827, σσ. 1-204) καὶ στὸν κώδικα D, ὁ ὁποῖος πάνω στὴ δερμάτινη στάχωση του ἔχει τὴν ἐνδειξη «D Copies de Lettres Diverses. Ἀρ. 4.»¹.

Μιὰ ἄλλη ἔλλειψη σχετικὰ μετὰ τὴν παρουσίαση τῆς ἀλληλογραφίας τῆς Ἐπιτροπῆς Λονδίνου καὶ εἰδικότερα τῶν κωδίκων εἶναι ὅτι δὲν γίνεται καμιὰ προσπάθεια γιὰ τὴ χρονολόγησή τους. Εἶναι ἀραγε ἀναμφίβολο ὅτι οἱ κώδικες αὐτοὶ γράφτηκαν βαθμηδὸν καὶ συγχρόνως μετὰ τὴς ἐπιστολές που ἀντίγραφα τους περιέχουν; Τὸ πρᾶγμα ἔχει σημασία, γιατί ἀποτέλεσαν στοιχεῖα ἐλέγχου γιὰ τὴ διαχείριση τῶν δανείων (βλ. σ. 10). Ἐὰν ἀποδειχτῆ ὅτι γράφτηκαν ἀργότερα, ἴσως οἱ πληροφορίες τους πρέπει νὰ γίνονται δεκτὲς μετὰ κάποια ἐπιφύλαξη. Τὸ χαρτὶ τῶν ὀκτῶ κωδίκων που βρίσκονται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ὑδάτινα σημεῖα του, εἶναι τῆς ἐποχῆς 1811-1824 καὶ ἐπομένως δὲν δικαιολογεῖ τὴν παραπάνω ὑπόνοια. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ὅμως ἐπιβάλλει νὰ ἐξετασθῆ τὸ θέμα προσεκτικότερα: Στους κώδικες Α, Β καὶ C, ἀνάμεσα σὲ ἐπιστολές τοῦ 1824 καὶ στὴς οἰκτεῖς θέσεις σχετικὰ μετὰ τὸ μῆνα καὶ τὴν ἡμέρα, παρεμβάλλονται ἐπιστολές μετὰ χρονολογία 1825. Σὲ μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τὸ 1825 εἶναι διορθωμένο ἀπὸ τὸ χερί ἴσως τοῦ γραφέα τῶν κωδίκων σὲ 1824². Ἄλλο ὅμως ἔχει μείνει ἀδιόρθωτο, ἐνῶ, ἂν κρίνῃ κανεὶς ἀπὸ ὀρισμένες τουλάχιστον ἐπιστολές, εἶναι λάθος, τὸ ὁποῖο μάλιστα ὁ ἐκδότης σὲ πολλὲς περιπτώσεις θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ τὸ διορθώσῃ³. Μήπως τὰ παραπάνω φανερώνουν ὅτι οἱ κώδικες μετὰ τὴς ἐπιστολές τοῦ 1824 γράφτηκαν πρᾶγματι τὸ 1825 (ἢ στὴς ἀρχὲς τοῦ 1826) καὶ ὅτι τὰ λάθη καὶ οἱ διορθώσεις τοῦ γραφέα δικαιολογοῦνται ἀπὸ τὴ συνήθειά του νὰ χρονολογῆ τὴν τρέχουσα ἀλληλογραφία του μετὰ τὸ 1825; Ἐὰν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι ὀρθή, πρέπει νὰ ἐξεταστῆ γιατί οἱ κώδικες τοῦ 1824 γράφτηκαν ἀργότερα. Τοῦτο δὲ θὰ ἔχη

¹ Μερικὲς μικρὲς παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς αὐστηρῆς χρονολογικῆς κατάταξης τῶν ἐπιστολῶν σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὴς παραπάνω κατηγορίες τῶν τριῶν πρώτων κωδίκων πρέπει νὰ θεωρηθοῦν συμπτωματικὲς. Γιὰ τοὺς ὑπολοίπους κώδικες δὲν γίνεται λόγος ἐδῶ, γιατί τὸ ὀλικὸ τῆς συλλογῆς τούτης, ὅπως ἀναφέρθηκε, δὲν πρόβχεται ἀπ' αὐτοὺς.

² Ἀπὸ τὴς ἐπιστολές που δημοσιεύονται τέτοια διορθωση ἔχουν π.χ. αὐτὲς που ἀρχίζουν ἀπὸ τὴς σσ. 60, 72, 157, 200 κ.ἄ.

³ Βλ. σσ. 56, 95, 198.

ιδιαίτερη σημασία ἂν π.χ. ἀποδειχτῆ ὅτι τὸ 1825 ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποφάσισε νὰ συστηματοποιήσῃ τὸ ἀρχεῖο τῆς. Ἐν ἑμῶς ἀποδειχτῆ ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ τότε ἐτοίμαζε ὕλικὸν γιὰ λογοδοσίαν¹, ἡ ἀξιοπιστία τοῦ ὕλικου αὐτοῦ πρέπει νὰ ἐλεγχθῆ. Πολλὰ ἀπὸ τὰ πρωτότυπα τῶν ἐπιστολῶν τῶν κωδίκων ἴσως βρίσκονται στὰ ἀρχεῖα ποῦ ἀναφέρθησαν παραπάνω (σσ. 284 καὶ 287). Μιὰ παραβολὴ θὰ εἶναι πολὺ χρήσιμη, ἰδίως ἂν, ὅπως εἶναι τὸ πιθανότερον, ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἀξιοπιστία τῶν κωδίκων, καὶ, ὅπως δέχεται καὶ ὁ Ἄνδρεάδης², τὴν τιμὴν, μολοντί ἀδέξια, πολιτεία τῆς Ἐπιτροπῆς Λονδίνου.

Στὴ σελίδα 12 (σημ.) ὁ ἐκδότης ὑπόσχεται νὰ δώσῃ στὸ δεύτερον τόμον «la bibliographie des documents relatifs à cette mission (τῆς Ἐπιτροπῆς Λονδίνου), qui ont été publiés dans diverses collections». Ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία αὐτὴ ἴσως φανῆ ἡ σχέση τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐπιτροπῆς μὲ τὸ πλούσιον ὕλικὸν ποῦ εἶναι δημοσιευμένο στὴν «Ἀπολογία» τοῦ Ὀρλάνδου καὶ τοῦ Λουριώτη. Ὡστόσο δὲ θὰ ἦταν ἄσκοπον ἂν εἶχε κάτι λεχθῆ καὶ στὸν πρῶτον τόμον, τουλάχιστον γιὰ τὴν σχέση τῆς «Ἀπολογίας» μὲ τὸ ὕλικὸν τῶν τεσσάρων πρώτων κωδίκων, ἀπ' οὗ προέρχονται οἱ ἐπιστολὲς τῆς συλλογῆς. Ἔτσι θὰ δινόταν καὶ ἡ εὐκαιρία στὸν ἐκδότη ν' ἀναφέρῃ ὅτι παρὰ τὸν ὑπότιτλον τῆς συλλογῆς «...138 Lettres Inédites de J. Orlando et A. Louriotis» ἔξι τουλάχιστον ἐπιστολὲς (ὅπως ἀπέδειξε μιὰ πρόχειρη παραβολή) εἶναι δημοσιευμένες σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση στὴν «Ἀπολογία». Οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς εἶναι: 1) Πρὸς Burdett κ.ἄ., σσ. 126-128 (Ἀπολογία, Α', 318-321). 2) Πρὸς Σπανιολάκη, σσ. 149-150 (Ἀπολογία, Β', 76). 3) Πρὸς Cochrane, σσ. 184-186 (Ἀπολογία, Α', 304-306). 4) Πρὸς Galloway, σ. 186 (Ἀπολογία, Α', 303-304). 5) Πρὸς Cochrane, σσ. 187-188 (Ἀπολογία, Α', 306—πρβ. καὶ σσ. 301-302). 6) Πρὸς Burdett κ.ἄ., σσ. 188-191 (Ἀπολογία, Α', 235-236 καὶ 312-314).

Προχωρώντας στὸ ὕλικὸν ποῦ ὁ ἐκδότης ξεχώρισε ἀπὸ τοὺς τέσσερις κώδικες γιὰ δημοσίευση καὶ ποῦ ἀσφαλῶς θὰ εἶναι ἐκεῖνο ποῦ παρουσιάζει τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον, ἔχουμε νὰ κάμουμε μερικὲς ἀκόμα παρατηρήσεις, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται κυρίως στὶς χρονολογίας τῶν ἐπιστολῶν καὶ στὸν τρόπο τῆς κατάταξής τους.

¹ Ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ λογαριασμὸς γιὰ τὸ πρῶτον δάνειον ποῦ ἡ Ἐπιτροπὴ ἔστειλε στὴν Κυβέρνηση εἶχε χρονολογία μέχρι 12 Νοεμβρίου 1825 (βλ. Ἰ. Ὀρλάνδου καὶ Α. Λουριώτη, Ἀπολογία..., Ἄθ. 1839-1840, τόμ. Α', σ. 28) καὶ ὅτι ὁ Σπανιολάκης, τὸ τρίτον μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς, κατηγορεῖ τὸν Ὀρλάνδον καὶ τὸν Λουριώτη ὅτι τοῦ ἔκρυψαν τὰ κατὰστάτικα τους (βλ. Γ. Σπανιολάκη, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Ἀπολογίας Ἰ. Ὀρλάνδου καὶ Α. Λουριώτου..., Ἄθ. 1840, σ. 7).

² Α. Μ. Ἀνδρεάδου, Ἱστορία τῶν Ἐθνικῶν Δανείων..., Ἄθ. 1904, σσ. 2 καὶ 49.

Ός πρὸς τὴν χρονολογίαν σημειώνουμε τὰ ἑξῆς: Ἡ ἐπιστολὴ τῆς σελίδας 83 δὲν εἶναι τῆς 9 ἀλλὰ τῆς 8 Ἰουνίου 1824, καὶ ἡ ἐπιστολὴ τῆς σελίδας 215 δὲν εἶναι τῆς 13 ἀλλὰ τῆς 19 Νοεμβρίου 1824, κατὰ τοὺς κώδικες. Ἡ ἐπιστολὴ τῆς σελίδας 115 δὲν ἔχει στὸν κώδικα χρονολογία 1825, ὅπως ἀναφέρεται στὴν ὑποσημείωση τῆς σελίδας αὐτῆς, ἀλλὰ ἀπλῶς τὴν ἔνδειξη «le 10 Août - 11 heures du soir». Στὶς ἐπιστολὰς τῶν σελίδων 83, 99 (πρὸς Burdett), 124 (πρὸς Κουντουριώτη), 142, 144 (πρὸς Lasteurie), 149 (πρὸς Dumas) ὁ ἐκδότης συμπληρώνει τὴν χρονολογίαν χωρὶς ὁμως νὰ τὸ δηλώσῃ μετὰ τὴν χρησιμοποίησιν γωνιωδῶν ἀγκυλῶν, ὅπως κάνει σὲ ἄλλες περιπτώσεις (πρὸς σσ. 135, 136, 137, 138, 141). Στὴν ἐπιστολὴ τῆς σελίδας 68 διορθῶνται σωστὰ τὸ 1825 σὲ 1824, χωρὶς ὁμως πάλι νὰ τὸ δηλώσῃ. Στὴν ἐπιστολὴ τῆς σελίδας 175 τὸ 1825 θὰ ἔπρεπε νὰ διορθωθῆ σὲ 1824, ὅπως ἔγινε καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις (βλ. παραπάνω σ. 288, σημ. 2). Ἀντίθετα ἡ διορθωσις τοῦ ἔτους 1824 σὲ 1825 στὴν ἐπιστολὴ τῆς σελίδας 125 δὲ φαίνεται ὀρθή, ὅπως δὲν εἶναι ὀρθή καὶ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ἔτους 1826 (σ. 158 τοῦ κώδικα D) σὲ 1825 στὴν ἐπιστολὴ τῆς σελίδας 139, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου. Ὅχι τὸ ἔτος, ἀλλὰ ἡ ἡμερομηνία τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς (14 Ἀπριλίου) θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ προκαλέσῃ τὴν ἐπέμβασις ἢ παρατήρησιν τοῦ ἐκδότου, γιὰτι, κ' ἂν ἀκόμα εἶναι μετὰ τὸ παλιὸ ἡμερολόγιον (θελ. μετὰ τὸ νέο: 26 Ἀπριλίου), γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: πῶς ἢ εἰδησιον γιὰ τὴν πτώσις τοῦ Μεσολογγίου, τὴν ὁποία ἀναφέρει ἡ ἐπιστολή, ἔφτασε στὸ Λονδίνο σὲ τέσσαρες μέρας;

Σχετικὰ μετὰ τὴν χρονολογίαν τῶν ἐπιστολῶν παρατηροῦμε ἀκόμα διὰ τὴν θὰ ἔπρεπε νὰ δηλώνεται σὲ κάθε περίπτωσιν ἂν χρησιμοποιηθῆ τὸ παλιὸ ἢ τὸ νέο ἡμερολόγιον.

Ἐπίσης θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχῃ δηλωθῆ ὅτι οἱ ἐπιστολὰς τῶν σελίδων 118 (πρὸς Hume, 18 Ὀκτ. 1824), 180 (πρὸς Hume) καὶ 181 (πρὸς Ellice) δὲν δημοσιεύονται πλήρως.

Ός πρὸς τὴν κατάταξιν τῶν ἐπιστολῶν τῆς συλλογῆς θὰ μπορούσε ν' ἀναφερθῆ ὅτι δὲν ἔγινε μετὰ ἐνιαίον κριτήριον. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τοὺς σχετικοὺς τίτλους, στὴν πρώτη, τὴν τέταρτη καὶ τὴν πέμπτη κατηγορία οἱ ἐπιστολὰς κατατάχθηκαν μετὰ βάσιν τὸ περιεχόμενον τους, ἐνῶ στὴ δευτέρα καὶ ἴσως τὴν τρίτη μετὰ βάσιν τὸν παραλήπτην. Ἐν τούτοις, ἐνῶ οἱ ἐπιστολὰς τῆς δευτέρας κατηγορίας ἀπευθύνονται πρὸς τὴν Φιλελληνικὴ Ἑταιρεία τῶν Παρισίων καὶ πρὸς Γάλλους φιλέλληνας, παρεμβάλλεται σ' αὐτὰς καὶ μιὰ ἐπιστολή πρὸς τὸν Σπανιολάκην. Ἄν οἱ δώδεκα ἐπιστολὰς τῆς τρίτης κατηγορίας κατατάχθηκαν μετὰ βάσιν τὸν παραλήπτην (Bentham), ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν σελίδα 39, δυὸ ἀπ' αὐτὰς, ἢ μιὰ πρὸς τὸν Bowring καὶ ἡ ἄλλη πρὸς τὸν Stanhope, δὲν ἔχουν τὴν θέσιν τους ἐδῶ. Ἄν πάλι κατατάχθηκαν μετὰ βάσιν τὸ περιεχόμενον τους, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ συναχθῆ ἀπὸ τὸν τίτλον «Jeremy Bentham» τῆς σελίδας 155, θὰ ἔπρεπε ὅλες νὰ ὑπαχθοῦν στὴν πρώτη κατηγορία, γιὰτι σ' αὐτὰς πολὺ περισσότερο γίνεται λόγος γιὰ τὰ θάνατα καὶ ἄλλα θέματα παρὰ γιὰ τὸν Bentham. Ἐξ ἄλλου γιὰτι νὰ ἀποτελέσουν ἰδιαιτέρη κατηγορία μόνο οἱ δώδεκα ἐπιστολὰς, πού δίνουν μερικὰς πληροφορίες ἐκτὸς ἄλλων καὶ γιὰ τὸν Bentham, καὶ νὰ μὴν ἀποτελέσουν π.χ. καὶ οἱ 20 περίπου ἐπιστολὰς, πού δίνουν πληροφορίες γιὰ τὸν Βύρων (ἀπὸ τὴν ὅποια οἱ πάντες ἀπευθύνονται πρὸς τὸν ἴδιον) ἢ οἱ 11 ἐπιστολὰς, πού ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Ἰγνάντιο, μαζὶ μετὰ ὅσας ἄλλες δίνουν πληροφορίες γι' αὐτόν; Ἀλλὰ μήπως οἱ περισσότερες ἐπιστολὰς καὶ τῆς δευτέρας, τῆς τέταρτης καὶ τῆς πέμπτης κατηγορίας δὲ θὰ ἔβρισκαν καλύτερα τὴν θέσιν τους στὴν πρώτη κατηγορία; Συμπέρασμα: οἱ ἐπιστολὰς δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ χωριστοῦν σὲ κατηγορίας, ἀλλὰ νὰ δοθοῦν σὲ ἐνιαίαν χρονολογικὴν σειράν, πράγμα πού θὰ ἔδινε καὶ μιὰ ἰδέαν γιὰ τὴν κυριότεραν ἐνέργειαν τῆς Ἐπιτροπῆς Λονδίνου

κατά περιόδους. Ἡ μόνη θεμιτὴ παρέκκλιση ἀπὸ τὴν ἐνιαία χρονολογικὴ κατάταξη θὰ ἦταν νὰ δοθοῦν οἱ ἐπιστολὲς ὅπως εἶναι ταξινομημέναι στοὺς κώδικες, πράγμα πού τουλάχιστο θὰ μᾶς πληροφοροῦσε πῶς λειτουργοῦσε ἕνα τμήμα τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐπιτροπῆς. Μὲ τὸ σύστημα πού ἐφαρμόστηκε, ἐνῶ διασπᾶστηκαν οἱ ἐνόητες τῶν κωδίκων (βλ. παραπάνω σ. 288), δὲν ἐξασφαλίστηκε ἡ δημιουργία νέων ἐνοτήτων μὲ σαφῆ ὅρια καὶ ἐνιαῖο κριτήριον.

Πρέπει ὥστόσο νὰ τονιστῇ ὅτι οἱ μεθοδολογικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις δὲν ἔχουν παρὰ θεωρητικὴ μόνον σημασία, γιατί στὴν πραγματικότητά ὁ ἀναγνώστης βρίσκει στὸ βιβλίον τὰ στοιχεῖα πού θέλει χωρὶς δυσκολία, πρῶτον γιατί τὸ ἔργο δὲν εἶναι πολύτομο καὶ δεύτερον γιατί σ' αὐτὸ τὸν βοήθη τὸ ἐξαιρετὸ πραγματικὰ ἀλφαριθμητικὸ εὔρητήριο.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλες παρατηρήσεις, πού ἐγίναν στὴν βιβλιοκρισία αὐτή, κάθε ἄλλο παρὰ θὰ ἔπρεπε νὰ δημιουργήσουν τὴν ἐντύπωση, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ κ. Δαλέζιου ὑστερεῖ σὲ ἀξία. Τὸ ἔργο αὐτὸ προσφέρει καινούργιο ὕλικό, διαφωτίζει πολλὰ καὶ ποικίλα θέματα, ἀποτελεῖ ἀξιόλογη συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Ἐπανάστασης. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγος ἔγινε καὶ ἀντικείμενο μιᾶς κριτικῆς πού δὲν ἀπέφυγε τὴ λεπτολογία. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἤδη χρησιμοποιήθηκε σὲ πολλὰς μελέτες καὶ τὸ ὕλικό του ἀρχίσει νὰ ἀξιοποιηθῆ. Καμιά ἀμφιβολία πῶς θὰ χρησιμοποιηθῆ καὶ στὸ μέλλον. Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι δὲ θ' ἀργήσῃ πολὺ ἀκόμα νὰ δημοσιευτῆ καὶ ὁ δεύτερος τόμος του.

Τελειώνοντας δὲ θὰ ἔπρεπε βέβαια νὰ παραλείψουμε καὶ τοῦτο: ἔσοι μελετοῦν τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση χρεωστοῦν πολλὰ ὅχι μόνον στὸν ἐκδότη τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν τῆς Ἐπιτροπῆς Λονδίνου, ἀλλὰ καὶ στὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτούτο, πού, συνεχίζοντας τὸ λαμπρὸ ἔργο του, τοὺς ἔφερε κοντὰ τόσο σπουδαῖα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Ἀγώνα.

ΕΛΕΓΘΕΡΙΟΣ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ

Σ. Θ. Λάσκαρι, *Διπλωματικὴ Ἱστορία τῆς Συγχρόνου Εὐρώπης (1914-1939)*, Θεσσαλονίκη 1954. 8ο. Σελ. ιβ', 304. [Ἐκδόσεις Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου].

Μετὰ τὴ «Διπλωματικὴ Ἱστορία τῆς Εὐρώπης 1814-1914» (Ἀθήναι 1936) καὶ τὴ «Διπλωματικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος 1821-1914» (Ἀθήναι 1947), ὁ κ. Σταμάτιος Λάσκαρις, ὑφηγητῆς τῆς διπλωματικῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, δημοσίευσε τὸ 1954 τὴ «Διπλωματικὴ Ἱστορία τῆς Συγχρόνου Εὐρώπης (1914-1939)», πού, ἔπως δηλώνει καὶ ὁ ἴδιος στὸν πρόλογό του, ἀποτελεῖ συνέχεια καὶ συμπλήρωμα τῶν δυὸ προηγούμενων ἔργων του.

Τὸ ἔργο αὐτό, πού ἀρχίζει μὲ τὴ δολοφονία τοῦ Σεράγεβου καὶ

φτάνει ως την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, υποδιαιρείται σε είκοσι ένα κεφάλαια, όπου εξετάζονται τα εξής θέματα: τα γεγονότα από τη δολοφονία του Αψβουργικού ζεύγους ως την κήρυξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (κεφ. Α')· ή συμμαχία των κρατών της Αντάντ, ή επέμβαση της Τουρκίας, ή πολιτική της Ελλάδας κατά τους πρώτους μήνες του πολέμου και ή έκστρατεία των Δαρδανελίων (κεφ. Β')· ή συμμετοχή της Ιταλίας και της Βουλγαρίας στον πόλεμο και ή ελληνική ουδετερότητα (κεφ. Γ')· ή πολιτική του Βασιλιᾶ Κωνσταντίνου, 1915-1917 (κεφ. Δ')· ή επέμβαση της Ρουμανίας, της Πορτογαλίας και της Ιαπωνίας (κεφ. Ε')· ή ουδετερότητα και ή επέμβαση της Αμερικής (κεφ. ΣΤ')· οι διεθνείς συνέπειες της ανατροπής του τσαρισμού (κεφ. Ζ')· οι φιλειρηνικές προσπάθειες που έγιναν κατά τη διάρκεια του πολέμου (κεφ. Η')· ή άνακωχή (κεφ. Θ')· ή ίδρυση της Κοινωνίας των Ἐθνῶν και οι συνθήκες ειρήνης με τη Γερμανία, την Αυστρία και την Ουγγαρία (κεφ. Ι')· ή συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, οι συνθήκες του Νεϊγύ και των Σεβρών, ή Μικρασιατική καταστροφή και ή συνθήκη της Λωζάννης (κεφ. ΙΑ')· ή άσυμφωνία των νικητῶν και τα ζητήματα που δημιουργήθηκαν από τη συνθήκη των Βερσαλλιών σχετικά με την Πολωνία, τα Βαλτικά κράτη, τον άφοπλισμό της Γερμανίας και τις επανορθώσεις (κεφ. ΙΒ')· ή περίοδος διεθνούς κατευνασμού, 1925-1930, με τις συμφωνίες του Λοκάρνο, τις προσπάθειες για γενικό άφοπλισμό κλπ. (κεφ. ΙΓ')· ή πολιτική της Ιταλίας και των Παραδουναβίων κρατῶν ως τὸ 1930 κεφ. (ΙΔ')· ή πολιτική της Σοβιετικής Ρωσίας ως τὸ 1930 (κεφ. ΙΕ')· οι σχέσεις της Ελλάδας με τούς γείτονές της, 1923-1930 (κεφ. ΙΣ'). ή παγκόσμια οικονομική κρίση, 1929-1933, και ή άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία (κεφ. ΙΖ')· ὁ επανεξοπλισμός της Γερμανίας, 1933-1936, και ή Γαλλο-Ρωσική συμμαχία (κεφ. ΙΗ')· ὁ άξονας Βερολίνου-Ρώμης, ή Αίθιοπική κρίση, ὁ Ἰσπανικός εμφύλιος πόλεμος, ή προσάρτηση της Αυστρίας και ή κατάληψη της Τσεχοσλοβακίας (κεφ. ΙΘ')· τὸ Βαλκανικό σύμφωνο και ή πολιτική των Βαλκανικῶν κρατῶν, 1933-1939 (κεφ. Κ')· τὸ Μόναχο, τὸ Γερμανο-Ρωσικό σύμφωνο τοῦ 1939 και ή επίθεση τοῦ Χίτλερ κατά της Πολωνίας (κεφ. ΚΑ').

Σε κάθε κεφάλαιο προτάσσεται μικρή περίληψη τοῦ περιεχομένου του, πολὺ βοηθητική για τὸν ἀναγνώστη, ἐνῶ στὴν ἀρχή τοῦ ἔλου ἔργου (σελ. ε'-ια') ὑπάρχει ἐκτενής και κατατοπιστικότετος πίνακας περιεχομένων, ὁ ὁποῖος ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν περιλήψεων αὐτῶν και τὴν προσθήκη τῶν ἀντίστοιχων σελίδων. Ἐπίσης στὴν ἀρχή κάθε κεφαλαίου ὑπάρχει σχετική σύντομη βιβλιογραφία. Τὸ ἔργο συμπληρώνεται ἀπὸ ὀκτὼ χάρτες, πὸ διαφωτίζουν διάφορα θέματα

συνόρων ή έδαφικών διεκδικήσεων. 'Η «Διπλωματική 'Ιστορία τής Συγχρόνου Εϋρώπης» είναι τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 δημοσίευμα τοῦ «'Ιδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου», τὸ ὁποῖο ἔχει ἐκδώσει ὡς σήμερα μιὰ σειρά ἀπὸ 26 ἀξιόλογες μελέτες σχετικές κυρίως μὲ τὴ Μακεδονία καὶ τὸ Μακεδονικὸ ζήτημα.

Ἐποῦ ὁ συγγραφέας θεωρεῖ τὸ βιβλίον τοῦτο σὰ συνέχεια τῶν δύο ἄλλων τοῦ Διπλωματικῶν 'Ιστοριῶν, ὅπως λέχθηκε ἤδη, δὲν θὰ πρέπει ἴσως νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἔλλειψη ὅτι σ' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει εἰσαγωγή καὶ ὅτι ἕνα γεγονός σάν τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον ἐκτίθεται χωρὶς νὰ ἐξετάζονται συγχρόνως τὰ γενικά του αἷτια. Ὡστόσο μιὰ σύντομη εἰσαγωγή, ὅπου συνοπτικά θὰ ἀναφέρονταν τὰ αἷτια αὐτά, καθὼς καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ κατάστασις ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴ δολοφονία τοῦ Σεράγεβου, θὰ ἔδινε κάποια αὐτοτέλεια στὸ ἔργον καὶ θὰ τὸ ἔκανε πῶς εὐχρηστο σ' ὅσους γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο δὲν ἔχουν διαβάσει τὰ δύο προηγούμενα βιβλία τοῦ συγγραφέα, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ πρῶτον κυκλοφόρησε 18 χρόνια καὶ τὸ δεύτερον 7 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ «Διπλωματικὴ 'Ιστορία τής Συγχρόνου Εϋρώπης».

Ἡ περίοδος πὺν καλύπτει τὸ βιβλίον τοῦ κ. Λάσκαρι εἶναι πρόσφατη καὶ δραματικὴ, γεμάτη πάθη καὶ ἀντιθέσεις, καὶ ἀπὸ ἐθνικὴ καὶ ἀπὸ διεθνή ἀποψη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἡ ἐξιστόρησή της μὲ ἀκρίβεια καὶ ἀντικειμενικότητα παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες. Ἡ κύρια δυσκολία ἔγκειται στὴν ἔλλειψη ἀξιόπιστων πηγῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ ἐκδόσεις ἐγγράφων, ἡμερολογίων, ἀπομνημονευμάτων κ.τ.τ. δὲ λείπουν. Ἐν τούτοις πολὺ ἀπὸ τὸ ὕλικὸν αὐτὸ δὲ δημοσιεύθηκε γιὰ καθαρὰ ἐπιστημονικοὺς σκοπούς, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ κάποια πολιτικὴ ἢ γιὰ νὰ δικαιώσῃ τὴ δράσιν ἑνὸς προσώπου. Πολλὲς ἀπὸ τίς πηγές, πὺν θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν στὴν ἐκκαθάριση τοῦ ὕλικου αὐτοῦ καὶ στὴν εὔρεση τής ἀλήθειας, εἶναι ἀκόμα ἀπρόσιτες. Ἐτσι ὡς πρὸς τὴ διαπίστωση ὀρισμένων γεγονότων δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ βεβαιότητα, καὶ αὐτὸ βέβαιον κάνει δύσκολη καὶ τὴν ἔρμηνεία τους, ἀφοῦ γιὰ νὰ εἶναι σωστὴ πρέπει νὰ στηριχθῆ σ' αὐτά. Τὴν ἀντικειμενικὴν ἔρμηνεία τῶν γεγονότων δυσκολεύει καὶ ἡ ζωντανὴ τους ἀνάμνησις μ' ἕλα τὰ συναισθήματα πὺν τὴ συνοδεύουν, καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη τής ἀπαιτούμενης χρονικῆς ἀπόστασης, πὺν αὐτόματα ἀποκαθιστᾷ τὰ πράγματα στίς φυσικὰς τους διαστάσεις καὶ ἀναλογίες.

Ὁ συγγραφέας τής «Διπλωματικῆς 'Ιστορίας τής Συγχρόνου Εϋρώπης» δούλεψε ἔχοντας ἐπίγνωσις τῶν παραπάνω δυσκολιῶν, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος τὸ λέει στὸν πρόλογον, καὶ αὐτὸ ἀποτέλεσε τὴ σωστὴ ἀφετηρία, γιὰ νὰ γράψῃ μὲ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα καὶ ἀντικειμενικότητα. Γι' αὐτὸ, τὸ ἔργον τοῦ κ. Λάσκαρι ἔχει πειστικότητα. Τὰ γεγονότα δίδονται λιτά,

χωρίς έμπάθεια και συναισθηματισμούς, αλλά και χωρίς να χάνουν τον δραματικό τους χαρακτήρα, πράγμα που κάνει το βιβλίο ιδιαίτερα γλαφυρό. Η σύνδεση των γεγονότων έχει γίνει με πολλή προσοχή, με αποτέλεσμα να προκύπτει ανάγλυφα ή αλληλουχία τους. Η συμπύκνωση της ύλης, που επιβάλλεται από τη φύση του βιβλίου, δε γίνεται ποτέ εις βάρος της αιτιολογίας των γεγονότων. Το βιβλίο του κ. Λάτσαρη αποτελεί επομένως αξιόλογη συμβολή στη σύγχρονη ιστορία και είναι βιβλίο που διαβάζεται με ενδιαφέρον και από τον ειδικό και από τον μέσο αναγνώστη. Ιδιαίτερα χρήσιμο είναι για τους, σπουδαστές, οι οποίοι μπορούν να βρουν σ' αυτό όχι μόνο μια σαφή, μεθοδική, αντικειμενική και αιτιολογημένη έκθεση των διπλωματικών γεγονότων του 1914-1939, αλλά και τη σπουδαιότερη βιβλιογραφία για να επεκτείνουν, αν θέλουν, τη μελέτη τους.

ΕΛΕΓΘΕΡΙΟΣ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ

Λεωνίδα Χ. Ζώη, 'Ιστορία της Ζακύνθου, 'Αθήναι 1955 [1957]. 8ο Σελ. 440.

Ο Λεωνίδας Ζώης και το έργο του βρίσκουν με πολλούς τρόπους τη θέση τους μέσα στην ελληνική πνευματική ζωή και παράδοση. Τον Ζώη τον θυμάται κανείς πάντα μαζί με τον Ξανθουδίδη και τον Λιγνό και τους άλλους ξμειναν στην έπαρχία και από εκεί ύψωσαν το πνευματικό τους ανάστημα σ' ολόκληρη την Ελλάδα. Τον θυμάται κανείς σαν αντιπροσωπευτικό τύπο της έπτανησιακής πνευματικής παράδοσης και σά συνεχιστή του έργου των Ζακυνθινών ιστοριογράφων. Τον θυμάται ακόμη σαν ακούραστο αρχαιοδίφη και πολυγραφότατο έρευνητή.

Η *Ιστορία της Ζακύνθου* του Ζώη μπορεί να τοποθετηθή πλάι στις τοπικές ιστορίες που μάς έδωσε ή νεοελληνική ιστοριογραφία και που συνήθως αρχίζουν «από των αρχαιοτάτων χρόνων». Οι τοπικές αυτές ιστορίες στάθηκαν συχνά, είναι αλήθεια, καρπός της αγάπης περισσότερο των συγγραφέων τους προς την ιδιαίτερη πατρίδα τους παρά αποτέλεσμα συστηματικής έρευνας και γράφτηκαν σε πολλές περιπτώσεις από έρασιτέχνες ιστοριογράφους. Ο Ζώης, όπως λέει στον πρόλογό του, έγραψε κι' αυτός την *ιστορία* του για να διατρανώση την αγάπη του προς τη Ζάκυνθο, ασφαλώς έμως ήταν κι' ο κατάλληλος άνθρωπος για το έργο αυτό, γιατί πραγματικά γνώριζε την πατρίδα του από κάθε πλευρά, την επιφάνεια και τά σπλάχνα της, τις γεωλογικές της περιπέτειες, τους ανθρώπους της, τον πολιτισμό της, και ή γνώση του αυτή δέν ήταν έρασιτεχνική και επιπόλαιη, αλλά συστηματική και βαθειά, καρπός έρευνών μιās ολόκληρης ζωής.

Ἡ Ἱστορία τῆς Ζακύνθου ἀσφαλῶς ἀποτελεῖ μεταλλεῖο πολύτιμων πληροφοριῶν γιὰ τὸ ὄρατο αὐτὸ νησί τοῦ Ἰονίου, παρουσιάζει ὡστόσο καὶ ὀρισμένες ἀτέλειες, οἱ ὁποῖες, παρὰ τὸ βαθύτατο σεβασμὸ πρὸς τοὺς αἰσθανόμεστους γιὰ τὸν Ζῶη, πρέπει νὰ σημειωθοῦν, γιὰ νὰ μὴν ἐπαναληφθοῦν, ἂν τὸ ἔργο ξανατυπωθῆ, ὅπως εὐχόμεσθε, μὲ τὴν φροντίδα τοῦ ἀξίζει σὲ δεύτερη ἐκδοσὴ.

Τὸ περιεχόμενον τῆς Ἱστορίας τῆς Ζακύνθου εἶναι περιληπτικὰ τὸ ἑξῆς:

Ἦστερα ἀπὸ ἓνα εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο, ὅπου ἀπαριθμοῦνται τὰ κοσμητικὰ ἐπίθετα πρὸς διάφοροι χρησιμοποίησαν γιὰ τὴ Ζάκυνθο καὶ ὅπου ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα συγγραφέων πρὸς ἔγραψαν γι' αὐτὴ (σσ. 11-14), ἐξετάζεται (κεφ. Α') ἡ ἔτυμολογία τοῦ ὀνόματος τοῦ νησιοῦ καὶ γίνεται λόγος γιὰ τοὺς πρώτους τοῦ κατοίκους (15-19). Κατόπιν ἐξετάζεται τὸ γεωγραφικὸ περιβάλλον τῆς Ζακύνθου (κεφ. Β'-Γ'): ἡ θέσις τῆς, τὸ σχῆμα τῆς, ἡ ἔκτασή τῆς, τὰ πετρώματά τῆς καὶ οἱ σεισμοὶ πρὸς ἔγιναν ἐκεῖ ἰδίως μετὰ τὸν 15^ο αἰῶνα (20-25): τὰ βουνά τῆς καὶ οἱ πεδιάδες τῆς (26-32): οἱ ἀκτές τῆς (33-38): τὰ νερά τῆς (39-42) καὶ οἱ φυσικὲς τῆς καλλυνῆς (43-44). Ἀκολουθοῦν πληροφορίες μὲ ἀρχαιολογικὸ κυρίως χαρακτῆρα (κεφ. Ζ'-Θ'), γιὰ τὴς ἐπιγραφὰς πρὸς βρέθησαν στὸ νησί, γιὰ τὴν ἀκρόπολη, τὴν ἀρχαία, τὴ μεσαιωνική, ἀλλὰ καὶ τὴ νεώτερη πόλη (45-62): γιὰ τὸ φρούριον, τὰ καστέλλια καὶ τοὺς πύργους καὶ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποιον κατὰ καιροὺς γινόνταν ἡ φρούρηση τῆς Ζακύνθου (63-66): γιὰ τὸ ἀρχαῖον στάδιον, γιὰ τοὺς ἀγῶνες πρὸς γίνονταν στὸ νησί στὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἀγῶνες ἐπὶ Φραγκοκρατίας καὶ κατόπιν (67-69). Ἦστερα (κεφ. Ι') γίνεται λόγος γιὰ τὴς ἀποικίαις τῶν Ζακυνθίων (70-72) καὶ ἀκολουθοῦν τὰ κεφάλαια ΙΑ'-ΚΓ' πρὸς εἶναι σχετικὰ μὲ τὴν Ἱστορία τοῦ νησιοῦ.

Ἀπὸ τὰ κεφάλαια αὐτὰ τὰ ἑπτὰ πρῶτα (ΙΑ'-ΙΖ') εἶναι πολὺ σύντομα (1-4 σελίδες τὸ καθένα) καὶ καλύπτουν τὴν περίοδο ὡς τὴς Σταυροφορίες. Σ' αὐτὰ ἐκθέτονται οἱ λίγες γνωστὲς πληροφορίες γιὰ τὴ Ζάκυνθο κατὰ τὰ προϊστορικὰ χρόνια (στοιχεῖα μυθολογικὰ τὸ περισσότερο) (73-75), τὴν ἐποχὴ τῶν Περσικῶν πολέμων (76-77), τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον (78-81), ἐπὶ Μακεδόνων (82-83), ἐπὶ Ρωμαίων (84-86), ἐπὶ Βυζαντινῶν (87-90) καὶ στὰ χρόνια τῶν Σταυροφοριῶν (91). Ἦστερα ἀκολουθοῦν δυὸ κάπως μεγαλύτερα κεφάλαια, πρὸς καλύπτουν τὴν περίοδο ἕως τὴ Βενετοκρατία. Τὸ πρῶτον ἀπ' αὐτὰ, τὸ ΙΗ' (92-102), ἀναφέρεται στὰ χρόνια πρὸς ἡ Ζάκυνθος βρισκόταν ὑπὸ τοὺς Παλατίνους Κόμιστες, καὶ τὸ δεύτερον, τὸ ΙΘ' (103-111), στὴν ἐποχὴ πρὸς κυριαρχοῦσαν στὸ νησί οἱ Τόκκοι, καθὼς καὶ στὴ σύντομη περίοδο τῆς τουρκικῆς κατοχῆς πρὸς προηγῆθηκε ἀπὸ τὴ Βενετοκρατία. Τὸ κε-

φάλαιο πού έρχεται κατόπιν, τὸ Κ', εἶναι τὸ μεγαλύτερο τοῦ βιβλίου (112-189) καὶ θέμα του ἔχει τὴ Βενετοκρατία. Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ, ὕστερα ἀπὸ μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτεύματος τῆς Βενετίας (111-115), ἐξετάζεται ἡ τύχη τῆς Ζακύνθου ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Βενετῶν καὶ ἀρκετὰ ἐκτενῶς ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ τῆς ὀργάνωση ἐπὶ Βενετοκρατίας (115-160). Κατόπιν ἐκθέτονται τὰ σχετικὰ μὲ τὴ Ζάκυνθο τὴν ἐποχὴ τῶν βενετοτουρκικῶν πολέμων ἀπὸ τὸ 16^ο αἰῶνα ὡς τὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης τοῦ Πασσάροβιτς (160-181), τὰ δεινὰ πού ὑπέφερε τὸ νησί ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν τὸν 18^ο αἰῶνα, ὁ ρόλος τῶν Ζακυνθίων στὰ Ὀρλωφικά, καὶ τέλος ὁ ἀντίκτυπος πού εἶχαν οἱ ἰδέες καὶ τὰ γεγονότα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης στὰ Ἐπτάνησα (181-189). Τὸ κεφάλαιο ΚΑ' καλύπτει τὴν περιπετειώδη περίοδο 1797-1809: τὴν πρώτη κατοχὴ τῆς Ζακύνθου μὲ τὶς ποικίλες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς τῆς συνέπειες (190-199), τὴν Ἐπτάνησο Πολιτεία ὑπὸ τὴ ρωσοτουρκικὴ κηδεμονία (199-218) καὶ τὴ δεύτερη γαλλικὴ κατοχὴ (218-220). Στὸ κεφάλαιο ΚΒ', ὕστερα ἀπὸ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κατάληψη τῆς Ζακύνθου ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους τὸ 1809 καὶ τὰ μετέπειτα γεγονότα ὡς τὸ 1815 (221-227), ἐξετάζεται ἡ τύχη τοῦ νησιοῦ ἐπὶ Ἀγγλικῆς Προστασίας, δηλαδὴ ἡ πολιτικὴ τῶν διαφόρων ἀρμοστῶν στὰ Ἐπτάνησα, ἡ συμμετοχὴ τῶν Ζακυνθίων στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, οἱ ἀγῶνες τους γιὰ τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τέλος ἡ ἔνωση (227-272). Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ζακύνθου κλείνει μὲ τὸ κεφάλαιο ΚΓ', τὸ ὁποῖο καλύπτει τὰ μετὰ τὴν ἔνωση γεγονότα: τὶς κομματικὲς ἀντιθέσεις στὸ νησί, τὴν κατοχὴ ἀπὸ τοὺς Γάλλους στὸν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ τὰ δεινὰ πού πέρασε κάτω ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς καὶ τοὺς Γερμανοὺς κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (273-285).

Τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο κυρίως στὴν πνευματικὴ ζωὴ, τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίον καὶ τὴν οἰκονομικὴ γεωγραφία. Εἰδικότερα, τὰ κεφάλαια ΚΔ' - ΚΖ' ἀναφέρονται στὴ θρησκεία καὶ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ζακύνθου, ὀρθόδοξη καὶ καθολικὴ (286-333): τὰ κεφάλαια ΚΖ' - ΚΗ' στὴν παιδείαν, τὴ λογοτεχνία, τὴ δημοσιογραφία καὶ τὶς καλὲς τέχνες (334-355): τὰ κεφάλαια ΚΘ' - ΛΒ' στὴ δικαιοσύνη, τὴν οἰκονομία, τὴ διοίκηση, τὶς συντεχνίες κ.τ.ἄ. (356-373): τὸ κεφάλαιο ΛΓ' στὰ προϊόντα, τὴ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο (374-389): τὸ κεφάλαιο ΛΔ' στὴν ἠθογραφία, ὅπου ἐξετάζεται ἡ ἐνδυμασία, οἱ γιορτές, τὰ πανηγύρια κλπ. τῶν Ζακυνθίων (390-399): τὸ κεφάλαιο ΛΕ' στὸ θέατρο, τὴ μουσικὴ καὶ τὰ τραγούδια (400-407): τὸ κεφάλαιο ΛΣ' στὰ δημόσια καὶ κοινωφελῆ ἰδρύματα (ὅπου μεταξὺ ἄλλων γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὸ Ἀρχειοφυλακεῖο καὶ τὶς βιβλιοθήκες τῆς Ζακύν-

θου), στα κληροδοτήματα, στις φυλακές, στον προσκοπισμό, τις πυρκαϊές κλπ. (408-419)· τὸ κεφάλαιο ΛΖ' στα μέτρα, τὰ σταθμά, τὰ νομίσματα, τὰ οἰκόσημα κτλ., καθώς και στον κατά καιρούς πληθυσμὸ τῆς Ζακύνθου (στατιστικά στοιχεία) (420-431)· και τὸ κεφάλαιο ΛΗ' στο κλίμα, τὴ διαίτα τῶν Ζακυνθίων και τὴ νοσολογική τους κατάσταση (431-437). Ἐπίσης ὑπάρχει τὸ κεφάλαιο ΛΘ', ὅπου δίδονται μερικές πληροφορίες για τὶς Στροφάδες (438-439), και τέλος ἀκολουθεῖ ὁ Ἐπίλογος (440), στον ὅποιο ὁ συγγραφέας «μὲ δάκρυα και ἀπογοήτευσις» θρηνεῖ για τὶς καταστροφές πὺ ἐπαθε ἡ ἑμμορφὴ πατρίδα του ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1953. Στὴν ἀρχὴ και στο τέλος τοῦ βιβλίου ὑπάρχουν εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου.

Ὅπως φαίνεται και ἀπὸ τὴν παραπάνω περίληψη τοῦ ἔργου, ὁ χωρισμὸς και ἡ κατάταξη τῆς ὕλης θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ εἶχαν προσεχτὴ περισσότερο, ὥστε τὰ μέρη τοῦ βιβλίου νὰ παρουσιάζουν μεγαλύτερη ἰσορροπία και νὰ ἔχουν στενότερο σύνδεσμο μεταξύ τους. Ἡ ὕλη, ἀντὶ νὰ χωριστῇ σὲ 39 κεφάλαια τόσο χτυπητὰ ἄνισα μεταξύ τους (τὸ μικρότερο κεφάλαιο εἶναι 1 σελίδα και τὸ μεγαλύτερο 78), χωρὶς αὐτὸ νὰ ἐπιβάλλεται ἀπὸ ἐσωτερικοὺς λόγους, θὰ μπορούσε νὰ διαιρεθῇ σὲ λιγότερα τμήματα, ἀνάλογα ὄχι μόνο μὲ τὸ ποῖόν, ἀλλὰ και μὲ τὸ ποσὸν τῶν πληροφοριῶν, πὺ σὲ κάθε περίπτωση ἦταν δυνατὸ νὰ προσφερθοῦν. Ὡς πρὸς τὴν κατάταξη τῆς ὕλης θὰ εἶχε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ ὅτι σὲ μερικές περιπτώσεις ὀρισμένα στοιχεῖα δὲν βρίσκονται στὴ φυσική τους θέση. Π.χ. οἱ περισσότερες τουλάχιστο πληροφορίες τοῦ κεφαλαίου ΛΗ' μὲ τὸν τίτλο «Κλίμα» θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν δοθῇ στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου, ὅπου γίνεται λόγος για τὸ γεωγραφικὸ περιβάλλον· τὸ κεφάλαιο ΛΕ' μὲ τὸν τίτλο «Θέατρον, Μουσική, Τραγούδια» θὰ ταίριαζε νὰ ἔρθῃ ἀμέσως μετὰ τὰ κεφάλαια για τὴ διανοητικὴ ἀνάπτυξη, τὴν ἐκπαίδευση και τὴ λογοτεχνία (κεφάλαια ΚΖ' και ΚΗ') και ὄχι νὰ χωριστῇ ἀπ' αὐτὰ μὲ ἕξι ὀλόκληρα κεφάλαια, σχετικὰ μὲ τὴ δικαιοσύνη, τὴ διοίκηση, τὸ ἐμπόριο και τὴ βιομηχανία· οἱ πληροφορίες για τὰ ἀκρωτήρια τῆς Ζακύνθου θὰ εἶχαν καλύτερα τὴ θέση τους ὄχι στο κεφάλαιο για τὴν ὄρεογραφία τοῦ νησιοῦ (30), ἀλλὰ στο κεφάλαιο για τὴν ἀκτογραφία. Ἡ διάταξη τῆς ὕλης ὄχι μόνο ἀπὸ κεφάλαιο σὲ κεφάλαιο, ἀλλὰ και μέσα σὲ κάθε κεφάλαιο ξεχωριστὰ, παρουσιάζει ἐπίσης σὲ μερικά σημεῖα ἀδυναμίες, πὺ βλάπτουν τὴ σαφήνεια, ὅπως γίνεται π.χ. στὶς σελίδες 168-169, πὺ εἶναι ἀφιερωμένες στον Κρητικὸ Πόλεμο 1645-1669.

Ἰδιαίτερα δυσκολεύει τὴ μελέτη τοῦ βιβλίου ἡ χρησιμοποίησις πάρα πολλῶν (διακοσίων) συντομογραφιῶν, μάλιστα ὄχι μόνο στὶς ὑποσημειώσεις, ἀλλὰ και στο κείμενο.

Ἐπίσης δυσκολεύει τὴν χρήση τοῦ ἢ ἀπουσία ἀλφαθητικοῦ εὐρετηρίου, τὸ ὁποῖο καὶ μόνο θὰ μπορούσε νὰ κάμῃ τὶς πολυτιμὲς λεπτομερειακὰς πληροφορίες τοῦ ἔργου προσιτὰς καὶ εὐχρηστες.

Ἄλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψη ἐνιαίας καὶ συστηματικῆς βιβλιογραφίας δὲν εἶναι λιγότερο αἰσθητὴ. Οἱ πλούσιες βιβλιογραφικὰς πληροφορίες, ποὺ ὑπάρχουν στὶς ὑποσημειώσεις, στὸν κατάλογο τῶν συντομογραφιῶν καὶ στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο, δὲν ἐξουδετερώνουν πλήρως τὴν ἔλλειψη αὐτῆ.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό του, τὸ βιβλίον παρουσιάζεται ἀνισοσέξια. Τὰ κεφάλαια γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ζακύνθου ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκοκρατίας δὲν ὑστεροῦν ἀπὸ τὰ ἐπόμενα μόνο ὡς πρὸς τὸν πλοῦτο τῶν πληροφοριῶν, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο βέβαια δὲν εὐθύνεται ὁ συγγραφέας, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ γενικότερη ἐνημέρωσή τους.

Μερικὰς ἀνακρίθειες ἦταν ἀναπόφευκτες σ' ἓνα ἔργο ποὺ ἀπλώνεται σὲ τόσες ἐποχές. Γι' αὐτὸ ἴσως δὲ θὰ πρέπη ν' ἀναφερθοῦν γιὰ μειονεκτήματα τοῦ βιβλίου μερικὰς μικρὰς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ὅπως π.χ. ὅτι ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζή ὑπογράφηκε τὸ 1777 (184) ἢ ὅτι ἡ συνθήκη τῶν Παρισίων ἐγένετο τὸ 1854 (266).

Μεγαλύτερη σημασία γιὰ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ βιβλίου ἔχει ἡ παρατήρησις ὅτι ὁ κατακερματισμὸς τῆς ὕλης, ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω σὰν ἐξωτερικὸν τοῦ γνώρισμα, ἀποτελεῖ καὶ ἐσωτερικὸν τοῦ χαρακτηριστικόν, ποὺ προήλθε ἀπὸ τὴν τάσιν τοῦ συγγραφέα νὰ παρατάσῃ μᾶλλον—ἢ, ὅπως ὁ ἴδιος λέει στὸν Πρόλογον, νὰ ἐκθέτῃ «ξηρῶς»—τὰ γεγονότα καὶ τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει, καὶ ὄχι νὰ τὰ ὑποτάσῃ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, ὥστε νὰ καταφαίνωνται οἱ αἰτιώδεις σχέσεις, ὅπως πρέπει νὰ γίνεταί σ' ἓνα ἱστορικὸν ἔργο. Ἡ χρονολογικὴ αὐτὴ μέθοδος καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὰ κεφάλαια τῆς κυρίως ἱστορίας τοῦ νησιοῦ περιορίζονται σὲ λιγότερες ἀπὸ τὶς μισὰς σελίδες τοῦ ἔργου, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ἀφιερώνονται σὲ ποικίλες ἄλλες πληροφορίες, θὰ δικαιολογοῦσαν ἴσως ἓναν εὐρύτερον τίτλον γιὰ τὸ βιβλίον, ὅπως π.χ. *Θησαυρὸς τῆς Ζακύνθου*.

Μεγάλαις ἀτέλειαι παρουσιάζει ἡ ἐκτύπωσις τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία ἐγένετο στὸ Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. Αὐτὰς βέβαια δὲν βαρύνουν τὸν συγγραφέα, ὁ ὁποῖος πρὶν πεθάνῃ καὶ ἐνῶ ἦταν ἀρρωστος εἶδε μερικὰ μόνο ἀπὸ τὰ δοκίμια¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τυπογραφικὰ λάθη, ἄλλαι τυπογραφικὰς ἀτέλειαι εἶναι ἢ χωρὶς σύστημα χρησιμοποίησις διαφόρων τυπογραφικῶν στοιχείων στοὺς τίτλους τῶν κεφαλαίων καὶ τῶν ὑποδιαίρέ-

¹ Ἡ ἱστορία τῆς Ζακύνθου ἔχει ἔτος ἐκδόσεως 1955, πράγματι ὁμοίως ἡ ἐκτύπωσὶς τῆς συμπληρώθηκε τὸ 1957. Πρὸς Φ. Μπουμπουλίδου, Λεωνίδας Χ. Ζώης (Νεκρολογία), Ἑπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 26 (1956) 428-431.

σεών τους, ή ύπαρξη δύο όγδών κεφαλαίων, ή παράλειψη από τον πίνακα περιεχομένων των σελίδων που αντίστοιχούν σε κάθε κεφάλαιο κ.ά. Είναι αλήθεια ότι έχει προστεθή δεύτερος πίνακας περιεχομένων, όπου αναφέρονται οι σελίδες αυτές, κι' αυτός όμως έχει ελλείψεις (δέν μάς πληροφορεί για τό περιεχόμενο των σελίδων 64-66) και 26 τυπογραφικά λάθη!

Πολλές από τις παραπάνω ελλείψεις της *Ίστορίας της Ζακύνθου* θά μπορούσαν νά είχαν αποφευχθή, άν, πριν δοθή τό έργο στο τυπογραφείο, κάποιος τό διάβαζε με τή στοργή που άξιζε ένα πνευματικό τέκνο του Ζώη και έκανε τις απαραίτητες αλλαγές, που δέν θά ήταν άθήμετες, όταν σκεφτή κανείς τήν ήλικία του συγγραφέα, τήν κατάσταση της υγείας του και τό γεγονός ότι πέθανε πριν ή έκδοση ολοκληρωθή.

Ότι τό έργο έπρεπε νά έχη μιá τέτοια μεταχείριση, πριν δοθή στη δημοσιότητα, φαίνεται και από τήν έξης συγκεκριμένη περίπτωση: στη σελίδα 400 ή κωμωδία *οί Γιαννιώτες ή οί Ψευτογαιοτροί* αποδίδεται στον Καντούνη, ένω στη σελίδα 346 στον Σαβόγια Σουρμελή, πράγμα που είναι και τό σωστό, όπως ό ίδιος ό Ζώης απέδειξε σε ειδικό άρθρο του στο περιοδικό *Αί Μούσαι*, έτος ΛΑ', φ. 723 (1 Ιουνίου 1923)¹. Δέν είναι ζήτημα δικαιοσύνης προς τή μνήμη του Ζώη κάποιος νά είχε προλάβει τήν αντίφαση αυτή;

Άς έλπίσουμε ότι ή δεύτερη συμπληρωμένη έκδοση του *Λεξικού της Ζακύνθου*, ή όποία από καιρό έχει αναγγελθή², θά γίνη με περισσότερο φροντίδα.

Η άναμφισβήτητη αξία της *Ίστορίας της Ζακύνθου* έγκειται κυρίως στις συγκεκριμένες πληροφορίες, που προσφέρει συγκεντρωμένες, πληροφορίες, οι όποτες σε πολλές περιπτώσεις δέν έχουν μόνο τοπική, αλλά πλατύτερη σημασία. Ίδιαίτερα βοηθητικές είναι οι αναγραφές συγγενών λέξεων, όπως π.χ. τοπωνυμίων (κεφ. Γ' - Γ'), φυτών (384-385) κλπ. της Ζακύνθου, καθώς και οι κατάλογοι προσώπων ή πραγμάτων, που συμπεριλαμβάνονται σε μερικά από τά κεφάλαια. Τέτοιοι κατάλογοι, κατά τή σειρά που δίδονται στο βιβλίο, είναι: των προβλεπτών του νησιού (123-128), των εύγενών οικογενειών (136-144), των όρθοδόξων ιεραρχών (298-299), των πρωτοπαπάδων (302-303), των όρθοδόξων ναών (305-315), των όρθοδόξων μονών (316-320), των καθο-

¹ Βλ. Γλ. *Πρωτοπαπά - Μπουμπουλίδου*, Τό θέατρον έν Ζακύνθω από του ΙΖ' μέχρι του ΙΘ' αιώνος, 'Αθήναι 1958, σ. 65-66.

² *Λεωνίδα Ζώη*, 'Αναγραφή δημοσιευμάτων, 1885-1951. 'Ανάτυπον έκ των «Νεοελληνικών», 'Αθήναι 1951, σ. XXVII.

λικῶν ναῶν καὶ μονῶν (327 - 328), τῶν λατινεπισκόπων (329 - 331), τῶν λογοτεχνῶν καὶ διανοουμένων (344 - 351), τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν (352), τῶν δημοσιογράφων (353 - 354), τῶν νομαρχῶν (361), τῶν δημάρχων (364 - 365), τῶν κοινοτήτων (365 - 366), τῶν συντεχνιῶν (368), τῶν νομισμάτων (422 - 428) κλπ.

Παρὰ τίς μεθοδικές τῆς κυρίως ἀτέλειες ἢ *Ἱστορία τῆς Ζακύνθου*, γραμμένη κατὰ τὸ μεγαλύτερο τουλάχιστο μέρος τῆς ὕστερα ἀπὸ προ-παρασκευῆ μιᾶς δλόκληρης ζωῆς, ὕστερα ἀπὸ στενὴ γνώριμία τοῦ συγγραφέα μὲ τίς πηγές καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ δημοσίευση ὑπερπεπτακασίων¹ εἰδικῶν μελετῶν, ποὺ οἱ περισσότερές τους εἶναι σχετικὲς μὲ τὴ Ζάκυνθο, ἀποτελεῖ ἀνεκτίμητο βοήθημα γιὰ τὸν ἐπιστήμονα, ποὺ ὅπως ἂν ποτε ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ νησί αὐτό, εἴτε ἱστορικὸς εἶναι, εἴτε γλωσσολόγος, εἴτε φιλόλογος, εἴτε λαογράφος, εἴτε ἕτι ἄλλο.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ

Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ 21. Ἐπιμελητῆς τῆς ἐκδόσεως Ἐμμανουὴλ Γ. Πρωτοψάλτης, διευθυντῆς τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους. Ἐκδοτικὸς οἶκος «Βιβλιοθήκη» Γ. Τσουκαλά καὶ υἱοῦ, Ἀθήναι 1955 - 1957. Τόμοι 1 - 20.

1. Γενναίου Θ. Κολοκοτρῶνη, Ἀπομνημονεύματα, Σελ. 238. 2. Χρυστοφόρου Περραιβοῦ, Ἀπομνημονεύματα πολεμικά, Σελ. 264. 3. α) Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, Ἀπομνημονεύματα, Σελ. 214. β) Ἰωσήφ Ζαφειροπούλου, Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ προύχοντες ἐντὸς τῆς ἐν Τριπόλει φυλακῆς, ἐν ἔτει 1821, Σελ. 215 - 260. 4. Λάμπρου Κουτσονίκα, Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, Σελ. 312. 5. α) Ἀρτεμίου Ν. Μίχου, Ἀπομνημονεύματα, Σελ. 90. β) Ἰωάννου Ἰακώβου Μάγερ, Ἑλληνικὰ Χρονικά, Ἡμερολόγιον β' πολιρχίας Μεσολογγίου, Σελ. 91 - 248. 6. α) Κωνσταντίνου Μεταξᾶ, Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, Σελ. 213. β) Ἀπομνημονεύματα ἀνωνύμων, Σελ. 215 - 240 (=Σφαγαὶ ΚΠόλεως καὶ τὰ περὶ τὸ Μεσολόγγιον ναυτικὰ τοῦ 1825). 7. α) Δ. Αἰνιᾶνος, Ἀπομνημονεύματα, Σελ. 207. β) Α. Π. Κουτσαλέξη, Διαφέροντα καὶ περιεργὰ τινὰ ἱστορήματα, Σελ. 209 - 279. 8. α) Ἀλεξάνδρου Δ. Κριεζῆ, Ἀπομνημονεύματα, Σελ. 117. β) Ἀντωνίου Α. Μιαούλη, Συνοπτικὴ Ἱστορία τῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος γενομένων ναυμαχιῶν..., Σελ. 119 - 245

¹ Ἐπτακόσιες ἐργασίαι τοῦ Ζῶη ἀναφέρονται στὴν «Ἀναγραφὴ δημοσιευμάτων», ἔ.ἀ. Κατάλογο 27 ἀκόμα ἔργων του, τὰ ὅποια δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸ 1951 ὡς τὸ 1957, βλ. στὴ νεκρολογία του ἀπὸ τὸν Φ. Μπουμπουλίδη, ἔ.ἀ.

(Σελ. 202-229 Βίος Ἀντ. Κριεζῆ, Σελ. 230-235 Λάζαρος Παναγιώ-
 τας, Σελ. 236-245 Γεώργ. Σαχίνης). 9. α) Ἡλία Φωτεινοῦ, Οἱ ἄθλοι
 τῆς ἐν Βλαχίᾳ Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τὸ 1821 ἔτος, Σελ. 136·
 β) Ἐμμανουὴλ Ξάνθου, Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας,
 Σελ. 137-311. 10. Χρήστου Βυζαντίου, Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Ἑλλη-
 νικὴν Ἐπανάστασιν ἐκστρατειῶν καὶ μαχῶν, ὧν συμμετεῖχεν ὁ τακτι-
 κὸς στρατὸς ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1833, Σελ. 303. 11. α) Ἀναγνώ-
 στη Κοντάκη, Ἀπομνημονεύματα, Σελ. 84· β) Colonel Voutier, Ἀπο-
 μνημονεύματα, Σελ. 85-256. 12. Κάρπου Παπαδοπούλου, Ὀδυσσεὺς
 Ἀνδροῦτσος καὶ Γ. Βαρνακιώτης, Σελ. 271 (=Ἀνασκευὴ τῶν παρὰ τοῦ
 Δ. Σουρμελῆ ἀναφερομένων—Πρόδρομος τοῦ Ἀπανθίσματος τοῦ Ἑλλη-
 νικοῦ Ἀγῶνος—Ἀναμνήσεις Ἀντωνίου Γεωργαντᾶ—Τὰ κατὰ Γ. Βαρ-
 νακιώτην—Γ. Βαρνακιώτης). 13. Ἀπομνημονεύματα Ἀθηναίων ἀγω-
 νιστῶν (Π. Μοναστηριώτου, Δ. Χρηστίδου, Π. Πούλου-Ν. Καρῶρη),
 Σελ. 264. 14-15. Μ. Οἰκονόμου, Ἱστορικά τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγε-
 νεσίας ἢ ὁ ἱερός τῶν Ἑλλήνων ἀγῶν, Τόμ. 2, Σελ. 316+307. 16-18.
 Κανέλλου Δεληγιάννη, Ἀπομνημονεύματα, Τόμ. 3, Σελ. 282+264+
 318. 19. α) Νικολάου Δ. Μακρῆ, Ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου, Σελ. 89·
 β) Σπυρομίλιου, Ἀπομνημονεύματα τῆς δευτέρας πολιορκίας τοῦ Μεσο-
 λογγίου 1825-26, Σελ. 91-256. 20. α) Δ. Εὐμορφοπούλου, Ἀπομνη-
 μονεύματα, Σελ. 26· β) Ζ. Μανζάρ, Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸν Μοριά, Σελ.
 27-219· γ) Ἐρρίκου Φορνέζι, Τὸ μνημεῖον τῶν Φιλελλήνων, Σελ.
 221-274.

Ἀπὸ τὸ 1821 κατὰ τοὺς περισσοτέρους ἱστορικοὺς ἀρχίζει ἡ νεω-
 τέρα ἑλληνικὴ ἱστορία, ἢ ἔστω ἀπὸ τὸ 1821 ἀνοίγει ἕνα σημαντικώ-
 τατον κεφάλαιον τοῦ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ. Ὅταν ἐτελείωσεν ἡ μάχη
 καὶ τὰ ὄπλα ἐσίγησαν, τὴν δὲ ζωὴν τοῦ στρατοπέδου διεδέχθη ἡ τοῦ
 ἐλευθέρου κράτους, ὁ νοῦς τῶν χθесινῶν ἡρώων ἐστράφη μετὰ νοσταλ-
 γικῆς συγκινήσεως πρὸς τὰ μεγάλα κατορθώματα τῆς ἐπταετίας
 1821-1828. Τὰ γεγονότα ἐκεῖνα χάριν τῆς ἐλευθερίας εἶχον γραφῆ με
 ἄφθονον αἶμα καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ ἐξαλειφθοῦν ἀπὸ τὴν μνήμην τοῦ ἔθνους.
 Πρῶτοι ἐφιλοτιμήθησαν οἱ πρωταγωνισταὶ τοῦ συντελεσθέντος ἔργου νὰ
 παραδώσουν πολλὰς λεπτομερείας αὐτοῦ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους εἶτε
 ἰδιοχείρως γράφοντες ἕσα ἐνεθυμοῦντο εἶτε ὑπαγορεύοντες αὐτὰ εἰς
 ἄλλους ἱκανωτέρους. Μερικοὶ διετήρουν ἀρχεῖον ἐγγράφων καὶ τοῦτο
 ἐχρησιμοποίησαν κατὰ τὴν συγγραφὴν τῶν ἀπομνημονευμάτων των. Δὲν
 ἐζήλωσαν δὲ δόξαν ἱστοριογράφων μόνον οἱ στρατιωτικοί. Ἀπομνημο-
 νέματα ἔγραψαν καὶ πολιτικοὶ ἄνδρες καὶ κληρικοί. Ἀλλὰ καὶ μὴ
 πολεμισταί, μὴ σύγχρονοι τῶν γεγονότων καὶ ξένοι ἀρκετοὶ συνεκέν-

τρωσαν ιστορικὸν ὕλικὸν ἐκ πάσης δυνατῆς πηγῆς καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν κατέλιπον ιστορικὸν ἔργον ἀξιόλογον.

«Εὐγενῆς ἱστοριογραφικὴ ἀμιλλα καὶ ζωηρὸς συγγραφικὸς ὄργανος ἐκδηλώνεται κατὰ τὴν πρώτην μετεπαναστατικὴν περίοδον», λέγει ὁ καθηγητῆς Σωκράτης Κουγέας εἰς τὸν προεδρικὸν τοῦ λόγον τῆς 24 Μαρτίου 1953 ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν¹. Καὶ οἱ ἀμιλλώμενοι διὰ τῆς γραφίδος ἐκ διαφόρων αἰτίων κινήθεντες—προσωπικῶν, τοπικῆς ἢ οἰκογενειακῆς φιλοτιμίας, ἀγνοῦ ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος κλπ.—συνετέλεσαν ἀναμφισβητήτως, ἵνα μὴ τὰ γενόμενα ἀκλεῆ καὶ ἐξίτηλα διὰ τοῦ χρόνου γένωνται. Τὰ κείμενα ταῦτα δὲν ἔχουν μόνον ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον μέγιστον. Εἶναι γραμμένα εἰς δημοθέστερον λόγον καὶ ὕψος ἀπλοῦν, μὲ παραστατικότητα καὶ εἰκόνας, περιέχουν ἠθος καὶ φρόνημα ὑψηλόν, διδάσκουν καὶ γοητεύουν, ἱκανοποιοῦν καὶ τὸν ἀπαιτητικὸν καὶ τὸν μέσον ἀναγνώστην, τὸν μεταφέρουν πάντοτε εἰς τὰ ἥρωικά χρόνια, ὅταν ἡ φυλὴ ἐμεγαλοῦργησε πάλιν, ἐκέρδισε τὴν ἐλευθερίαν διὰ θυσιῶν ὑπερανθρώπων, μὲ τὰ μεγάλα τῆς προσόντα καὶ μὲ τὰ ἐλαττώματά της, ἄλλοτε ἠνωμένη καὶ ἄλλοτε ἐπικινδύνως διηρημένη.

Μὲ τὰ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἥρωικά κείμενα τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ μεγάλου ἔπους ἀρχίζουσιν αἱ ἱστορικαὶ σπουδαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα². Διὰ τούτων κατὰ πρῶτον λόγον παρακολουθεῖ κανεὶς τὴν πρόσφατον ἐθνικὴν ἱστορίαν καὶ δὲν θὰ εἶναι ὑπερβολὴ νὰ λεχθῆ ὅτι πρέπει ν' ἀποτελοῦν εἰς τὸ διηγετικὸν τὸ ἐθνικὸν εὐαγγέλιον τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Καὶ ναὶ μὲν ἐξεδρόθησαν ἀπαξ καὶ δις ἢ καὶ πολλακίς, κευχρισμένως καὶ ὑπὸ διαφόρων ἐκδοτῶν, ἐν τούτοις κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι δυσεύρετα σήμερον. Δι' ὃ καὶ ἀπὸ πολλοῦ ἀποτελεῖ κοινὸν καὶ γενικὸν αἴτημα τοῦ ἔθνους ἢ ἐπανέκδοσις των: ἀπὸ ἀπόψεως μὲν ἐκδοτικῆς θὰ ἦτο ἔργον ὀργανισμοῦ ἐπιχορηγομένου, ἀπὸ δὲ ἐπιστημονικῆς νέα καὶ πλήρης ἐκδοσις εἰς πολλοὺς τόμους, μὲ ἐπιμέλειαν καὶ καλαισθησίαν, ὁμοιομόρφως καὶ ἐπιβλητικῶς τυπωμένους ἐπὶ ἐκλεκτοῦ χάρτου, ἐπὶ πλέον μὲ αὐστηρότητα ἐπιστημονικὴν καὶ ὑπεύθυνον ὑπομνηματισμὸν διὰ κατατοπιστικῶν εἰσαγωγῶν καὶ δαψιλῶν σημειώσεων, εἰ δυνατὸν δὲ καὶ μετὰ σχεδιαγραμμάτων, ὥστε ὄχι μόνον ὁ μέσος ἀναγνώστης νὰ

¹ Σ. Κουγέα, Ἑρωικά κείμενα τοῦ Ἀγῶνος, Νέα Ἑστία 53 (1953) 426 σπου καὶ γενικαὶ σύντομοι κρίσεις περὶ τοῦ ἔργου τῶν κυριωτέρων ἀπομνημονευτῶν τοῦ Ἀγῶνος.

² Σύντομον, ἀλλὰ περιεκτικὸν διάγραμμα τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν, δι' ὧν χαρακτηρίζεται ἡ νέα ἑλληνικὴ περίοδος ἀπὸ τῆς θεμελιώσεως τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους, ἀποτελεῖ ἡ ἐργασία τοῦ Μιχ. Β. Σακελλαρίου, Νεοελληνικὴς ἱστορικὴ σπουδῆς, Νέα Ἑστία 33 (1943) 26 κέ. Πρβ. καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Πηγῆς τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας, αὐτόθι 39 (1946) 26 κέ.

ἐξυπηρετῆται καὶ διευκολύνεται, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπιστήμων νὰ βοηθηταὶ καὶ νὰ καθοδηγηταὶ πρὸς ἀξιολόγησιν τῶν ὄσων μελετᾶ. Βεβαίως μία τοιαύτη ἐκδοσις θὰ ἦτο ἔργον συλλογικὸν πολλῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων, ἀν δὲ ἐπετυγχάνετο νὰ εἶναι ἐπιβλητικὴ εἰς ἐμφάνισιν, θὰ ἤμποροῦσεν ὁμολογουμένως νὰ καλύψῃ ὑπάρχουσαν ἐθνικὴν ἀνάγκην.

Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν γνωστῶν ἡρωικῶν κειμένων, ἐνδεδειγμένον θὰ ἦτο νὰ ἐκδοθοῦν εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν καὶ τὰ τέως λανθάνοντα ἔργα, τὰ δυσπρόσιτα εἰς περιοδικὰ καὶ ἑφημερίδας καὶ τὰ ἡμιτελῆ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θ' ἀπηρτίζετο ἐν πλήρῃ κορυφῇ τῶν ἱστορικῶν ἔργων τοῦ Ἀγῶνος τῆς ἐλευθερίας, προωρισμένον ν' ἀποτελῆ εἰς τὸ διηγετικὸν ἐθνικὸν πάντων τῶν Ἑλλήνων ἀνάγνωσμα καὶ κόσμημα πάσης ἑλληνικῆς ἀτομικῆς ἢ δημοσίας βιβλιοθήκης. Ἐθνικὴν δ' ἀνάγκην λέγοντες ἐννοοῦμεν καὶ τὴν δι' ἐπιστημονικὰς ἀνάγκας ἐκδοσιν τῶν ἱστορικῶν τοῦ Ἀγῶνος. Ἐπομένως τῆς τοιαύτης σειρᾶς πρωταρχικὸν γνώρισμα τίθεται ἢ διὰ προτασσομένης ἐπιστημονικῆς εἰσαγωγῆς τοποθέτησις ἐκάστου ἔργου εἰς τὴν πρέπουσαν θέσιν ὑπ' εὐθύνην ὁμάδος εἰδικῶν ἐπιστημόνων, οὕτως ὥστε ἡ ἐκδοσις τῶν ἡρωικῶν κειμένων νὰ εἶναι πρότυπος, νὰ προκαλῆ τὴν ἐθνικὴν τῶν Ἑλλήνων ὑπερηφάνειαν καὶ ν' ἀποτελῆ τίτλον τιμῆς διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοτιμίαν.

Μὲ ἀναλόγους φιλοδοξίας πιθανῶς κινήσεις ὁ ὑπὸ τὸν τίτλον «Βιβλιοθήκη» γνωστὸς ἐν Ἀθήναις (Φιλελλήνων 25) ἐκδοτικὸς οἶκος Γ. Τσουκαλᾶ καὶ υἱοῦ ἀνέλαθε μ' ἐπιμελητὴν τῆς ὄλης τὸν διευθυντὴν τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους κ. Ἐμ. Γ. Πρωτοψάλτην τὴν ἐκδοσιν τῶν Ἀπομνημονευμάτων τῶν Ἀγωνιστῶν τοῦ 1821, πραγματοποιήσας ἐντὸς τῆς διετίας 1955-57 τὴν ἐκδοσιν 20 ἐν συνόλῳ ὁμοιόμορφως δεδεμένων τόμων, μετὰ βραχείας εἰσαγωγῆς ἐφ' ἐκάστου ἔργου καὶ τινῶν σχολίων ἐνιαχοῦ. Ἡ πρωτοβουλία τοῦ οἴκου Τσουκαλᾶ εἶναι ἐπαινετὴ. Ἄν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν αἱ σημεριναὶ δυσμενέσταται ἐκδοτικαὶ συνθήκαι, ἦτοι τὸ ὑψηλὸν κόστος τῶν ἐκδόσεων καὶ τὸ χαμηλὸν ἐπίπεδον τοῦ μεγάλου κοινοῦ, ποῦ πολὺ ὀλίγον ἐνδιαφέρεται διὰ τοιαύτας προσπάθειας, ἡ συμπλήρωσις 20 τόμων τῆς σειρᾶς Τσουκαλᾶ, ἐκδότου ἐπαγγελματίου, εἶναι ἄθλος ἐκδοτικὸς. Ὁ ἔμπορος ἐπιδιώκει κέρδος καὶ τοιοῦτο σοδάρῶν ἐκ τῆς περιωρισμένης διαθέσεως δὲν πραγματοποιεῖται, διὰ τοῦτο ἡ προσπάθεια διακόπτεται καὶ μένει μόνον πρόθεσις.

Εἰς λόγους οἰκονομικοῦ ἀσφαλῶς θὰ πρέπη ν' ἀποδοθῆ ἢ ὄχι ἐπιμελῆς ἐμφάνισις τῆς ἐκδοθείσης σειρᾶς. Δὲν τολμῶμεν νὰ χαρακτηρίσωμεν λαϊκᾶς τὰς ἐκδόσεις, ὡς ἐννοοῦσαμεν ἄλλοτε τὸν ὄρον. Διότι σήμερον ζητεῖ κάτι περισσότερον ἢ ἐποχὴ μας. Δὲν νομίζομεν ὅτι δικαιολογούμεθα νὰ προσφέρωμεν εἰς τὸν λαὸν κακεκτύπους ἐκδόσεις καὶ

μάλιστα με τόσο σπουδαίον περιεχόμενον, ἐφ' ὅσον μάλιστα αἱ τιμαὶ δὲν εἶναι καὶ λαϊκά.

Ἐποῦ ἀνωτέρω ἐπεσημάναμεν τὰς σοβαρὰς δυσκολίας τῆς ἐκδόσεως τῶν ἡρωικῶν κειμένων καὶ ἀφοῦ ὡς ἐκδοσις ἢ σειρά Τσουκαλᾶ δὲν σημειώνει καμμίαν κατάκτησιν ἀπὸ ἀπόψεως μορφῆς, θ' ἀνέμενε τις ὅτι ἢ εἰσαγωγή ἐπὶ τῶν ἔργων, γραφομένη ἀπὸ ex officio εἰδικόν, θὰ εἶχεν ὑπερπηδήσει τὰς δυσκολίας. Ἐκ τῶν περαιτέρω παρατηρήσεων ὁμως ἐλπίζομεν ὅτι θὰ δειχθῆ ὅτι αἱ ἐν λόγῳ ἐκδόσεις δὲν πληροῦν στοιχειώδεις ἐπιστημονικὰς ἀπαιτήσεις. Πρὶν εἰσέλθωμεν εἰς μερικωτέρας παρατηρήσεις ἐφ' ἐκάστου ἔργου, θὰ ὑπογραμμίσωμεν τὰς γενικὰς καὶ βασικὰς ἀπαιτήσεις ἐνὸς τοιούτου ἐγχειρήματος, εἰς τὰς ὁποίας μὴ ἀνταποκρινομένη ἢ ἀναληφθεῖσα προσπάθεια παρουσιάζει ἀσθενῆ σημεῖα σοβαρά.

Ἐν πρώτοις δὲν ὑπάρχει, ὡς φαίνεται, διάγραμμα τῶν ἐκδόσεων. Τὴν σειράν τῆς ἐκτυπώσεως καθορίζει ἢ ἐκδοτικὴ εὐκολία καὶ ἢ ἐμπορικὴ σκοπιμότης. Τόμοι τινὲς περιλαμβάνουν πλείονα τοῦ ἐνὸς κείμενα, ἄσχετα πρὸς ἄλληλα. Καὶ εἰς τινὰ ἐξ αὐτῶν λείπει εἰσαγωγή ἐντελῶς. Ἡ εἰσαγωγή, εἰς ὅσα ἔργα ὑπάρχει, εἶναι πενιχρά, βραχεῖα, σχεδὸν πρόχειρος καὶ αὐτὴν δὲν γράφει πάντοτε ὁ ἐπιμελητῆς τῶν ἐκδόσεων. Εἰσαγωγή νομίζομεν ὅτι εἶναι παρουσιάσεις, ἀνάλυσις, κρίσις. Δι' αὐτῆς γίνεται κατατόπισις τοῦ ἀναγνώστου ἐπὶ τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἔργου, τοποθέτησις αὐτοῦ καὶ τοῦ συγγραφέως καὶ δικαιολόγησις πάσης γνώμης μετ' ἀναφορᾶς εἰς γνώμας ἄλλων. Ἡ τοιαύτη εἰσαγωγή εἶναι ὑπόμνημα ὑπεύθυνον εἰδικοῦ καὶ προὑποθέτει οἰκείωσιν αὐτοῦ πρὸς τὸ θέμα, ἐν προκειμένῳ τῆς Ἐπαναστάσεως, εἶναι στενὴ παρὰ κολούθησις τοῦ συγγραφέως, διεισδυσις εἰς τὸ πνεῦμα, τὴν διάθεσιν, τὰ ἐλατήρια, τὰς ἰκανότητας αὐτοῦ, ἐξέτασις τοῦ ἐπιτυγχανομένου ἀποτελέσματος. Πρὸς εὐόδωσιν τῶν σκοπῶν τούτων ἀπαιτεῖται ἐργασία πολλή, ἰκανότης ἀφομοιωτικὴ τοῦ ὑπομνηματιστοῦ, εὐθυκρισία, μόχθος, προθυμία ἀναλήψεως εὐθύνης. Αἱ ἀναλαμβάνόμενα εὐθῦνα εἶναι βαρεῖα. Αἱ ὑποχρεώσεις τοῦ ὑπομνηματιστοῦ τῶν ἡρωικῶν κειμένων δὲν ἐξοφλοῦνται μετὰ 3-4 σελίδας πρὸς ἐξέτασιν δὴθεν ἀπὸ περιωπῆς ἐνὸς ἔργου, διότι δὲν ἀρκοῦν ὀλίγοι στίχοι ἐκεῖ, ὅπου καὶ ὁ μέσος ἀναγνώστης ἀκόμη ἀπαιτεῖ πολλὰς καὶ ἐξαντλητικὰς σελίδας, περισσότερα βιογραφικὰ, δικαίως κρίσεις καὶ δαψιλῆ σχόλια, τόσοσ περισσότερον μάλιστα ἂν συμβαίῃ ὁ προλογίζων νὰ ἔχῃ εἰδικὴν κατάρτισιν.

Ὁ ἐπιμεληθεὶς τὰς ἐκδόσεις Τσουκαλᾶ φαίνεται ὅτι δὲν συνέλαβε τὰ προβλήματα μιᾶς σοβαρᾶς προσπάθειας. Ἄν ὁ ἐκδότης καθώρισεν τὸν τύπον καὶ τὴν ἔκτασιν τῆς εἰσαγωγῆς, τότε ὁ ἐπιστήμων παρεῖδε

τὸ ἰδικόν του χρέος. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἂν δὲν ὑπῆρχε διάθεσις ἢ ἱκανότης νὰ ὑπομνηματισθοῦν τὰ κείμενα, ὡς ἔπρεπε, διατὶ τοῦλάχιστον δὲν χρησιμοποιεῖται καὶ δὲν παρατίθεται ἐφ' ἐκάστου ἔργου καὶ θέματος ἢ γνωστῆ βιβλιογραφία¹; Ἐ² ἀπητεῖτο πολὺς χώρος, διὰ ν' ἀναλυθοῦν οἱ ἐκδοθέντες 20 τόμοι. Διὰ τοῦτο σύντομος ἀνάλυσις τῶν ἔργων θὰ γίνῃ περαιτέρω, ἐφ' ὅσον ταῦτα ἐκδίδονται τὸ πρῶτον: Γενναίου Θ. Κολοκοτρώνη, Κοντάκη, Δεληγιάννη. Ὡς πρὸς τὰ λοιπὰ ὀλίγα παρατηρήσεις θὰ ἀναφέρονται εἰς ὅσα θεωρητικῶς ἐξετέθησαν ἀνωτέρω, οὕτως ὥστε νὰ δεῖχθῇ ὅτι συλλογικὸν ἦτο τὸ ἀναληφθὲν ἔργον καὶ ὅπως δὲ ποτε τοῦτο ὑπερέβαινε τὰς δυνάμεις ἑνὸς μόνου. Ἄλλὰ καὶ παρὰ τοῦτο εἰς πολλὰ σημεῖα νομίζομεν ὅτι μὲ μεγαλύτεραν προσοχὴν θὰ ἦτο δυνατόν ν' ἀποφευχθοῦν προχειρότητες καὶ παραλείψεις.

Εἰς τὰ πολεμικὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Χριστοφόρου Περραιβοῦ (ἀρ. 2 τῆς σειρᾶς) ἐν τῇ πρώτῃ σελίδι τῆς εἰσαγωγῆς λόγος γίνεται ξηρότατα περὶ τοῦ ἔργου, μεθ' ὃ ἡ κατάληξις οὕτως: «Ὁ Περραιβὸς ἐκρίθη ἐπίσης αὐστηρότατα... Παρὰ τὰς ἐπικρίσεις ὁμοῦ ταύτας ἐτιμήθη πολλαπλῶς ὑπὸ τῶν συγχρόνων του, ὁ δὲ φιλόσοφος καὶ ποιητὴς [!] Φίλιππος Ἰωάννου ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὸν τέσσαρα ἐπιγράμματα» (σελ. 9). Περὶ τοῦ ἔργου ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως δὲν ἐκφράζει γνώμην ἰδίαν, ἀρκούμενος εἰς τὴν διατύπωσιν ὅτι ἐκρίθη αὐστηρότατα. Ἄλλὰ διατὶ ὁ ψευδολόγος Περραιβὸς ἐκδίδεται πρῶτος-πρῶτος; Διατὶ δὲν χρησιμοποιεῖται τοῦλάχιστον ἢ ἔγκυρος περὶ αὐτοῦ γνώμη τοῦ καθηγητοῦ Κ. Ἀμάντου;³ Περὶ Περραιβοῦ ὑπάρχει σημαντικὴ βιβλιογραφία, ἣτις ὁμοῦ διαφεύγει τὸν ἐπιμελητὴν τῆς ἐκδόσεως⁴.

Τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Παλ. Πατρῶν Γερμανοῦ (ὑπ' ἀριθ. 3 τῆς σειρᾶς, μετὰ συνεκδιδομένου τοῦ πονηματίου τοῦ Ἰωσήφ Ζαφειροπούλου) ἡ εἰσαγωγὴ παρέχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπισημανθοῦν μεθοδικὰ καὶ οὐσιαστικὰ σφάλματα. Ἀναφέρεται εἰς τὰ βιογραφικὰ ὅτι λαϊκὸς

¹ Ἐπὶ τοῦ θέματος π.χ. τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Χρ. Βυζαντίου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ μνημονευθῇ τὸ ἔργον τοῦ Ἀπ. Βακαλοπούλου, *Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821, ὄργάνωση—ἡγεσία—τακτικὴ—ἦθη—ψυχολογία*. Θεσσαλονίκη 1948.

² Κ. Ἀμάντου, *Ρήγας Βελεστινλῆς*, Ἑλληνικά 5 (1932) 45-47.

³ Δημ. Μ. Σάργου, *Γράμματα ἀναφερόμενα εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργης* (ἐπιστολαὶ Σουλιωτῶν, Ἀθανασίου Ψαλιδα, Χριστοφ. Περραιβοῦ), *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 2 (1927) 269 κέ. Στεφ. Μακουμίχαλου, *Βιβλιογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸν Περραιβό*, Ἀθήναι 1950. Πλὴν τῶν μνημονευομένων εἰς τὴν εἰσαγωγὴν (σελ. 8) τριῶν ἐκδόσεων τῆς ἱστορίας τοῦ Σουλίου καὶ Πάργης τοῦ Περραιβοῦ πρόσθετες τὴν ὥς β' χαρακτηριζομένην ἐκδοσιν τοῦ οἴκου Δημητράκου, τὸ 1933, κεχωρισμένως γανομένην τοῦ Σουλίου ἀπὸ τῆς Πάργης.

εισέτι ὁ Γερμανὸς μετέβη εἰς Ἄργος νέος ὡς σπουδαστής, ὅπου ἐξετιμήθη ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἰακώβου, τοῦ ἐκ Καλαμῶν κλπ. Τὸ ἀκριβὲς εἶναι ὅτι ὁ Γερμανός, πτωχὸς καθὼς ἦτο, δὲν ὠδηγήθη μόνον ὑπὸ φιλομαθείας κινούμενος εἰς Ἄργος. Ἐκεῖ εὐρίσκοντο εὐδοκιμοῦντες, ἀφ' ἑνὸς ὡς διδάσκαλος ὁ ἰδρυτὴς τῆς σχολῆς Δημητσάνης Ἀγάπιος Λεονάρδος καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ μητροπολίτης Ἀργολίδος Ἰακώβος Πετράκης, ἀμφότεροι Δημητσανῖται. Ἴσως πρὸς αὐτοὺς ἢ τὸν ἕτερον ὁ Γερμανὸς συνεδέετο διὰ συγγενείας. Ὁ Γερμανὸς πιθανῶς δὲν μετέβη εἰς Σμύρνην τὸ 1797 παρὰ τῆ μητροπολίτη Γρηγορίῳ, τοῦ ὁποῦ διετέλεσε διάκονος ἔκτοτε, ἐκ τοῦ λόγου ὅτι πρὸ τοῦ 1797 ὁ Γρηγόριος διέμενεν ὡς συνοδικὸς εἰς ΚΠολιν. Εἰς Σμύρνην ὁ τελευταῖος ἦλθεν ἐσπευσμένως πρὸς ἐκπλήρωσιν πνευματικοῦ χρέους κατὰ τὴν γνωστὴν στάσιν «τὸ ρεμπελιὸ τῆς Σμύρνης» καὶ μετὰ 20ήμερον παραμονὴν εἰδοποιήθη ὅτι ἐξελέγη πατριάρχης (19 Ἀπριλ. 1797) καὶ ἔφθασεν εἰς ΚΠολιν τὴν 9 Μαΐου 1797¹. Τὰ ἐν τῇ εἰσαγωγῇ σχετικά, π. χ. ὅτι ὁ Γερμανὸς μετέβη εἰς Σμύρνην περὶ τὸ 1797 πρὸς συνάντησιν τοῦ Γρηγορίου, ὃν ἠκολούθησεν εἰς ΚΠολιν κλπ., εἶναι ἀσαφῆ.

Ὁ Γερμανὸς δὲν ἐστάλη «ἐξάρχος εἰς Πελοπόννησον διὰ τὴν μελέτην τῶν προνομίων τῶν ἐξασφαλιζόντων τὴν ὑπαρξίν καὶ τὴν ἀκμὴν τῶν ἀνὰ τὴν Πελοπόννησον ἰδίως μονῶν» (σελ. 5-6 τῆς εἰσαγωγῆς). Ἀπορίας ἄξιον εἶναι μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Δ. Καμπούρογλου τόσον λεπτολόγον βίασνον πῶς αἱ εἰδήσεις λαμβάνονται μὲ τόσην εὐκολίαν ὡς βέβαιαι². Προστίθεται περαιτέρω ὅτι ἐπανελθὼν ἐκ τῆς εἰς Πελοπόννησον ἀποστολῆς ὁ Γερμανὸς δὲν εὗρε τὸν Γρηγόριον πατριάρχην, «ἀποσυρθέντα ἐκουσίως εἰς Ἅγιον Ὄρος...». Ἄλλ' ὁ Γρηγόριος δὲν ἀπεσύρθη ἐκουσίως εἰς Ἄθω, ἀλλὰ ἐκηρύχθη ἐκπτωτος ὑπὸ τῶν κρατούντων, ὕφ' ὧν ἐχαρακτήρισθη ὡς μὴ πολιτευθεὶς συμφώνως τῇ ὑψηλῇ ἀρεσκείᾳ³ καὶ κατέληξεν εἰς Ἅγιον Ὄρος βραδύτερον, ἀφ' οὗ μετεκινήθη ἐπανειλημμένως⁴. Χρήσιμον θὰ ἦτο νὰ ἐγνωρίζομεν ἂν ὁ Γερμανὸς συνώδευεν ἐκάστοτε τὸν ἐξόριστον πατριάρχην.

¹ Γ. Γ. Παπαδοπούλου - Γ. Κ. Ἀγγελοπούλου, Τὰ κατὰ τὸν αἰεσίμον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος, τὸν πατριάρχην Κ/πόλεως Γρηγόριον τὸν Ε', τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1866, σελ. 544.

² Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Μελέτη περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, ἐν Ἀθήναις 1916, σελ. 14 κέ. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῶν ἀποσταλέντων ἐξάρχων εἰς Πελοπόννησον οὔτε περὶ τῆς δημιουργηθείσης πλάνης περὶ χρησιμοποίησεως τοῦ νεαροῦ ἀρχιδιακόνου Γερμανοῦ.

³ Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους ΚΠόλεως, Ὁρθοδοξία 12 (1937) 61 - 63.

⁴ Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ὁ ἐθνομάρτυς μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ἰωσήφ Δαλιθέρης, ὁ ἀπὸ Δράμας, Μακεδονικά 4 (1958) 472 - 473.

Ζητήματα και προβλήματα, σχετιζόμενα προς τὸ πρόσωπον τοῦ Γερμανοῦ και ἀφορῶντα εἰς τὸ μέγα θέμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, οὐδόλως θίγονται εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ ἀνδρὸς και ἔμως ἀφ' ἑαυτῶν τίθενται ἐνώπιον παντὸς εἰδικοῦ ἐρευνητοῦ και ἀναμένουν προώθησιν διὰ τῆς συζητήσεως. Εἶναι ταῦτα περίπου τὰ ἑξῆς: 1) Τί συγκεκριμένως ἀπέδωκεν ἡ ἀποστολὴ τοῦ Γερμανοῦ εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ἐν προκειμένῳ σημειοῦται ἀορίστως εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ὅτι ἡ δευτέρα πρεσβεία δὲν ἠδυνήθη νὰ προχωρήσῃ περισσότερο τῆς πρώτης και ὅτι ὁ Γερμανὸς παρέμεινε εἰς Ἰταλίαν ἐργαζόμενος ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως. 2) Ποῖος ὁ ρόλος τοῦ Γερμανοῦ εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ Ἀγῶνος και κατ' αὐτόν. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν (σελ. 7) ξηρῶς ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γερμανὸς «ἠτχολήθη ἐπιμελῶς εἰς τὴν ὀργάνωσιν και τὴν πρόοδον τῆς Ἐταιρείας ἐν Πελοποννήσῳ, λαθὼν τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν Φιλικῶν τῆς Πελοποννήσου». Δι' ὀλίγων λέξεων ἀναφέρεται ἡ κάθοδος τοῦ Παπαφλέσσα και ἡ συγκέντρωσις τῶν προκρίτων εἰς Αἴγιον, καθ' ἣν ἀπεφασίσθη ὡς ἡμέρα ἐνάρξεως τοῦ Ἀγῶνος ἡ 25ῃ Μαρτίου, ἂν ἐπεσπεύδετο οὗτος. Ὁ Γερμανός, ἀναφέρεται περαιτέρω, «εὔρε τρόπον νὰ ἀποφύγῃ τὰ δεσμὰ τοῦ προνοητικοῦ [!] ἡγεμόνος». Ἀλλὰ διὰ τοιούτων δὲν ἐπιτυγχάνεται ἡ διαγραφὴ τῆς προσφορᾶς και τοῦ ρόλου τοῦ Γερμανοῦ. 3) Ποία ἡ ἡμέρα τῆς ἐνάρξεως τοῦ Ἀγῶνος. Μὲ τὴν ἐξέτασιν τοιούτου προβλήματος δὲν ἀσχολεῖται ἡ εἰσαγωγὴ, ἂν και παρέχεται ὁ καταλληλότερος χώρος πρὸς τοῦτο, ἐν συναρτήσει μάλιστα πρὸς τὴν θέσιν τῆς Ἀγίας Λαύρας εἰς τὴν ἱστορίαν. Περὶ τῆς ἐνδόξου μονῆς ἀναγράφεται εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ὅτι «ὑπῆρξεν ἡ ἱερὰ γῆ, εἰς τὴν ὁποῖαν ὁμόθυμος ἡ λογία και ἡ δημοτικὴ παράδοσις ἐτοποθέτησε τὸν Γερμανὸν εὐλογοῦντα τὴν 25 Μαρτίου 1821 τὴν ἑναρξιν τοῦ ἀγῶνος τῆς ἐλευθερίας». Δὲν ἀρνεῖται κανεὶς ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ζῆ πάντοτε τὴν ὑπέροχον ζῶν τῶν συμβόλων. Τοῦτο ἔμως οὐδόλως ἐμποδίζει ἕνα ἀληθῆ ἐπιστήμονα και δὴ ἱστορικὸν ν' ἀναζητήσῃ και ἐκφράσῃ τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν¹. 4) Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ Γερμανοῦ. Εἰς τὸ κυριώτε-

¹ Ἐπὶ τῶν δύο τούτων σημείων, τόπου και χρόνου ἐνάρξεως τοῦ Ἀγῶνος, πολλαὶ ἀντιρρήσεις ἐκάστοτε διετυπώθησαν. Δι' ἐπιστημονικῆς τοῦ θέματος ἀντιμετωπίσεως μόνον εἶναι δυνατόν νὰ ἀφαιρεθῇ ὁ λόγος ἀπὸ τοῦς ὑστεροβούλως κινουμένους. Ὡς παράδειγμα μόνον σημειοῦμεν τὸ πρόσφατον ἄρθρον Θ. Κατριβάου, *Θρόλος και ἱστορία, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά 2* (1958) 299-300. Χρήσιμον εἶναι και τὸ πρόσφατον φυλλάδιον ἀρχιμ. Βησσαρίωνος Κοσκίρη, *Ποῦ δψώθη ἡ σημαία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821*, Πάτραι, σελ. 58. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου: *Ἡ ἱερὰ μονὴ Ὀμπλοῦ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν. Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παλιγγενεσίας τοῦ γένους ἡμῶν. Ὁ συγγραφεὺς δι' οὐχὶ ἀσθηρᾶς ἱστορικῆς μεθόδου, ἀλλὰ πάντως γνώστης τῶν γεγονότων και τῆς*

ρον πρόβλημα, με το οποίο έπρεπε ν' άπασχοληθῆ ἡ εἰσαγωγή, άφιε-
ροῦνται ὀλίγαι γραμμαί.

Ἡ γνώμη τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως διατυπῶται ὡς ἐξῆς
(σελ. 12-13): «ἂν ἐξαιρέσῃ τις ἀνακριθείας τινὰς καὶ παραδρομὰς λίαν
συνήθεις... τὰ Ὑπομνήματα τοῦ Π. Πατρῶν, ἐφ' ὅσον μέρος τοῦ ἱεροῦ
ἀγῶνος τοῦ 21 καλύπτουσιν, ἀποτελοῦσι σπουδαιοτάτην πηγὴν τῆς ἐθνι-
κῆς ἱστορίας». Μνημονεύονται ἀκόμη «ὕπαινιγμοὶ τινες» τοῦ Φωτάκου
«περὶ τῆς γνησιότητος καὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν Ἐπομνημονευμάτων»
καὶ ἀσῆμαντοι κρίσεις τοῦ Ρήγα Παλαμῆδη. Εἰς μάτην ὁ ἀναγνώστης
ἀναμένει νὰ πληροφορηθῆ περὶ τῶν αὐστηρῶν χαρακτηρισμῶν τοῦ Γερ-
μανοῦ περὶ τοῦ Παπαφλέσσα, περὶ τῆς διαφόρου θέσεως ἑκατέρου, περὶ
τοῦ ἀποτελέσματος καὶ περὶ τῆς σημασίας τῶν ἰδεῶν τῶν δύο κόσμων,
ποῦ ἀντιπροσωπεύουν οἱ δύο κληρικοὶ οὗτοι. Σχεδὸν οὐδὲν προσφέρεται,
διὰ ν' ἀντιληφθῆ τις εἰσαγωγικῶς, τί περιέχει καὶ πῶς τὸ προσφέρει
καὶ μέχρι ποῦ φθάνει τὸ ἔργον τοῦ Γερμανοῦ. Ἀκόμη καὶ περὶ τῶν
αἰτίων τοῦ θανάτου τοῦ ἀνδρὸς τὸ πρόβλημα μένει ἀνερευνητὸν¹. Ὡς
πρὸς τὸν τίτλον τοῦ ἔργου ὁ ἐπιμελητῆς βεβαίως (σελ. 12) ὅτι ἔχει «Ὑπο-
μνήματα τῆς κατὰ τοῦ τυράννου...», δανειζόμενος αὐτὸν παρὰ τοῦ Κα-
στόρχη, ὅστις ἐν τούτοις δὲν παρέχει αὐτὸν αὐτούσιον εἰς τὴν προμε-
τωπίδα. Παρηλλαγμένος ὁ τίτλος με ἀρχικὴν λέξιν Ἐπομνημονεύματα
παρέχεται εἰς τὴν γ' ἐκδοσὶν τοῦ Παπούλα κατ' ἀντιβολὴν Καμπού-
ρογλου. Τὰ ἔργα τῆς σειρᾶς Τσουκαλᾶ φέρουν ἀδιακρίτως τὸν τίτλον
Ἐπομνημονεύματα. Ὁ τίτλος ὅμως ἀποτελεῖ μέρος τῆς πνευματικῆς
δημιουργίας καὶ δὲν ἔχομεν τὸ δικαίωμα νὰ τὸν μεταβάλλωμεν ἐκάστοτε
κατὰ τὴν προτίμησιν τοῦ ἐκδότου, διότι ἀσεβοῦμεν πρὸς τὸ ἔργον καὶ
τὴν δημιουργίαν του. Ὅπως περιττὰ ἦσαν τὰ παρατεθέντα ὀλιγόστιχα
ἔγγραφα περὶ τῶν κληρονόμων τοῦ ἱεράρχου. Μόνη θετικὴ προσφορὰ εἰς
τὸ ἐπανεκδοθὲν ἔργον τοῦ Γερμανοῦ εἶναι ἡ ἀναδημοσίευσίς τῶν δια-
φωτιστικῶν προλόγων Φιλήμνος καὶ Παπούλα.

Αἱ μέχρι τοῦδε σημειωθεῖσαι γενικώτεραι παρατηρήσεις ἰσχύουν
κατὰ κανόνα δι' ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα. Ἡ εἰσαγωγή δυστυχῶς εἶναι πάν-
τοτε ἀποτυχημένη. Οὐδὲν ἀντιμετωπίζεται δι' αὐτῆς βασικὸν πρόβλημα

τοπογραφίας τῆς Ἀχαΐας, καταλήγει διὰ διαφόρων συνδυασμῶν εἰς τὸ συμπέρασμα
ὅτι ἡ Ἐπανάστασις ἐκηρύχθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁμπλοῦ, προκρίθεισαν διὰ τὴν
σπουδαίαν καὶ ὄχυράν θέσιν αὐτῆς ἐγγὺς τῶν Πατρῶν πρὸς συγκέντρωσιν τῶν ἑλ-
ληνικῶν στρατευμάτων. Ὁ ἀποκλεισμός τῆς Ἀγ. Λαύρας γίνεται δι' οὐσιαστικοῦς
λόγους θέσεως, ἀποστάσεως, ἀπουσίας τοῦ Γερμανοῦ κλπ.

¹ Ὁ Κανέλος Δεληγιάννης, Ἐπομνημονεύματα, τόμ. Α', σελ. 281-282, πλὴν
ἄλλων αἰχμῶν ἐναντίον τοῦ Γερμανοῦ ἀποδίδει τὸν θάνατόν του εἰς θηλητηρίασιν
ἐκ μέρους τῆς ἀδελφῆς του.

του έκδιδομένου έργου, δὲν εἰσάγει αὐτὴ τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸ ἔργον. Ἐνιαχοῦ συναντῶμεν σελίδας τινὰς ἀξίας προσοχῆς, π.χ. εἰς τὸ μέγα θέμα τῆς πολιτορκίας καὶ τῆς ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου, ἀλλ' ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἀξιολόγησιν ἐκάστου έργου γενικῶς τὰ προσφερόμενα εἶναι ἀσήμαντα. Μένει κενὸς ὁ χῶρος, ποῦ ἔπρεπε νὰ καλύπτη ἡ παρουσία τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, ἡ ζήτησις τῶν ἀρετῶν καὶ ἡ εὑρεσις τῶν ἀσθενῶν σημείων τοῦ έκδιδομένου ἢ ἐπανεκδιδομένου έργου διὰ τῆς ἀναλύσεως αὐτοῦ. Φυλλομετρεῖ κανεὶς τὸν ἕνα κατόπιν τοῦ ἄλλου τοὺς έκδοθέντας τόμους, ἀναγινώσκει μὲ πραγματικὴν εἴψαν τὴν εἰσαγωγὴν, ἀλλ' ἡ ἐπιθυμία του νὰ πληροφορηθῆ περὶ τοῦ έργου ὅσον τὸ δυνατόν εὐρύτερον καταλήγει εἰς ἀπογοήτευσιν, μόλις ἐξαντλήσῃ τὰς ὀλίγας σελίδας τῆς εἰσαγωγῆς, αἱ ὁποῖαι ἐν πολλοῖς ἐνθυμίζουσι ἀνυπόγραφα ἄρθρα εἰς ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά ἐλληνικοῦ τύπου.

Ὁ ὕπ' ἀριθ. 9 τόμος τῆς σειρᾶς περιέχει τοὺς ἄθλους τῆς ἐν Βλαχίᾳ Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Ἡλία Φωτεινοῦ. Ἡ εἰσαγωγὴ (σελ. 5-12) ἀρχίζει μὲ τὴν ἐπανάστασιν τῆς Μολδοβλαχίας, περὶ τῆς ὁποίας λέγεται ὀρθῶς ὅτι ἐγράφησαν χιλιάδες σελίδων, ἀλλ' ὑποσημειοῦνται κακῶς ἐκ τῆς ἐκτεταμένης βιβλιογραφίας ἔργα ἀπηρχαιωμένα ἢ ὅλως δευτερεύοντα περὶ τῆς ἐπανάστασεως ἐκείνης καὶ τοῦ ὑψηλαντικοῦ ἀγῶνος¹. Ἡ ἕκτασις, ποῦ λαμβάνει ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τὸ ἐκ τῆς φύσεώς του περιωρισμένον ἀπαιτοῦν χῶρον θέμα τῆς ἐν Μολδοβλαχίᾳ ἐπανάστασεως, ἀς μὴ νομίση τις ὅτι διετέθη, διὰ νὰ δημιουργηθῆ εἰς τὸν ἀναγνώστην τὸ κατάλληλον κλίμα ποῦ θὰ διηυκόλυε τὴν ἀνάλυσιν τοῦ έργου τοῦ Ἡλία Φωτεινοῦ. Διατίθενται αἱ σελ. 6-10, ἕνα, ἄποσ δι' ὀλίγων γραμμῶν μνημονευθεῶν αἱ γνωστοὶ λόγοι τῆς ἀποτυχίας τοῦ κινήματος, παρατεθεῶν ἀποσπάσματα ἐκ κειμένων τῶν «σπουδαιότερων κατηγορῶν τοῦ Ὑψηλάντου, διὰ ν' ἀντιληφθῆ ὁ ἀναγνώστης ἐκ πρώτης πηγῆς τὴν βᾶσιν τῶν κατὰ τοῦ πρώτου ἀρχηγοῦ τῆς ἐπανάστασεως κατηγοριῶν». Τὰ κείμενα ταῦτα, πολὺ ἀπέχοντα νὰ εἶναι πρῶται πηγαί, εἶναι «πικρότατα» λόγια τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Δημ. Ὑψηλάντην καὶ περικοπαὶ «σκληρόταται» ἐπιστολῶν πρὸς αὐτὸν καὶ ἄλλους ὑπὸ τοῦ Οὐγκροβλαχίας Ἰγνατίου. Ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ δυνηθῆ ὁ ἀναγνώστης νὰ σχηματίσῃ γνώμην περὶ τοῦ κινήματος παρατίθενται καὶ «κρίσεις

¹ Ἐντὶ τοῦ έργου τοῦ Δ. Γατοπούλου π.χ. ἔπρεπε νὰ σημειωθῆ ἡ μελέτη τοῦ ἐκλιπόντος συναδέλφου Στ. Χ. Σκοπετιά, Οἱ Ὑψηλάνται, Ἀρχεῖον Πόντου 23 (1955) 150 κθ. Καίτοι μὴ ἀναφερομένη ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ θέμα πρέπει νὰ μνημονευθῆ ἡ ἀρχεακὴ μελέτη τοῦ Δημ. Β. Οἰκονομίδου, Ἄγνωστα ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐν Μολδοβλαχίᾳ Ἑλλην. Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 11 (1956) 133 κθ., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία, καὶ 12 (1957-58) 72 κθ.

δικαιόταται» τοῦ Ἰω. Φιλήμονος, ἔστις «κατὰ κύριον λόγον ἀνέλαθε τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ὑστεροφημίας τοῦ Ὑψηλάντου καὶ κατὰ τῶν ἐχθρῶν του...»¹, καθὼς καὶ ἐπαινετικά ὑπὲρ τοῦ ἀνδρὸς ἀποσπάσματα τοῦ ἡμερολογίου καὶ ἐπιστολῆς τοῦ Ρώσου ποιητοῦ Ἄλ. Ποῦσκιν. Δὲν διαφαίνεται ἐξ ἄλλων τούτων τί πιστεύει ὁ γράφων τὴν εἰσαγωγὴν, ἂν δηλ. ἐπραξε καλῶς νὰ κηρύξῃ τὴν ἐπανάστασιν «προώρως καὶ ἄνευ τῆς δεούσης ὀργανώσεως» ὁ Ἄλεξ. Ὑψηλάντης. Ἀνεξαρτήτως τῆς προδοσίας τοῦ Βλαδιμηρέσκου καὶ τῶν ἄλλων δυσχερειῶν τοῦ ἀγῶνος ὁ Ὑψηλάντης ἐδλάφεν ἢ ὠφέλησεν ἀναλαθῶν τὸν ἀγῶνα, χάριν τοῦ ὁποίου ἐθουσιάσθη; Ἀλίμονον, ἂν ἢ ἐναρξίς τῆς Ἐπαναστάσεως διαρκῶς ἀνεβάλλετο. Χωρὶς Ὑψηλάντην εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν καὶ χωρὶς Παπαφλέσσαν εἰς τὴν Πελοπόννησον Ἐπαναστάσεις δὲν θὰ ἐγίνετο. Καὶ ἂν δὲν ἐγίνετο, ἐλευθερία δὲν θὰ ἐκερδίζετο...

Μία καὶ ἡμίσεια σελὶς ἀπέμεινεν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως, διὰ νὰ ὀμιλήσῃ περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ ἔργου του. Τοῦτο πράττων παραπέμπει εἰς ἔργον τοῦ Ρουμάνου V. Papacostea, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς γνωρίζει ἐκ παραπομπῆς τοῦ Ν. Σβορώνου. Ἄλλ' ὁ αὐτὸς Ρουμᾶνος ἐρευνητὴς ἔχει ἀφιερῶσει μεταγενεστέρως ἰδίαν ἐργασίαν εἰς τὸν Ἥλιον Φωτεινόν², εἰς τὴν ὁποίαν πλὴν τῶν βιογραφικῶν στοιχείων ἐξετάζει τὸ ἔργον τοῦ ἀνδρὸς. Εἰς τὴν διὰ τοῦ τύπου ἐκδοσὶν³ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Φωτεινοῦ τῆς προτασσομένης εἰσαγωγῆς ἔργον ἦτο νὰ μᾶς ὀμιλήσῃ εἰσαγωγικῶς περὶ αὐτοῦ, ἀφοῦ τὸ μελετήσῃ πρῶτος ὁ

¹ Ὁ Ἰω. Φιλήμων ἦτο καὶ παραμένει μεταξὺ τῶν ἱστοριογράφων τοῦ Ἀγῶνος ὁ πλέον ἐνδοξογινόμενος διὰ τὸ ἔργον ποῦ ἀνέλαθε, προικισμένος μὲ ἀισθητῆριον ἱστορικοῦ. Κρίμα εἶναι ὅτι τὸ ἔργον του δὲν καλύπτει ἐλόκληρον τὴν περίοδον τοῦ Ἀγῶνος. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ πρέπει νὰ ὑπομνήσωμεν ὅτι ὀπισθεν τοῦ Μαυροκορδάτου ἱστατο ὁ Σπ. Τρικούπης, ποῦ ἀνέλαθεν ἀντίθετον ἀγῶνα περὶ τοῦ Ὑψηλάντου.

² Victor Papacostea, Ilie Fotino, Contribuțiuni biografice. Precizări asupra operei istorice, Revista Istorică Română 9 (1939). Ἀνάτυπον, Bucaresti 1940, σελ. 41. Ἡ μελέτη αὕτη, ἣν δὲν γνωρίζομεν ἐξ αὐτοψίας, περιλαμβάνει βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Φωτεινοῦ (σελ. 6-15), ἐξακριβώσεις περὶ τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ ἔργου (σελ. 15-17), ὅπου λόγος γίνεται περὶ τῶν σημειώσεων τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ, καὶ κεφάλαιον θεόδωρος Βλαδιμηρέσκος καὶ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἥλία Φωτεινοῦ (σελ. 22-27).

³ Γενικῶς πιστεύεται ὅτι ἡ λιθόγραφος πρώτη ἐκδοσις τοῦ βιβλίου τοῦ Ἥλία Φωτεινοῦ ἐγένετο ἐν Λειψία τῆς Σαξωνίας τὸ 1846, τοῦτο δὲ ἀναγράφεται καὶ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν (σελ. 10). Ἡ ἐκδοσις ὁμοῦ κατὰ Βῆην ἐγένετο ἐν Ἰασιφ (N. A. Βέη, Δημητρίου Σφήκα, Ἀναμνήσεις περὶ τῶν ἐν Δακίᾳ γεγονότων τοῦ 1821, Ἀρμονία 3 (1902) 333, ὅσοσ. 2), πιθανώτερον μάλιστα ἐν Βρατλα (βλ. καὶ Δ. Β. Οἰκονομίδην, ἐ.ἀ. τόμ. 11, σελ. 139, ὅσοσ. 3).

ἐπιμελητῆς τῆς ἐκδόσεως καὶ τὸ ἀντιληφθῆ. Ἐπὶ πῶς εἶναι δυνατόν τοῦτο, ὅταν ὀνομάζῃ (σελ. 12) «βιβλίον περιλαμβάνον ἐντυπώσεις τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ» χρονικόν, ποῦ περιγράφει γεγονότα καὶ παραθέτει ἔγγραφα; Σκοπός, μόνος σκοπός τῆς εἰσαγωγῆς, ἔπρεπε νὰ εἶναι νὰ παραθέσῃ δι' αὐτῆς τὰ πορίσματά του ὁ γράφων, σχετικῶς μὲ τὰς ἀπόψεις τοῦ Φωτεινοῦ διὰ τὰ διαδραματισθέντα γεγονότα καὶ τὰ εἰς αὐτὰ λαβόντα μέρος πρόσωπα, οὕτως ὥστε τὸ ἐκδιδόμενον περαιτέρω κείμενον νὰ διαφωτισθῇ ὅσον τὸ δυνατόν πλατύτερον. Καὶ τοῦτο δὲν ἔγινεν, ὅπως δὲν γίνεται εἰς κανένα τῶν τῆς σειρᾶς.

Τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Γενναίου Θ. Κολοκοτρώνη (τόμ. σειρᾶς 1) ἔρχονται τὸ πρῶτον εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Ἡ εἰσαγωγὴ ἀσχολεῖται πρῶτον περὶ τοῦ ἔργου, ἀντὶ νὰ προταχθοῦν τὰ βιογραφικὰ καὶ τέλος παρασχεθοῦν πληροφορίαι περὶ τοῦ χειρογράφου, ἀκριβέστερον μάλιστα εἰπεῖν ἀπὸ τῆς πρώτης σελίδος, ποῦ παρουσιάζεται τὸ ἔργον, ἀναμειγνύονται στοιχεῖα βιογραφικὰ καὶ εἰδήσεις περὶ τοῦ χειρογράφου. Κατὰ τὸν ἐπιμελητὴν τῆς ἐκδόσεως (σελ. 6) «ἑσώτερον κίνητρον (τοῦ Γενναίου) ὑπῆρξεν ἡ ἐγωιστικὴ φιλοδοξία νὰ προβάλῃ τὸ ἔργον τοῦ πατρὸς του καὶ τῶν Κολοκοτρωναίων γενικῶς καὶ νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ νὰ ἐπισκιασθῇ τοῦτο παρ' οὐδενός. Εἶχε τρόπον τινὰ ἐντὸς τοῦ αἵσθημα τῆς εὐθύνης (γρ. συναίσθημα) ἔναντι τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας... ἐκόπτετο διὰ τὴν σαφῆ πληροφόρησιν τῶν ἐπιγιγνομένων». Ἐπὶ οἱ δύο οὗτοι λόγοι δὲν συμβιβάζονται, διὰ νὰ συνυπάρχουν. Καὶ ἡ περαιτέρω ἐπεξήγησις τῶν διαφορουμένων βαίνει.

Εἰς τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Γενναίου (σελ. 9 τῆς εἰσαγωγῆς) παρατηροῦνται παραδρομαὶ οὐχὶ ἀσήμαντοι. Λέγει ὁ συγγραφεὺς (σελ. 25) ὅτι διέτρεχε τὸν 15^{ον} χρόνον τῆς ἡλικίας του, ὅταν ἐξεργάσθῃ ἡ Ἐπανάστασις. Ἐπομένως ἐγεννήθη τὸ 1806. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἀναγινώσκομεν: «ὁ Ἰω. Κολοκοτρώνης ἐγεννήθη περὶ τὸ 1805 ἐν Ζακύνθῳ, ἔνθα κατέφυγεν ἐκ Πελοποννήσου ὁ πατήρ του φεύγων τὴν δίωξιν τῶν Τούρκων». Ἐπὶ ὡς γνωστόν, ἡ ἀπηνῆς δίωξις τῶν κλεφτῶν ἔγινεν τὸ 1806, ὅποτε φεύγων ὁ Θ. Κολοκοτρώνης διὰ Ζάκυνθον δὲν παρέλαβε μεθ' αὐτοῦ τὴν οἰκογένειάν του¹. Ἐπομένως δὲν ἐγεννήθη εἰς Ζάκυνθον ὁ Γενναῖος. Περαιτέρω τίθεται τὸ ἐρώτημα (σελ. 10), ἂν ὁ Γενναῖος «εἶχε γνῶσιν τῆς ἐπαναστατικῆς ὑποθέσεως». Καὶ ἡ ἀπάντησις: «ἐκ τῆς μικρᾶς ἡλικίας καὶ τῆς ἀγραμματουσύνης του» ὁ Γενναῖος κρινόμενος, δὲν εἶχε πλήρη συνείδησιν τοῦ μεγάλου ἔργου... Ἐν τούτοις

¹ [Θ. Κολοκοτρώνη], Διήγησις συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, ἔκδ. «Ἐστίας», τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1889, σελ. 18 κβ., 29 κβ. Τ. Γριτσοπούλου, Ἡ παρὰ τὴν Δημητσάναν μονὴ Παναγίας τῆς Αἰμυαλοῦς, ἐν Ἀθήναις 1947, σελ. 38 κβ.

εις τὰ πράγματα ἀποδεικνύει ἡ σταδιοδρομία του ὅτι ὁ παράτλημος ἐκείνος νεανίας, πὺ ὠδήγει ὁμάδα σχεδὸν ἀμέσως καὶ εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Τριπολιτσᾶς¹ ἀπεκλήθη γενναῖος, ἦτο πράγματι τοιοῦτος. Ἡ εἰσαγωγή εἶναι ἀρνητικὴ διὰ τοὺς Κολοκοτρωναίους, καίτοι οὐχὶ ἐμφανῶς καὶ εὐθέως. Ὁ Γενναῖος γνωστὸν εἶναι ὅτι ἦτο στρατιώτης. Ἐπομένως δὲν ἐχρειάζετο νὰ γίνεταί τὸσος λόγος διὰ τὴν «τελείαν ἀγραμματοσύνην αὐτοῦ» καὶ διὰ τὴν «τραγικὴν διὰ τὸν ἀναγνώστην ἀπειρίαν του εἰς τὸ γράφειν». Παρὰ ταῦτα ὁ στρατηγὸς «ἀφῆκε γραπτὸς θησαυροὺς πολυτίμους περιγράφοντας τὰ ἔργα τῆς ἀδιστακτοῦ ἀνδρείας του, τῆς παροιμιώδους γενναϊότητός του» (εἰσαγωγή, σελ. 6)². Διὰ τούτων δὲν ἐξαίρεται τὸ ἔργον, ἀλλὰ τονίζεται ἐμμέσως ὁ προσωπικὸς χαρακτήρ αὐτοῦ. Ἐν τούτοις ὁ Γενναῖος αἰρεται ὑψηλότερον τῆς προσωπικῆς ἐξιμολογήσεως ἐνὸς ἡμερολογίου. Καίτοι μὴ ἐγγράμματος, κατέλιπε πολυτίμα καὶ εἰλικρινῆ Ἀπομνημονεύματα, τὰ ὁποῖα μετὰ τῶν Ὑπομνημάτων του (1856) εἶναι ἀληθῆς πηγὴ τοῦ Ἀγῶνος, τόσον περισσότερον μάλιστα, διότι ὁ Γενναῖος χρησιμοποιεῖ ἔγγραφα καὶ τὸ ἔργον καθίσταται ἀπολύτως ἀξιόπιστον.

Τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Κυνουριέως προεστὸ Ἀναγνώστη Κοντάκη (ἀριθ. τόμ. 11 τῆς σειρᾶς, σελ. 5-84) συνεχδίδονται τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Colonel Voutier) ἔρχονται τὸ πρῶτον εἰς φῶς. Προτάσσεται πενιχρὰ εἰσαγωγή (σελ. 5-10), στηριζομένη κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Θ. Βαγενᾶ³. Τὰ ἐκδιδόμενα Ἀπομνημονεύματα τοῦ Κοντάκη δὲν εἶναι ἀπομνημονεύματα οὐτ' ἐπιγράφονται οὕτως. Εἶναι, καθὼς τὰ θέλει ὁ ἴδιος (σελ. 11), «Ὑπομνήματα ἀναγκαϊότατα, ἀξιόπιστα καὶ ἀξιοσημείωτα, πρὸς γνῶσιν τῶν ἀπογόνων τοῦ ὑποφαινομένου, οἱ ὁποῖοι ἐντέλλονται νὰ τὰ ἔχωσιν ὡς ὁδηγὸν καὶ νὰ ἐξακολουθῶσι τὴν σειρὰν τῶν σημειώσεων τῶν κατὰ καιροὺς συμβαινόντων». Λαμπρὰ ἐξήγησις. Κρίμα ὅτι ἕνας σημαίνων ἀγωνιστῆς, σοβαρὸς, ἀξιό-

¹ Τὴν πτώσιν τῆς Τριπολιτσᾶς ὁ ἐπιμελητῆς τῆς ἐκδόσεως συγκαταβατικῶς χαρακτηρίζει ὡς «πρώτην ἀξιόλογον ἐπιτυχίαν τῶν ἐπαναστατῶν».

² Ἄλλαι τινὲς πομπῶδες φράσεις «ἠσυχολήθη εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Ἀκροκορίνθου» (σελ. 11), «ὁ Αἰγύπτιος σατράπης κατέστρεφεν ἐπαναστάτας ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὴν ἐπανάστασιν» (σελ. 12) καὶ ἡ μὴ συνηθιζομένη πλέον ὀρθογραφία τοῦ τοπωνυμίου Μοριάς («γέρος τοῦ Μωρηᾶ», ἐν σελ. 14, 19) ξενίζουσι τὸν ἀναγνώστην.

³ *Θάνου Βαγενᾶ*, Ἀναγνώστης Κοντάκης 1781-1854, Ἀθήνα 1938 (ἐκδόση περιόδ. «Κυνουριακὴ Ἐπιθεώρηση»). Ὑπὸ τοῦ Βαγενᾶ ἐχρησιμοποιήθησαν ἔγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας, χαρακτηριζομένου ὑπὸ τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως (σελ. 6 ὁποσ. 3) ὡς ἀπροσίτου νῦν. Ἴσως τοῦτο σημαίνει ὅτι οὗτος ἐπεθύμει νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ ἀρχεῖον. Ἄλλ' εἰς τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπάρχουν πολλὰ καὶ λίαν ἐνδιαφέροντα ἔγγραφα τοῦ Κοντάκη.

πιστος, γνώστης τῶν λεπτομερειῶν τῶν τελευταίων χρόνων τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῶν ἐπεισοδίων τῆς Ἐπαναστάσεως, ἔγραψε συντομώτατον ἡμερολόγιον, πρὸς γνῶσιν τῆς οἰκογενείας του, καὶ δὲν ἔγραψεν ἀπομνημονεύματα λεπτομερῆ χάριν τῶν πολλῶν. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν παρέχονται βιογραφικὰ καὶ εἰδήσεις περὶ τοῦ χειρογράφου. Περί τοῦ ἔργου ἀναφέρεται μόνον ὅτι «πραγματοποιουμένης ἐπὶ τέλος τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀπομνημονεύματος μετὰ τῶν ἀπαραιτήτων σχολίων προσφέρεται εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν ἀγῶνος μίᾳ εἰσέτι θαυμασίᾳ πηγῇ».

Ἄναγκαῖαι εἶναι διευκρινήσεις τινὲς ὡς πρὸς τὸ χειρόγραφον τοῦ Κοντάκη. Τοῦτο κατετέθη ἐπ' ἐσχάτων πρὸς φύλαξιν εἰς τὰ Γενικὰ Ἄρχεῖα τοῦ Κράτους¹ καὶ εἶναι τὸ πρωτότυπον τοῦ ἀγωνιστοῦ, ὁ ὅποιος ἀντέγραψε τοῦτο τελικῶς ἐκ τοῦ πρωτογράφου σχεδίου του. Ἡ ὑπαρξὶς τῶν ἀπομνημονευμάτων ἦτο γνωστὴ, ὑπὸ τινων μάλιστα ἐχρησιμοποιήθησαν ταῦτα κατὰ τὸ παρελθόν². Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν (σελ. 10) ἀναφέρεται ὅτι ἐξ αὐτῶν «ὁ καθηγητὴς Ν. Βέης ἠρύσθη πληροφορίας περὶ τοῦ ἐκ Κυνουρίας κλέφτου Ἀθανασίου Καράμπελα». Καὶ ὀρθῶς μὲν ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως παραπέμπει εἰς δημοσίευμα τοῦ Βέη παλαιόν³, ἀλλ' εἰς αὐτὸ ἀναφέρεται μόνον ὅτι τὰ ἀνέκδοτα ἀπομνημονεύματα τοῦ Κοντάκη περιέχουν ἀφθόρους εἰδήσεις περὶ Ζαχαριᾶ—ὡς καὶ συμβαίνει—, δὲν γράφει δὲ ὁ Βέης ὅτι τὰ ἐχρησιμοποίησεν ὁ ἴδιος. Οὔτε ἦτο δυνατόν ν' ἀρυσθῆ πληροφορίας ὁ Βέης ἀπὸ τὸν Κοντάκην περὶ Καράμπελα, ἀφοῦ ὁ Κοντάκης οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τοῦ κλέφτου τούτου.

Τὰ συνοδεύοντα τὸ κείμενον «ἀπαραίτητα σχόλια» κατὰ κανόνα δὲν εἶναι ἀπαραίτητα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ εἶναι ἀσήμαντα. Ἡ μα-

¹ Ἡ κατάθεσις μεσολαβήσῃ τοῦ Θ. Βαγενᾶ ἀπεσκοπεῖ εἰς τὴν τελικὴν διάσωσιν τοῦ χφ καὶ τὴν ἐκδόσιν του, δι' ἣν ὁμοῦς ἐδημιουργεῖτο δικαίως προτεραιότης δι' αὐτόν. Ὡς μᾶς πληροφοροῦν ὁ ἴδιος, ἀντέγραψε τὸ χειρόγραφον καὶ παρεσκεύασεν ἐκδόσιν μεθ' ὑπομνήματος καὶ παραθέσεως ἱκανῶν ἐγγράφων ἐκ τῶν Γεν. Ἀρχείων. Σχετικῶς κατέθεσε γραπτὴν δῆλωσιν εἰς τὰ Γεν. Ἀρχεῖα, βάσει τῆς ὁποίας ἠμποδίσθη ν' ἀντιγράψῃ καὶ ἐκδώσῃ τὸ χφ ὁ Ἐλ. Πρεβελάκης. Ἦδη ἡ ἐκδοσις τῶν Ἀπομνημονευμάτων ὑπὸ τοῦ Τσουκαλᾶ μετ' εἰσαγωγὴν τοῦ διευθυντοῦ τῶν Γεν. Ἀρχείων παραδίδῃσι διὰρχουσαν ἠθικὴν θέσμευσιν. Τοῦτο προσκάλει διαμαρτυρίας τοῦ Θ. Βαγενᾶ νομίμως.

² Ἐν σελ. 9 τῆς εἰσαγωγῆς σημειοῦται ὅτι ἐγνώριζον τὸ χειρόγραφον τοῦ Κοντάκη «τινὲς τῶν κορυφαίων ἐρευνητῶν τῆς νέας ἐλληνικῆς ἱστορίας, οἱ οὐκ ἔβησαν οἱ Καμπούρογλου, Κανδηλῶρος καὶ Βλαχογιάννης...». Πάντες οὗτοι, ἐρασιτέχναι ἐρευνηταί, ἀμφίβολον εἶναι ἂν ἐπῆρξαν κορυφαῖοι.

³ Νίκου Α. Βέη, Δημόδη ἄσματα Φιγαλίας μεθ' ὑπομνημάτων, Δελτίον Ἱστορ. Ἐθνολογ. Ἐταιρείας 6 (1901 - 1906) 210 - 211, ὅπου. 4.

κρά ύποσημείωσις π. χ. τῆς σελ. 11 - 12, ἡ περιέχουσα εἰδήσεις καὶ βιβλιογραφίαν περὶ τῶν ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, δὲν ἦτο καθόλου ἀπαραίτητος, οὔτε χρήσιμος βιβλιογραφικῶς, διότι πᾶσαν τὴν βιβλιογραφίαν περιέχει ἐν ἑλληνικῶν βιβλίον, εἰς τὸ ὁποῖον ἤρκει παραπομπή. Ἡ ὑποσ. 1 τῆς σελ. 12, ὅτι ὁ Ἅγιος Πέτρος εἶναι κοινότης τῆς ἐπαρχίας Κυνουρίας κλπ., εἶναι χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τῶν «ἀπαραιτήτων σχολίων», προχειρότατον. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν, πλὴν τῶν ὄσων ὁ Ἰδιος ὁ Κοντάκης ἀναφέρει εἰς τὸ ἔργον του περὶ τῆς γενετείας του, εἶχον θέσιν καὶ ἄλλα, ἱκανὰ καὶ σπουδαῖα περὶ αὐτῆς, ἀν ἦσαν γνωστὰ εἰς τὸν προλογίζοντα. Ἐν ἀκόμῃ δεῖγμα εἶναι ἡ ὑποσ. 1 τῆς σελ. 16, ποῦ ἀποτελεῖ ἀπόπειραν παραθέσεως βιβλιογραφίας εἰς τὰ γεγονότα, ποῦ ἠκολούθησαν τὴν ἀποτυχίαν τοῦ κινήματος τοῦ 1770. Ἀρκούμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τοῦτο εἶναι κοινὸς τόπος καὶ δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένην περίπτωσιν¹.

Πρὸς κατατόπισιν τοῦ ἀναγνώστου ὀφείλομεν νὰ σημειώσωμεν ὅτι τὰ ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν κληθέντα Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀναγνώστη Κοντάκη εἶναι συντομωτάτη ἐξιστόρησις τῶν σπουδαιοτέρων γεγονότων τῆς Ἐπαναστάσεως, τερματιζομένη εἰς τὴν ἀφίξιν τοῦ Ὄθωνος, προτασσομένων γενεαλογικῶν τῆς οἰκογενείας τοῦ Κοντάκη καὶ στοιχείων ἐκ τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Ἐν τέλει εἰς δύο σελίδας περιέχονται σχόλια καὶ παρατηρήσεις ἐπὶ γεγονότων καὶ προσώπων. Τὸ ἔργον χαρακτηρίζει ἀφέλεια καὶ συντηρητικότης. Αἱ εὐστοχοὶ παρατηρήσεις τοῦ Κοντάκη ἐντὸς τοῦ κειμένου καὶ ἐν τέλει δὲν εἶναι πολλαί. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι οὗτος δὲν διηγεῖται τὰ γεγονότα, ἀλλὰ μᾶλλον ξηρῶς διέρχεται ἀπὸ τὰς ἐπικεφαλίδας ρίπτων ἀδαθῆ βλέμματα. Δὲν παραποιεῖ τὰ γεγονότα οὔτ' ἐκλέγει τί θὰ διηγηθῆ χάριν οἰασδήποτε σκοπιμότητος. Γνωρίζει πρόσωπα καὶ πράγματα, γράφει μὲ ἀγνότητα καὶ εἰλικρίνειαν, μὲ ἀποκλειστικὸν σκοπὸν τὴν ἀκριβῆ πληροφορίαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας μέχρι τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ὄθωνος. Ἄλλ' εἶναι ὑπερβολικὰ σύντομος. Αὐτὸ εἶναι τὸ μέγα μειονέκτημα τῆς

¹ Εἰς ζητήματα βιβλιογραφίας παρατηροῦνται τοιαῦτα παραδρομαί. Ὁτως ἐν σελ. 19, ὑποσ. 1 ἀναφέρεται: «περὶ τοῦ Ζαχαριᾶ, πλὴν τῶν ἄλλων ἔγραφεν ὁ Τάκης Χ. Κανδηλῶρος...», ἐξ οὗ ἀποσπῶνται τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κοντάκη χωρὶς λόγον. Βεβαίως περὶ Ζαχαριᾶ ἡ βιβλιογραφία εἶναι μακρὰ καὶ ἡ σχετικὴ ἔρυνα δὲν ἐτερματίσθη μὲ τὸν Κανδηλῶρον. Εἰς τὴν σελ. 25, ὑποσ. 1 παραπέμπεται ὁ ἀναγνώστης εἰς τὸν Τρ. Ἐθαγγελίδην, διὰ νὰ πληροφορηθῆ περὶ τῆς ἐν Κυνουρίᾳ παιδείας. Ἄλλ' ὑπάρχει ἀρχαιακὴ μελέτη εἰδικῆ τοῦ Φ. Κουκουλέ, Τὰ σχολεῖα τῆς Κυνουρίας κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, Ἀθηνᾶ 39 (1927) 101 - 170. Εἰς τὴν σελ. 47 ὑποσημειοῦται ἐπεξηγηματικῶς ὅτι Πατρατζίκι=Νέαι Πάτραι.

διηγήσεώς του. Δὲν εὐρύνει τὸν λόγον πρὸς τὰς λεπτομερείας, περὶ τῶν ὁποίων ἐνδιαφερόμεθα. Παρατρέχει γεγονότα σπουδαία, μεταπηδᾷ ἀπὸ θέματος εἰς θέμα, δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ παρεμβάλη γνώμας ἰδικὰς του. Δι' ὄλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ἡ ἀξία τοῦ ἔργου εἶναι περιωρισμένη.

Τρίτον ἔργον, πού ἀναμενόμενον ἐκδίδεται τὸ πρῶτον, εἶναι τὰ Ἐπομνημονεύματα τοῦ Κανέλου Δεληγιάννη (τόμοι 16-18 τῆς σειρᾶς). Εἰσαγωγὴν γράφει ὁ ἐκδότης (σελ. 5-8), καὶ βιογραφικὰ (σελ. 9-16) δύο τ. ἐκπαιδευτικοί, συμπολιταὶ τοῦ ἀγωνιστοῦ, οἱ Μ. Μιχαλόπουλος καὶ Β. Τσαφραῆς. Πολλὰ προσέφερον εἰς τὸν Ἀγῶνα ἢ οἰκογένεια Δεληγιάννη¹. Θὰ ἦτο πολὺ ἐνδιαφέρον ν' ἀκουσθῆ διὰ στόματος τοῦ Κανέλου ἕνας ἐκ τῆς τάξεως τῶν κοτζαμπάσηδων μὲ τὰ ἰδικὰ του προσόντα, διότι ἀναμφισβητήτως ὁ Κανέλος ἦτο πατριώτης, σὺμφρων καὶ λόγιος, ἦτο γνώστης πολλῶν μυστικῶν τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, μετέσχε τῶν προπαρρασκευῶν τοῦ Ἀγῶνος, ἔζησε τὰς ἐν γένει ζυμώσεις τῆς κηρύξεως τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τὰς διαφόρους φάσεις αὐτῆς, πολλακίς ὡς πρωταγωνιστοῦν πρόσωπον. Ἐπομένως ἦτο εἰς θέσιν νὰ διαφωτίσῃ πολλὰ σημεῖα τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας καὶ νὰ ἡμιλήσῃ ἐγκύρως ἐπὶ σκοτεινῶν σημείων μέχρι λεπτομερειῶν. Ἐπὶ πλεόν τὰ Ἐπομνημονεύματά του ἤρχισε συγγράφων εἰς γεροντικὴν ἡλικίαν, ἄγων τὸ 74^{ον} ἔτος τῆς ἡλικίας του, καὶ ἀσφαλῶς ἐγνώριζε τὰ μέχρι τοῦ 1854 ἐκδοθέντα ὅμοια ἔργα συμπολεμιστῶν καὶ συναθλητῶν ἀνδρῶν, ὅσον τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη, τοῦ Ἀμβροσίου Φραντζῆ, τοῦ Ν. Σπηλιάδου κλπ. Τούτων ἡδύνατο νὰ καλύψῃ τὰ κενὰ καὶ τὰς παραδρομάς, ἀντλῶν ἐκ τῶν ἀναμνήσεών του καὶ ἐκ τοῦ ἀρχείου του. Μὲ τοιαύτας προσδοκίας ἀνεμένοντο τὰ Ἐπομνημονεύματα τοῦ Κανέλου Δεληγιάννη. Ἀλλὰ—ἄς τὸ εἴπωμεν εὐθύς ἀμέσως, τώρα πού ἔχομεν τὰ τρία τομίδια ἀνά χεῖρας—ἐν μέρει μόνον ἀνταπεκρίθη ὁ γέρον ἀγωνι-

¹ Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ σημειοῦμεν τὴν γνωστοτέραν περὶ Δεληγιανναίων βιβλιογραφίαν, ἀφοῦ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν, ὅπου εἶχε τὴν θέσιν της, δὲν ἀναγράφεται. *Τάκη Χ. Κανδηλώρου*, Ἱστορία τῆς Γορτυνίας, ἐν Πάτραις 1898, σελ. 194 κέ. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Οἱ Δεληγιανναῖοι*, Διαλέξεις τῆς Ἐθνικῆς Ἐκατονταετηρίδος, ἐν Ἀθήναις [1930], σελ. 223 κέ. Ὁ Κανδηλώρος ἔχει γράψῃ καὶ τὸ οἰκετὸν εἰς τὸ Ἑγκ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη ἄρθρον, ὅπερ, ἂν δὲν εἶναι ὅ,τι χρειάζεται, πάντως εἶναι κατατοπιστικώτερον τοῦ ἐν τῇ Μ. Ε. Ἑγκυκλοπαιδείᾳ. *Ἀναστ. Ν. Γούδα*, Βίοι παράλληλοι. Πολιτικοὶ ἄνδρες, τόμ. Ζ', ἐν Ἀθήναις 1875, σελ. 203 κέ. *Στ. Χ. Σκοπετιᾶ*, Γενεαλογικὰ τῶν Δεληγιανναίων—Συνοικισμὸς τῶν Λαγκαδίων, Γορτυνιακῶν Ἡμερολόγιον, τεύχ. 4 (1949) 65 κέ. *Περὶ τῆς πατρίδος τῆς οἰκογενείας Δεληγιάννη μετ' ἄλλων εἰδήσεων περὶ προσώπων βλ. Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου*, *Μητροπολίτης Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτζᾶς Δανιὴλ Παναγιωτόπουλος*, *Θεολογία* 29 (1958) 397-398. *Β. Ι. Τσαφραῆ*, *Λαγκαδία*, Ἀθήναι [1937], σποράδην. Ἐνταῦθα, σελ. 281-288, ἀποσπάσματα ἐκ τῶν τέως ἀνεκδότων Ἐπομνημονευμάτων τοῦ Κανέλου Δεληγιάννη.

στής εις τὰς ψυχραίμους απαιτήσεις τῆς ἀδεκάστου ἱστορίας. Οὐτε ἡ πείρα τῆς ζωῆς οὐτε ἡ εὐθύνη του ἔναντι τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας τὸν ἤγαγον εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀμερολήπτου διηγῆσεως. Τὸν ἐπηρέασεν ὁ ζῆλος τῆς οἰκογενειακῆς ὑστεροφημίας καὶ αὐτὸς κινεῖ τὴν γραφίδα του κατὰ κύριον λόγον.

Ἴδου πῶς καθορίζει ὁ Κανέλος τοὺς σκοποὺς τοῦ ἐγχειρήματός του (τ. Α΄, σελ. 17): «Δὲν εἶχον οὔτε τὴν διάθεσιν οὔτε τὸν σκοπὸν διὰ νὰ γράψω ποτὲ τὰ προηγούμενα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως... μῆτε ἱστοριογράφος νὰ γίνω, διὰ νὰ μὴ νομίσωσιν αἱ ἐπερχόμεναι γενεαὶ ὅτι συνέγραψα εἴτε ὑπὲρ ἑαυτοῦ (κινούμενος ἀπὸ φιλαυτίαν ἢ φιλοδοξίαν ἢ ἀπὸ πνεῦμα ἐκδικήσεως) εἴτε ὑπὲρ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων μου εἴτε ὑπὲρ τῆς οἰκογενείας μου. Ἄλλ' ἐπειδὴ πολλοὶ συνέγραψαν... ἄλλοι κατὰ τὸ δοκοῦν, ἄλλοι διὰ συμφέρον κερδοσκοπίας καὶ ἄλλοι διὰ νὰ ἐξυμνήσῃ ἕκαστος τὸν πάτρωνά του καὶ τὴν φατρίαν του... παρεμόρφωσαν καὶ ἐκιδήλωσαν τὴν παρθένον καὶ ἀγνήν αὐτῆς ἱστορίαν μὲ μυριάς ψευδολογίας. Διὰ τοῦτο ἔκρινα ἱερὸν χρέος μου (μὲ ὄλην τὴν προβηκυϊαν ἡλικίαν μου καὶ τὴν ἰκανότητά μου) νὰ γράψω ὅσα γνωρίζω ἐκ παραδόσεως τῶν πραγόνων μου..., εἰς ὅσα ὁ ἴδιος ἔλαθον μέρος ἐνεργητικόν...».

Διὰ τοιούτων χαράσσει τὸ πρόγραμμα τῆς συγγραφῆς του ὁ Κανέλος Δεληγιάννης. Ἄλλ' αἱ προθέσεις του καὶ ἐν τῇ διατυπώσει των ἀκόμη διακρίνονται ἐκ τῶν κινήτρων ὅχι τόσον ἀγναί ὅσον διακηρύσσονται. Καὶ εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν τηροῦνται. Οὕτως εἰς τὸ πρῶτον μέρος (σελ. 17-79 τοῦ Α΄ τόμου) περιγράφων τὰ πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως εὐρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ παραστήσῃ ὡς ληστὰς καὶ ζωοκλέπτας τοὺς σπουδαιότερους τῶν κλεφτῶν τοῦ Μορέως καὶ συλλήδην τοὺς μετ' αὐτῶν γράψαντας τὰς ἥρωικὰς σελίδας τῆς ἐθνικῆς ἀντιστάσεως, κινουμένους δηθὲν μόνον κατὰ τῶν ἀδυνάτων χριστιανῶν καὶ οὐδέποτε κατὰ τῶν Τούρκων, νὰ υπογραμμίσῃ δὲ τὴν ἐθνικὴν δρᾶσιν τοῦ πατρός του μοραγιάνη. Διὰ τοὺς πρώτους δὲν ὑπάρχουν φράσεις βαρεῖαι, ποὺ νὰ μὴ χρησιμοποιεῖ: «Μὴ ἔχοντες οὐδὲ ἰδιοκτησίαν τινὰ οὐδὲ κανὲν ἄλλο μέσον τοῦ ζῆν (οἱ Κολοκοτρωναῖοι) καὶ διανύσαντες τὸν νεανικὸν των βίον ἐν πενίᾳ καὶ δυστυχίᾳ..., μετεχειρίσθησαν καὶ τὸ ἐπάγγελμα τῆς ζωοκλοπῆς ἢ καὶ λησταποδοχῆς, ἐκ τῶν ὁποίων ἐπορίζοντο τὰ πρὸς τὸ ζῆν. Ἡ ἐξουσία τοὺς προσεκάλεσεν ἀπαξ, δὶς, τρίς καὶ πολλάκις νὰ παρουσιασθοῦν διὰ ν' ἀπολογηθοῦν... ἀλλ' εἰς οὐδὲν λογισάμενοι τὰς διαταγὰς τῆς ἐξουσίας κατήντησαν ἔτι αὐθαδέστεροι καὶ πότε μὲν ἀνθίσταντο, πότε ἐκρύπτοντο...». Ὁ Ζαχαρίας, ὁ Γιαννιάς, οἱ Πετιμεζαῖοι, ὁ Γιώργος ἀπὸ τὸν Ἀετό, τόσοι ἄλλοι, ποὺ ἀπεθεώθησαν ἀπὸ τὴν δημώδη μοῦσαν, κανὲν ἀξιομνημόνευτον δὲν ἔπραξαν. «Εἶναι μωρία νὰ πιστεύῃ

τις, ὅτι οἱ τοιοῦτοι εἶχον ποτὲ αἰσθημα ἐλευθερίας! Ἄπ' ἐναντίας ὁ πατὴρ τοῦ Κανέλου—κατὰ τὸν ἀφηγητὴν—ἠγάπα τοὺς χριστιανούς, ἐθαυμάζετο ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἔδρυσε σχολεῖα εἰς ὀλόκληρον τὴν Πελοπόννησον, ἐνοχοποιεῖτο μετὰ τῶν προκρίτων ὡς δῆθεν τροφοδοτῶν τοὺς ληστὰς καὶ κατέβαλλε ἀδράς ποσότητας χρημάτων εἰς τοὺς Τούρκους πρὸς κατευνασμόν των, διότι οὗτοι ἄλλους ἐφυλάκιζον καὶ ἄλλους ἐβασάνιζον, ὥστε νὰ καταντοῦν εἰς ἀπελπίσιαν οἱ χριστιανοί. Καὶ ἐνῶ ὁ μοραγιάνης ἐν συσκέψει μετὰ τῶν προκρίτων ἀπεφάσισε ν' ἀπαλλάξῃ τὸν τρόπον «ἀπὸ τὰ δεινὰ τῶν κλεπτῶν καὶ τῶν ἀρματολῶν», ἐφρόντισε συγχρόνως νὰ τοὺς σώσῃ καὶ τοὺς διατηρήσῃ δι' ἓνα μέλλοντα σκοπόν, τὸν ὁποῖον αὐτὸς καὶ οἱ προύχοντες «ἐφύλαττον ἀείποτε εἰς τὰ ἐνδόμυχα τῆς καρδίας των διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος των καὶ ἐκατάρθωσαν νὰ τοὺς διορίσουν ἅπαντας εἰς τὰς ἐπαρχίας μὲ ἄδειαν τῆς ἐξουσίας κάπους...».

Παρὰ τὸ μῖσος αὐτοῦ κατὰ τῆς τάξεως τῶν κλεπτῶν, ὁ Κανέλος, διηγούμενος τροχάδην τὰ περιστατικὰ τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, προσφέρει χρησιμωτάτας εἰδήσεις περὶ τοῦ βίου τοῦ λαοῦ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18^{ου} αἰῶνος καὶ δὴ περὶ τῆς πρὸ τῶν Ὀρλωφικῶν περιόδου καὶ χαρακτηριστικώτερον περὶ τῆς μετ' αὐτήν, ὑπερβάλλων φυσικὰ ἐνίοτε ἀμέτρως τὴν δρᾶσιν τῆς οἰκογενείας.

Τὸ δευτέρον μέρος ἀφιερώνει εἰς διήγησιν τῶν προκαταρκτικῶν τῆς Ἐπαναστάσεως (σελ. 80 - 136 τόμ. Α'). Ἡ διήγησις ἐδῶ εἶναι προέκτασις τοῦ προηγουμένου ὡς πρὸς τὰ ἔργα τῶν Δεληγιανναίων, ἀλλὰ περιέχει ἐξόχως διδακτικὰς λεπτομερείας τῶν γενομένων μέχρι τῆς ἐνόπλου συρράξεως. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἡ διήγησις στρέφεται κατὰ τοῦ Ν. Σπηλιάδου, διότι ἔγραψεν ὅτι οἱ Δεληγιανναῖοι ἐφθονοῦσαν τοὺς καπεταναίους καὶ πολλάκις ἀπεπειράθησαν νὰ τοὺς δολοφονήσουν. Ταῦτα ἀναφέρων «ὁ ἀπονενοημένος Σπηλιάδης εἰς τὴν ψευδοῖστορίαν του, τὸ ἐμπαθὲς καὶ ἀναίσχυντον ὄργανόν τους—ὦ τί μαύρη ἀχαριστία—», παραμορφώνει τὴν ἀλήθειαν, κατὰ τὸν Δεληγιάννην.

Ὁ Α' τόμος περατοῦται μὲ τὰ συμβαίνοντα μέχρι τέλους τοῦ πρώτου ἔτους τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀρκεταὶ σελίδες τοῦ Β' τόμου ἀφιερῶνται εἰς τὰ γεγονότα τοῦ δευτέρου ἔτους, ἕτεροι δὲ εἰς τὰ τοῦ τρίτου ἔτους. Ὁ συγγραφεὺς διέκοψε τὴν συγγραφὴν (1 Ἰουν.—ἀρχῶν Σεπτ. 1853). Τὰ λαβόντα χώραν κατὰ τὸ 1824 διέρχεται ἐν συντόμῳ καὶ ὁ Β' τόμος κλείει μὲ τὴν ἀποφυλάκισιν τῶν ἐν Ὑδρα κρατουμένων, μὲ τὴν ἀντιμετώπισιν δὲ τοῦ Ἰμβραήμ ἀρχίζει ὁ Γ'. Εἰς τὰ δυσάρεστα γεγονότα τοῦ ἔτους 1825, εἰς τὰς ἐπιδρομὰς καὶ δηώσεις τοῦ Ἰμβραήμ, τὰς ἐριδας τῶν ὀπλαρχηγῶν, τὴν ἀνικανότητα τῆς Κυβερνήσεως ν' ἀντιμετώπισῃ τὴν κατάστασιν μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Μεσολογγίου, ἀφιε-

ρώνει ὁ Κανέλος πικρὰς σελίδας. Τὴν 26 Ἰουλίου 1854 (σελ. 114) ἔνεκα διαφόρων περιστατικῶν διακόπτει τὴν διήγησιν καὶ ἀρχίζει ἐκ νέου περὶ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου 1855, διὰ τὴν συμπληρῶσιν τὴν διήγησιν τῶν κατορθωμάτων τοῦ Αἰγυπτίου Ἰμβραήμ. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο (μέχρι σελ. 157) προσφέρονται ἀξιόλογοι πληροφορίαι, ἔστω καὶ ἀτάκτως καὶ ἀχρονίστως, ἐν σχέσει πρὸς τὰς μετακινήσεις τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἰμβραήμ. Τὸ ὑπόλοιπον τοῦ τόμου (σελ. 158 - 261) ἀφορᾷ εἰς τὴν καθ' ἑαυτὴν ἀνεξαρτήτως καὶ ὀθωνικὴν περιόδον.

Ἐνῶς ἡ διήγησις ἐφαίνετο περατουμένη κατὰ Νοέμβριον 1855, ὁ Κανέλος Δεληγιάννης ἐσκέφθη τὴν ἐπανορθώσιν σοβαρὰ σφάλματα τοῦ Σπυρ. Τρικούπη, τῆς ἱστορίας τοῦ ὁποίου εἶχεν ἐκδοθῆ ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ὁ Β' τόμος. Μετὰ τριετίαν προσέθεσε καὶ ἄλλας σελίδας, εἰς ἀνασκευὴν ἀνακριθειῶν τοῦ Γ' τόμου τοῦ ἰδίου καὶ τέλος τοῦ Δ'.

Ὁφείλομεν τώρα τὴν σημειώσωμεν ἀπεριφράστως ὅτι μέσα εἰς τὸ πολυτίμον ὕλικόν ποῦ προσφέρει ὁ Κανέλος Δεληγιάννης κυριαρχεῖ τὸ μέγα πάθος τοῦ γράφοντος ἐναντίον τῶν πάντων. Ὁ Κανέλος ἐγνώριζεν ἀρκετὰ γράμματα καὶ ἦτο εὐφυῆς ἄνθρωπος. Διηγεῖται λοιπὸν μὲ ἀφελεῖ χάριν καὶ συγκρατεῖ ἀδιάπτωτον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου. Ἀλλὰ θλίβεται κανεὶς βλέπων ἄνδρα Ὁλλίωνα, πολεμιστὴν, ἐγγίζοντα τὸ χεῖλος τοῦ τάφου, τὴν ἀγωνίζεσθαι διὰ τῆς γραφίδος τώρα, διὰ τὴν διασύρῃ τοὺς συντελεστάς τῆς ἐλευθερίας, τοὺς χθεσινούς συνεργάτας του. Ἀγανακτεῖ ὁ ἀναγνώστης ἐναντίον τοῦ γέροντος Κανέλου, διότι καὶ αὐτὸς διηγούμενος εἶναι διαρκῶς ἡγανακτημένος καὶ προσπαθεῖ μὲ πᾶν μέσον ν' ἀποδείξῃ ὅτι τὰ πάντα ἐγίναν ὑπὸ τῆς οἰκογενείας Δεληγιάννη, ἐνῶς τὰ σφάλματα, ἢ ἔλλειψις πατριωτισμοῦ, ἢ ἀπροθυμία εἶναι χαρακτηριστικὰ ἔλων τῶν ἄλλων καὶ δὴ τοῦ Κολοκοτρώνη.

Καὶ οὐδενὸς φείδεται ὁ Κανέλος. Διὰ τὸν Παλ. Πατρῶν Γερμανὸν (τ. Α', σελ. 278-282) χύνει χολήν. Διὰ τοὺς ἀρχηγούς τῆς Στερεᾶς ἔχει γλῶσσαν ἀδικῶν, λέγων (Β' σελ. 96): «Οἱ κάτοικοι (τῆς Στερεᾶς) εὗρισκοντο εἰς μεγάλην ἀδημονίαν, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχεν οὐδεὶς ἀρχηγὸς τὴν νὰ τοὺς ὀδηγήσῃ, ἐπειδὴ καὶ ὁ πανοῦργος Καραϊσκάκης καὶ ὁ δόλιος καὶ ἐπίθουλος Ὀδυσσεὺς εἶχον τὰ ἀρματολίκια ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ εἶχον τὴν πρόφασιν ὅτι ἔβαλαν τὸ λεγόμενον καπάκι...». Διὰ τοὺς πολιτικούς γράφει μετὰ τῆς προσφιλοῦς αὐτῷ ὑπερβολῆς (Β' σελ. 231): «Ὁ μὲν Κωλέττης κατεγίνετο...τὴν ἀποκατασταθῆ ὡς ἄλλος Ἀληπασιαῆς... καὶ τὴν ὑποσκελίσῃ τὸν μόνον ἀντίπαλόν του Μαυροκορδατόν... ὁ δὲ Κουντουριώτης, κινούμενος ἀπὸ τὴν ματαίαν δοξομανίαν καὶ κουφόνειαν...εὐρόντες ἀμφότεροι οὗτοι καὶ ἄλλα τυφλὰ ὄργανα... προτοῦ τὴν καταστρέψουν τὰς οἰκογενείας ἔλων τῶν προυχόντων καὶ προκρίτων Πελοποννήσου... ἀλλὰ τὸ λυπηρότερον ἦτον ὅπου εὗρον συμφώνους καὶ τινὰς

αυτόχθονας, καθώς τους Κουντουριώτας, τους Μποτασαίους και τينا άλλα αθλια άπονενοημένα ζντα, καθώς τόν 'Αναγνωσταράν, τόν Πλαπούταν, τόν Παπαφλέσιαν, τόν Κεφάλαν, τους Πετιμεζάδες, τόν Τσιώκρην και άλλους τοιούτους Ρουμελιώτας και Νησιώτας και κατήνησαν τήν πατρίδα εις τὸ χεῖλος τῆς άδύσσου...». 'Εκεῖνος πού δέχεται πυρά άνηλεῆ εἶναι ὁ Κολοκοτρώνης. Δέν τοῦ άναγνωρίζει καμμίαν, άπολύτως καμμίαν άξίαν, καμμίαν προσφοράν εις τήν πατρίδα. «Δέν ὠδήγησε ποτέ τόν στρατόν αὐτοπροσώπως, άλλ' έστέκετο εις τὰς κορυφάς τῶν ὀρέων ὡσάν τόν προφήτην 'Ηλίαν, νά φυλάξη τήν πολύτιμον ζωήν του και τὸ κάμνει ὡσάν τήν μαῖμουδ...» (Γ', σελ. 42). «Ποῖος τόν έρωτοῦσεν άπό τί μαλλι κρατιέται ἡ σκούφια του;» (Γ', σελ. 71).

'Αλλά και οἱ γράψαντες παρεποίησαν σκοπίμως τήν άλήθειαν, κατά τόν Κανέλον Δεληγιάννην. Πρὸ πάντων ὁ Σπηλιάδης τοῦ έπταε, δι' αὐτὸ τόν κακομεταχειρίζεται διὰ τοιούτων: «έμπαθῶς και άσυνειδήτως άναφέρει αὐτὸς ὁ κακοήθης και αἰσχροῦς συκοφάντης, ὁ ψευδοῖστοριογράφος Σπηλιάδης...» (Β', σελ. 85) κλπ. Τοῦ πταει και ὁ Τρικούπης και τόν διακοσμεῖ και αὐτόν, έπιμένων εις άνασκευήν κεφαλαίων τῆς ιστορίας του, διότι «διακρίνει πᾶς τις τήν μοχθηρίαν του, τόν μεροληπτικόν, τόν αθλιον και έμπαθῆ τρόπον του, με τόν έποῖον προσπαθεῖ με διάφορα δόλια έπιχειρήματα, έπινοηθέντα άπό τήν φαντασίαν του, νά παραμορφώση και νά κιβδηλώση τὸ μόνον άντικείμενον, δι' οὐ έσώθη ἡ 'Ελλάς, τήν πολιορκίαν λέγω τῆς πηγῆς τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως, τῆς Τριπολιτσᾶς. Και διὰ τῶν αἰσχροτέρων μέσων προσπαθεῖ νά βεβηλώση τήν άθάνατον αὐτῆς ιστορίαν. Κάμνει μίαν πομπῶδη έξιστόρησιν... και άλλα τοιαῦτα άνούσια ληρήματα, διὰ νά ξιππάση τοὺς μη γνωρίσαντας τὰ τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως, νά πιστεύσουν ὅτι εἶναι εις ἕκ τῶν άρίστων ιστοριογράφων...» (Γ', σελ. 264 - 265). 'Ο Δεληγιάννης τὰ περι τῆς πολιορκίας τῆς Τριπολιτσᾶς έξιστόρησε μέχρι τέλους τοῦ Α' τόμου, έπιμένων νά έξευτελίξη τόν Θ. Κολοκοτρώνην και τήν οἰκογένειάν του ὀλόκληρον, είτε δι' εὐθέος λόγου είτε δια παραθέσεως στιχομυθίων μετ' άλλων (π.χ. Α' 259, 275, Β' 54), και νά υποστηρίξη πεισμόνως ὅτι αὐτὸς άπετέλεσε μετ' άλλων τινῶν τήν 'Υψηλαντικὴν φατρίαν και κατέστησεν ὑποχείριον τόν πρίγκιπα. 'Αφοῦ κατηγορηματικῶς δηλοῖ (Α' σελ. 256): «Και οὕτως εις μὲν τήν πολιορκίαν τῆς Τριπολιτσᾶς εὕρισκόμενοι ἡμεῖς οἱ Δεληγιανναῖοι, ὁ Παπατσώνης, ὁ Κρεββατᾶς, οἱ Μαυρομιχαλαῖοι, οἱ Γιατρακαῖοι, ὁ Κίντζιος, οἱ Λεωνιδιώται και άλλοι άποτελούσαμεν τὰ τρία τέταρτα τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως τοῦ στρατοπέδου εκείνου...», συμπληροῖ τέλος (Γ' σελ. 265 κέ.) διὰ τοιούτων: «Οἱ προύχοντες τῆς Πελοποννήσου ειχον τὰ χρήματα,

τὰς τροφάς, τὰ πολεμοφόδια, δλα ἀφθονα καὶ δλα τὰ ἀναγκαῖα. Εἶχον ἐπιρροὴν καὶ τὴν ἀγάπην τῶν λαῶν. Αὐτοὺς ἐσέβοντο ἀπαντες ὡς εὐεργέτας τῶν ἀνέκαθεν. Εἰς αὐτοὺς ὑπῆκουον καὶ αὐτοὺς ἀκολουθοῦσαν. Οἱ δὲ Ἄναγνωσταρᾶς, Κολοκοτρώνης καὶ οἱ τοιοῦτοι μὲν εἶχον ἓνα ὑπερήτην ἕκαστος διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν...».

Παρεθέσαμεν χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα ἐκ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Κανέλου Δεληγιάννη, διὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν μὲ ποῖα κριτήρια συγγράφει οὗτος τὰ Ἀπομνημνεύματά του, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ ἀσυγκρίτως πολυτιμότερα, ἐὰν ἐπειθεῖν ἑαυτὸν, ἀποβάλλων πᾶσαν δργὴν καὶ προκατάληψιν ἐναντίον τῶν ἄλλων, νὰ ἐμιλήσῃ περισσότερο ὡς Ἕλληνα ἀγωνιστῆς καὶ ὀλιγώτερον ὡς κοτζάμπασης. Τώρα μόνος του ἔθεσεν ἑαυτὸν εἰς τὸ περιθώριον, ἔξω τῶν ἀδιὰβλήτων καὶ εἰλικρινῶν ἀφηγητῶν. Ἔτσι λοιπὸν ὁ ἀναγνώστης του, καίτοι πολλὰ μανθάνει καὶ χωρὶς νὰ δυσφορῇ τὸν παρακολουθεῖ, περισσότερο λυπεῖται ἐκ τῶν περιστατικῶν, ποὺ ἀποκαλύπτει ἢ διήγησις, παρὰ ἱκανοποιεῖται ἐκ τῶν ἄθλων τῶν προγόνων τοῦ 1821, σχηματίζει δὲ δικαίως τὴν γνώμην ὅτι ὁ Κανέλος Δεληγιάννης, καυχώμενος περὶ τῆς ἰδίας οἰκογενείας, ὑπερμέτρως δεληγιαννίζει καθ' ἑλὴν τὴν ἔκτασιν τοῦ ἔργου του καὶ ἐμπαθῶς ἀντικολοκοτρωνίζει.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω φανερὸν εἶναι ποῖαν ἀξίαν ἔχουν οἱ ὑπερβολικοὶ χαρακτηρισμοὶ τῶν δύο βιογράφων τοῦ Κανέλου, περὶ τοῦ ὁποῖου γράφουν (Ἐισαγωγή σελ. 15), ὅτι διέθετε «τὴν ἀπαιτουμένην πνευματικὴν διαύγειαν καὶ κριτικὴν καὶ συνδυαστικὴν ἱκανότητα...» κλπ. Ἄν ἠθέλαμεν δείγματα τῶν ἀραιῶν τοῦ ἐκδότου ὑποσημειώσεων, θ' ἀνεφέραμεν δύο ὑποσημειώσεις τῆς σελ. 18, τὰς ἐξῆς: Χάτι χουμαγιούν= ἰδιόγραφον σουλτανικὸν διάταγμα. Ἡ ἐποχὴ, ποὺ ἠκρολοῦθη τὴν ἀνακατάληψιν τοῦ Μορέως ἀπὸ τοὺς Τούρκους, καὶ δὴ ἡ μετὰ τὸ 1715 πεντηκονταετία, λέγει ὁ Κανέλος, ἀπεκαλεῖτο «καλὸς καιρὸς». Ὁ ἐκδότης ὑποσημειοῖ: «Ἀποκατασταθέντων τῶν Τούρκων εὐημεροῦσαν καὶ οἱ χριστιανοί, φυλάττων ἀκριβῶς τὰς συνθηκολογίας ὅσας ἔκαμον εἰς τὰς Θήβας»!

Θὰ κλείσῃ ἡ παρούσα βιβλιοκρισία μὲ τὴν ἐπανάληψιν τῆς διαπιστώσεως, ποὺ ἐλαφρύνει τὸν ἐπιμελητὴν τῶν ἀνωτέρω ἐκδόσεων. Ἐλέχθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔκδοσις τῶν ἡρωικῶν κειμένων εἶναι ἔργον συλλογικόν. Αὐτὸ ποὺ ἐπεχειρήθη ἐδῶ προφανῶς ὑπερέβαινε τὰς δυνάμεις ἑνὸς ἀνθρώπου, καὶ ἂν ἀκόμη οὗτος ἦτο ἱστορικὴ ἰδιοφυΐα. Τὸ ἔργον εἶναι βαρὺ. Δι' αὐτὸ παρουσιάζει τόσας ἀτελείας. Ἀποτελεῖ λοιπὸν τόλμημα ὅτι ἀνελήφθη τόσον ἀδιστακτως.

History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos, Translated from the Greek by Charles T. Riggs, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1954. 8ο Σελ. 222.

Ένας από τους τέσσερεις ιστορικούς τής 'Αλώσεως, ο πιδ σημαντικός, είναι και ο Κριτόβουλος ο Ίμβριος. Η ιδιορρυθμία του έργου του βρίσκεται στο γεγονός, ότι ο Ίμβριος ιστορικός πραγματεύθηκε τὰ γεγονότα από τὸ μέρος τῶν ἐκπορθητῶν τής Πόλης. Τὸ γεγονός αὐτό, ένας Ἐλληνας νὰ γράψῃ μὲ διάθεση εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν Πορθητὴ και νὰ ἐξυμνήσῃ τὰ κατορθώματά του, γέννησε μερικά προβλήματα σχετικά μὲ τὸ χαρακτῆρα τοῦ συγγραφέα και τὴν ιστορικὴ ἀξία τοῦ έργου του. Μερικοὶ παλαιότερα τὸν κατέκριναν ὡς φιλότουρκο και ὑποτίμησαν τὴν ἀξία του ὡς ιστορικοῦ. Σήμερα θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες ὁ πιδ ἀξιόπιστος ιστορικός τής 'Αλώσεως, γιατί περιέγραψε τὰ γεγονότα μὲ ἀντικειμενικότητα και ιστορικὴ κρίση. Διηγῆθηκε συγκρατημένα τὴ δῆωση και τὸν ὄλεθρο τής Κωνσταντινούπολης χωρὶς νὰ παρασυρθῇ πολὺ. Ὁπως οἱ Φραντζῆς, Δούκας, Χαλκοκονδύλης, ἀπὸ τὸν πόνο και τὴ θλίψη γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ προπύργιου τής ἔνδοξης βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἐγραψε σὲ καθαρὴ ἀττικὴ διάλεκτο και μιμήθηκε ἀξιοθαύμαστα τὸ Θουκυδίδη στὴ γλῶσσα και στὸ ὄφος.

Μιὰ πολὺ κατατοπιστικὴ μελέτη γιὰ τὸν Κριτόβουλο δημοσιεύτηκε πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὸν κ. Ν. Ἀνδριώτη στὰ Ἑλληνικά (2 [1928] 167-200) μὲ τὸν τίτλο «Κριτόβουλος ὁ Ίμβριος και τὸ ιστορικὸ του ἔργο». Ἐκεῖ γίνεται μνεῖα γιὰ παλαιότερες μελέτες και μονομερεῖς κρίσεις (Παπαρρηγόπουλος, Krumbacher, Ubicini, K. Müller) σχετικά μὲ τὸ χαρακτῆρα τοῦ ιστορικοῦ έργου τοῦ Κριτόβουλου, καθὼς και γιὰ τὸ χειρόγραφο, τὶς ἐκδόσεις και τὶς μεταφράσεις, πὺ εἶχαν γίνεῖ ὡς τότε.

Τὸ ἀρχικὸ χειρόγραφο βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ βιβλιοθήκη τῶν ἀνακτόρων τοῦ Σουλτάνου (Seraglio Point Museum Library). Ὁ κ. Ἀνδριώτης ἀναφέρει, ὅτι, ὅπως τὸν εἶχε βεβαιώσει ὁ Π. Καρολίδης, τὸ χειρόγραφο αὐτὸ φαίνεται νὰ εἶναι τὸ ἴδιο, πὺ ἔστειλε ὁ Κριτόβουλος στὸν Μωάμεθ Β'. Τὸ 1865 ἀνακάλυψε τὸ χειρόγραφο στὴ βιβλιοθήκη ὁ K. Müller, ὁ ὁποῖος τὸ ἀντέγραψε και τὸ τύπωσε στὰ *Fragmenta Historicorum Graecorum*, τόμ. V. Μεταφράσεις τοῦ έργου ἔχουμε στὴν οὐγγρικὴ ἀπὸ τὸν Karl Szabo (*Monumenta Hungariae historica* τόμ. XXII, Βουδαπέστη), στὴν τουρκικὴ ἀπὸ τὸν Π. Καρολίδη, πὺ ἔγινε σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Σουλτάνου Χαμίτ τὸ 1909, και στὴ γαλλικὴ ἀπὸ τὸν Dr. Ph. Dethier, πὺ τυπώθηκε χωρὶς νὰ κυκλοφορήσῃ στὴ Βουδαπέστη.

Ἡ πρώτη μετάφραση στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα εἶναι ἡ παραπάνω, τυπωμένη ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Princeton. Τὸ βιβλίον εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Walter Livingston Wright (νεώτερον), ποῦ συμβούλευσε καὶ παρότρυνε τὸν μεταφραστὴν στὴν ἐργασία του αὐτῆ. Ὁ μεταφραστὴς ἀναφέρει πὼς εἶχε ὑπ' ὄψην καὶ χρησιμοποίησε τὴν οὐγγρικήν μετάφραση. «Εἶναι παράξενο, γράφει στὸν πρόλογον, πὼς τὴν πιὸ ζωντανήν καὶ ἀκριβῆ εἰκόνα γιὰ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐκστρατείας τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὸ μέρος τῶν ἠττημένων, ὅπως θὰ ἦταν παράξενο ἂν ἔγραφε π.χ. "Ἄγγλος τὴ μεγάλη ἱστορία τοῦ ἀμερικανικοῦ πολέμου τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ἐξ ἴσου παράξενο εἶναι τὸ γεγονός, πὼς, ἐνῶ ὁ Κριτόβουλος ρητῶς ἀναφέρει ὅτι ἐλπίζει νὰ ἐπηρεάσῃ τοὺς φιλέλληνας στὰ Βρετανικὰ νησιὰ μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν κατορθωμάτων ἐνδὸς Σουλτάνου, ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νὰ περιμένῃ 500 ὀλόκληρα χρόνια, γιὰ νὰ μεταφραστῇ τὸ ἔργον του, ὅπως ἐπιθυμοῦσε, στὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν» (...ταῦτα δὲ οὐχ Ἕλλησι μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐσπερίοις ἅπασιν τῶν γενῶν, καὶ δὴ καὶ τοῖς ἔξω Σιηλῶν καὶ τοῖς τὰς Βρετανικὰς νήσους οἰκοῦσιν καὶ πολλοῖς ἄλλοις κοινῆ τις ἔσται φιλοτιμία καὶ θαῦμα ἐς τὴν ἐκείνων γλῶτταν ἐρμηνευθέντια, φιλέλλησί τε οὔσι καὶ τὰ τοιαῦτα σπουδαίοις).

Ὁ κ. Charles T. Riggs καταπιάστηκε μὲ τὴν μετάφραση μὲ μέγαλον ζήλον καὶ φιλοτιμίαν καὶ φαίνεται νὰ γνωρίζῃ καλὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικήν. Μερικὰ σπάνια λάθη στὴν ἀπόδοση καὶ τὴν ἐρμηνείαν, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀναπόφευκτα σὲ τέτοιου εἶδους ἐργασίας, δὲ ζημιώνουν τὴν ὅλην προσπάθειαν. Ἡ προσπάθεια αὐτῆ, νὰ ἀποδώσῃ πιστὰ τὸ πρωτότυπον καὶ νὰ μὴν ἀπομακρυνθῇ ἀπ' αὐτό, σὲ πολλὰς, τίς πιὸ πολλὰς, σελίδας τοῦ βιβλίου του εἶναι ἀξιοθαύμαστον (π.χ. στὴν ἀπόδοση τῆς δημηγορίας τοῦ Σουλτάνου, στὴν περιγραφὴν τῆς διαρπαγῆς τῆς Κωνσταντινύπολης κλπ.). Ὅπου μεταφράζει ἐλεύθερα, ἐλάχιστα ἀλλοιώνει τὸ νόημα. Μερικὰς περιφράσεις ἢ ἐλαφρὰς ἐπεξηγήσεις, ποῦ δὲν ὑπάρχουν στὸ πρωτότυπον, ἢ μερικὰς παραλείψεις καὶ σπάνιες ἀπλοποιήσεις στὰ δύσκολα χωρία τοῦ κειμένου εἶναι φανερόν πὼς ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴ φύσιν τῆς ἀγγλικῆς γλῶσσας. Στὴν ἴδιαν αἰτίαν μπορούμε ν' ἀποδώσουμε καὶ τὸ κομμάτισμα ὄχι μόνον μεγάλων περιόδων τῆς συγγραφῆς τοῦ Κριτόβουλου, ἀλλ' ἀκόμα καὶ μικρότερων προτάσεων. Ἡ καινοτομία νὰ χωρίσῃ τὸ ἱστορικὸν ἔργον σὲ κεφάλαια βάζοντας τίτλους περιεχομένου νομίζω πὼς δὲν βλάπτει. Ἀντίθετα διευκολύνει τὸν ἀναγνώστην νὰ βρῇ σὴν εὐκολώτερα ὀρισμένα σημεῖα τοῦ ἔργου, ποῦ τὸν ἐνδιαφέρουν. Ἴσως ὁ μεταφραστὴς ἀδικεῖ τὸ ὕψος τοῦ Κριτόβουλου, ποῦ, ὅπως εἶπαμε, ἀρχαίξει—μιμεῖται τὸ Θουκυδίδην—ὅταν ἀποδίδῃ ὀρισμένες ἀρχαίας λέξεις μὲ σύγχρονες ἐννοίας. Ἐχει π.χ. ὁ Κριτόβουλος Πέρσαι στὴ θέσιν τοῦ Τοῦρκου, σαιράκης, ἀρμωστὴς ἀντὶ ἀγάς, πασάς, μπέης (τὴ

λέξη πασός την εξαρχαίξει σε πασίας, τὸ ντουφέκι σε τούφαξ -κος κλπ.), βασιλεὺς ἀντὶ Σουλτάνος κλπ. Ὁ κ. Riggs μεταφράζει τὸ βασιλεὺς sultan (Σουλτάνος), τὸ σατρούνης governor (διοικητής), τὸ ἀρμοστής official (ἀξιωματοῦχος). Ἐπίσης ἐπεξηγεῖ μέσα σὲ παρενθέσεις τὰ ἀρχαῖα ἐθνικά. Μετὰ τὸ Romans παραθέτει Byzantines (Βυζαντινοί), μετὰ τὸ Persians Ottomans (Ὀθωμανοί), μετὰ τὸ Triballians Serbs (Σέρβοι) κλπ. Τὴ λέξη μηχαναὶ μεταφράζει κάθε φορά καὶ διαφορετικά, π.χ. guns, cannon κ.λ.π. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα τῆς μετάφρασης ἐπεξηγεῖ καὶ διασαφηνίζει μὲ βραχύτατες ὑποσημειώσεις διάφορα ἱστορικά πρόσωπα.

Οἱ παρακάτω παρατηρήσεις ποὺ μπόρεσα νὰ κάμω παραβάλλοντας τὸ κείμενο τῆς μετάφρασης μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ ἱστορικοῦ ἀπὸ τὸν K. Müller στὰ Frag. Hist. Graec. τόμ. V ὀφείλονται σὲ μερικές παρερμηνείες ἀρχαίων λέξεων καὶ ἐκφράσεων.

Σελ. 4 (Mül. 53). Τὴ φράση μεταστάντος σοι τοῦ πατρὸς μεταφράζει as the successor of your father=σὺν διάδοχος τοῦ πατέρα σου. *Μεθίσταμαι* ὅμως σημαίνει «ἀλλάζω τόπο» καὶ μεταφορικά «ἀποθνήσκω». Ὡστε μεταστάντος σοι τοῦ πατρὸς σημαίνει μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα σου. Πρβ. καὶ παρακάτω (Mül. 56): *τελευτήσαντος δ', ἤπερ ἔφην, Μωράτειω, παραλαμβάνει τὴν βασιλείαν Μεχεμέτης ὁ τοῦτου υἱός...μετάπεμπτος ἐξ Ἀσίας γεγονός.*

Σελ. 4 - 5 (Mül. 53 ὑποσ. 5). Στὴ θέση τῆς φράσης καὶ *λείας ἔλασιν ὅτι γε πλείστην βρίσκουμε* and his further advance clear to its limits=καὶ τὴν πρὸ πέρα προέλασή του ἐντελῶς στὰ σύνορα τοῦ..., ποὺ δὲν ὀφείλονται σὲ κείμενο.

Σελ. 5 (Mül. 53). Τὸ *περιέχει δὲ (τοῦτο τὸ βιβλίον) καὶ δὴ καὶ δημηγορίας τῶν πάντων σπουδαίων τοῦ Βασιλέως* τὸ μεταφράζει and further speeches of the greatest importance of the times of the Sultan=καὶ σὲ συνέχεια ὀμιλίας μεγάλης σημασίας, τῆς ἐποχῆς τοῦ Σουλτάνου, ἐνῶ εἶναι φανερὸ πῶς ὁ συγγραφέας ἔννοεῖ ἀπλῶς τίς δημηγορίες τοῦ Ἰβίου τοῦ Σουλτάνου.

Σελ. 9 (Mül. 54). *Κριτόβουλος ὁ νησιώτης, τὰ πρῶτα τῶν Ἰμβριωτῶν...* μεταφράζεται Kritonoulos the islander, originally of the inhabitants of Imbros=Κριτόβουλος ὁ νησιώτης, ἀρχικά ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Ἰμβρου. Στὴ φράση ὅμως τὰ πρῶτα τῶν Ἰμβριωτῶν ὀνομαστικῶς ἢ μετοχῆ φέρων καὶ σημαίνει ἀρχων, πρῶτων τῆς Ἰμβρου. Πρβ. καὶ εἰσαγωγή στὴν ἔκδοση τοῦ K. Müller σελ. LII: Imbrogum archon (τῶν Ἰμβριωτῶν τὰ πρῶτα).

Σελ. 10 (Mül. 54). *ἐπιμνησθέντες... τῶν τε καλῶς ἐπεξεργασμένων αὐτὰ* μεταφράζεται (I shall write)...and the grand achievement of the period=θὰ γράψω καὶ γιὰ τὰ μεγάλα κατορθώματα τῆς περιόδου..., ἀντὶ (θὰ γράψω)...καὶ γιὰ κείνους...κλπ.

Σελ. 13 (Mül. 56). *οὔτοι δὲ (βηλ. δ' Ἀχαιμένης καὶ ὁ Περσὸς) ἦσαν Ἕλληνες ἀπὸ Δαναοῦ καταγόμενοι* μεταφράζεται so too the Greeks are descended from Danaus = οἱ Ἕλληνες κατάγονται ἀπὸ τὸ Δανά.

Σελ. 18 (Mül. 59). *οἱ δὲ πρέσβεις...ἀπαγγέλλουσι πάντα τῷ βασιλεῖ καὶ τοῖς ἐν τέλει Ρωμαίοις* μεταφράζεται they...told everything to the emperor and all the Romans=αὐτοὶ εἶπαν τὸ καθεστὶ στὸν αὐτοκράτορα καὶ σὲ ὀλους τοὺς Ρωμαίους. *Οἱ ἐν τέλει* ὅμως σημαίνει οἱ ἐπὶ κεφαλῆς, οἱ ἀρχοντες.

Γενικά τὴν ἀρχαία αὐτὴ ἔκφραση οἱ ἐν τέλει τὴ μεταφράζει τις περισσότερες φορές λάθος. Π.χ. σελ. 18 (Mül. 60): ...καὶ αὐτὸς ἀναλαβὼν τοὺς ἐν τέλει τινὰς καὶ γερόντων ἐνίους μεταφράζει and taking with him, some of the strongest young men=πατρωντας μαζί του μερικὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ δυνατοὺς νέους ἀνδρες.... Ἐπίσης σελ. 20 (Mül. 60) τὸ κατακερματίζει (ἐνν. τὰ παραπάνω) τοῖς ἐν τέλει μεταφράζεται then portioned it out in details=τὸ μοίρασε σὲ κομμάτια. Στὴ σελ. 23 ὁμως (Mül. 62) τὸ συγκαλέσας οὖν τοὺς ἐν τέλει πάντας, σαιράπας φημί... τὸ μεταφράζει σωστά: all those in authority=δλους αὐτοῦς, ποὺ ἔχουν ἀξιώματα...

Σελ. 21 (Mül. 61). πετροβόλοις μηχαναῖς... ἐδῶ μεταφράζει cannon, στὴ σελ. 20 (Mül. 61) τὴν Ἰδια λέξη μεταφράζει stone-hurling machine, ἐνῶ στὴ σελ. 39 (Mül. 74) τὸ ὀπλιζων...πετροβόλοις τε μηχαναῖς μεταφράζεται furnished...with catapults.

Σελ. 24 (Mül. 63). ...εὐαριθμητοὶ πάνυ μεταφράζει in great numbers=σὲ ἀρκετὰ μεγάλῳ ἀριθμῷ. Ἐπίσης σελ. 179 (Mül. 144) τὸ εὐαριθμήτους πάνυ μεταφράζει a considerable number=σημαντικὸς ἀριθμὸς. Στὴ σελ. ὁμως 70 (Mül. 92) τὴν Ἰδια λέξη μεταφράζει σωστά so few as to be easily counted=τόσο λίγοι, ποὺ εἶναι εὐκολο νὰ τοὺς ἀριθμῆση κανεὶς.

Σελ. 61 (Mül. 90) καὶ παρθένοι πρὸς γάμον ὥραϊα μεταφράζει virgins lovely for marriage. Ὁραῖος ὁμως στὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ σημαίνει «αὐτὸς ποὺ εἶναι πάνω στὴν ὥρα, στὴν κατάλληλη ἡλικία».

Σελ. 61 (Mül. 90). Τὸ ἀπαλλαγέντες ἐχθροῦ γειτονήματος μεταφράζει getting rid of our neighboring enemies. Ἐδῶ τὸ ἐχθροῦ εἶναι ἐπιθετο στὸ γειτόνημα. Ἡ ὀρθὴ μετάφραση εἶναι «ἐχθρικοῦ γείτονος», ὅχι «γειτονικοῦ ἐχθροῦ».

Σελ. 62 (Mül. 90). ἕως ἂν πέρας λάβῃ τὰ κατ' αὐτόν μεταφράζεται until all is up with them ἀντι him.

Σελ. 90 (Mül. 94). Στὸ βασιλεὺς δὲ Κωνσταντῖνος ἀπαγορεύσας τοῖς ὄπλοις... μεταφράζει τὸ ἀπαγορεύσας forbade. Ἀλλὰ ἀπαγορεύω τιμὴ σημαίνει «κουράζομαι, ἀπαυδῶ».

Σελ. 109 (Mül. 113) ...τοσοῦτον γὰρ ἐπίσειεν αὐτοὺς καθ' ὁδὸν δ τε νιφετὸς καὶ ὁ κρημὸς... μεταφράζει so much they troubled on their way by fogs and precipices. Μεταφράζει δηλ. τὸ νιφετὸς μὲ τὸ fog=δμίχλη καὶ τὸ κρημὸς τὸ συγχέει μὲ τὸ κρημνός. Κρημὸς ὁμως σημαίνει «δυνατὸ ψῆχος, δριμύ κρῦο».

Σελ. 114 (Mül. 116) ...ἐδίωκόν τε τούτους κατὰ πόδας καὶ ἤρκουν. Μεταφράζει and more vigorously drove them back foot by foot, taking some of them prisoner. Δηλ. τὸ ἀρκέω -ῶ ἀποδίδεται «συλλαμβάνω αἰχμαλώτους» ἀντι «κατορθῶν νὰ φθάσω, φθάνω».

Σελ. 116 (Mül. 116) ...τελευτῶντος ἤδη τοῦ θέρους μεταφράζει for the harvest season was now over = γιὰτὶ ἡ ἐποχὴ τοῦ θερισμοῦ ἦταν στὸ τέλος τῆς. Πρόκειται ὁμως γιὰ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ θέρους (summer), ὅπως σωστὰ μεταφράζει τὴ λέξη ἄλλοθ.

Σελ. 166 (Mül. 138). Τὸ σπείσας τε τῷ τάφῳ τοῦ πατρὸς μεταφράζει he sacrificed a sheep at the tomb of his father. Σπένδω ὁμως δὲν σημαίνει «θύω ἄμνόν» (sacrifice sheep), ἀλλὰ offer libations.

Σελ. 179 (Mül. 143) ...Βασιλεὺς δὲ ἤγε καὶ ἔφερε τὴν αὐτοῦ. Ἡ μετάφραση wreaked his will=ἱκανοποιῶσε τὴν ἐπιθυμία του, ἐκδικοῦνταν, δὲν εἶναι, νομίζω, ἢ σωστὴ ἄγω καὶ φέρω τιμὴ σημαίνει «κάνω κάποιον ἔ,τι θέλω».

Σελ. 196 (Mül. 150). Τὸ... (ἀπέθανεν) και αὐτὸς ὁ στρατηγὸς ἀνὴρ ἀγαθὸς γενόμενος τὸ μεταφράζει who was a noble man, δηλ. ποὺ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς. Ἐδῶ ὁμως τὸ ἀγαθὸς ἔχει τὴ σημασία τοῦ «ἀνδρείος» (πρὸς τὸ ῥῆμα ἀνδραγαθῆω -ῶ).

A. I. ΘΑΒΩΡΗΣ

Andreas Tietze, Griechische Lehnwörter im Anatolischen Türkisch. Oriens, Zeitschrift der intern. Gesellschaft für Orientalforschung, Vol. VII Nr. 2 (1955), 204-257.

Εἶναι πολὺ φυσικὸ καὶ μόνο ἢ ἀπλή πολιτιστικὴ ἐπικοινωνία δύο γειτονικῶν λαῶν νὰ εἶναι ἀρκετὴ, γιὰ νὰ ἔχουμε ἀνάμεσά τους ἀμοιβαῖες γλωσσικὲς ἐπιδράσεις¹. Πολὺ περισσότερο ἢ γλωσσικὴ ἀλληλοεπίδραση εἶναι ἀναπόφευκτη σὲ λαοὺς, ὅπως οἱ Ἑλληγες καὶ οἱ Τούρκοι, ποὺ ἔζησαν αἰῶνες ὀλόκληρους μαζί, ὅσο κι' ἂν ὁ ἕνας ἦταν καταχτητὴς κι' ὁ ἄλλος ὑπόδουλος κι' ἄσχετα ἂν οἱ δύο γλώσσες ἀνήκαν σὲ δύο διαφορετικὲς γλωσσικὲς ὁμοειθίες. Οἱ Τούρκοι ἤρθαν σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς Ἑλληγες γιὰ πρώτη φορὰ τὶς τελευταῖες δεκαετηρίδες τοῦ 11^{ου} αἰῶνα, ὅταν τὰ τουρκικὰ φύλα εἶχαν ἀρχίσει νὰ διεισδύουν τότε στὶς ἀνατολικὲς περιοχὲς τῆς Μ. Ἀσίας. Ἀπὸ τότε ἀρχισε καὶ ἡ θλιβερὴ γιὰ μᾶς τοὺς Ἑλληγες ἱστορία τοῦ βαθμιαίου γλωσσικοῦ ἐκτουρκισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τοῦ Ἀνατολικοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ποὺ συνοδεύτηκε μὲ τὸν ἐξισλαμισμό καὶ ποὺ κορυφώθηκε στὰ χρόνια μετὰ τὴν Ἄλωση. Οἱ σχέσεις αὐτὲς ἀρχισαν νὰ τερματίζονται σιγὰ σιγὰ μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν, καὶ σὰν τελευταῖο ὄριο θεωρητικὰ μποροῦμε νὰ παραδεχτοῦμε τὴ λεγόμενη ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν τοῦ 1923. Παρακολουθώντας κανεὶς τὴ βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῶν δανείων τόσο τῆς ἑλληνικῆς στὴν τουρκικὴ, ὅσο καὶ τῆς τουρκικῆς στὴν ἑλληνικὴ, πιστοποιεῖ πῶς ἡ ἔρευνα εἶναι ἀκόμα ἀτελής. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ συστηματικὴ καὶ ἱκανοποιητικὴ ἐργασία². Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν καὶ οἱ γνώμες σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα, ποῖός ἀπὸ τοὺς δύο λαοὺς ἔδωσε περισσότερα δάνεια, εἶναι διαφορετικὲς³.

¹ Βλ. Μ. Τριανταφυλλίδη, Ξενηλασία ἢ ἰσοτέλεια; Ἀθῆναι 1907, σ. 190 κἄ. Πρὸς καὶ Κ. Krumbacher, Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς, Ἀθῆναι 1905, σ. 87-90 (γίνεται λόγος γιὰ τὸν νόμο τοῦ Hehn, «ὅπου ὑπάρχει συγκοινωνία πολιτισμοῦ ἔκει ὑπάρχουν πολλὰ ξένα λέξεις»).

² Πρ. Ν. Π. Ἀνδριώτη, Οἱ ἀμοιβαῖες γλωσσικὲς ἐπιδράσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, Μορφές 4 (1950) 358 κἄ.

³ Ὁ Μ. Τριανταφυλλίδης (ἔ. ἄ. σ. 194) γράφει: «συνήθως ὁ περισσότερον πολιτισμένος λαὸς ἔχει μεγαλύτεραν ἐξαγωγὴν παρὰ εἰσαγωγὴν λέξεων».

Γιὰ τὰ τουρκικὰ στοιχεῖα στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα οἱ κυριότερες ἐργασίαι, ποὺ ἔχουμε ὡς τώρα, εἶναι τῶν F. Miklosich, L. Ronzevalle, R. Dawkins, A. Παπαδοπούλου¹. Ἰδιαίτερα γιὰ τὰ ἰδιώματα καὶ τὶς διαλέκτους σχετικὸ ἄφθονο ὕλικὸ βρῖσκεται ἐγκατεσπαρμένον στὰ δημοσιευμένα γλωσσάρια διαφόρων περιοχῶν καί, προκειμένου γιὰ τὴ διάλεκτο τοῦ Πόντου, στοὺς εἰκοσι καὶ πλέον τόμους τοῦ Ἄρχείου Πόντου καὶ στὰ περιοδικὰ Ποντιακὰ Φύλλα καὶ Ποντιακὴ Ἑστία.

Παράλληλα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα στὴν τουρκικὴ ἔχουμε τὶς ἐργασίαι τῶν G. Meyer, A. Παπαδοπούλου καὶ E. Μπόγκα². Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ μιὰ μελέτη τοῦ A. Maidhof γιὰ τὰ ἀντιδάνεια ἀπὸ τὶς ἰσλαμικὰς γλῶσσας στὰ νεοελληνικά³.

Σημαντικὴ συμβολὴ γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν στοιχείων στὴν τουρκικὴ γλῶσσα προσφέρει τώρα καὶ ἡ μελέτη τοῦ A. Tietze. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 53 σελίδες καὶ περιέχει: εἰσαγωγὴν, χάρτη τῆς Μ. Ἀσίας, χωρισμένης σὲ διοικητικὰ τμήματα (βιλαέτια), βιβλιογραφία, κατάλογο ἀπὸ 303 ἑλληνικὰ λήμματα (=τὸ κύριον μέρος τῆς μελέτης), παρατηρήσεις στὸ γλωσσικὸ ὕλικὸ καὶ τέλος πίνακα τῶν τουρκικῶν λέξεων.

Ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐργασίαι ὁ συγγραφέας εἶχε ὑπ' ὄψιν του μόνον τοῦ G. Meyer. «Σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς, γράφει ὁ Tietze στὸν πρόλογό του, εἶναι νὰ συμπληρώσω καὶ νὰ διορθώσω τὴν ψεύτικην εἰκόνα ποὺ ἔδωσε ὁ Meyer σχετικὰ μὲ τὸ βάθος καὶ τὸ πλάτος τῆς πολιτιστικῆς σχέσεως τῶν δύο λαῶν»⁴. Τὸ ὕλικὸ τῆς ἐργασίας του ὁ συγγραφέας τὸ παίρνει ὄχι, ὅπως ὁ Meyer, ἀπὸ τὰ διάφορα τουρκο-γαλλικὰ λεξικά, ποὺ περιείχαν ὕλικὸ ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῶν μορφωμένων, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ διαλεκτικὸ λεξικὸ τῆς τουρκικῆς Γλωσσικῆς Ἑταιρείας

¹ F. Miklosich, Die türkischen Elemente in den südosteuropäischen Sprachen. Denkschrift der Wiener Akademie, τόμ. 34 (1884). L. Ronzevalle, Les emprunts turcs dans le grec vulgaire de Roumelie et spécialement d'Adrianople (Paris 1912). R. Dawkins, Modern Greek in Asia Minor (Cambridge 1916). A. A. Παπαδοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρουναν τῆς ποντικῆς διαλέκτου, Ἀθηνᾶ 45 (1934) 15 κέ.

² G. Meyer, Türkische Studien, I. Die griechischen und romanischen Bestandteile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen. Sitzungsber. der K.A k. d. Wiss., Phil.-Hist. Kl. (Wien 1893). A. A. Παπαδοπούλου, Τὰ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς δάνεια τῆς τουρκικῆς, Ἀθηνᾶ 44 (1933) 3 κέ. E. Μπόγκα, Τὰ εἰς τὴν τουρκικὴν, περσικὴν καὶ ἀραβικὴν δάνεια τῆς ἑλληνικῆς, Ἀθηνᾶ 55 (1951) 67 κέ.

³ A. Maidhof, Rückwanderer aus den islamitischen Sprachen im Neugriechischen (Smyrna und Umgebung), Glotta 10 (1920) 1 κέ.

⁴ Ὁ G. Meyer π.χ. ὑπὸ τὸν τίτλο Γεωργία - Ζωοτροφία ἀναφέρει μόνον ὀχτὼ λέξεις.

(του έτους 1933 κέ.). Χαρακτηριστικό του λεξικού αυτού, όπως μας πληροφορεί ο συγγρ., είναι ότι καταβλήθηκε προσπάθεια να περιλάβη λέξεις καθαρά τουρκικής αρχής ή και λέξεις, που η έτυμολογία τους έχει επισκοτισθή και μπορούν εύκολα πια να θεωρηθούν τουρκικές. Έτσι μπορούμε να ειμαστε βέβαιοι πως στη μελέτη του ο συγγρ. μας προσφέρει ελληνικές λέξεις, που πήρε απ' ευθείας ο τουρκικός λαός, χωρίς τη μεσολάβηση των μορφωμένων. Οι λέξεις αυτές, όπως θα δούμε, αυξάνουν τον κατάλογο των ελληνικών δανείων στην τουρκική, που μας έδωσαν οι προηγούμενες εργασίες και κυρίως του Ε. Μπόγκα. Τις λέξεις αυτές τις παραθέτει ο συγγρ. μετά τον πρόλογο και τη βιβλιογραφία με άλφαθητική σειρά σύμφωνα με το ελληνικό έτυμο· π.χ. *ἀγέννητος*, *ἄγναφος*, *ἀδράχι* κλπ. Σε κάθε λήμμα ακολουθούν ή σημασία, ή γραπτή μαρτυρία στην ελληνική¹, οι τύποι των τουρκικών παραλλαγών, ή περιοχή (βιλαέτι) όπου κάθε τύπος και με ποιά σημασία εύχρησται και τέλος ή γραπτή μαρτυρία στην τουρκική. Π.χ. «*ἀγέννητος*», *der Teufel; schlecht, böse, Hist. Lex. 194 - aynat (Kütahyass), schlechter, ärger, böser - aynat beynef (Kirschir), von Geburt missgestaltet, dd*». 140 κλπ. Ο κατάλογος αυτός περιέχει 303 ελληνικές λέξεις, οι οποίες χρησιμοποιούνται σήμερα σε διάφορες περιοχές της Μ. Ασίας. Στις λέξεις αυτές ανήκουν και μερικές ξένες, που πιστεύει ο συγγρ. ότι μπήκαν στην τουρκική από την ελληνική και μάλιστα από τα ελληνικά ιδιώματα, όπως: *ἄλτσα*, *φέρμελη* κλπ. Πολλές από τις λέξεις αυτές παρουσιάζουν βέβαια χτυπητή ομοιότητα με τις αντίστοιχες ελληνικές και ή έτυμολογική τους αρχή είναι προφανής, όπως όμως παρατήρησε και ο Τουρκος γλωσσολόγος Mecdut Manouroglu², επειδή ή τουρκική γλώσσα έχει μεγάλη αφομοιωτική δύναμη, οι περισσότερες λέξεις αλλοιώθηκαν τόσο, ώστε είναι αρκετά δύσκολο τώρα να αναγνωρισθῆ από τον τουρκικό λαό ή ελληνική έτυμολογική τους αρχή. Αυτός άλλωστε είναι και ο λόγος, που έχουν περιληφθῆ στο τουρκικό διαλεκτικό λεξικό, που σκοπό έχει να ξεκαθαρίση την τουρκική από τα ξένα στοιχεία (σ. 206). Ο συγγρ. στον πρόλόγό του τονίζει πως πολλές άλλες λέξεις με σίγουρη ελληνική καταγωγή δὲν μπήκαν στην εργασία του, γιατί του ἔλειπαν διάφορα βοηθητικά μέσα, με τα οποία θα μπο-

¹ Δυστυχῶς αυτό δὲν γίνεται σε όλα τα λήμματα. Δὲν παραπέμπει π.χ. για τῆ λ. *λαμνί*=*Messerklinge* (=λεπίδα, lamina) ἢ *Spinnrocken* (=ρόκα). Ἡ λ. δὲν είναι τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς. Στὸ Βελθεντό σημαίνει «σωρὸς ἀλικμῆτου σίτου» (βλ. *Ε. Μπουρνιώνα*, Περὶ τοῦ ἰδ. Βελθ., σ. 92). Τὸ ἴδιο συμβαίνει και με τὶς λ. *κρόπι*, *σκίλλα*, *σκοῦλα*, *φαλάγγι*, *πίσσα* (με τῆ σημασία: γόμα ἀπὸ δρισμένο φυτό) κλπ.

² Βλ. βιβλιοκρισία *Orbis* 6 (1957) 223.

ροῦσε νὰ προσδιορίση ἀκριβῶς τοὺς ἀρχικοὺς τύπους τῶν ἑλληνικῶν λέξεων. Ἐπίσης παρέλειψε καὶ λέξεις ἀπὸ τῆ γλώσσα τῶν ψαράδων καὶ γενικὰ τῆς ναυτικῆς ζωῆς. Αὐτές, ἀναφέρει, τίς πραγματεύεται ξεχωριστά, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς καθηγητὲς Henry καὶ Renée Kahane σὲ βιβλίο, ποῦ δὲν εἶχε ἀκόμα τυπωθῆ¹. (Στὴ βιβλιογραφία ἀναφέρεται μὲ τὸν τίτλο «Lingua Franca in the Levant»).

Ἡ συγγρ. ἐργάστηκε μὲ ἐπιμέλεια καὶ εὐσυνειδησία. Ὁλόκληρος ὁ κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν δανείων φανερῶναι βαθιὰ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Μερικὰ λάθη, σχετικὰ μὲ τὸν ἀκριβέστερο τύπο τοῦ ἑλληνικοῦ λήμματος, γιὰ ἓνα ἐπιστήμονα, ξένο πρὸς τίς δυὸ γλώσσες, εἶναι τὸ λιγότερο ποῦ μπορεῖ νὰ γίνῃ. Οἱ τουρκικοὶ π.χ. τύποι *örendire*, *örgendire*, *örkendre* κλπ., ποῦ σημαίνουν βουκέντρι (*Ochsenstachel*) δὲν ἀνήκουν στὸ λῆμμα *βουκεντρεά* ἀλλὰ στὸ λῆμμα *βουκέντρι*. *Βουκεντρεά* στὴ νέα Ἑλληνικὴ σημαίνει τὸ χτύπημα μὲ τὴ βουκέντρα ὄχι τὸ βουκέντρι. (Τὸ ἄλογο [anorganisches] γ ἔχει ἀναπτυχθῆ καὶ σὲ τύπο ποῦ σημαίνει βουκέντρι στὰ ἴδια τὰ καππαδοκικὰ ἰδιώματα, π.χ. *βουρκέντρι* Ἰστ. Λεξ. 4,59). Γιὰ ὀρισμένες λέξεις (μερικὲς ὑπάρχουν σὲ ἕλες σχεδὸν τίς βαλκανικὲς γλώσσες) ἡ ἔτυμολογικὴ ἀρχὴ εἶναι δύσκολο νὰ βρεθῆ μὲ βεβαιότητα, π.χ. ἡ λ. *gelis* = καλεστής; Ἡ λέξη *καβάδι*, ποῦ ὑπάρχει τόσο στὴν ἑλληνικὴ ἔσο καὶ στὴ σλαβικὴ καὶ τουρκικὴ, ποιά πατρίδα ἔχει; Ἡ συγγρ., συμφωνώντας μὲ τὸν Π. Φουρίκη, τὴ θεωρεῖ ἑλληνικὴ (βλ. Π. Φουρίκη, Λεξικογρ. Ἀρχ. 6,465 ἀπὸ ὑποθετικὴ πόλη Κάβαδα τῆς Καρμανίας). Ὁ G. Meyer (N.S. 2,30) ἀπὸ τὸ σερβικὸ *kavad*². "Ἄλλες πάλι ἔτυμολογίαι εἶναι, νομίζω, πάρα πολὺ τολμηρές, ἔπως π.χ. τὸ νὰ δεχτοῦμε πὼς οἱ τουρκικοὶ διαλεκτικοὶ τύποι *kelemi*, *kelemiy*, *kelemle*, *kelemne*, *kelen*, *gelemge*, *göbele*, *göbule* (σ. 232) προέρχονται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λέξη *μελάγγειος*³.

Μετὰ τὴν παράθεση τοῦ ὀλικοῦ ἀκολουθοῦν οἱ γενικὲς παρατηρήσεις τοῦ συγγρ. 1. Ἀπὸ ποιά μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου ἔγινε ὁ δανεισμός. Ὁ συγγρ. παρατηρεῖ πὼς οἱ περισσότερες λέξεις εἶναι οὐσιαστικά⁴. Δέκα ἐπίθετα εἶναι ἀμφίβολο ἂν πράγματι προέρχονται ἀπὸ ἐπίθετα ἢ ἀπὸ οὐσιαστικά, γιὰ τὴν ἑλληνικὴν δὲν κάνει διάκριση στὰ

¹ Δὲν ἔβρω ἂν τὸ βιβλίο κυκλοφόρησε ἤδη.

² Πρβ. Ν. Π. Ἀνδριώτη, Ἐτυμολ. Λεξικό, Ἀθήνα 1951, σ. 85.

³ Στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ γνώση ὀρισμένων φωνητικῶν γνωρισμάτων τῆς τουρκικῆς.

⁴ Εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ τουρκικὴ δὲν δανείστηκε ῥήματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἑλληνικὴ δανείστηκε πολλὰ τουρκικά.

δυσὸ αὐτὰ μέρη τοῦ λόγου. Σὲ μερικές ἐπίσης λέξεις μπορεῖ κανεὶς εὐκόλα νὰ πιστοποιήσῃ πῶς ὁ δανεισμός ἐγένε ἀπὸ τὸν πληθ. ἀρ., ἂν εἶναι τῆς γ' κλίσεως (π.χ. *irez-αἴραις* πληθ. τοῦ ἤρα, *kilamada*, *gilamada*, *kilimada*, *kilmada* κλπ.—κλήματα), ἐνῶ ἡ πιστοποίηση γίνεται δύσκολη στὰ οὐδέτερα τῆς β' κλίσεως, ὅπου ἔχουμε καταλήξεις -ο, -α. 2. Ὁ συγγρ. νομίζει πῶς εἶναι δύσκολο ἐπίσης νὰ πιστοποιήσουμε ἂν τὰ δάνεια προέρχονται ἀπὸ τὴν κοινὴ ἢ ἀπὸ τὶς διαλέκτους τῆς Καππαδοκίας καὶ τοῦ Πόντου, γιὰτι, λέγει, δὲν ἔχουμε ἀκόμα στὴ διάθεσὴ μας δλοκληρωμένο τὸ ἔργο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας. Τοῦ Dawkins ἡ ἐργασία δὲν ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο. 3. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ γεωγραφικὴ ἐξάπλωση τῶν δανείων ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία, γιὰτι τὸ ὕλικὸ εἶναι παρμένο ἀπὸ τὴν δημοτικὴ τουρκικὴ γλῶσσα. Ἡ ἐξέταση δανείων ποὺ μπήκαν στὴν καθαρεύουσα (Hochsprache) καὶ εἶναι οἰκτεῖς σὲ κάθε μορφωμένο, ἔχει ἀποκλεισθῆ. Ὑπάρχουν λέξεις, ποὺ μαρτυροῦνται σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς χώρας, κι' ἄλλες σὲ μιὰ μόνο. Ἀναμεταξὺ ὅμως ἔχουμε διάφορες βαθμίδες ἐξαπλώσεως μὲ κυριότερο χαρακτηριστικὸ πῶς ἡ ἐξασθένιση τοῦ ὕλικου γίνεται στὶς νοτιοανατολικὲς κυρίως ἐπαρχίαι τῆς χώρας (Μ. Ἀσία) γιὰ λόγους οἰκονομικο-γεωγραφικοῦς. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ λέξεις ποὺ μαρτυροῦνται σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς χερσονήσου. Οἱ λέξεις αὐτὲς εἶναι ὀνόματα γῆς, γεωργικῶν εἰδῶν, σκευῶν, ἐδωδύμων κλπ. Γενικὰ ἐξετάζει ἐδῶ ὁ συγγρ. τὰ αἴτια τῆς μεγάλης γεωγραφικῆς ἐξαπλώσεως ὀρισμένων λέξεων ἢ τοῦ περιορισμοῦ ἄλλων στὶς διάφορες περιοχὲς τῆς χώρας. 4. Τὴ διαίρεση τοῦ ὕλικου κατὰ εἶδη τὴ θεωρεῖ ὁ συγγρ. τὴν πιδὸ κατάλληλη νὰ δώσῃ στὸν ἀναγνώστη μιὰ εἰκόνα τῆς μεγάλης ποικιλίας καὶ τῆς πολιτιστικῆς σημασίας τῶν δανείων. «Σὲ αὐτὲς, λέγει, ἀντικατοπτρίζονται οἱ διαφορετικὲς πλευρὲς τῆς ζωῆς τῶν ἀγροτῶν, τουλάχιστον τῆς ὕλικῆς ζωῆς, ἂν καί, ὅχι σπάνια, καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τῶν ἐθίμων»¹.

¹ Ἀκολουθεῖ κατάλογος διαφόρων ἐλληνικῶν λέξεων κατὰ κατηγορίας. Π.χ.

Πρόσωπα: κοπέλα, χωριάτης, νηνί κλπ.

Μέρη τοῦ σώματος: κόκκαλο, μαλλί, μύτη, τσίμπλα κλπ.

Πουλιὰ: καρδερίνα, κουκουβάγια, μπενάτσα, παπί, πουλάδα κλπ.

Ψάρια: δελφίνι, πέγκη, σαργάνα, χάνος κλπ.

¹ Τὸ ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν δανείστηκαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας μεγάλο λεξιλόγιον ἀπὸ τὴν πνευματικὴ τους ζωὴ ὀφείλεται ἀπὸ τὴ μιὰ στὸν μεγάλο τους θρησκευτικὸ φανατισμὸ (πρὸς Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις Β, 650 «Ἡ παράδοσις, διὸ οἱ Τοῦρκοι ἀπέκοψαν τὰς γλώσσας τῶν κατακτηθέντων χριστιανῶν τῆς Μ. Ἀσίας, ἵνα λησμονήσωσι τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν θρησκείαν των, εἶναι διαδεδομένη ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος»), κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴν πνευματικὴ τους κατωτερότητα.

Φυτά: άμανιτάρι, άρακάς, βαλάρι, βίκος, δαμάσκηνο, δαφνών, έλατινος, καρύδι, κεράσι, λάθυρος, μακεδονήσι, πρίνος, φτέρη, χειμωνικό κλπ.

Όνόματα μηνών: Ιανουάριος, Απρίλιος, Ιούνιος.

Μέρη σπιτιού: άνώγι, δοκάρι, θόλος, πάτωμα, πύργος κλπ.

Σκεύη, έργαλεια: γαβάθα, κάβανος, καλάθι, ποτήρι, χαλκίο κλπ., βαρέα, κοπάνι, ματσούκι, πάσσαλος, τριχιά, τρυπάνη, δικέλλι, δικράνι, κλαδευτήρι, κουτάλι, τοιμπίδι, κλαδάρι, παχνί κλπ., άξόνι, άψίδα, κρεββάτι, άδράχι, κλωθάρα, σκουλί, ρόκα, ιστάρι, τρυπητήρι κλπ.

Έθθη ρούχων: άπανωβράκι, καλτσάκι, κάπα, κουκούλα, κωλόπανο, σκούφια, σουρτούκο κλπ.

Διάφορα μέτρα: ούγγια, πιθαμή.

Έθιμα: καλεστής, παραμονή, χρισμα.

Διάφορα: άγέννητος, άπόρριμμα, κομμάτι, μαρασμός, πέννα κλπ.

Έδω έπρεπε νά γίνει μιá διασάφηση. Ότι δηλ. ή διαίρεση σέ κατηγορίες γίνεται σύμφωνα μέ τή σημασία, πού πήραν οι λέξεις στήν Τουρκική. Έτσι μόνο δικαιολογείται ή άναγραφή τής λ. *λίδα* στήν κατηγορία *Geographie, Boden*. Γιατί πράγματι ή λέξη στήν Τουρκική άπό τήν έλληνική σημασία *λέρα, άκαθαροσία* πήρε τή σημασία *λάσπη, πρόσχωμα λασπώδες*. Η λ. *τσέφλι*, πού μπήκε στήν Έθια *δμάδα*, στήν Έλληνική έχει γενικότερη σημασία, δέν τή βρισκω όμως στόν κατάλογο τών λημμάτων. Νομίζω πώς μέ καλύτερη διαίρεση θά άποφεύγονταν παρεξηγήσεις και άπαναλήψεις τών λέξεων σέ δυό ή περισσότερες κατηγορίες, όπως οι λλ. *τοιμπίδι, έντομή, κρεββάτι, κουτάλι* κλπ.

5. Για τή χρονολόγηση τών δανείων ό συγγρ., άν και θεωρεί ως άφετηρία τών γλωσσικών άλληλοεπιδράσεων τούς τελευταίους χρόνους του 11ου αιώνα, δέν νομίζει πώς οι σχέσεις αυτές σταμάτησαν όριστικά τήν έποχή τής ανταλλαγής τών πληθυσμών (1923), γιατί, λέγει, «συνεχίζεται έπιστροφή (Rückstrom) Τούρκων άπό τήν Κύπρο, τήν έλληνική Θράκη και τή Βαλκανική και μαζί μ' αútήν και ή δυνατότητα νά συνεχισθί άκόμα ή επίδραση στο λεξιλόγιο. Ό άκριβής τώρα προσδιορισμός τής ήλικίας κάθε δάνειας λέξης στο διάστημα σχέσεων όκτώ αιώνων φαίνεται δύσκολος για πολλούς λόγους, πού άφορούν τις διαφορετικές φωνητικές κλπ. έξελίξεις τών δύο γλωσσών. Άλλωστε για τή φωνητική άνάπτυξη τών τουρκικών διαλέκτων γνωρίζουμε πολύ λίγα, ώστε νά στηρίξουμε σ' αútήν τή γνώμη μας. Ένα κάποιο στήριγμα, για νά προσδιορίσουμε τήν ήλικία μιās δάνειας λέξης, μάς δίνει, γράφει ό συγγρ., ή έξάπλωσή της· π.χ. λέξεις οικείες σέ δηλ τή χώρα και κυρίως σέ περιοχές πού ποτέ δέν κατοικήθηκαν άπό Έλληνες, άνήκουν σέ παλαιότερο στρώμα. Τό μόνο αξιόπιστο βοηθητικό μέσο είναι οι γραπτές μαρτυρίες και μάλιστα σέ τουρκικές πηγές. Ό συγγρ. άναφέρει ως παράδειγμα τόν κώδικα *Cumanicus* του 1303, πού προέρχεται άπό τά βόρεια παράλια τής Μαύρης Θάλασσας και πού περιέχει μιá σειρά άπό έλληνικά δάνεια, όπως *κεράσι (chiras), μακεδονήσι (mangdanus)* κλπ.

Μέ τήν έργασία αútή ό συγγρ. προσθέτει ένα σημαντικό άριθμό

έλληνικῶν δανείων στὴν Τουρκικὴ κοντὰ σὲ κείνα ποὺ μᾶς προσέφεραν οἱ προηγούμενες ἐργασίες καὶ κυρίως τοῦ Ε. Μπόγκα. Ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ λέξεις λαϊκῆς, ἢ σημασία τους εἶναι μεγαλύτερη, γιὰ δειχνουν τὶς βαθύτερες σχέσεις τῶν δύο λαῶν καὶ ὑποστηρίζουν τὴν ἀποψη πὼς ὁ τουρκικὸς λαὸς παρὰ τὸν θρησκευτικὸ του φανατισμὸ δὲν ἔμεινε ἀνεπηρέαστος, ἀλλὰ πολλὰ διδάχτηκε ἀπὸ τὸν ἀνώτερο σὲ πολιτισμὸ λαὸ ποὺ κατέκτησε.

Α. Ι. ΘΑΒΩΡΗΣ

Δημητρίου Α. Κρεκούκια, Τριφυλίων βαπτιστικά, ἐπωνυμῖαι, παρωνύμια. Ἀθήναι, Τυπογραφεῖον Ε. Δ. Δριβοπούλου, 1955. Σελ. 59.

Συλλογῆς γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὕλικου ἀπὸ τόπους τῆς Πελοποννήσου τυπωμένες εἶναι πάντοτε εὐπρόσδεκτες, ὅταν μάλιστα ἡ ἐργασία γίνεται μὲ μέθοδο καὶ ὕστερ' ἀπὸ κάποια ἐξάσκηση. Τὰ ὀνόματα κατέχουν σημαντικὴ θέση σὲ τέτοιες συλλογῆς. Ἔτσι ὁ κ. Κρεκούκιας ἐξέδωκε τὴ δική του συλλογὴ ὀνομάτων τῆς Τριφυλίας. Τὸ ὕλικό του, σύμφωνα καὶ μὲ τὸν πίνακα βραχυγραφῶν (σ. 3), προέρχεται ἀπὸ τὴν Κυπαρισσία, τοὺς Γαργαλιάνους, τὰ Φιλιατρά, τὴ Χώρα καὶ 36 χωριά. Ὁ ἀναγνώστης ἔμως, ὅταν διαβάξῃ τὸ βιβλίον, ἀνακαλύπτει ὅτι τὸ ὕλικὸ προέρχεται κυρίως ἀπὸ τοὺς Γαργαλιάνους καὶ τὰ περὶχωρα, ἀν καὶ βρίσκονται ὀνόματα καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Τριφυλίας. Πάντως μόνον μιὰ συστηματικὴ συλλογὴ ὀνομάτων ἰσόμετρος ἀπὸ κεντρικὰ σημεῖα τῆς ἐπαρχίας Τριφυλίας θὰ ἐπέτρεπε τὸν γενικότερο τίτλον, ποὺ φέρει τὸ βιβλίον: «Τριφυλίων ὀνόματα». Ὁ σωστὸς τίτλος τοῦ βιβλίου, ἔπως εἶναι, γιὰ ν' ἀνταποκρίνεται στὸ περιεχόμενον, θὰ ἦταν «Ὄνόματα Γαργαλιάνων καὶ περὶχωρῶν (καὶ μερικῶν ἄλλων μερῶν)». Ὁ συγγραφεὺς, παρ' ὅλον ὅτι ἀναφέρει τὸν Ἄετὸ καὶ τὸ Ψάρι καὶ ἔχει μερικὰ ὀνόματα ἀπὸ τὰ μέρη αὐτά, δὲν ἔκαμε συλλογὴ ὀνομάτων ἀπὸ τὴν ὄρεινὴ Τριφυλίαν. Αὐτὸ γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὸν κατάλογον 213 παρωνυμίων (σ. 47-58), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα τρίτον εἶναι ἀπὸ τοὺς Γαργαλιάνους καὶ περίπου τὰ μισὰ ἀπὸ τὴν περιφέρειαν τῶν Γαργαλιάνων. Τὰ παρωνύμια τῶν Τριφυλίων εἶναι φυσικὰ χιλιάδες. Ἐπίσης τύποι ὀνομάτων, ποὺ καταλέγονται ὡς γενικοὶ ἀπὸ τὴν Τριφυλίαν, εἶναι μόνον τοπικοὶ τῶν Γαργαλιάνων, π.χ. Ἀναστασά, Τασιά, Ἀναστασῶ, Τασῶ (σ. 12), ἐνῶ οἱ καθολικοὶ εἶναι Ἀναστασιά, Τασιά κτλ. καὶ κατὰ τόπους Ἀναστασά κτλ. Τὸ ἴδιον γίνεται μὲ τὰ ἠχηρὰ *b, d, g* χωρὶς ἔρρινον ἀντὶ *mb, nd, ng* (τὰ τελευταῖα εἶναι καθολικότερα) π.χ. Φῶδας (σ. 9), Ἀδώνης (σ. 12), Ἀδρέας (σ. 12), Χρῦσαδος (σ. 18) κλπ. ἀντιπροσωπεύουν τὴν

προφορά τῶν Παργαλιάνων, ὄχι τῆς Τριφυλίας. Στὰ πλεῖστα μέρη τῆς Τριφυλίας τὰ ὀνόματα προφέρονται *Andónis, Fónidas, Andréas, Xrísandos* κλπ.

Ἐξάλλου ὁ κ. Κρεκούκιας δὲν μπόρεσε νὰ χρησιμοποιήσῃ ὅ,τι ἔχει καταγραφῆ ἀπὸ ἄλλους ἀπὸ μέρη τῆς Τριφυλίας, π.χ. Κ. Παπαϊωάννου, Φιλολογικά Δευτεκάδας Τριφυλίας (1914), ποῦ βρίσκεται στὸ Ἄρχαιο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ ἡ συλλογὴ τοῦ κ. Κρεκούκια εἶναι εὐπρόσδεκτη, μάλιστα διότι ἔχομε τόσο λίγο δημοσιευμένο ὕλικὸ ὀνομάτων ἀπὸ τὴν Τριφυλίαν.

Ἐπιφυλάξεις ἔχω γιὰ τὸν τρόπο κατατάξεως τῶν ὀνομάτων, ποῦ υἱοθέτησε ὁ συγγραφεὺς. Τὰ 399 κύρια ὀνόματα (σωστά: βαπτιστικὰ ὀνόματα) κατατάσσονται σὲ 17 ὑποδιαίρέσεις: ἀρχαῖα ὀνόματα (104), ἐκ τῆς Παλαιᾶς Γραφῆς (9), ἐξ ὀνομάτων ἁγίων (108), ἐξ ἑορτῶν ἢ λατρείας (26), βυζαντινὰ (12), ἐξ ἀξιωματῶν ἢ τίτλων (9), ἐξ ἠθικῶν προτερημάτων (15), ἐξ εὐχῶν (7), ἐκ σωματικῶν προτερημάτων (8), ἐξ ὀνομάτων φυτῶν (17), ἐκ παρομοιώσεως πρὸς ζῶα (3), ἐξ ὀρυκτῶν (10), ἐκ τῆς περιβαλλούσης φύσεως (6), ἐξ ἀρτυματικῶν κ.ἄ. πραγμάτων (6), ἔθνικα [πρόσθεσε: καὶ τόπων] (8), ξένα (39), σκωπτικὰ μετ' ἐπιθετικῆς σημασίας [διόρθωσε στὸ ἐξῆς: ποῦ ἔχουν γίνει προσηγορικὰ καὶ ἔχουν σημασία οὐσιαστικῶν] (12).

Κατάταξις βαπτιστικῶν ὀνομάτων, ὅπως ἡ παραπάνω, δὲν εἶναι συστηματικὴ ἢ ἀκριβὴς ἢ βοηθητικὴ ἢ ἀναγκαῖα. Ἴδου γιὰτί: προέρχεται τὸ ὄνομα Ἄλέξανδρος (σ. 7) κατευθείαν ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ὄνομα Ἄλέξανδρος καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Ἀλεξάνδρου; Καὶ δὲν εἶναι Ἄλέξιος (σ. 11) τὸ ἴδιο ὄνομα; Ὁ συγγραφεὺς κατατάσσει τὸ πρῶτο στὴν ὑποδιαίρεση «ἀρχαῖα ὀνόματα» καὶ τὸ δεύτερο στὰ ὀνόματα ἁγίων. Ἡ ὑποδιαίρεση «Βυζαντινὰ» (σ. 21), ὅπου δίνονται μόνον 12 βαπτιστικὰ ὀνόματα, δὲν ἱκανοποιεῖ, διότι τὰ περισσότερα νεοελληνικὰ ὀνόματα ἔχουν βυζαντινὴ καταγωγὴ, ὅπως π.χ. Ἄλέξιος. Στὴν πραγματικότητα ὅλα τὰ βαπτιστικὰ, ποῦ προέρχονται ἀπὸ ὀνόματα ἁγίων (σ. 14-18), ἑορτῶν (18-20) κτλ. εἶναι βυζαντινὰ.

Τὰ ἐπώνυμα (σ. 33-45) ὑποδιαιροῦνται ἀπὸ τὸν συγγραφεὴ σὲ 12 ὑποδιαίρέσεις. Ἔτσι ἡ πρώτη ὑποδιαίρεση ἀποτελεῖται ἀπὸ «κύρια ὀνόματα [διόρθωσε: βαπτιστικὰ, διότι καὶ τὰ ἐπώνυμα εἶναι κύρια ὀνόματα] ὡς ἐπωνυμία» (σ. 35). Οἱ ὑποδιαίρέσεις 5-9 (Σωματικὰ ἢ πνευματικὰ προτερήματα ἢ ἐλαττώματα. Ἀπὸ σκώμματα. Ἀπὸ ζῶα. Ἀπὸ τὸν ποιμενικὸ βίον. Ἀπὸ φυτὰ) ἀνήκουν κατὰ τὸ πλεῖστον σὲ μιὰ ὑποδιαίρεση, ποῦ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιγράφεται «Ἐπώνυμα ἀπὸ παρωνύμια». Π.χ. τὰ ἐπώνυμα *Λοντιᾶς, Δειανός, Μακρός, Μέρομηκας, Τσί-*

ρος, Χάλιακας, Χαρούπας κλπ., πού τὰ κατασπείρει ὁ κ. Κρεκούκας στις διάφορες ὑποδιαιρέσεις, ἦταν παρατσούκλια.

Ἐνόματα ἀπὸ ἰδιώματα πρέπει νὰ δημοσιεύονται ἀλφαθητικῶς (βαπτιστικά χωριστά, παρατσούκλια, ἐπώνυμα, τοπωνύμια) καὶ νὰ δίνονται γιὰ τὸ κάθε ὄνομα, ἰδίως στὰ παρατσούκλια, ἐπώνυμα καὶ τοπωνύμια, πληροφορίες ἐξακριβωμένες γιὰ τὸν τρόπο τῆς ὀνοματοθεσίας.

Ἐποφύγω λεπτομερεῖς παρατηρήσεις στις ἐρμηνεῖες ὀνομάτων, πού δίνει ὁ κ. Κρεκούκας καὶ πού δὲν εἶναι πάντοτε σωστές, οὔτε θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ σημειώσω τὰ πολλὰ τυπογραφικὰ σφάλματα, ἀλλὰ θὰ ἤθελα νὰ κλείσω μὲ τὴν παρατήρηση, ὅτι τὸ τεῦχος τοῦ κ. Κρεκούκας μᾶς προσφέρει χρῆσιμο ὕλικὸ ὀνομάτων καὶ ἀξίζει τὸν ἐπαινο. Ἐύχομαι νὰ θελήσῃ ὁ ἴδιος νὰ συνεχίσῃ τὴ συλλογὴ ὀνομάτων καὶ νὰ μᾶς δώσῃ πλούσιο ὕλικὸ ἀπὸ ὀρισμένη περιφέρεια σὲ μελλοντικὸ βιβλίον, ὅπου νὰ δοθῇ μεγαλύτερη προσοχὴ στὴ φωνητικὴ ἀπόδοση καὶ στις πληροφορίες τῶν χωρικῶν γιὰ τὸ πῶς δημιουργήθηκαν τὰ παρατσούκλια καὶ ἐπώνυμά τους καὶ ν' ἀποφευχθοῦν κατατάξεις καὶ ἐτυμολογίες ὀνομάτων, πού ἀνήκουν σὲ συνθετικὰ ἔργα.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΑΣ

A. Delatte, *Les Portulans Grecs*. II, Compléments. Bruxelles, Palais des Académies, 1958 (Académie Royale de Belgique, Classe de lettres, Mémoires, tome LII). 8^ο Σελ. 85.

Ἐ καθηγητῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας κ. A. Delatte, συνεχίζοντας τὴν ἐκδοση τῶν πορτολάνων, πού τὴν ἀρχισε στὰ 1947 (*Les Portulans Grecs*, Liège, Fac. de Philosophie, 1947, 400 pages, 1 carte βλ. Ἑλληνικά 13 [1954] 184-93), μᾶς δίνει τώρα ἕνα συμπλήρωμα, πού στηρίζεται σὲ δυὸ νέα χειρόγραφα, ἕνα τοῦ Leiden καὶ ἕνα τῆς Ζαγοράς (Βόλου). Ἐπὸ τὴ μελέτη τῶν χειρογράφων αὐτῶν προκύπτουν ἀπὸ τὴ μιὰ διάφορες συμπληρώσεις ἢ βελτιώσεις τῆς χειρόγραφης παράδοσης καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δυὸ καινούργια κείμενα, μιὰ περιγραφή τῆς μεσημβρινῆς ἀκτῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἕνας πολὺ ἐνδιαφέρων πορτολάνος τῆς Μαύρης Θάλασσας, καὶ τὰ δυὸ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Leiden.

Ἐ τωρινὴ ἐκδοση εἶναι πολὺ καλύτερη ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐ ἐκδότης χρησιμοποίησε καλὰ τὴν προηγούμενὴ του πείρα, ζήτησε καὶ τὴ βοήθεια μερικῶν Ἑλλήνων πού ἀσχολοῦνται μὲ τὰ μεσαιωνικά καὶ νέα ἐλληνικά, ὅπως ὁμως συμβαίνει μὲ τὰ κείμενα αὐτά, πάντοτε ἔχει κανεῖς νὰ προτείνῃ μερικές βελτιώσεις. Π.χ. σ. 25, 10 εἰς τὴν κολάταν, ἴσως

είναι καλύτερο νὰ γράψουμε καλάταν (ιταλ. calata=τὸ μέρος ὅπου ἀράζει κανεῖς).—28, 27 βλέπεις [(εἰς)] τοὺς δύο πόντους τοῦ στόματος πρὸς ἕναν κασιτέλλι (app. cr. εἰς delendum videtur, nisi πρὸς deleri malis)· ἡ φράση τοῦ χειρογράφου εἶναι σωστή, μόνο πὸν τὸ πρὸς πρέπει νὰ διαβαστῆ <μ> πρὸς, μιὰ πὸν εἶναι γνωστὸ φαινόμενο ἢ παράλειψη τοῦ ἐνρίνου στὰ λαϊκὰ μεσαιωνικά, καὶ στὰ σύγχρονα ἀκόμη, χειρόγραφα· τὸ νόημα εἶναι: βλέπεις ἕνα κασιτέλλι, (εἰ) μ π ρ ὸ ς εἰς τοὺς δύο πόντους τοῦ στόματος.—28, 31 ἡ φράση βουνὶ λιβαδωτὸν καὶ δενδρωτὸν, ἀπὸ διόρθωση τοῦ χιβαδοτὸν τοῦ χειρογράφου, δὲν δίνει νόημα· τὸ χηβαδοτὸν (=σὰν χηβάδα) εἶναι πολὺ καλὸ.—29, 18 ἔχει πλακὴν ξηρὰν εἶναι δυσκολονόητο· ἴσως εἶναι: πλακὶν (ξέραν), ὅπου τὸ ξέραν θὰ ἦταν σὰν ἐρμήνευμα.—29, 24 ὡσὰν κουβούκλι μικρὸν καὶ μέγα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὸ. Στὸ ὑπόμνημα ἡ γραφὴ εἶναι κουβούκλια, πὸν πρέπει νὰ ἀποτελῆ ἀτελῆ γραφὴ τοῦ κουβούκλια, ὁπότε τὸ μικρὸν καὶ μέγα δίνουν καλὸ νόημα.—31, 16 κασιτέαν, ἴσως καλύτερα κοσιτέαν (ιταλ. costa=ἀκρογιαλιά).—32, 21 θέλεις ἰδεῖ εἰς τὴν ράδαν τῶν βουνῶν <ἕνα> τρουλλωτὸν εἰς τρία τρουλλόπουλα . . . , ἡ προσθήκη τοῦ ἕνα δὲν εἶναι ἀναγκαῖα, ὅταν διορθώση κανεῖς τὴν ἀκατανόητη φράση εἰς τὴν ράδαν τῶν βουνῶν σὲ τὸ(ν) βουνόν, δηλ. θέλεις ἰδεῖ εἰς τὴν ράδαν τὸν βουνὸν τρουλλωτὸν εἰς τρία τρουλλόπουλα. Αὐτὸ βεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀμεση συνέχεια: καὶ ἀπεκεῖ τὸ δεῦτερον ἄλλον (δηλ. βουνὸ) ὅπου ἔχει δύο τρουλλόπουλα.—42, 21 ἡ προσθήκη τοῦ ἔχει δὲν εἶναι ἀναγκαῖα: καὶ ἤξευρε ὅτι ὁλος ὁ κόλπος εἶναι καλὸς λιμένας καὶ <ἔχει> καλὸν φοῦντιος . . . —44, 15 γὰρ τὸ Γερακόφαλα ὁ ἐκδότης σημειώνει: malim Ἰερακόφαλα (falconare)· ὁ τύπος Γερακόφαλα εἶναι ὁμοῦς ὁ λαϊκὸς τοῦ Ἰερακόφαλα· τὸ β' συνθετικὸ τοῦ τοπωνύμιου ἴσως εἶναι τὸ ὕφαλον.—45, 3 στὸ ἀρῆα μποροῦμε νὰ διατηρήσουμε τὴν ἐτυμολογικὴ γραφὴ ἀραῖα (ἀραιός).

Ἐνας πίνακας λέξεων καὶ γεωγραφικῶν ὀνομάτων διευκολύνει τὴν χρῆση τῆς νέας ἐκδοσης. Εἴμαστε καὶ πάλι ὑποχρεωμένοι νὰ εὐχαριστήσουμε τὸν κ. Delatte γιὰ τὴν καινούργια συμβολὴ του στὴ γνῶση τῶν ἑλληνικῶν πορτολάνων καὶ τῶν λαϊκῶν ναυτικῶν κειμένων τῆς γλώσσας μας.

Α. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

Βαγγέλη Σκουβαρά, Τὰ δυσειμολόγητα τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Σειρὰ πρώτη (χωρὶς τόπο καὶ χρονολογία ἐκδοσης). Σελ. 53.— Τ ο ὕ ἰ δ ι ο υ, Ἰχνη-

λατώντας τις λέξεις. *Ἑτυμολογικὰ τῆς νεοελληνικῆς*. Σειρὰ δευτέρα. Βόλος 1957. Σελ. 89.

Ὁ κ. Σκουβαράς εἶναι ἕνας φιλόλογος, πού κατορθώνει νά δουλεύη κάτω ἀπὸ τις πιὸ ἀντίξοες συνθήκες, δηλ. ὑπηρετώντας στὴν ἑλληνικὴ ἐπαρχία, χωρὶς βιβλιοθήκες, χωρὶς πολλὰ βοηθήματα ἢ ἄλλη εἰδικότερη ἐπιστημονικὴ βοήθεια. Μὲ ἕνα ἐνστικτο, πού πάρα πολλές φορές τὸν καθοδηγεῖ στὸν σωστὸ δρόμο, προσφέρει μὲ τις δυὸ αὐτὲς ἐργασίες του κάτι περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι θὰ μπορούσε νά περιμένη κανεὶς ἀπὸ ἄνθρωπο πού ἐργάζεται σὲ ἐπαρχία καὶ δὲν ἔχει γλωσσολογικὴ εἰδίκευση.

Ὁ κ. Σκουβαράς φαίνεται ὅτι μπορεῖ νά χρησιμοποίῃ τὰ βλάχικα καὶ τὰ ἀρβανίτικα, κι' αὐτὸ ἐπίσης τοῦ ἐπιτρέπει νά ἔχη μιὰ καλύτερη ἐποπτεία τοῦ νεοελληνικοῦ γλωσσικοῦ θησαυροῦ καὶ νά πραγματοποιῆ ἀρκετὲς πολὺ πετυχημένες διεισδύσεις στὰ μυστικὰ τῆς ἱστορίας τῶν λέξεων. Κάποτε ὅμως συμβαίνει νά κακομεταχειρίζεται τοὺς γλωσσικούς νόμους, γιὰ νά τοῦ δώσουν τις λύσεις πού ἐπιθυμεῖ. Οἱ ἐργασίες του, πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν σήμερα, εἶναι ἐτυμολογικές.

Ἐπειδὴ δὲν συμμαρτίζομαι κάποια περιφρόνηση μερικῶν γλωσσολόγων πρὸς τὴν ἐτυμολογικὴ ἐπιστῆμη, πού ἀπεναντίας τὴ θεωρῶ σὰν καταστάλαγμα μιᾶς στέρεης καὶ πολὺπλευρης γνώσης τῶν ἱστορικῶν, διαλεκτικῶν καὶ λοιπῶν συνθηκῶν κάθε γλώσσας, μὲ παράλληλη κατοχὴ τῶν βασικῶν τουλάχιστο κανόνων τῶν γειτονικῶν ἢ ἄλλων γλωσσῶν, γι' αὐτὸ νομίζω πὼς εἶναι ἀδύνατο νά κάμῃ κανεὶς ἕνα σωστὸ βῆμα πρὸς τὴ διαφώτιση τῆς ἱστορίας μιᾶς νεοελληνικῆς λέξης χωρὶς νά ξέρῃ καλὰ καὶ τις ἀρχαῖες καὶ τις νέες διαλέκτους καὶ ἀρκετὲς ἀπὸ τις γειτονικὲς γλώσσες, ὅπως τὰ λατινικὰ καὶ νεολατινικὰ, ἰταλικά, προθηγκιανὰ, βενετσιάνικα, βλάχικα, σλαβικά, τούρκικα, ἀρβανίτικα. Τὰ «Δυσετυμολόγητα» καὶ τὸ «Ἰχνηλατώντας τις λέξεις» εἶναι ἀκριθῶς μιὰ ἀπόδειξις ὅτι, ὅπου μπορεῖ νά κάμῃ κανεὶς καλὴ χρῆση τῶν βασικῶν αὐτῶν στοιχείων, μπορεῖ νά προσφέρῃ πολλὰς ὑπηρεσίες στὴν ἱστορικὴ διαφώτιση τῶν λέξεων.

Εἶναι γνωστὸ πὼς στοὺς δημοσιευμένους τόμους τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ (τόμ. 1 - 4, Α - Γαργ.) παράλληλα μὲ τὴν πολύτιμη συναγωγὴ τοῦ ὕλικου, μαζὶ μὲ ἀρκετὰ σωστὰ πράγματα πού προσφέρονται, ὑπάρχουν καὶ πολλὲς ἀτέλειες, πού ἔχουν σχέση καὶ μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ ὕλικου καὶ μὲ τὴν διαφώτισή του. Πολλές, πάρα πολλὲς λέξεις χαρακτηρίζονται «ἀγνώστου ἐτύμου», πού ἀπ' αὐτὲς ἄλλες εἶναι πράγματι ἀγνώστου ἐτύμου γιὰ τὴν ὥρα, ἐνῶ ἄλλες μὲ λίγη προσοχή, συνδυαστικὴ φαντασία καὶ γνώση τῶν φωνητικῶν ἢ διαλεκτικῶν νόμων μπορούσαν νά πιάσουν νά εἶναι τέτοιες. Ἄλλοτε πάλι τὸ ἴδιο λῆμμα καλύπτει

περισσότερες δμώνυμες σήμερα λέξεις, πού έχουν διαφορετική σημασία και διαφορετική ετυμολογία, και επομένως πρέπει να χωρισθούν. 'Ο καθένας από μᾶς έχει σημειώσει τέτοια παραδείγματα¹.

'Ο κ. Σκουβαράς στα «Δυσετυμολόγητα» ασχολείται με 104 λέξεις από τούς δημοσιευμένους τόμους (Α - Β) τοῦ 'Ιστ. Λεξικοῦ και δίνει ἀρκετὲς εὐστοχεῖς παραγωγές και ἀρκετὲς πιθανές. 'Η συμβολή του είναι γενικὰ ἀξιοπρόσεκτη. 'Αναφέρουμε αὐτὲς πού νομίζουμε πιὸ πετυχημένες²:

Τὸ καππαδοκ. *ἀβγούνη* (ἀγωγὸς ἀκαθάρτων ὑδάτων) ἀπὸ τὸ *ἀγωγός* - *ἀγωγούνη, τὸ καππαδοκ. *ἀγδουλέκα* (=πιζέλι) ἀπὸ τὸ τουρκ. *ἀγδζεπέκ* (=πιζέλι), τὸ ἡπειρωτ. *ἀγκαλάρι* (=ἡ καθάλα) ἀπὸ τὸ βλάχικο *kalari* (=ἱπέυς), τὸ καρπαθ. *ἀγλουμίδα* (=τὸ χλωρὸν κεράτιον) ἀπὸ τὸ ἀρχ. *λοβός* - *λουβίδα, τὸ ζακυνθ. *ἀγριοπάπουζας* (=ἀγριοπετεινός) ἀπὸ τὸ *ἀγριος* + ἀλβ. *ρυρέζα* = τσαλαπετεινός, τὸ κυπρ. *ἀκάϊν* (=σιθηροῦς κρικὸς) ἀπὸ τὸ τουρκ. *τοκα* (=κρικέλα) - *τοκά-διν - *το-κάϊν - *ἀκάϊν*, τὸ ἀλικονιτροῦς ἀπὸ τὸ ἀλικονιτροῦζω, τὸ ἄνεμουρίζω (Κάρπ. Κρήτ. = διώχνω) ἀπὸ τὸ ἀνά + *μούρη*, *ἀνικελένης* (=ἀντίπαλος) ἀπὸ τὸ *kentikelen*, *ἀπίδι* (μὲ μεταφορ. σημασία = τὸ γυν. αἰδ.) ἀπὸ τὸ ἀλβ. *πίδ-ι*, τὸ *ἀρβανίκος* (=δεξαμενὴ) ἀπὸ τὸ σλαβ. *ρουαπίζ*, *ἀρμαλαή* (=θόρυβος, ταραχὴ) ἀπὸ τὸ ρωμουν. (=βλάχικο;) *harmalaje*, *ἀχαρμός* (=ζῆλος, προθυμία) ἀπὸ τὸ *ἐκχαρμός*, τὸ *βάβανος* (εἶδος σάφης) ἀπὸ τὸ *γάβανος* (δ συγγρ. σημειώνει δι τὴν παραγωγὴ αὐτὴ τὴν εἶχε προτείνει ἤδη ὁ Φιλήντας, *Γλωσσογνωσία και Γλωσσογραφία ἑλλην.* τόμ. 3 [1927] 235, δὲν τὴν ἔλαβαν ἔμως, φαίνεται, ὑπόψη τούς οἱ συντάκτες τοῦ Λεξικοῦ), τὸ *βαζάνιν* (=μελιτζάνα) ἀπὸ τὸ τουρκοπερσ. *παδινζάν*, *βάθιος* (Θράκη κ.ἀ. = μουντός) ἀπὸ τὸ μεσαιων. *βάδιος*³, τὸ *βάρδουλο* (=βάρδουλο Ρόδ.) ἀπὸ τὸ ἰταλο. *balteolo*.

Πιθανὰ εἶναι τὰ *ἀγκασιόνα* ('Απουλ.) ἀπὸ τὸ *occasione*, ἡ *ἀρλούμπα* ἀπὸ τὸ *buria* (νομίζω ὀπωσδήποτε δι τὴ *μούρηδα* = *φλυαρία* κτλ. παράγεται ἀπὸ τὸ *buria*).

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ βελτιώνουμε κι' ἐμεῖς ἢ διορθώνουμε μερικὲς ἀπὸ τίς προτάσεις τοῦ συγγρ. και τοῦ 'Ιστορικοῦ Λεξικοῦ. Τὸ *ἀγριομπάρμπαρα* (ἀγριολαχανικόν, κενταύριον τὸ μεικτόν) παράγεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. *geobarbato* ἢ *rabarbaro* μὲ παρετυμολογία πρὸς τὸ *ἀγριος*· ἡ λέξις εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὸ *ἀγριοβάρβαρο* τοῦ 'Ιστορ. Λεξικοῦ (πού καταχωρίζεται ὡστόσο σὲ ἄλλο λῆμμα)⁴. 'Η *ἀλαβεροσάδα* ἀποτελεῖ ἑλληνικὴν προσαρμογὴν τοῦ ἰταλ. *traverso-ata* μὲ ἀνομοίωση *tlaversata ἴσως και σύμφυση πρὸς τὸ *all' inverso*⁵. Τὸ *ἀνετή* εἶναι πιθανὸν πὼς προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχ. *ἀνίημι* (πρβ. *καθετή*). Τὸ *ἀντζουλόβατος*, πού τὸ 'Ιστ.

¹ Βλ. και *Α. Γ. Τσοπανάκη*, *Κοινὴ - Ροδιακὰ ἰδιώματα*, Ρόδος 1948, σ. 51, 54. Τοῦ ἴδιου, *Γλωτται*, σ. 26, 30.

² Παραλείπουμε τὸν ἀριθμὸ τῆς σελίδας, γιατί οἱ λέξεις εἶναι σὲ ἀλφαθητική σειρά.

³ Βλ. *Α. Γ. Τσοπανάκη*, *Γλωτται*, σ. 55-57.

⁴ 'Ιστ. Λεξ. 1, 441 «...ἔξ ἀγνώστου α' συνθ. και τοῦ οὗ. *βάρβαρο*».

⁵ *Ναυτ. ἄρος* στὰ *Δωδεκάνησα*: ὁ ἀέρας εἶναι *λαβέρισκος* = *λοξός*, *ἀνάποδος*.

Λεξ. τὸ θεωρεῖ «ἐξ ἀγνώστου α' συνθ...», ἀνάγεται στὸ παλιότερο καὶ μαρτυρημένο *κυνόβατος*, ποῦ εἶναι γνωστὸ στὰ ροδ. ἰδιώματα ὡς ἀνῆυ-
νόβατος¹. Τὸ ἀποισαμακῶνω χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ Ἰστ. Λεξ. σύνθετο
«ἐκ τῆς προθ. ἀπὸ καὶ ἀγνώστου β' συνθ.», ὁ κ. Σκ. νομίζει β' συνθ. τὸ
τουρκ. *γιαϊμακ* > *διαμακῶνω· δὲν χρειάζεται οὔτε αὐτὸ τὸ τούρκικο·
ἢ λ. εἶναι σύνθετη ἀπὸ τὴν ἀπὸ καὶ τὸ ἀμάρτυρο ρ. *σαμακῶω*, κί' αὐτὸ ἀπὸ
τὸ οὖσ. *σάμαξ*, ποῦ σημαίνει ἕνα φυτὸ=τοξικὸς κάλαμος (πρβ. Liddell-
Scott - Jones, Greek - Engl. Lex.⁹ στὴ λ. καὶ ροδ. τοπων. ὁ *Σαμακούν-
τας*), καθὼς καὶ ἕνα πρόχειρο στρώμα. Ἡ σημασία αὐτὴ βρῖσκεται κεντὰ
στὴ σημασία τοῦ «τεντώνομαι ἐξ ὑπνηλίας ἢ ἀδιαθεσίας». Τὸ πελοπονν.
ἀταίγγανο, τό, γιὰ τὸ ὅποιο δικαιολογημένα ὁ συγγρ. ἀπορεῖ ποῦ τὸ
Ἰστ. Λεξ. τὸ σχετίζει μὲ τὸ ἀθίγγανος (ὁ ἴδιος τὸ παράγει ἀπὸ τὸ ἀλβ.
τσίκενα=κομματάκια κομμένου ξύλου κλπ.), νομίζω πὼς πρέπει νὰ συ-
ναφθῆ μὲ τὰ: *τσάκανον*, τό, *τσάκνα*, τά, ποῦ ὁ Στ. Καρατζᾶς στὴ μελέτη
του γιὰ τὰ *zákanon - zákani* τῆς Κόττω Ἰταλίας (Ἑλληνικά 15 [1957]
34-35) τὰ ἀνάγει σὲ ἀμάρτυρο δωρ. τύπο *σάκανον. Νομίζω ὅτι ὑπάρ-
χει σημασιολογικὴ δυσκολία στὴ σύναψη αὐτῆ τοῦ κ. Καρατζᾶ καὶ ἴσως
πρέπει νὰ περιμεινόμε ἀκόμα· διστάζω πάλι νὰ δεχθῶ καὶ τὴν ἀλβ. παρα-
γωγὴ τοῦ κ. Σκ., ἐπειδὴ ἢ λ. *τσάκνο* εἶναι πανελλήνια. Τὸ *ἀταίμι* (Ἄγρην.)
«ἀγνώστου ἐτύμου· ἐπὶ δεμάτων καπνοῦ ἀκόπου, αἱ ἀνωτέρας ποιότητος
δεσμίδες, αἱ τοποθετούμεναι μεταξὺ τοῦ ἐτέρου ἄκρου καὶ τοῦ μέσου...»
(Ἰστ. Λεξ. 3, 281) ὁ κ. Σκ. τὸ παράγει ἀπὸ τὸ τουρκ. *ἀιζμά*=ἄνοιγμα·
πιδ πιθανῆ μοῦ φαίνεται ἡ συσχέτιση μὲ τὸ ἰταλ. *cima*=ἡ κορυφή, μὲ τὴ
συνεκδοχικὴ σημασία τοῦ ἀνωτέρου καὶ καλύτερου πράγματος, τῆς μό-
σιρας. Τὸ οὖσ. *βαρδαβέλλα*, ποῦ τὸ Ἰστ. Λεξ. (3, 443) τὸ χαρακτηρί-
ζει «πιθανῶς ἢ λ. ἰταλική», ὁ κ. Σκ. τὸ παράγει ἀπὸ τὸ ρηματ. θέμα
porta+vela (=ἰστίν) «ἢ μεταβολὴ τοῦ α' συνθ. *porta*>*varda* ἐγένετο
ἐν τῇ ἐνετικῇ διαλέκτῳ». Νομίζουμε πὼς εἶναι κατ' ἀρχὴν ἐπικίνδυνο
καὶ μεθοδολογικὰ ἔχι σωστὸ μὲ φωνητικὸς νόμους μιᾶς ξένης γλώσ-
σας ἢ ξένης διαλέκτου, ἀν δὲν τοὺς ξέρουμε καλά, νὰ δικαιολογοῦμε
μιὰ φωνητικὴ μεταβολή, ποῦ εἶναι δύσκολη στὴ γλώσσα μας ἢ μᾶς φαί-
νεται πὼς εἶναι δύσκολη. Ὁ κ. Σκ. θὰ συμφωνήσῃ μαζί μας ὅτι τὸ
βαρδαβέλλ(α) παράγεται ἀπὸ τὸ *guarda vela* (αὐτὸ ποῦ προστατεύει τὸ
πανί)· τὸ *guarda*>*βάρδα* εἶναι γνωστὸ στὴ γλώσσα μας ὡς προστακτικὸ
ἐπιφώνημα (πληθ. *βαρδᾶσιε*, πρβ. καὶ *guardiano*>*βαρδιάνος*, *guardia*>
βάρδια κλπ.).

Καὶ ἀπὸ τὸ καινούργιο βιβλίον τοῦ κ. Σκ. «Ἰγνηλατώντας τίς λέ-
ξεις», τὸ ὅποιο, ὅπως σημειώνει ὁ συγγραφέας, δὲν περιορίζεται μόνο

¹ Βλ. A. G. Tsopanakis, La phonétique des parlers de Rhodes, 1940, σ.100.

στή συζήτηση τύπων του 'Ιστορικού Λεξικού, αλλά επεκτείνεται και σε άλλες λέξεις της νεοελλ. κοινής, σημειώνουμε αρκετές εϋστοχες παραγωγές :

Σωστή φαίνεται η παραγωγή του κυπρ. *ἀθθάριν* από το *ιονθάριον*, του *ἀλογο-βασιδα* από το *ἀλογομαζίδα* (=μᾶζα), πιθανό το *ἀρτσιδι* από το *λουτσιδι*, σωστό το *ἀχάβαδος* από το *ἀ-στρ. + μσαιων. οδο. χάβος*=καπίστρι, ή *βιρβίρα* (=φλογέρα) από το *ἀλβ. kallm vēra vēra*, το *δικούλι* (=λυχνιστήρι) από το *furca-φουρακούλι*, τὰ *ζαχάρια* από τον πληθ. του *δ ζάχαρης* (και το *ζάχαρις*)—τὰ *ζαχάρια -ετα*, το *καρακάξα* από το ρωμουν. (=βλάχικο;) *caragaisa*=κίσσα, το *κατσάδα* από το *ιταλ. caccia* (σωστότερα από το *ιταλικό scacciata*=διώξιμο), το *καφάλι* (=ξυλάριον επίμηκες, προσδεδεμένον εις το στόμα του έριφιού, ίνα μη τοῦτο θηλάζῃ) από το *ιταλ. cavezza*=χαλινάρι, το *κουλλουβάχατα* *έπικρ.* από το *ἀραβ. kullu wahat*=δλα *ένα*, φῶρδην *μίγδην*, το *κουραδάς* από το *τουρκ. kurada*, το *κουκούλι* πιθανό από το *λατ. cuculio* (=σκουλήκι), το *κουκουνάρι* από το *κῶνος - κωνάριον - κοκκωνάριον* (βλ. τὰ *δικά μου Στραβωνικά*, στὰ 'Ελληνικά 13[1954]20), το *κουτσαβάκης* από το *ολαβ. kučavaak*. Το *έθν. Λαζός* το *δειχνει* μαρτυρημένο από την *ἀρχαία* *έποχή*, τὴ *μάσα* τὴν *έχω ἤδη παραγάγει* (Τὸ *Σιατιστινὸ Ἰδιώμα*, *Μακεδονικά* 2 [1950] 269, σημ.1) από τὴ *mensa*, τὸ *μουνεύω* από τὸ *μουνάς - μουνγας* (=ταῦρος), τὸ *μπρίζω* (=κουτουλιῶ) από το *ἀλβ. bri*=κέρατο, τὸ *μσαιων. παραρσύω* από το *μπαρμπερσύω*. Πιθανό είναι τὸ *πετσουλός* (=φακιδιάρης) από το *πιτύλος* (*-λός;), ἡ *πρόγκα* από το *ολαβ. bruka*, τὸ *ρουκουλάω* (=κυλιέμαι) από το *ἀλβ. vrukiuloj*, τὸ *σακφαλώνω* από το *ιταλ. οδο. scaffale*=σκαλωσιά, τὸ *τουλούμπα - τρούμπα* από το *τολύπη*=νεροκολοκύθα¹. Πιθανά είναι τὰ *τοαλαβουτῶ - τοαλαπατῶ* από το *ἀτοαλοβουτῶ - πατῶ*. Βέβαιο τὸ *τοαμούσικο* από το *τουρκ. išamus*, τὸ *ισάπ - τσάπ* από το *ἀλβ. çjar*, ἡ *φάκα* από το *ἀραβοτουρκ. fak*=παγιδα (δὲν βρήκα τὴ λ. στὰ *τουρκικά λεξικά*), τὸ *χαρχαντέρα* από το *τουρκ. halk* (=λαϊμός+έντρο. Τὸ *λειροπρόσωπος* τὸ παράγει από το *λειρός* ('Ἠσύχ.=ισχνός, ὠχρός)+*πρόσωπον*.

Παραλείπουμε κι' ἐδῶ πολλά, στὰ ὅποια οἱ προτάσεις του συγγρ. δὲν μᾶς βρίσκουν σύμφωνους, ὅπως ἄλλωστε είναι φυσικό σὲ τέτοια ζητήματα, γιὰ νὰ προσθέσουμε ὅ,τι νομίζουμε χρήσιμο, γιὰ νὰ βελτιώσουμε μερικές παραγωγές πού προτείνει, ἢ νὰ προτείνουμε νέες: 'Ἡ *ἀδραισιδα* *Κύπρ.* μπορεί νὰ προέλθῃ από το *θριδακίς -ίδα* >*θριακίδα>*ἀθρακίδα> *ἀδρακίδα*, με *τσιτακισμό* του *-κι-* και *προφορά* θρ>δρ, γνωστὰ στὴν *κυπριακή διάλεκτο*, *ἀδροβεργίδα* από το *ἀγροβεργίδα* (βέργα γιὰ τὴν ἄγρα τῶν πουλιῶν), *ἀλιφαρμάκης* πιθανότερο από το *ἀντιφαρμάκης* (ἀντι- ἐπιτατικό), *ἀνεμορούφουλας* από το *ἀνεμοστρόβιλος* (>)*ἀνεμοστρόφουλας>*ἀνεμοστρούφουλας) με *παρετυμολογία* πρὸς τὸ

¹ Ο κ. David Phillips, Λονδίνο, πού ασχολεῖται ἀπὸ χρόνια με τὰ νεοελληνικά, σὲ γράμμα του μοῦ εἶχε ὑποδείξει πὺς τὸ ροδ. *ἀγκλούπα*, πού ἐγὼ τὸ παρήγα ἀπὸ τὸ ἀρχ. *ἀνίλιον* (Phonétique des parlers de Rhodes, σ. 125 και *Διαλεκτικά Ρόδου, Δωδεκανησιακόν Ἀρχαίον* 2 [1956 - 57] 83) πρέπει νὰ ἀναχθῇ σὲ ἀρχαίο *τολύπη*. Ἀναγνώρισα ἀμέσως ὅτι ἡ πρότασή του ἦταν σωστή και *πρόχωρησα* κι' ἐγὼ στὴ συσχέτισή της με τὸ *τουλούμπα - τρούμπα*.

ρουφῶ, τὸ κουκούτσι ἀπὸ τὸ κόκκος μὲ τὴ βυζαντ. ὑποκοριστικὴ κατάληξη -ουτιον, τὸ κοῦδρος (=κοντός) ἀπὸ τὸ κούντουρος (κόντουρος).

Στὴ λ. κοροφέξαλα πιστεύω πὼς β' συνθετικὸ εἶναι τὸ ἀρχ. οὖσ. φέφαλος, -ον (=σπίθα ἀπὸ τὰ ξερὰ φρύγανα· πολλές φορές πετάγονται ὄλες μαζί μὲ ἓνα χαρκτηριστικὸ θόρυβο, ἀπειλητικὸ, σήηουν ὄμως, πρὶν φτάσουν κάπου), τὸ α' συνθ. ἴσως εἶναι τὸ ρ. καρῶν (ἀπὸ αὐτὸ ἴσως καὶ τὸ κορώνω). *Ἄδικα ξαναπιάνει τὴν ἐτυμολογία τοῦ γλακῶ ὁ κ. Σκουβαράς. Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι εἶναι τὸ ἀρχαῖο λακῶ ἢ ἐκλακῶ· ἔχω κι' ἐγὼ ἀσχοληθῆ μὲ τὴν παραγωγή τοῦ ρ. (Γλῶτται σ. 64-65), προσθέτοντας κι' ἓνα ἀναμφισβήτητο παράλληλο ἀπὸ τὰ ιδιώματα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας, μὲ τὴν ἴδια μετάπτωση σημασίας ἀπὸ τὴ φωνή καὶ τὸν ἦχο στὴν κίνηση, κι' αὐτὸ εἶναι τὸ λαλῶ-ἐπι-λαλέω>πιαλῶ-πιαῶ—μεταρρημ. ἢ πιάλα' στὴν ἀρχὴ θὰ ἐσήμαινε παροτρύνω τὸ ζῶο μὲ τ' ἐς φωνές μου ὄντας ἐφιππος, κι' ὕστερα τρέχω. Μὲ τὸ μαργώνω ἐπίσης ἔχω ἀσχοληθῆ (Γλῶτται, σ. 65-66) καὶ νομίζω προτιμότερη ἀκόμα τὴν παλιὰ παραγωγή ἀπὸ τὸ μάργος.

Τὸ παρακεντές εἶναι τουρκικὸ (πληροφορία ἀπὸ τὸν συνάδελφο κ. Στ. Κυριακίδη) καὶ δὲν μπορεῖ φωνητικὰ νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὸ *παρακενῆτος. Τὰ προβοδῶ-ίζω μποροῦν βέβαια φωνητικὰ νὰ προέλθουν καὶ κατ' εὐθειαν ἀπὸ τὸ πρόοδος (τὸ *προοδίζω ἀσφαλῶς, τὸ *προοδῶ δύσκολα, πρβ. προοδεύω), ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ἀγνοήσουμε τὰ παράλληλα κατευοδῶνω, κατευόδιο, πού ἢ μᾶς ἐξουσιοδοτοῦν νὰ υποθέσουμε τοὺς τύπους *προευοδῶ -ίζω ἢ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ βεβαιώσουμε μιὰ ἀναλογικὴ ἐπίδραση.

Πιστεύω πὼς ἦρθε ἡ ὥρα νὰ λυθῇ καὶ τὸ μυστήριον τοῦ ισακῶνω, πού μολονότι εἶναι κοινότατο, ὄμως ἡ παραγωγή του εἶναι ἀκόμα ἀγνωστὴ (πρβ. καὶ τὰ κοινὰ μπερδεύω, βασιλεύει ὁ ἥλιος κλπ., πού δὲν ἔχουν ἀκόμα διαφωτισθῆ). Ὁ κ. Στ. Καρατζᾶς στὴ μελέτη του γιὰ τὸ ζάκανο, πού ἀναφέραμε, σημειώνει (σ. 32) ὅτι «στὴν κοινὴ καὶ στὰ νέα ἑλληνικὰ ἡ χρῆσις τοῦ παράγωγου (ἀπὸ τὸ σηκός—δωρ. σακός) ρήματος σηκόω-ώνω μὲ τὴ σημασία πρῶτα 'ζυγίζω' κι' ὕστερα 'ἐγείρω' πῆρε τέτοια ἔκτασις, ὥστε σήμερα ἡ λέξις χρησιμοποιεῖται καὶ στίς κατωῖταλικές καὶ στίς ὑπόλοιπες νεοελληνικές διαλέκτους καὶ στὴ σημερινὴ κοινὴ μὲ τὸν ἰωνικὸ-ἀττικὸ τῆς τύπο» καὶ παρακάτω: «σακάζω μεταβ. καὶ ἀμετάβ.—ἀπογαλακτίζω τὰ ἀρνιά καὶ τὰ ἐρίφια». Τὸ δωρικὸ σακάζω δηλαδὴ πέρασε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν σημασίαν του «κλείω μέσα στὸν σηκό-σακὸ τὰ ἀρνιά-ἐρίφια, γιὰ νὰ μὴ μποροῦν νὰ βυζαίνουν

¹ Βλ. Α. Γ. Τσοπανάκη, Κοινὴ-Ροδιακὰ ιδιώματα, σ. 46 σημ. 1.

τις μητέρες τους», στη σημασία του «ἀπογαλακτίζω». Φαίνεται όμως ότι παράλληλα πρὸς τὸ σακάω καὶ σηκόω ὑπῆρχε καὶ ὁ δωρικός τύπος τοῦ τελευταίου: σακόω (ἴσως μάλιστα καὶ ἐν-σακόω) μετὰ τὴν σημασία βάζω μέσα στὸν σακό, ἐπομένως κλείνω μέσα στὸν σακό τὸ ἀρνὶ ἢ τὰ ἀρνιά, γιὰ νὰ τὰ πιάσω, ὕστερα σακόω (ἀπὸ συνεκφορά τοὺς σακόω, τὸν σακόω ἢ ἀπὸ ἀφομοίωση τοῦ -ν τῆς ἐν-, ἂν ξεκινήσουμε ἀπὸ τὸ σύνθετο —χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν δικαιολόγηση τῆς τροπῆς τοῦ σσ->το, γιὰτὶ αὐτὴ εἶναι καὶ σήμερα ἀρκετὰ διαδομένη καὶ πρέπει νὰ ἀποτελῇ ὑπόλειμμα τῆς ἀρχαίας κύμανσης σσ-τι, ποὺ θὰ προφερόταν μετὰ κάποιο, διαφορετικὸ κατὰ περιοχὲς τοιτακισμὸ). Ἐπίσης οἱ τύποι μετὰ -κκ- εἶναι διαδομένοι καὶ δικαιολογημένοι (βλ. Καρατζᾶ, ἐ.ἀ.). Τὸ ρῆμα σακόω δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἀμάρτυρο, χάρη στὸ παράλληλο σηκόω, οὔτε μπορεῖ ν' ἀμφισβητηθῇ ἡ σημασιολογικὴ του πορεία, χάρη στὴ γλῶσσα τοῦ Ἑσυχίου: «ἀποσηκόωσας: ὡς ἐν σηκῷ κατακλείσας», ποὺ μᾶς δείχνει ὅτι στὴν ἀρχὴ τὸ σηκόω ἢ ἀποσηκόω εἶχε καὶ τὴν σημασίαν τοῦ «κλείω στὸν σηκό», ἀπ' ὅπου ξεκίνησε τὸ ἰσακῶνω, γιὰ νὰ περιορισθῇ ὕστερα μόνο στὴν σημασίαν τοῦ «ἐγείρω».

Ἀπὸ ὅσα εἶπαμε γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι οἱ μελέτες τοῦ κ. Σκουδαρά ἀποτελοῦν συνολικὰ μιὰ καλὴ συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῶν λέξεων καὶ τῆς γλώσσας μας καὶ ἀνοίγουν πολλὰ προβλήματα. Τοῦ ἀξίζει κάθε ἔπαινος, γιὰτὶ ἐνῶ δουλεύει μετὰ περιορισμένα μέσα, προσφέρει ἐργασία πολὺ καλὴ. Μετὰ μιὰ μεγαλύτερη πειθαρχία στὴν ἀυστηρὴ μέθεδο καὶ μετὰ συστηματικὴν προσοχὴν στοὺς φωνητικὸς νόμους θὰ μᾶς δώσῃ καλύτερα πρᾶγματα. Νομίζω πὼς τὸ Ἄρχεῖο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ πρέπει μετὰ κάποιο τρόπο νὰ τὸν χρησιμοποιήσῃ.

Α. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον. Σύγγραμμα περιοδικὸν ἐκδιδόμενον ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Δωδεκανησιακῆς Ἱστορικῆς καὶ Λαογραφικῆς Ἐταιρείας. Τόμος Α'. Ἐν Ἀθήναις 1955. Σελ. 232.— Τόμος Β'. Ἐν Ἀθήναις 1956-7. Σελ. 329.

Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν Δωδεκανήσων καὶ ἡ ἔνωσή τους μετὰ τὴν μητέρα Ἑλλάδα ἔγινε ἀφορμὴ γιὰ μιὰ νέα ὄθηση στὴν ἀνάπτυξή τους πρὸς ὄλους τοὺς τομείς καθὼς καὶ στὰ γράμματα. Ἐναεκδόθησαν ἐφημερίδες, ποὺ εἶχαν διακοπὴ λόγῳ τῆς κατοχῆς, ἔκαμαν τὴν ἐμφάνισή τους στὴ Ρόδο καὶ στὴν Ἀθήνα διάφορα μᾶλλον βραχύδια περιοδικὰ (Τέχνη, Ρόδος 1946-47. Ἐλεύθερα Δωδεκάνησα, Ἀθήνα 1945-46. Δωδεκανη-

σιακή 'Επιθεώρησις, 'Αθήναι 1946-47) και τώρα τελευταία, ύστερα από μακρά προπαρασκευή, κυκλοφόρησαν ο πρώτος και ο δεύτερος τόμος του Δωδεκανησιακού 'Αρχείου, που αποτελεί, όσο ξέρω, τη σημαντικότερη έκδήλωση της Δωδεκανησιακής 'Ιστορικής και Λαογραφικής 'Εταιρείας. Τώρα τυπώνεται και ο τρίτος. 'Οφείλουμε να χαιρετίσουμε άνω πόκριτα την εμφάνιση ενός επιστημονικού περιοδικού, που καλύπτει ένα γεωγραφικό κενό κι' έρχεται να συμπληρώσει τις πολλές και πολύτιμες παράλληλες εκδόσεις με τοπικό περιεχόμενο, που άπ' αυτές μερικές είναι αξιόλογες ('Ηπειρωτικά Χρονικά, Χιακά Χρονικά, 'Αρχείον Πόντου, Ποντιακή 'Εστία, Κρητικά Χρονικά, Μακεδονικά, Πελοποννησιακά κλπ.).

'Ο Α' τόμος αποτελείται από 232 σελίδες και είναι άφιρωμένος στη μνήμη ενός αξιόλογου Δωδεκανησιού φιλόλογου, του Μιχαήλ Μιχαηλίδη Νουάρου, που υπήρξε από τους πρωτεργάτες για την ίδρυση της 'Εταιρείας, και στη μνήμη εκείνων που αγωνίσθηκαν για την δωδεκανησιακή έλευθερία. Τό περιεχόμενό του είναι ποικίλο, ιστορικό, γλωσσικό και λαογραφικό, με μερικές βιβλιοκρισίες μελετών δωδεκανησιακού ενδιαφέροντος.

Τό σημείωμα αυτό δέν έχει σκοπό να κρίνει ξεχωριστά κάθε μελέτη, πρέπει όμως να μνημονευθούν ιδιαίτερα τά Πατριακά τοπωνύμια του κ. Παν. Κρητικού, ο οποίος με πολλή αγάπη και προσοχή μάζεψε, κατάταξε και μελέτησε τά τοπωνύμια της ιδιαίτερης πατρίδας του, καθώς και ή μελέτη του Μητροπολίτη Κω 'Εμμ. Καρπαθίου, για τή μονή του Σωτήρος Χριστού. Και στίς δυο περιπτώσεις ή προσφορά του ύλικού στηρίζεται σέ πλούσια επιστημονική ένημέρωση. 'Ενδιαφέρουσες είναι επίσης ή μελέτη του κ. Α. Καραναστάση για τήν επίβλωση της μνήμης του 'Ιπποκράτη στην Κω και του κ. Ε. Πρωτοφάλη ή συγκέντρωση έγγραφων σχετικών με τόν δεύτερο χρονικά (ύστερ' από τόν Ξάνθο) Πάτμιο αγωνιστή Θέμελη, που σκοτώθηκε στό Μεσολόγγι, ύστερ' από λαμπρή δράση. Τό «'Αντί προλόγου» κάμνει μιá ανασκόπηση της πνευματικής δραστηριότητας των Δωδεκανησιών από τήν εποχή της Τουρκοκρατίας, είναι όμως έλλιπές, και γιατί ο συγγραφέας του (ο Μιχ. Νουάρος) παράλειψε από σεμνότητα τή σημαντικότετη συμβολή του στη μελέτη της καρπαθιακής κυρίως διαλέκτου και λαογραφίας και γιατί λόγω της άρρώστιας του τελευταία δέν μπορούσε να συγκεντρώσει όλα στοιχεία του χρειάζονταν για ένημέρωση. 'Έτσι και άνακριβώς τονίζεται ότι οί 'Ιταλοί έμπόδισαν τήν επιστημονική μελέτη και παραλείπονται πολλοί, που έργάσθηκαν σ' αυτή τήν περίοδο.

'Η έκδοση δέν είναι πολύ επιμελημένη. Τό χαρτί είναι πολύ άσχημο, τυπογραφικά λάθη πολλά, όπου ιδίως δέν έκαμαν τις διορθώ-

σεις· οι ίδιοι οι συγγραφείς, δὲν ὑπάρχει πίνακας λέξεων. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ προγραμματισθῆ καὶ ἡ σύνταξη καὶ δημοσίευση δωδεκανησιακῆς βιβλιογραφίας. Ὁ φίλος κ. Ν. Μαυρῆς, ἱατρός, λόγιος καὶ πολιτικός, ἐτοιμάζει ἀπὸ χρόνια καὶ στὰ ἐνδιάμεσα τῶν ἄλλων ἀσχολιῶν του καὶ μιὰ πλήρη βιβλιογραφία. Καλὰ θὰ ἦταν νὰ ἀρχίζε τὴ δημοσίευσή της στὸ Δωδεκανησιακὸ Ἄρχειο, γιὰ νὰ ἔχη τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπωφεληθῆ καὶ ἀπὸ τὶς εἰσηγήσεις, συμπληρώσεις κλπ., ποὺ θὰ τοῦ γίνονταν.

Ὁ δεῦτερος τόμος (1956-57) εἶναι πλουσιότερος. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 329 σελίδες καὶ περιλαμβάνει εἴκοσι ἐνδιαφέρουσες μεγάλες καὶ μικρὲς μελέτες. Ἡ γενικὴ του ἐμφάνιση εἶναι καλότερη καὶ οἱ μελέτες πλουσιότερες. Ὡστόσο τὸ χαρτὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀσχημο καὶ τὰ τυπογραφικὰ λάθη, ὅσα εἶναι σημειωμένα, ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι πολλά. Σημειώνουμε πάλι τὴ συνέχιση τῆς τοπωνυμικῆς μελέτης τῆς Πάτμου τοῦ κ. Π. Κρητικῶ, τὴ μελέτη τοῦ κ. Χ. Παπαχριστοδούλου γιὰ τὶς παραγωγικὲς καταλήξεις τῶν ροδιακῶν ἰδιωμάτων (τί θὰ πῆ «τὰ διαλεκτικὰ ἰδιώματα»); τὴ μελέτη τοῦ μητροπολίτη Κῶ γιὰ τὴ μονὴ τῶν Σπονδῶν (τὸ χωριὸ λέγεται σήμερα: ἰ' Ἀσπεντιοῦ, κι' αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ μᾶλλον πρὸς τύπο ἰδ' Ἀσπονδίου, *Ἀσπονδίου, Ἀσπενδίου. Ἄν ἔμωσ σκεφτοῦμε τὴν Ἀσπενδο καὶ τὸ ἐθνικὸ Ἀσπένδιος, νομίζω πὼς θὰ καταλήξουμε στ' Ἀσπεντιοῦ. Ἡ ἐπωνυμία «ἰῶν Σπονδῶν» φαίνεται μᾶλλον λόγια). Ἐνδιαφέρων ὁ τύπος στλάβοι («δοῦλοι καὶ στλάβοι τῆς κραταιᾶς καὶ ἀξίας βασιλείας σου» σ. 16) στὴν ἀχρονολόγητη «Δέησιν» τῶν κατοίκων τῆς Κῶ (πιθανῶς τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ., ὅπως ὑποθέτει ὁ ἐκδότης) Στὴ «συμφωνία τῶν ἱερέων τῆς Πάτμου» τοῦ Δ. Κρητικῶ, ἡ φωτοτυπία τῆς εἰκόνας ἀνάμεσα στίς σ. 44-45 δείχνει καθαρὰ στὴν ὀ. γραμμὴ τὶς λ. ἔριον κάλισιον ἄρον, ποὺ ὁ κ. Κρητικὸς (σ. 44) τὸ μεταγράφει «ἔργον κάλισιον ἄρον» (ἴσως: ἔργ. καλλ. ἄγιον;).

Α. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

Stephen A. Larrabee, Hellas Observed. The American Experience of Greece, 1775-1865. New York University Press, 1957. 8° pp. 357.

A short time ago one of our most distinguished living authors, William Faulkner, added his voice to those of many fellow-Americans who, after enjoying the privilege of spending a portion of their life on Greek soil, have felt the need to pay tribute to Greece and the Greek people. His brief speech, reminiscent of the memorable Nobel Prize utterance of 1950, employed a single

vivid image to express this sense of indebtedness. "When the sun of Pericles cast the shadow of civilized man around the earth [he said], that shadow curved until it touched America. So when someone like me comes to Greece he is walking the shadow back to the source of the light which cast the shadow. When the American comes to this country he has come back to the cradle of civilized man ... It will be my duty to return to my country and tell my people that the qualities in the Greek race—toughness, bravery, independence and pride—are too valuable to lose".

Mr. Faulkner thus became the most recent in a long line of wellknown Americans who have walked the shadow back to its Hellenic source of light and have found the experience worthy of report upon their return home. How long a line they are, reaching far back in time to the beginnings of our American nation, and how varied their reports, we can at last begin to realize; and the overall view of this combined American response to the Greek experience is indeed impressive. For thanks to the brilliant scholarship of Professor Stephen A. Larrabee, embodied in his recent book, *Hellas Observed*, there is now available a carefully documented record of the American experience of Greece from 1775 to 1865; and if Mr. Larrabee is granted the opportunity of bringing "the account up to the present or, perhaps, yesterday" in the second book he has projected, there will be an uninterrupted survey of possibly inestimable value to students of American cultural history. But whether supplemented or not, *Hellas Observed* may well stand on its own merits as a signal achievement, the fruit of over ten years of dedicated toil toward a worthy end.

Mr. Larrabee's book consists of ten chapters, which follow a simple chronological plan beginning with "The American Discovery of Greece" by such prominent figures as Thomas Jefferson and Nicholas Biddle in the latter decades of the eighteenth century, and ending with "The Burdened Travelers of the 1850's", among whom the most significant was Herman Melville. But since his purpose is not merely to record the successive impressions of several generations of American sojourners in Greece, but rather to dramatize their activities and reactions as cultural history affecting both the United States and modern Greece, Mr. Larrabee allows himself a certain latitude in organizing the material of his intervening chapters, instead of adhering to a strict decade-by-decade account. Thus, while his second chapter, "Pilgrims

Classical and Christian, on the Holy Soil of Greece", deals largely with the enthusiastic response of such travelers before 1820 as Edward Everett, a life-long Philhellene, the next five chapters center about varied American activities in or on behalf of Greece during the ensuing decade, the period of crucial struggle for independence; while only the last three chapters take up again the thread of traveler's impressions during the 1830's to the 1860's. *Hellas Observed* is therefore no mere digest of nineteenth-century travel lore, but a solid historical account of America's involvement in the destiny and affairs of modern Greece. It closes with the period of the Civil War, not only because that event marks a dividing line in American history, but also because thereafter a new era also began in Greek history, as well as in the relations between the two nations. Besides nearly three hundred pages of text, the book also contains about fifty more of notes and bibliography, conveniently segregated for scholarly use, and a number of excellent illustrations. Its typography and format are both clear and attractive.

As might be supposed, *Hellas Observed* is intended to appeal to both scholars and laymen, and for the most part it does fulfill this dual aim admirably. Students of American history and civilization, whatever their fields of special interest, are certain to find in it a fund of stimulating information, comprehensive in scope and yet compactly organized and lucidly set forth. For in addition to numerous accounts of typical sightseers' reactions, there are items of such varied historical interest as American eyewitness reports of the massacres at Chios and Thessaloniki; the activities of detachments of the American fleet in Grecian waters during the Revolution; the campaigns for Greek relief sponsored by many American colleges and other organizations; the debates in Congress regarding aid to Greece in 1824 and the organizing and dispatching of eight shiploads of relief supplies in 1827-8; the military aid volunteered by individuals like George Jarvis and Jonathan Miller, whose reports from Greece were widely reprinted in newspapers throughout the United States; the self-sacrificing medical services contributed by such men as Samuel G. Howe and John D. Russ; the missionary and educational work of churchmen like Jonas King, Josiah Brewer, and John Henry Hill, whose school in Athens became the prototype of American educational aid to Greece; and the work of Gregory Perdicaris,

native of Verroia and friend of Poe, whose lectures and articles on Greece created widespread interest in America before he was appointed as America's first consul in Athens. These are but a few of many such examples which dramatically support Mr. Larrabee's belief that seldom have the American people "ever been more deeply engaged *emotionally* and, perhaps, better informed about the course of events in the more distant parts of Europe than during the Greek Revolution of 1821 - 1828".

Since the information that produced this deep-seated American interest in Greece came largely from the published reports of dozens of journalists, writers, and travelers, perhaps the major value of *Hellas Observed* may rest in its bringing together and focusing attention upon the large body of American writing, much of it forgotten long ago, which was inspired by the rebirth of modern Greece. To students of American literature it is of course significant to learn that young Edward Everett, who had heard eulogies of Greece from Byron's lips as early as 1815, spent four years more familiarizing himself with every phase of Greek life before returning to Harvard College in 1820, thereafter to instill his own ardent philhellenism into generations of younger men, including Emerson and Thoreau. It is significant also to know that William Cullen Bryant, who had written numerous poems on Grecian themes in the 1820's, visited Greece himself in the 1850's and added to the swelling fund of American travel writing about it in a book entitled *Letters from the East*; as well as to discover that Herman Melville, as a result of his famous tour of the Levant in 1856-7, not only visited Syra, Chios, Athens, and Thessaloniki (where he gathered up several pieces of mosaic glass fallen from a Byzantine church ceiling), but also produced an extensive notebook filled with impressions and several poems, one of which contained a more sympathetic estimate of Byzantine religious art than any American or English poet had ever made before. And yet, interesting as these discoveries are, they can be made in standard biographical accounts of such well-known writers and are therefore of less value to the literary scholar than the scores of unknown writings which Mr. Larrabee has dredged up from oblivion. Here, in the nearly two hundred primary and secondary source references of his bibliography, may be seen the really impressive contribution to American literary scholarship made by *Hellas Observed*.

Though the general reader may be less impressed than the specialist by this wealth of scholarship, he will nevertheless find much else in the book to interest and amuse him. For the author's careful selection and blending of detail, his calm, detached attitude toward his material, and his clear style produce a smoothly flowing narrative which balances nicely, one against another, many contradictory impressions, reactions, and performances. Among the throng of pre-Civil War American visitors to Greece brought to life in these pages, one meets both Philhellenes and Mishellenes, the sentimental and the sardonic, the self-sacrificing and the self-seeking, the simple and the pretentious, the wise and the foolish. The genuinely heroic efforts of men like Howe, Miller, and Jarvis, for example, are offset by the ludicrous behavior of pompous young Lieutenant William T. Washington and Estwick Evans, the New Hampshire politician, both of them bent on exploiting, not helping the cause of Greek independence; while over against the enthusiastic reports of N. P. Willis (who found the poet Solomos "an excessively handsome man... with features of the clearest Greek chiselling, as faultless as a statue"), Bayard Taylor and William Morris Hunt, there are the occasionally waspish and incisive reactions of J. E. DeKay, H. A. V. Post, and J. O. Noyes. Mr. Larrabee's careful adherence to the classic principle of "nothing too much", however, allows none of these individuals to hold the stage too long or to weary the reader with his particular idiosyncrasy. Indeed, if there is any fault to be found with his otherwise admirably varied presentation, it is that some of them are not allowed to hold it long enough, especially in the concluding chapters, where a swift succession of briefly noted figures creates a slightly confusing kaleidoscopic effect. Perhaps inevitable in a work of such broad scope, this weakness, however, is more than offset by the brilliantly high-lighted accounts of the more significant American visitors like Melville, Willis, Howe, and Jonas King.

For scholars and general readers alike, therefore, the net result of *Hellas Observed* is both instructive and entertaining. Perhaps the most durable, if not the most important, value of the book for both groups will be seen in its demonstration of the astonishingly long and close involvement of modern Greece in the lives of so many Americans. The countless ramifications of that involvement—its impact upon the mind of America—offer convinc-

ing proof of the reality underlying Faulkner's reference to the curving shadow of Greek civilization which touched America and brought into being a firm tradition of mutual respect and admiration between the peoples of the two nations.

EUGENE CURRENT-GARCIA

Γ. Ξενόπουλος, *M. Μητσάκης, Γ. Καμπύσης. 'Επιμέλεια "Αλκη Θρύλος. 'Αθήναι, 1955. 8ο Μ. Σελ. λθ', 328. [Βασική Βιβλιοθήκη «'Αετοσ» άρ. 27].*

Στόν τόμο αυτόν τής «Βασικής Βιβλιοθήκης» ὁ "Αλκης Θρύλος ἀνθολογεί τρεῖς διαφορετικούς κι' ἀνόμοιους ἀνάμεσά τους συγγραφεῖς καί γράφει τρεῖς εἰσαγωγικές μελέτες γιά τὸ ἔργο τους καί τήν προσωπικότητά τους. Τὸ ὅτι εἶναι ἀνόμοιοι τὸ σημειώνει καί ὁ ἴδιος στήν εἰσαγωγή του (σελ. θ'), ὥστόσο παρακάτω βρίσκει πὼς ἔχουν δυὸ κοινὰ γενικά γνῶρισματα : α) πὼς δὲν ἀνήκουν σὲ σχολές καί β) πὼς καί οἱ τρεῖς δὲν ὀλοκληρώθηκαν. Σχετικὰ μὲ τὸ πρῶτο γνῶρισμα ὁ "Αλκης Θρύλος λέει : «Φυσικά διαχωρίσθηκαν κατηγορηματικά ἀπὸ τὴ σχολή πού εἶχαν διαμορφώσει οἱ συγγραφεῖς τῆς προηγούμενης ἀπ' αὐτοὺς γενιάς, ἀπὸ τὴ σχολή τῶν ρομαντικῶν καί τῶν καθαρεισιστῶν, ἀλλὰ καί δὲν ἐντάχθηκαν οὔτε καί στίς σχολές ὅπου συμπεριλαμβάνονται περίπου ὅλοι οἱ λογοτέχνες τῆς δικῆς τους γενιάς, στίς σχολές τῶν ψυχαριστῶν, τῶν ἠθογράφων, ἢ τῶν κοινωνιολόγων καί τῶν συμβολιστῶν. Εἶναι κάτι σὰν ἐλεύθεροι σκοπευτές. Τοῦτο φανερώνει πόσο ἔντονη εἶναι ἡ προσωπικότητά τους» (σελ. θ'). Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπόλυτα σωστή. Γιατί ὁ Γιάννης Καμπύσης καί ψυχαριστῆς ἦταν καί συμβολιστῆς καί μπορεῖ νὰ ὑπαχθῆ στήν ὁμάδα πού ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸ γερμανικὸ πνεῦμα καί ἀπὸ τὴν παραγωγή τῶν σκανδιναυικῶν χωρῶν (Κωνσταντῖνος Χατζόπουλος, Δημήτριος Χατζόπουλος κ.ἄ.)· ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν συγγραφέων πού καλλιεργήσαν τὸν κλασσικὸ τύπο τοῦ ρεαλιστικοῦ μυθιστορήματος, ὅπως αὐτὸ διαμορφώθηκε κυρίως στὴ Γαλλία (Balzac, Zola, Daudet)· καί ὁ Μιχαὴλ Μητσάκης ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς προδρόμους τοῦ νεοελληνικοῦ νατουραλισμοῦ. Ἡ παρακάτω παρατήρηση, πού ἀναφέρεται στὸ δεύτερο κοινὸ γνῶρισμα τῶν συγγραφέων αὐτῶν, ἀνταποκρίνεται περισσότερο στὰ πράγματα : «Ὅταν τοὺς διαβάζουμε, εὐκολα διακρίνομε ὅτι εἶχαν δυνατότητες πού δὲν ἀξιοποιήθηκαν, ὅτι δὲν διαμόρφωσαν, ὅτι δὲν προβάλανε ὅλα ὅσα ἔφερναν μέσα τους. Ὁ Μητσάκης, ὁ Καμπύσης δὲν ἀρτιώθηκαν γιατί τοὺς εἶχε σημαδέψη ἢ ἀρρώστεια. Ὁ Ξενόπουλος γιατί θέλησε, κι' ἀγωνίσθηκε φιλότιμα, μέσα σὲ ὄρους δυσμενέστατους,

νά είναι ο πρώτος στην 'Ελλάδα επαγγελματίας λογοτέχνης» (σελ. ι').
 "Ωστόσο αν οι δυο πρώτοι άφησαν ένα περίπου άσήμαντο για την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας έργο, ο Ξενόπουλος θεμελίωσε το νεοελληνικό άστικό μυθιστόρημα και το νεοελληνικό κοινωνικό θέατρο κι' έδωσε ένα τεράστιο σε ποσότητα έργο—και τουτό ανεξάρτητα από τις άπόλυτα έπιτυχημένες συνεισφορές του στα δυο «είδη», που είναι λίγες, αλλά που θα μείνουν. "Ωστε αποτελεί τουλάχιστο άδικία να έξεταξεται το έργο του σε 8¹/₂ μόνο σελίδες της εισαγωγής (σελ. ια'-ιθ'), ενώ το έργο του Μητσάκη (σελ. κ'-κθ') και του Καμπύση (σελ. λ'-λθ') αναλύονται σε 9¹/₂ σελίδες.

Στην εισαγωγική του μελέτη για τον Γρηγόριο Ξενόπουλο ο "Αλκης Θρύλος έπιμένει κυρίως στις παραχωρήσεις του συγγραφέα του «Κόκκινου βράχου» στο κοινό, που προκalloύν και τις δικές του έπιφυλάξεις. «Δέν κατέφυγε ούτε καν στη δημοσιογραφία», σημειώνει. «Κι' ο,τι δημοσίευσε στις έφημερίδες, προπάντων μυθιστορήματα, ήταν πάντα κείμενο λογοτεχνικό, έστω κι' αν ή ποιότητά του δέν ήταν πάντα άριστη. Τούτη ή άπόλυτη έξάρτησή του από την πένα του άπαιτούσε άπ' αυτόν και τεράστια έξαντλητική εργατικότητα κι' αναπόφευχτες παραχωρήσεις στο κοινό» (σελ. ιβ'). και πιο κάτω: «Οι παραχωρήσεις τον παρασύρανε να καταλήξει στο επίπεδο της έπιφυλλιδογραφίας. "Αντι να αναπτύξει τα έμφυτά του χαρίσματα τα έξευτέλισε... Κι' όσο προχωρούν τα χρόνια και ο Ξενόπουλος σταθεροποιείται περισσότερο στην έπιφυλλίδα, το ύφος γίνεται ολοένα πιο κοινότοπο, πιο πλαδαρό» (σελ. ιδ'). "Από τις διατυπώσεις αυτές, αλλά και από το σύνολο της μελέτης του ο "Αλκης Θρύλος φαίνεται υπερβολικά και άδικαιολόγητα αυστηρός με τον Ξενόπουλο. "Επιμένει στα αδύνατα σημεία του, ενώ μιλάει πολύ συνοπτικά για τα χαρίσματά του' αναγνωρίζει βέβαια την άνώτερη ποιότητα των ζακυνθινών πεζογραφημάτων του, την παραστατικότητα και τη ζωντάνια του στην περιγραφή του έρωτα και στη διαγραφή των νέων κοριτσιών, ωστόσο ο αναγνώστης, που δέν ξέρε: καλά το έργο του Ξενόπουλου, διαβάζοντας τη μελέτη του "Αλκη Θρύλου άποκομίζει την έντύπωση πως έχει να κάνει μ' έναν μετριότατο συγγραφέα. Προσωπικά έχω τη γνώμη πως ένας συγγραφέας κρίνεται και τοποθετείται μέσα στην ιστορία της λογοτεχνίας του τόπου του από τις καλές του πλευρές και τις έπιτυχίες του και όχι από τις αδυναμίες του. "Όταν μάλιστα πρόκειται για τη νεοελληνική λογοτεχνία, την τόσο φτωχή σε σημαντικά και αξιόλογα έργα, όπου καθετι που αξίζει έστω και λίγο είναι άνάγκη να έξαίρεται και να υπογραμμίζεται, τα χαρίσματα ενός συγγραφέα πρέπει όπωσδήποτε να βρεθούν και να τονισθούν. "Εξάλλου από την κατάφαση και πέρα ξεκινάει ή αξία κριτική. "Επειτα, ο "Αλκης Θρύλος δέν κάνει

διακρίσεις και παραλείπει να ξεχωρίσει τους «Τίμιους και Ἄτιμους», τους «Πλούσιους και Φτωχούς», τὴν «Ἀναδυομένη», τὴ «Λάουρα» και τὴν «Τερέζα Βάρμα - Δακόστα», δηλαδή δυὸ κοινωνικά και τρία ζακυνθινὰ μυθιστορήματα ἀπὸ τὰ ἀρτιότερα και τὰ ὠραιότερα τοῦ συγγραφέα. Στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγικῆς μελέτης του ὁ Ἄλκης Θρύλος μιλάει γιὰ τὸν Ξενόπουλο ὡς κριτικό, και εἶναι και πάλι ἀδικαιολόγητα αὐστηρὸς στὶς κρίσεις του. Νά ἡ γνώμη του γιὰ τὸ ὕφος τῆς κριτικῆς τοῦ Ξενόπουλου: «Περιορίστηκε στοὺς πιὸ κοινότυπους σχηματισμοὺς τῆς φράσης. Καὶ σὰν νὰ μὴν ἀρκοῦσε ἡ κανονικότητα, ἡ ὁμαλότητα χωρὶς καμιάν αἰχμή, γιὰ νὰ κἀνὴ ἀκόμα πιὸ εὐκόλη και πιὸ ἀκοπη τὴν πρόσληψη ἀπόφυγε κάθε συγκέντρωση νοήματος, κάθε ἐλλειπτικότητα, και παρουσίαζε πάντα μιὰ φράση ὅσο γίνεται περισσότερο ἀναλυτική, κι' ὅσο γίνεται λιγότερο συμπυκνωμένη και νευρική» (σελ. 17). Ὡστόσο στὴν διαβάση κανεὶς τίς καλύτερες κριτικὲς μελέτες τοῦ Ξενόπουλου, ποὺ εἶναι οἱ μελέτες γιὰ τὸν Ζολά, τὸν Γουζέλη, τὸν Μαρκορά, τὸν Ροῦδη, τὸν Παπαδιαμάντη, τὸν Καρκαβίτσα, τὸν Λασκαράτο, τὸν Βερναρδάκη κ.ἄ., βλέπει πόσο ἄδικο ἔχει ὁ Ἄλκης Θρύλος. Ἀλλὰ οἱ μελέτες αὐτὲς λείπουν ἀπὸ τὸν 27^ο τόμο τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης», ὅπου ἀνθολογεῖται και τὸ κριτικὸ ἔργο τοῦ Ξενόπουλου, ἐνῶ ὑπάρχουν τρία ἄλλα κομμάτια, ποὺ δὲν τὸν χαρακτηρίζουν οὔτε δείχνουν τὴ συμβολὴ του στὴ νεοελληνικὴ κριτικὴ. Ἀπὸ τὸ ἀφηγηματικὸ ἔργο τοῦ Ξενόπουλου στὸν τόμο αὐτὸν περιέχονται ἔντεκα διηγήματα και ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ μυθιστορήματα «Στέλλα Βιολάντη» (ποὺ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἓνα διήγημα ἀπὸ 48 σελίδες τῶν ἐκδόσεων Φέξη), «Ὁ κόκκινος βράχος», «Ὁ κόσμος και ὁ Κοσμάς», «Λάουρα» και «Πλούσιοι και Φτωχοί». Προσωπικὰ νομίζω ποὺ δὲν ἔπρεπε νὰ παραλειφθοῦν ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς «Τίμιους και Ἄτιμους» (ποὺ εἶναι τὸ καλύτερο μυθιστόρημα τοῦ Ξενόπουλου), τὴν «Ἀναδυομένη» και τὴν «Τερέζα Βάρμα - Δακόστα», ἐνῶ μπορούσε κι' ἔπρεπε νὰ παραλειφθοῦν τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ «Στέλλα Βιολάντη» και τὸ «Ὁ κόσμος και ὁ Κοσμάς» (ποὺ εἶναι ἓνα μέτριο μυθιστόρημα).

Οἱ εἰσαγωγικὲς μελέτες τοῦ Ἄλκη Θρύλου γιὰ τὸν Μιχαὴλ Μητσάκη και τὸν Γιάννη Καμπύση δίνουν μιὰ συνολικὴ και ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τοῦ ἔργου τους και τῆς προσωπικότητάς τους. Τονίζονται οἱ ἀδυναμίες και οἱ ἀνεπάρκειες τοῦ ἔργου τους, ὡστόσο ὑπάρχει ἡ τάση νὰ δικαιολογηθοῦν ἀπὸ τίς συνήθεις τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν κακὴ ὑγεία τους, ἀπὸ τὴ σύντομη διαδρομὴ τους μέσα στὴ ζωὴ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἐξαιρεται ἡ προσωπικότητά τους, οἱ ἀνησυχίες τους, οἱ πλούσιες δυνατότητές τους. Συναντῶ στὶς μελέτες αὐτὲς τὸν τρόπο τῆς κριτικῆς ποὺ με βρίσκει περισσότερο σύμφωνο: ἐπαινοῦνται ὅσα

πρέπει να επαινεθούν, δικαιολογούνται δσα πρέπει να δικαιολογηθούν και καταδικάζονται δσα πρέπει να καταδικασθούν. «Αίσθανόμαστε ότι επικοινωνούμε με μια ισχυρή προσωπικότητα», γράφει ο Άλκης Θρύλος για τον Μιχαήλ Μητσάκη. «Είχε μια σπάνια, μια αξύτατη παρατηρητικότητα, και μαζί αρκετή στοχαστικότητα και ποιητική διάθεση κι' έξαρση κι' ένα ύφος έντελώς άτομικό. Και δέν περιορίσθηκε όπως πολλοί σύγχρονοί του λογοτέχνες στα έμφυτά του προσόντα. Ήταν πολύ μορφωμένος. Μελετούσε και διάβαζε άπληστα... Όμως όλα τα λογοτεχνήματά του, ακόμα και τα πιό στραφτερά... έχουν κάτι το στενό και ρηχό που τα συγκρατεί στο είδος του χρονογραφήματος. Έλειψε από τον Μητσάκη ή αρχιτεκτονική ικανότητα κι' ακόμα ή δύναμη να διεισδύη μέσα στους ανθρώπους και να τους ψυχογραφή. Όλα τα πρόσωπα που παρουσίασε είναι τύποι γνωρίζομε μόνο τή μορφή τους» (σελ. κ'). Το ίδιο δίκαια μοιράζει τον έπαινο και τον ψόγο έ Άλκης Θρύλος και στον Γιάννη Καμπύση. «Είναι, σημειώνει, μια από τις πιό ένδιαφέρουσες, τις πιό ιδιότυπες φυσιογνωμίες τής νεοελληνικής λογοτεχνίας του καιρού του... Άλλά έχτος από ένα διήγημα καλοχτισμένο, όπου ακούεται και ή φωνή τής ποίησης, σέ κανένα άλλο είδος δέν έδωσε ένα έργο, ούτε περίπου άρτιο, ισορροπημένο, 'τελειωμένο', ένα έργο που να ικανοποιή έστω και περιορισμένες αξιώσεις» (σελ. λ'). «Όσο για τήν άνθολόγηση των δυο αυτών συγγραφέων δέν έχει να παρατηρήση κανείς τίποτα το ιδιαίτερο· τι ξεχωρίζει από το μικρής αξίας ποιητικό και πεζογραφικό έργο τους περιέχεται μέσα στον τόμο τουτον. Από τον Μητσάκη ένα ποίημα, οχτώ «Άθηναϊκές Σελίδες» και τέσσερα άφηγήματα, και από τον Καμπύση δέκα ποιήματα, τέσσερα διηγήματα και όρισμένα γράμματα.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ

Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Έπιμέλεια Άγγελου Τερζάκη.
 Αθ. 1955. 8ο Μ. Σελ. 355. [Βασική Βιβλιοθήκη «Άετος» άρ. 31].

Ο 31ος τόμος τής «Βασικής Βιβλιοθήκης» μπορεί να χαρακτηρισθή πλήρης και να ικανοποιήση απόλυτα τον πληροφορημένο αναγνώστη, όχι μόνο γιατί μάς δίνει το μεγαλύτερο μέρος του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, αλλά και γιατί περιέχει μια θαυμάσια κριτική μελέτη του κ. Άγγελου Τερζάκη για το έργο του Κερκυραίου πεζογράφου—ένα από τα πιό ούσιαστικά και άρτια κριτικά κείμενα των τελευταίων χρόνων στην Ελλάδα. Ο τόμος αυτός μάς δίνει όλα σχεδόν τα ποιήματα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, τα περισσότερα διηγήματά του, τις νουβέλλες «Πάθος» και «Η τιμή και το χρήμα» δλόκληρες και μεγάλα άποσπάσματα

ἀπὸ τὸν «Κατάδικο», τὴ «Ζωὴ καὶ τὸ θάνατο τοῦ Καραβέλα» καὶ τοὺς «Σκλάβους στὰ δεσμά τους». Διαλέγοντας μὲ αὐστηρὰ ποιοτικὰ κι' αἰσθητικὰ κριτήρια ὁ ἀνθολόγος τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη θὰ ἔπρεπε νὰ παραλείψῃ τὸ «Πάθος», ποὺ εἶναι ἔργο νεανικὸ καὶ ὄχι ἀξιόλογο, καὶ νὰ παραθέσῃ δλόκληρα τὰ ἀφήγηματα «Κατάδικος» καὶ «Ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος τοῦ Καραβέλα», ποὺ δὲν εἶναι ἄλλωστε μεγάλα. Ἄλλὰ ὄχι. Ἄγγελος Τερζάκης θὰ ἐπηρεάσθηκε σίγουρα ἀπὸ τὴ σκέψῃ πὼς τὸ «Πάθος» εἶναι περίπου ἄγνωστο στὸν σύγχρονο Ἕλληνα ἀναγνώστη, ἀφοῦ δημοσιεύτηκε μόνο σὲ συνέχειες στὴν «Τέχνη» τὸ 1899 καὶ δὲν ἐκδόθηκε ποτὲ σὲ ξεχωριστὸ τόμο· καὶ παρακινημένος ἀπὸ τὴ σκέψῃ αὐτὴ θὰ τὸ περιέλαβε στὴν ἀνθολόγησή του. Ἡ σκοπιμότητα στὴν περίπτωση αὐτὴ δικαιολογημένα ἐπικράτησε.

Ὡστόσο ἐκεῖνο ποὺ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ ἐξαρθῇ στὸν 31^ο τόμο τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης» εἶναι ἡ εἰσαγωγικὴ μελέτη τοῦ κ. Ἄγγελου Τερζάκη, ποὺ πιάνει 25 μεγάλες σελίδες καὶ ἀναλύει μὲ θαυμαστὴ κριτικὴ ὀξυδέρκεια τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη. Ὅχι μόνο τὸ κριτικὸ ὄφος τῆς εἶναι πυκνὸ καὶ οὐσιαστικὸ καὶ μαρτυρεῖ τὴ στοχαστικὴ ἰδιοσυγγρασία, τὴν ἔντονη προσωπικότητα καὶ τὴ βαθύτερη καλλιέργεια τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ καὶ οἱ παρατηρήσεις εἶναι διεισδυτικές, αἱ σκέψεις προσωπικές, οἱ κρίσεις δημιουργικές καὶ πρωτότυπες. Ὁ κ. Ἄγγελος Τερζάκης ἀποτιμᾷ σωστά, κρίνει σεμνὰ καὶ ψυχραῖμα καὶ προχωρεῖ, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, στὸ βαθύτερο νόημα, στὴν οὐσιαστικὴ σημασία καὶ ἀξία τῶν ἔργων τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη. Συμφωνοῦμε μὲ ὅλες τὶς ἀξιολογήσεις του καὶ τὶς προσηγορεύουμε. Σημειώνει τὶς ἀδυναμίες τοῦ «Οἱ σκλάβοι στὰ δεσμά τους», τὶς ἐπιφυλάξεις του γιὰ τὸν «Κατάδικο», τὴ σημασία τοῦ «Ἡ τιμὴ καὶ τὸ χρῆμα», καὶ τὴ μεγάλη ἀξία τοῦ «Ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος τοῦ Καραβέλα». Στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης του ὁ κ. Ἄγγελος Τερζάκης μᾶς μιλάει γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Κ. Θεοτόκη, γιὰ τὸ γάμο του μὲ τὴν Ἐρνεστίνα von Mallowitz, γιὰ τὰ ταξίδια του καὶ τὶς σπουδές του στὸ ἐξωτερικὸ, γιὰ τὴν ἀπομόνωσή του στοὺς Καρουσάδες, τὸ κερκυραϊκὸ χωριό, γιὰ τὴ γνωριμία του μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Χατζόπουλο, γιὰ τὴ μύησή του στὸ σοσιαλισμὸ, γιὰ τὴ σύντομη πολιτικὴ δράση του καὶ, τέλος, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ του καταστροφή, τὴ μοιραία ἀρρώστια του καὶ τὸν πρόωρο θάνατό του. Κατόπι ἐξετάζει τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ Κ. Θεοτόκη, τὸ «Πάθος» καὶ τὰ διηγήματά του, καὶ παίρνει τὴν ἀφορμὴ νὰ μᾶς δείξῃ πὼς γνωρίζει καὶ θεωρητικὰ τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης τοῦ μυθιστορήματος. Ἡ παρατήρησή του πὼς: «Τὸ κοινωνικὸ μυθιστόρημα, ἀπὸ τότε (τὴν ἐποχὴ τοῦ Μπαλζάκ) καὶ πέρα, εἴτε στὴν ὀλοῦσια γραμμὴ τῆς διαδοχῆς ἀπὸ τὸν Φλωμπέρ, εἴτε στὴ μαχητικὴ ἀρεσὴ τοῦ Ζολά καὶ τοῦ νατουραλισμοῦ του (τίποτα δὲν ἐπι-

κροτεί περισσότερο μιὰ καταγωγή, όσο ἡ ἀνταρσία ἐναντίά της), θὰ μένη ἐσωτερικά δισυπόστατο : ρομαντικὸ στὴν ἔφεση καὶ ρεαλιστικὸ στὴν πράξη. Ρομαντικὸς στὴ σύλληψη εἶναι ὁ Κάρλος Ντίκενς καὶ τὸ ἴδιο, μὲ μιὰ χρονιὰ δαιμονισμοῦ—ἔπως ὁ βλάστημος Μπωντλαίρ στὴν ποίηση— ὁ θρησκευτικὸς Ντοστογιέφσκυ» (σελ. 11 - 12) διατηρεῖ ὅλη τὴν πρωτοτυπία της. Ἡ γνώση τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους ἀπὸ τὸν κ. Ἄγγελο Τερζάκη φανερώνεται καὶ πιὸ κάτω, ὅταν μιλά γιὰ τοὺς «Σκλάβους στὰ δεσμά τους». «Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς τεχνικῆς» σημειώνει ἐκεῖ, «ἡ ἀδυναμία τῶν Ἰσλάβων» εἶναι πὼς τοὺς λείπει ἡ αἰσθησιμότης τῆς ροῆς τοῦ χρόνου—σημάδι αὐθεντικὸ ὡστόσο τοῦ γνήσιου μυθιστορήματος. Τὰ διάφορα κεφάλαια εἶναι ὀργανωμένα περισσότερο σὲ σκηνές καὶ πράξεις τοῦ θεατρικοῦ ἔργου : ὅταν τελειώσουν οἱ εἴσοδοι καὶ οἱ ἐξοδοὶ τῶν προσώπων, τὸ κεφάλαιο κλείνει. Δεῖπουν τὰ μεταβατικὰ στάδια, οἱ βαθμιαῖες ἐκείνες ἐξελίξεις, ποὺ δίνουν στὸ μυθιστόρημα τὴν παχύρρευστη μεγαλοπρέπεια τῆς πορείας του, τὸν ἀργὸ ἀλλὰ κι' ἀδυσώπητο καθὼς τὸ πεπρωμένο ρυθμὸ του. Ἐξέλεγε κανεὶς πὼς ὁ συγγραφεὺς δραματίστηκε τὸ ἔργο του σὰν ἓνα κομπολόι ἀπὸ εἰκόνες κι' ὄχι σὰ διαδικασία συνεχῆ μέσα στὸ χρόνο» (σελ. 20). Οἱ διατυπώσεις αὐτὲς μαρτυροῦν καὶ γνώση καὶ πείρα τοῦ λογοτεχνικοῦ αὐτοῦ εἴδους, ποὺ δὲν ἔχει μελετηθῆ θεωρητικὰ στὸν τόπο μας, καθὼς καὶ ἱκανότητα δημιουργικοῦ προσωπικοῦ στοχασμοῦ.

Τέλος, ὁ κ. Ἄγγελος Τερζάκης ἐξετάζει καὶ ἐρμηνεύει τὰ τέσσερα βασικὰ ἔργα τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη : τὴν «Τιμὴ καὶ τὸ χρῆμα», τοὺς «Σκλάβους στὰ δεσμά τους», τὸν «Κατάδικο» καὶ τὴ «Ζωὴ καὶ τὸ θάνατο τοῦ Καραβέλα». Ἐδῶ ἔχει τὴν εὐκαιρία ν' ἀναπτύξη ὅλες τὶς κριτικὰς ἱκανότητές του. Φωτίζει τὰ ἔργα αὐτὰ μ' ἓνα ἔντονο φῶς, ἀποκαλύπτει ἀγνωστες πτυχές κι' ἐρευνᾷ ἀνεξέταστες ὡς τώρα πλευρές τους καὶ τὰ παραδίδει στὸν ἀναγνώστη πλουτισμένα ἀπὸ τὴν ὀξυδερκεία, τὴν εὐαισθησία καὶ τὸ δημιουργικὸ στοχασμὸ ἐνὸς γνήσιου καὶ ἀξίου κριτικοῦ, μὲ μιὰ νέα μορφή καὶ σημασία. Ἀπὸ τίς πολλὰς διατυπώσεις του θὰ ξεχωρίσης τίς δυὸ σημαντικότερες, ποὺ δικαιολογοῦν τὴν παραπάνω παρατήρηση. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται στὸν «Κατάδικο». «Ὁ Τουρκόγιαννος», γράφει ὁ κ. Τερζάκης, «δὲν εἶναι τύπος συνηθισμένος τοῦ ἑλληνικοῦ χωριάτικου περίγυρου. Δὲν ἀποτελεῖ ἠθογραφικὴν ἀξία. Εἶναι ὁ γιὸς μιᾶς χριστιανῆς Ἀρβανίτισσας, κοινωνικὰ διασυρμένης, κι' ἐνὸς Τούρκου—ψυχὴ ξένη, παράδοξη, μυστικὴ. Κάτι σὰν κληρονομικὸ στίγμα, ἢ διασταύρωση παράταιρων αἱμάτων, μοιάζει νὰ τοῦ προκαθορίζη τὴ μοίρα του καὶ νὰ τὸν παρακολουθῆ παντοῦ. Ἡ καταγωγή αὐτῆ τοῦ Τουρκόγιαννου παίζει ἐδῶ τὸ ρόλο περίπου τῆς ἐπιληψίας στὸν πρίγκηπα Μίσκιν (Ντοστογιέφσκυ : «Ὁ Ἡλίθιος»).

Τὸν τοποθετεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ κοινὸ μέτρο, χωρὶς καὶ νὰ τοῦ κόβῃ οὐσιαστικὰ τοὺς ἀνθρώπινους δεσμούς. Ὁ κατὰδικος αὐτὸς ἔχει τὸ προνόμιον νὰ κἀνῃ πράξεις καὶ νὰ ἔχῃ σκέψεις ποὺ θὰ ἔμοιαζαν ἀπίθανες ἂν εἶχαν γιὰ ὑποκείμενον ὁποιοιδήποτε ἄλλον ἔξω ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον» (σελ. 21). Ἡ παρατήρηση αὐτὴ, γιὰ πρώτη φορὰ διατυπωμένη ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ κριτικὴ, δικαιώνει τὴ σύλληψιν τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα στὸν «Κατάδικον»· χωρὶς τὴν ἐπιτυχημένη αὐτὴ ἐξήγησιν τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς προσωπικότητάς του ὁ Τουρκόγιαννος θὰ ἦταν ἀκατανόητος ὡς μυθιστορηματικὸς ἥρωας. Ἡ δευτέρη διατύπωση ἀναφέρεται στὴ «Ζωὴ καὶ τὸ θάνατον τοῦ Καραβέλα». «Σ' ἀντίθεση μὲ τὸ πάθος ποὺ μαυλίζει τὸν Καραβέλα, τὸ κίνητρο ἐκείνων ποὺ τοῦ στέκονται ἀντίπαλοι εἶναι τὸ ὕλικὸ συμφέρον... Τὸ χρῆμα ἀντιδικεῖ μὲ τὸ πάθος, καὶ στὴ συνείδησιν τοῦ ἀναγνώστη εἶναι τὸ δεύτερον ποὺ ἀθρώνεται. Ἡ ἀνθρωπιὰ εἶναι πάλι μὲ τὸ μέρος τῶν παράλογων καὶ τῶν ἐξευτελισμένων. Καὶ μ' ὅλη τὴν ἀποκρουστικὴν τῆς θωριάς, ἢ ἀποψη τῶν κατηγορουμένων ἀπὸ τὴν ὀρθοφροσύνην τοῦ κοινωνικοῦ περιγύρου εἶναι ἡ ἀγνότερη, γιὰτὶ εἶναι ἡ πιδὶ ἀνθρώπινα μοιραία» (σελ. 22-23). Ἡ ὑπόδειξις καὶ ἡ ἐξήγησις τῆς ἀντιδικίας τοῦ πάθους μὲ τὸ ὕλικὸ συμφέρον καὶ ἡ διαπίστωσις τῆς σχετικῆς δικαίωσης τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνον Θεοτόκην εἶναι οὐσιαστικῆς καὶ δημιουργικῆς κριτικῆς παρατηρήσεις, ποὺ φωτίζουν μὲ καινούργιον φῶς ὀλόκληρον τὸ ἔργον καὶ προσθέτουν νέα στοιχεῖα στὴν ἐρμηνεία του.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ

Κ. Χατζόπουλος, Σπ. Πασαγιάννης καὶ ἄλλοι. Ἐπιμέλεια Πέτρου Χάρη. Ἀθ. 1955. 8ο Μ. Σελ. κδ', 318. [Βασικὴ Βιβλιοθήκη «Ἄετος» ἀρ. 32].

Στὸν 32^ο τόμον τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης» ὁ κ. Πέτρος Χάρης ἀνθολογεῖ τὸ ἔργον τοῦ Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, τοῦ Κώστα Παρορίτη, τοῦ Δημήτριου Χατζόπουλου, τοῦ Δημήτριου Π. Ταγκόπουλου, τοῦ Σπήλιου Πασαγιάννη, τοῦ Κώστα Πασαγιάννη, καὶ τοῦ Πάνου Δ. Ταγκόπουλου, λογοτεχνῶν ποὺ ἡ ἐνωτικὴ τους γραμμὴ καὶ ὁ χώρος ὅπου ἔδρασαν εἶναι, ὅπως σημειώνει καὶ ὁ ἴδιος, «ἡ περιοχὴ τοῦ δημοτικισμοῦ» (σελ. ζ'). Ὡστόσο οἱ περιορισμοὶ ποὺ ἔθεσαν οἱ ἐκδότες τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης», ὁ ἐξαναγκασμὸς δηλαδὴ τοῦ κ. Πέτρου Χάρη νὰ συμπεριλάβῃ ἐφ' ἑαυτὸν συγγραφεῖς μέσα σ' ἓναν τόμον καὶ οἱ ἐλάχιστοι σελίδες ποὺ ἔχουν διατεθῆ γιὰ τὸν καθένα ἀπ' αὐτούς, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ζημιώνουν καὶ ἀδικοῦν τὸν Κωνσταντῖνον Χατζόπουλον, τὸν πολὺν πιδὶ ἀξιόλογον ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους λογοτέχνες τοῦ τόμου τούτου, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν

προσφέρουν στον αναγνώστη μια ολοκληρωμένη εικόνα του έργου των υπόλοιπων, πιδ ασήμαντων, συγγραφέων. Η συγκρότηση του 32ου τόμου της «Βασικής Βιβλιοθήκης» ήταν από μιας αρχής ελαττωματική. Γι' αυτό δεν εύθύνεται ο ανθολόγος, που μέσα στα όρια και τα πλαίσια που του παραχωρήθηκαν προσπάθησε να εξοικονομήσει τα πράγματα, δίνοντας λίγες, αλλά χαρακτηριστικές σελίδες από κάθε συγγραφέα. Άλλα και πάλι δεν νομίζω πως ανταποκρίνεται προς την Ιεραρχία και τη σωστή αξιολόγηση των νεοελληνικών γραμμάτων το να αφιερώνει κανείς 84 σελίδες στον Παρορίτη, 71 στον Δημ. Ταγκόπουλο και μόνο 71 στον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο, όπως γίνεται στον τόμο τουτον. Γιατί ο Πέτρος Χάρης, ενώ στην εισαγωγική του μελέτη συγκεντρώνει, και πολύ σωστά, την προσοχή του στον Κ. Χατζόπουλο και μιλά έκτενως για το έργο του, γράφοντας μια - δυο μόνο σελίδες για τον καθένα από τους άλλους, στην ανθολόγηση τον άδικει, παρουσιάζοντας πολύ λίγα δείγματα του πεζογραφικού του έργου.

Στο μέρος του τόμου που αναφέρεται στον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο ο κ. Πέτρος Χάρης περιλαμβάνει 22 ποιήματα από τις 4 ποιητικές συλλογές του συγγραφέα, τα «Τραγούδια της έρημιάς», «Τά έλεγεια και τα ειδύλλια», τους «Άπλους τρόπους» και τους «Βραδινούς θρύλους», πέντε χαρακτηριστικά διηγήματά του, τον «Μπαρμπαντώνη», «Τό δνειρο της Κλάρας», την «Άδερφή», «Στό σκοτάδι» και την «Άννιώ», και αποσπάσματα από τό «Φθινόπωρο» και τον «Πύργο του Άκροπόταμου». Οι αντιρρήσεις μου περιορίζονται κυρίως στην παρουσίαση του μυθιστορηματικού έργου του Κ. Χατζόπουλου. Σωστά δεν ανθολογούνται ή «Άγάπη στό χωριό» και ό «Ύπεράνθρωπος», που δεν είναι αξιόλογα πεζογραφήματα, όμως από τό «Φθινόπωρο», και ιδιαίτερα από τον «Πύργο του Άκροπόταμου», τό καλύτερο έργο του Κ. Χατζόπουλου κι ένα από τά ωραιότερα ήθογραφικά μυθιστορήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, έπρεπε να δοθούν πολύ περισσότερα αποσπάσματα. Άπ' αυτό τό τελευταίο μυθιστόρημα ό κ. Πέτρος Χάρης παραθέτει μόνο πέντε σελίδες. Άπό τό έργο του Κώστα Παρορίτη στον τόμον τουτον περιλαμβάνονται δώδεκα διηγήματα και αποσπάσματα από τά τέσσερα μυθιστορηματά του, «Στό άλπουρο», «Τό μεγάλο παιδί», τον «Κόκκινο τράγο» και τους «Δυο δρόμους». Η ανθολόγηση, αν λάβουμε υπόψη τον περιορισμένο χώρο του τόμου και την περιορισμένη σημασία του έργου του συγγραφέα, είναι πλατειά. Δίκαια ό κ. Πέτρος Χάρης αφιερώνει τις περισσότερες σελίδες του στους «Δυο δρόμους», που είναι τό σχετικά καλύτερο μυθιστόρημα του Παρορίτη, όμως πολλά από τά διηγήματα μπορούσαν να λείπουν, καθώς και τά αποσπάσματα από τό «Στό άλπουρο» και τον «Κόκκινο τράγο», που είναι τά πιό ασυνάρτητα και τά πιό άδι-

καίωτα φανερώματα του συγγραφέα. Πολλές επίσης σελίδες (έβδομήντα ακριβώς) δίνει ο ανθολόγος στο μέτριο μυθιστόρημα του Δημήτριου Ταγκόπουλου «Πλάι στην αγάπη», ενώ ο χώρος που αφιερώνεται στους δευτερεύοντες συγγραφείς του τόμου τούτου, τον Δημήτριο Χατζόπουλο, τον Σπήλιο και τον Κώστα Πασαγιάννη και τον Πάνο Ταγκόπουλο, βρίσκεται στις σωστές του αναλογίες: καλύπτει λίγες σελίδες με χαρακτηριστικά κείμενα.

Ήδη εισαγωγική του μελέτη, όπως σημείωσα πιο πάνω, ο κ. Χάρης συγκεντρώνει την προσοχή του στο έργο του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου και ιδιαίτερα στο πεζογραφικό. Η μελέτη αυτή, από την άποψη της σύνθεσης και του ύφους, είναι από τις καλύτερες που έχει γράψει ο κ. Χάρης, ωστόσο ορισμένες κρίσεις της και ορισμένα συμπεράσματά της δε με βρίσκουν σύμφωνο. Σωστά επισημαίνει το διχασμό που χαρακτηρίζει την προσωπικότητα του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου με τις παρακάτω διατυπώσεις: «Δυο άνθρωποι, δυο διαθέσεις, δυο προθέσεις—και, φυσικά, δυο ειδών σελίδες. Ο Χατζόπουλος ζούσε μέσα στην ελληνική λογοτεχνική παράδοση του καιρού του, αλλά κι' έξω απ' αυτήν, στις αναμνήσεις, στις μουσικές φωνές, στους κόσμους που έφταναν απ' τα μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα της εποχής» (σελ. 16)· και «Πάνω από το κεφάλι του Χατζόπουλου πάντα δυο ουρανοί. Σήκωνε τα μάτια του κι' έβλεπε: τότε ελληνική ξαστεριά, φώτα λαμπρά και σχήματα καθαρά, και τότε βαριά, πηχτή, αδιαπέραστη μαυρίλα... Είναι το βαθύτερο δράμα του Χατζόπουλου. Ο ψυχικός και, σαν άμεση, αναπότρεπτη συνέπεια, ο έκφραστικός διχασμός του» (σελ. 17). Πραγματικά, ο ψυχικός διχασμός και η πάντα ανικανοποίητη αναζήτηση, που παρακολουθούν την προσωπικότητα του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, χαρακτηρίζουν και την έκφρασή του στη λογοτεχνία. Η συγγραφική σταδιοδρομία του στάθηκε μια δραματική διεκυστίδα ανάμεσα στις μουσικές ιδιότητες της ψυχής του και στη σοσιαλιστική ιδεολογία, που γνώρισε στη Γερμανία, ανάμεσα στις φευγαλέες διαθέσεις μιας λυρικής ιδιοσυγκρασίας και στις γήινες ανάγκες του αγώνα για τη βελτίωση της κοινωνικής οργάνωσης. Αλλά ο κ. Χάρης, παρασυρμένος ίσως από διαθέσεις υποκειμενικές και προτιμήσεις προσωπικές—ας μην ξεχνούμε πως οι πρώτες προσπάθειές του στο διήγημα επηρεάστηκαν βασικά από τη συμβολιστική πεζογραφία του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου—βρίσκει πως το καλύτερο μυθιστόρημα του συγγραφέα είναι το «Φθινόπωρο», ενώ παραγνωρίζει την αξία, τη σημασία και την ανθρωπιά του «Πύργου του Ακροπόταμου», χαρακτηρίζοντάς τον ως άπλη και αναμφισβήτητη ήθογραφία και αφιερώνοντας ελάχιστες γραμμές στην ανάλυσή του. Ωστόσο το «Φθινόπωρο», παρά την υποδλητι-

κότητα και τη μουσικότητά του, είναι ένα άδικαίωτο έργο—ή επιμελημένη προσπάθεια ἐγκλιματισμοῦ μιᾶς βόρειας ἀτμόσφαιρας στὴν Ἑλλάδα, πού δὲν πείθει μήτε συγκινεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, «ὁ Πύργος τοῦ Ἀκροπόταμου» ξεκινάει βέβαια ἀπὸ ἠθογραφικὰ πλαίσια, ἕμως τὸ κοινωνικό, τὸ ψυχογραφικό, τὸ λυρικό καὶ τὸ καθαρὰ ἀνθρώπινο ἐνδιαφέρον του δίνουν στὸ μυθιστόρημα τοῦτο μιὰ ξεχωριστὴ θέση ἀνάμεσα στὰ προϊόντα τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας τῶν παλαιότερων χρόνων· αὐτὴ ἡ τραγικὴ ἱστορία τῆς φθορᾶς, πού ξεδιπλώνεται καὶ ζωντανεύεται μέσα στίς σελίδες του, ἀγκαλιάζει τὴν οὐσία τῆς ζωῆς. Θὰ εἶχα ἀκόμα νὰ σημειώσω, τελειώνοντας, πὼς ὁ κ. Χάρης δὲ διακρίνει καὶ δὲ μιλάει καθόλου γιὰ τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο τῆς «Ἀγάπης στὸ χωριό», γράφοντας πὼς εἶναι «ἐκατὸ στὰ ἐκατὸ ἠθογραφία, ἀπὸ τὴν πρώτη σελίδα τῆς ὡς τὴν τελευταία, ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν κίνηση τῶν προσώπων τῆς ὡς τὴ στάση τοῦ Χατζόπουλου ἀπέναντί τους» (σελ. ιε'). Ἀλλὰ ἡ «Ἀγάπη στὸ χωριό» θὰ μπορούσε νὰ παραλληλισθῆ μὲ τὴν «Τιμὴ καὶ τὸ χρῆμα» τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη· ὁ τόνος τῆς συναλλαγῆς καὶ ἡ φτώχεια πού καταδικάζει τὰ πρόσωπα νὰ σκέπτονται ἢ νὰ ἐνεργοῦν μὲ μοναδικὸ τους ὁδηγὸ τὸ χρῆμα στὰ δυὸ αὐτὰ ἔργα φανερώνουν στὸν ἀναγνώστη τὴν ἀδικία τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος. Καὶ στὰ δυὸ πεζογραφήματα τὰ πρόσωπα δὲν εἶναι ὑπεύθυνα γιὰ τὴν εὐτυχία ἢ τὴ δυστυχία τους· τὸ χρῆμα ἀποφασίζει γιὰ τὴν τύχη τους. Ἔτσι, ἐμφανίζονται ὡς θύματα μιᾶς κατάστασης πού τοὺς ἔχει ἐπιβληθῆ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέλησή τους. Ἡ μορφή τῆς «Ἀγάπης στὸ χωριό» μπορεῖ νὰ εἶναι ἔντονα ἠθογραφικὴ, ἕμως τὸ περιεχόμενο μαρτυρεῖ τὴν ἰδεολογικὴ τοποθέτηση τοῦ συγγραφέα.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ

Πέτρον Χάρη, *Ἑλληνες πεζογράφοι*. [Ἀθ. 1954], Βιβλιπωλεῖον τῆς «Ἐστίας». 80 μ. Σελ. 255.

Στὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ κ. Πέτρος Χάρης ἀναλύει τὸ ἔργο δέκα παλαιότερων πεζογράφων ἢ, γιὰ νὰ εἶμαστε περισσότερο ἀκριβεῖς, δέκα λογοτεχνῶν πού ἔγραψαν καὶ πεζογραφήματα. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν οἱ πῦθ σημαντικοὶ πεζογράφοι τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Ἀντρέας Καρκαβίτσας· ἀνάμεσά τους ὑπάρχει καὶ ὁ εἰσηγητὴς τοῦ ἀστικῆς μυθιστορηματος στὸν τόπο μας, ἐκεῖνος πού καλλιέργησε τὸ μυθιστορηματικὸ «εἶδος» μ' ἐπιμονὴ καὶ μὲ σύστημα, ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος. Στούς «Ἑλληνες Πεζογράφους» ἕμως διαδάζουμε μελέτες καὶ γιὰ λογοτέχνες πού σιτάθηκαν κατὰ κύριο λόγο ποιητές, ὅπως ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς καὶ ὁ Κώστας Οὐράνης, ἢ γιὰ συγ-

γραφείς που έδωσαν και ποίηση και πεζογραφία, χωρίς να ξεχωρίσει η δεσπόζουσα πλευρά του λογοτεχνικού έργου τους, όπως ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ή ο Παύλος Νιρβάνας. Από την άλλη μεριά, στους «Έλληνες πεζογράφους» δεν υπάρχουν μελέτες για τον Στέφανο Ξένο, τον Κωνσταντίνο Ράμφο, τον Ιωάννη Κονδυλάκη ή τον Ψυχάρη, που ήταν κατ'έξοχην πεζογράφοι και σημείωσαν αξιόλογη επίδοση στη νεοελληνική μυθιστοριογραφία της εποχής τους. Το βιβλίο δηλαδή δεν είναι μια συστηματική και συνθετική εξέταση της νεοελληνικής πεζογραφίας, αλλά μια συλλογή μελετών, γραμμένων κατά καιρούς, για ορισμένους νεοέλληνες συγγραφείς. Ωστόσο ελοι, δσων τὸ ἔργο ἀναλύεται στους «Έλληνες Πεζογράφους», ἔγραψαν και ἀξιοσημείωτα πεζογραφήματα, διηγήματα, μυθιστορήματα ἢ ταξιδιωτικές ἐντυπώσεις, που ὁ κ. Πέτρος Χάρης θεωρεῖ χρέος του νὰ ἐρευνήσει κριτικά, νὰ ἀξιολογήσει και νὰ τοποθετήσει μέσα στο σύνολο τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ διαφωνήσει μετὴν ἀποψή του αὐτῆ. Καθετὶ σημαντικό και ἀξιοπὸ τὴν πεζογραφία τῶν παλαιότερων γενεῶν πρέπει νὰ τονίζεται και νὰ υπογραμμίζεται, για νὰ χρησιμεύει ὡς ὑπόδειγμα. Βέβαια ἀπὸ τὸ 1930 κι' ἔπειτα βλέπουμε μιὰ νέα πεζογραφικὴ γενιὰ νὰ συγχρονίζεται ἀπότομα, νὰ μὴν ἐπηρεάζεται βασικά ἀπὸ τοὺς προδρόμους και νὰ τρέφεται περισσότερο ἀπὸ τὴν παραγωγή τῆς μεσοπολεμικῆς ἀναταραχῆς, ὅπως αὐτὴ ἐκδηλώθηκε στο μυθιστόρημα τῶν κυριότερων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Ὅμως τοῦτο δὲν ἔχει σημασία. Κάποια στρόφη στα τελευταία χρόνια μᾶς δείχνει πὼς μποροῦμε και πάλι νὰ ἐπιστρέψουμε στις πρώτες πηγές πλουτισμένοι σ' αὐτὸ τὸ μεταξὺ μετὰ μιὰ νέα εὐαισθησία.

Ὁ κ. Πέτρος Χάρης ἔχει ἀπὸ χρόνια ἀσχοληθῆ μετὴν κριτικὴ τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας και εἶναι κατὰ συνέπεια ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀρμόδια πρόσωπα για νὰ σημειώσει με ἀκρίβεια τις προσπάθειες ἢ τις ἐπιτυχίες τῆς. Οἱ μελέτες τοῦ βιβλίου του, ἀφιερωμένες σὲ ἰσάριθμους πεζογράφους, δὲν εἶναι βέβαια ὅλες τῆς ἴδιας ἀξίας, μπορεῖ ἕμως κανεὶς σ' αὐτὲς νὰ ξεχωρίσει καθαρὰ τὰ γνωρίσματα τῆς ἐργασίας του ὡς κριτικοῦ. Καὶ πρώτα πρώτα ἕνα κύριο και βασικό: ὁ κ. Πέτρος Χάρης σ' ὅλες τις μελέτες του ἔχει τὴν τάση νὰ πλησιάζει τὴν κριτικὴ πρὸς τὸ δοκίμιο. Γράφει στο πρώτο πρόσωπο τοῦ ἐνικοῦ—συχνὰ μάλιστα κάνει κατάχρηση τοῦ πρώτου προσώπου—ἐπιμένει σὲ γενικότερες ἀναπτύξεις και κινεῖται γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ θέμα, ἀποφεύγοντας τὴν ἀμεση σύλληψη κι' ἐκφρασὴ του. Ἡ μορφή δηλαδή τῆς κριτικῆς του εἶναι ὀλότελα ὑποκειμενικὴ. Τί συμβαίνει ἕμως σχετικὰ μετὴν οὐσία; Ὅτὰ περίμενε κανεὶς πὼς ἕνας κριτικὸς μεταχειρίζεται αὐτὸν τὸν προσωπικὸ και ὑποκειμενικὸ τρόπο, για νὰ ἐκφράσει τις προτιμήσεις του.

τις ἀγάπες του, τὸ καλλιτεχνικὸ «πιστεύω» του—μιὰ κριτικὴ ἰδιοσυγκρασία ἐξαρτημένη ἀπὸ βιώματα καὶ δράματα ἀτομικά. Ὡστόσο ἡ κριτικὴ τοῦ κ. Πέτρου Χάρη στὴν οὐσία της καὶ στὰ συμπεράσματά της εἶναι ἀντικειμενική. Κάθε γνώμη του εἶναι βασισμένη στὰ πράγματα, κάθε ἀποψή του εἶναι στηριγμένη σὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα. Εἰπώθηκε πὼς τὰ συμπεράσματα τῆς κριτικῆς του στοὺς «Ἑλληγες πεζογράφους» δὲν ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὶς χαραγμένες ἤδη γραμμὲς καὶ ἀπὸ τὶς διατυπωμένες ὡς τώρα κρίσεις γιὰ τὶς μορφὲς ποὺ ἐξετάζει. Ἄλλὰ ἡ γνώμη αὐτή, ἂν ἔχη τὴ σημασία ἐπίκρισης, συνδέεται μὲ μιὰ παρεξηγημένη ἀντίληψη γιὰ τὴν κριτικὴ. Γιατὶ κριτικὴ δὲν εἶναι ἡ ὑστερική ἐπίκριση εἴτε ἡ ἀμετρὴ ἐξύμνηση, ὡς ἀποδείξεις μιᾶς δῆθεν νέας καὶ προσωπικῆς συμβολῆς στὴν ἔρευνα ἐνὸς ἔργου ἢ μιᾶς προσωπικότητος· κριτικὴ εἶναι ἡ ἔκφραση δημιουργικῶν στοχασμῶν καὶ ἡ διατύπωση οὐσιαστικῶν παρατηρήσεων μὲ βάση τὸ κρινόμενον ἔργο. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Πέτρου Χάρη δὲν ὑστερεῖ: προωθεῖ τὴ μελέτη, ὑποκινεῖ τὴ σκέψη, γίνεται ἀφορμὴ συζητήσεων—ποὺ εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς ἀξίας κριτικῆς.

Οἱ πιδ σημαντικὲς μελέτες τοῦ βιβλίου εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἐκεῖνες ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη καὶ τὸν Κωνσταντῖνον Χατζόπουλον. Ἐδῶ ἡ κριτικὴ ἀνάλυση εἶναι βέβαια ὅπως πάντα ἀντικειμενική, ὅμως εἴτε γιὰ τὸ θέμα βρισκόταν πιδ κοντὰ στὴν ψυχὴ τοῦ συγγραφέα εἴτε γιὰ τὴ στιγμή τῆς συγγραφῆς τοὺς ἦταν πιδ εὐτυχισμένη, τὰ ἀποτελέσματα παρουσιάζονται ἀνώτερα. Ὁ κ. Πέτρος Χάρης, δταν μιλάει γιὰ τὸν λυρικὸ ἄνθρωπον, γιὰ τὴ λυρικὴ πεζογραφία ἢ γιὰ τὴ λυρικὴ οὐσία τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων, μιλάει πιδ συγκινημένα. Ὁ κριτικὸς λόγος του τότε ἀποκτὰ μιὰ ἰδιαίτερη πυκνότητα, μιὰ μορφὴ πιδ περιεκτικὴ καὶ πιδ ἀποκρυσταλλωμένη. Γίνεται τότε ἐκεῖνο ποὺ ζητοῦμε ἀπὸ τὴν κριτικὴ: πυκνὴ καὶ αὐστηρὰ διαρθρωμένη ἔκφραση στοχασμῶν, ποὺ κρύβει, περιορίζει καὶ συγκρατεῖ τὴ γνήσια συγκίνηση ἢ τὸν δημιουργικὸ ἐνθουσιασμό. Οἱ ἄλλες μελέτες του εἶναι λιγότερο ἐπιτυχημένες. Ἐκεῖνη π.χ. ποὺ ἀφιερώνεται στὸν Ἀντρέα Καρκαβίτσα ἀναμφίβολα τὸν ἀδικεῖ. Ἐνῶ γιὰ πιδ δευτερεύουσες μορφὲς τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας ὁ κ. Πέτρος Χάρης ἔχει μιλήσει ἐπαινετικά, ὑπερτιμώντας κατὰ κάποιον τρόπο τὴ σημασία τους, γιὰ τὸν Καρκαβίτσα σημειώνει: «Ἐδωσε σωστὲς πληροφορίες γιὰ τὴν Ἑλλάδα τοῦ καιροῦ του. Ὅ,τι μᾶς εἶπε, αὐτὸ ἦταν. Ὅ,τι κλείνει μέσα στίς σελίδες του, εἶναι μιὰ ἑλληνικὴ πραγματικὴ ἀναμφισβήτητη» (σελ. 97). Ὅμως ὁ Ἀντρέας Καρκαβίτσας δὲν εἶναι ἓνας ἀπλὸς χρονικογράφος τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὴ νεοελληνικὴ πεζογραφία μήτε ἡ ἀξία του βρῖσκεται σ' αὐτὸ τὸ γνώρισμά του. Γιατὶ εἶναι τὸ θαυμάσιο ὕψος του καὶ ἡ περι-

γραφική του δύναμη, πού μᾶς παραδίδουν ἀγέραστο τὸ ἔργο του ἴσαμε σήμερα· κι' ἀκόμα, καμιὰ φορά, κάτι γενικότερο, κρυμμένο πίσω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα πού ἀπεικονίζει. Στὸν «Ζητιάνο» π.χ. θριαμβεύει τὸ κακό, σαρκάζεται κατὰ συνέπεια ἡ ἰδέα τῆς θείας δικαιοσύνης. Οἱ κακοὶ στὸ μυθιστόρημα αὐτὸ δὲν τιμωροῦνται καὶ οἱ καλοὶ δὲν ἀμείβονται ἀπλῶς καὶ μόνο γιατί συμβαίνει νὰ εἶναι καλοὶ ἢ κακοί. Εἶναι φανερό πὼς γιὰ τὸν Καρκαβίτσα ὁ κόσμος δὲν ἔχει ἐγκραταλειφθῆ στὸ φιλόανθρωπο χέρι τοῦ Θεοῦ· χρειάζεται θέληση γιὰ βελτίωση καὶ δράση γιὰ τὴν πραγματοποίησή της.

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω μιὰ προσωπικὴ παρατήρηση γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Κώστα Οὐράνη, πού δὲν εἶδα νὰ σημειώνεται στὴ σχετικὴ μελέτη τοῦ κ. Πέτρου Χάρη: «Ὅ,τι χαρακτηρίζει βασικά τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ τῆς νοσταλγίας εἶναι ἡ εἰλικρίνεια· ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὴν ἐντύπωση πὼς ὁ,τι γράφει ὁ Οὐράνης τὸ αἰσθάνεται πραγματικά, πὼς εἶναι γνήσιο γέννημα τῆς ψυχῆς του καὶ πὼς ἡ συγκίνησή του εἶναι ἀληθινή καὶ ὄχι πλαστὴ ἢ ἐπιτηδευμένη. Πουθενὰ στὶς ταξιδιωτικὰς ἐντυπώσεις του δὲ θὰ συναντήσουμε ἐκεῖνο τὸ συμβατικὸ καὶ τὸ βεβιασμένο, πού ἐνοχλεῖ τὸν ἀναγνώστη· τίποτα ψεύτικο δὲν ὑπάρχει στὰ συναισθήματα, τίς συγκινήσεις κι' ἀκόμα στὸ λόγο ἢ στὸ ὄψος τοῦ Κώστα Οὐράνη.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ

Philip Sherrard, The Marble Threshing Floor. Studies in Modern Greek Poetry. London 1956. Σελ. VIII, 258.

«Τὸ Μαρμαρένο ἁλώνι» εἶναι ἓνα βιβλίον σοβαρῆς καὶ υπεύθυνης κριτικῆς γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση. Ὁ συγγραφέας του, φίλος τῆς Ἑλλάδας, κάτοχος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας καὶ λάτρης τῆς νεοελληνικῆς ποίησης, μελέτησε δημιουργικὰ κι' ἐπίμονα τὸ ἔργο πέντε ποιητῶν: τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Παλαμά, τοῦ Καβάφη, τοῦ Σικελιανοῦ καὶ τοῦ Σεφέρη. Ὁ κ. Philip Sherrard στὸ βιβλίον του αὐτὸ ἀναλύει ἐξονυχιστικὰ καὶ λεπτομερικὰ τὸ περιεχόμενον τῶν ποιητικῶν ἔργων τῶν πέντε αὐτῶν ποιητῶν καὶ προσπαθεῖ ταυτόχρονα νὰ τοὺς ὑπαγάγη κάτω ἀπὸ κοινὰς ἀρχές. Τὰ συμπεράσματά του καὶ ἡ τοποθέτηση τῶν τεσσάρων ποιητῶν—ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Καβάφη—στὴν περιοχὴ τῆς «παραδοσιακῆς» ποίησης, ὅπως ὁ ἴδιος τὴν ἀποκαλεῖ, εἶναι ἀξιόσημωτα γιὰ τὴν πρωτοτυπία τους. Ἡ ἐξέταση τῆς οὐσίας τοῦ ἔργου τῶν κυριότερων νεοελλήνων ποιητῶν γίνεται γιὰ πρώτη φορά κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα. Ἄλλ' ἄς δοῦμε πρῶτα πὼς ὁ συγγραφέας ἐκφράζει τὴν ἐκτίμησιν καὶ τὴν ἀγάπην του γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση. «Ὁ πόλεμος γιὰ τὴν ἑλλη-

νική ανεξαρτησία, λέει, ξέσπασε στα 1821. Ἀπὸ κείνη τὴν ἡμερομηνία ἡ ζωτικότητα τῆς Ἑλλάδας ἐκδηλώθηκε κατὰ πολλοὺς τρόπους. Ἀλλὰ ἴσως τίποτα δὲν ὑπῆρξε τόσο ἐντυπωσιακὸ ὅσο ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ γονιμότητα τῆς πνευματικῆς τῆς ζωῆς. Κι' ἐδῶ ἡ τιμητικὴ θέση ἀνήκει στοὺς ποιητὲς καὶ στὴν ποίηση. Ἀπὸ τὴ στροφή τοῦ δέκατου ὄγδου αἰῶνα, ὅταν ἡ προσωπικὴ μιᾶς ἀνεξάρτητης Ἑλλάδας ἐγίνε κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀπίθανο ὄνειρο, ὡς σήμερα, ἡ φωνὴ τῆς ποίησης δὲ σῶπαζε. Μὲ ὄρσορὴ ἀνεξερεύνητη γλώσσα καὶ μὲ τὸ ζωντανὸ ρεῦμα μιᾶς δημοτικῆς παράδοσης, ἀπὸ ὅπου μποροῦσε ν' ἀντλήσῃ στοιχεῖα, ὁ ἕνας ποιητὴς διαδέχτηκε τὸν ἄλλο μὲ μιὰ ἐπιμονὴ πού εἶναι ἐκπληκτικὴ» (σελ. V).

Κατόπι ὁ κ. Philip Sherrard προχωρεῖ στὴν ἐκθεση τῆς κριτικῆς μεθόδου τοῦ βιβλίου του καὶ σημειώνει ὅτι ἀσχολήθηκε περισσότερο μὲ τὸ περιεχόμενον παρά μὲ τὴ μορφή τῆς ποίησης στὰ ἔργα πού ἐξετάζει. Τοῦτο βέβαια ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν προσωπικὴν του ἀπόψη γιὰ τὴν «παραδοσιακὴν» ποίησην, πού ἐκφράζει ἀνώτερες, προϋπάρχουσες ἀρχές καὶ ιδέες, ἔμφυτες καὶ κοινῶς ἀποδεκτὲς ἀπὸ τίς παλιές «παραδοσιακῆς» κοινωνίες, ἀλλὰ καὶ βοηθεῖ τὸν ξένο ἀναγνώστη, πού δὲν γνωρίζει τὰ κείμενα, νὰ μπῆ στὸ νόημα καὶ στὸ πνεῦμα τῆς ποίησης τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Καβάφη, τοῦ Σικελιανοῦ καὶ τοῦ Σεφέρη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὠραῖες μεταφράσεις—ἄς μὴν ξεχνοῦμε πῶς ὁ κ. Sherrard εἶναι καὶ ποιητὴς—ἐκτενῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν ποιητῶν αὐτῶν συγκροτοῦν κατὰ κάποιον τρόπο μιὰ ἀνθολογία στὴν ἀγγλικὴ γλώσσα. Ἔτσι ὁ συγγραφέας ἐκθέτει τὴν κριτικὴν μεθόδον του: «Τὰ προβλήματα μὲ τὰ ὅποια παλεύουν οἱ νεοῦλληνες ποιητῆς, τὰ πρότυπα τῆς φαντασίας πού ἀποκαλύπτει ἡ ποίησίν τους, εἶναι τὰ προβλήματα καὶ τὰ πρότυπα πού βρίσκονται στὶς ρίζες τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Εἶναι ἐπίσης τὰ προβλήματα καὶ τὰ πρότυπα τῆς ζωῆς ὄλων τῶν ἀνθρώπων. Σὲ τούτῃ τῇ μελέτῃ ζητῶ ν' ἀναλύσω τὰ προβλήματα καὶ τὰ πρότυπα αὐτά. Ἀσχολοῦμαι δηλαδὴ περισσότερο μὲ τίς ιδέες τῆς ποίησης, παρά μὲ προβλήματα ὕψους ἢ βιογραφικῶν στοιχείων, πηγῶν ἢ ἐπιδράσεων. Ταυτόχρονα γνωρίζω ὅτι οἱ ιδέες δὲν εἶναι τὸ ἴδιον πράγμα μὲ τὴν ποίηση. Μόνον τὸ περιεχόμενον δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελέσῃ τὸ μέτρο τῆς ἀξίας ἐνὸς ποιήματος. Ἵπάρχει κίνδυνος μὲ μιὰ τέτοια ἀνάλυση, ἔπως αὐτὴ πού ἐπιχείρησα νὰ κάνω, νὰ χαθῇ ἡ ποίηση» (σελ. V).

Ἔτσι ὁ κ. Philip Sherrard, παραμερίζοντας ἐκούσια τὰ προβλήματα τῆς ποίησης ὡς ποίησης, ἐπιμένει σὲ ὅ,τι τὸν ἐνδιαφέρει περισσότερο: στὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεωρίας του γιὰ τὴν «παραδοσιακὴν» τέχνην. Αὐτὸ γίνεται κυρίως στὸ ἕκτο κεφάλαιον τοῦ βιβλίου—τὰ πέντε

πρώτα ἀφιερώνονται στοὺς πέντε νεοέλληνες ποιητὲς—πὺ τίτλοφορεῖται «Ἡ ποίηση καὶ ὁ μῦθος». Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ βρῆ τὰ κοινὰ γνωρίσματα τῆς ποίησης τῶν τεσσάρων ἀπὸ τοὺς πέντε νεοέλληνες ποιητὲς πὺ ἐξετάζει—ἐξαιρεῖ τὸν Καβάφη—καὶ ἀναπτύσσει τὴν ἀποψή του γιὰ τὴν «παραδοσιακὴ» τέχνη. Ἡ «παραδοσιακὴ» τέχνη, κατὰ τὴν ἀποψή αὐτή, δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς τυχαίας ἐμπνευσης. Ἀντίθετα, εἶναι ἡ μίμηση μιᾶς πραγματικότητας πὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν προσεγγίσῃ κανεὶς μὲ τὴν παρατήρησιν καὶ τὴ λογικὴν, ἀλλὰ μόνον μὲ τὴν πνευματικὴν θεώρησιν. Ἡ τέχνη αὐτὴ δὲν εἶναι νατουραλιστικὴ· ἔχει τὶς πηγές της σ' ἓναν ὑπεραισθητὸ κόσμον, πὺ τὶς μορφές του ἔχει ἤδη ζήσει καὶ κατανοήσει ὁ καλλιτέχνης. Ὁ κ. Philip Sherrard πιστεύει πὺς αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς τέχνης πάει νὰ πραγματοποιήσῃ, ἄλλοτε μὲ μεγαλύτερη καὶ ἄλλοτε μὲ μικρότερη ἐπιτυχία, τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Παλαμᾶ τοῦ Σικελιανοῦ καὶ τοῦ Σεφέρη. Καὶ τοῦτο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιὰτὶ κατὰ τὴν ἀποψή του οἱ ποιητὲς αὐτοὶ εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «παραδοσιακῆς» τέχνης στὸν νεώτερον, τὸν ἔπειτα ἀπὸ τὴν Ἀναγέννησιν, κόσμον. Εἶναι δηλαδὴ φορεῖς τῆς «ἀληθινῆς» ποίησης—τῆς ποίησης πὺ δὲν περιορίζεται στὸ ἄτομον καὶ τὸ ὑποκείμενον, ἀλλὰ ἀπλώνεται σ' ὀλόκληρην τὴ σφαῖρα τοῦ ἐπιστητοῦ. Νὰ πὺς ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἐκφράζει τὴ μεταβολὴ πὺ ἔφερε ἡ Ἀναγέννησιν στὴ Δύση καὶ τὰ πλεονεκτήματα γιὰ τὴν ποίηση πὺ δημιούργησε στὴν Ἑλλάδα ἡ ἀπουσία τῆς Ἀναγέννησης: «Ἡ ἀποκοπὴ ἀπὸ μιᾶ παραδοσιακὴ κοινωνία σημειώθηκε, σχετικὰ μὲ τὴ Δύση, στὰ χρόνια τῆς ἀποκαλούμενης Ἀναγέννησης. Ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ τὰ ἐνδιαφέροντα ἄρχισαν νὰ στρέφονται ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸν στὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ἀπὸ τὸ καθολικὸν στὸ ἀτομικόν. Αὐτὴ ἡ στροφὴ τῶν ἐνδιαφερόντων ἀντικαθρεφτίζεται στὴν πορεία τῆς τέχνης. Μὲ τὴν Ἀναγέννησιν ἡ τέχνη ὡς ἐκφραση ἰδιωτικῶν καὶ ἀτομικῶν σκέψεων καὶ συναισθημάτων ἄρχισε νὰ ὑποκαθιστᾷ τὴν τέχνη ὡς ἐκφραση καθολικῶν ἀληθειῶν» (σελ. 234). «Ἡ Ἑλλάδα δὲ γνώρισε αὐτὴ τὴν ἀποκοπὴν. Δὲν ἔχασε δηλαδὴ ποτὲ τὶς «παραδοσιακὰς» τῆς ρίζες. Αὐτὲς οἱ ρίζες... πήγαιναν ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ Βυζάντιον, πίσω στὴ μεγάλη μεταφυσικὴ παράδοσιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, στὴν Ὀρφικὴ καὶ τὴν Πυθαγόρειον μορφήν του. Ἡ παράδοσιν τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ εἶναι μιᾶ ἐπιδίωσιν αὐτῆς τῆς παράδοσης—ἀποσπασματικὴ, ἀλλὰ γνήσια» (σελ. 235).

Στὸ κεφάλαιον πὺ ἐπιγράφεται «Ἡ ποίηση καὶ ὁ μῦθος» ὁ κ. Philip Sherrard προσπαθεῖ νὰ καταδείξῃ τὸν μυθολογικὸν χαρακτήρα τῆς ποίησης τῶν τεσσάρων ποιητῶν καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ νεοελληνικὴ ποίηση βρίσκειται πὺ κοντὰ στὴν «παραδοσιακὴ» τέχνη παρὰ στὴν

«άνθρωπιστική» τέχνη τῆς σύγχρονης Δύσης. Ἀπὸ τῆ δικῆ του ὀπτική γωνία αὐτὸς εἶναι ἕνας μεγάλος ἔπαινος γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση. Δὲν πρόκειται ἔδῳ νὰ συζητήσω τὴν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἀποψῆς κι' αὐτῆς τῆς ὀπτικῆς γωνίας· θὰ πῶ μόνο πὼς γιὰ πρώτη φορὰ διατυπώνεται μιὰ τέτοια θεωρία ποὺ νὰ εὐνοῖ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση. Πολλοὶ νεοῦλληγες κριτικοὶ παραπονέθηκαν κατὰ καιροὺς πὼς ἡ χώρα μας δὲ γνώρισε τὴν Ἀναγέννηση καὶ πὼς στὸ γεγονός αὐτὸ ὀφείλεται μιὰ καθυστέρηση καὶ μιὰ ἔλλειψη συγχρονισμοῦ στὶς ἐκδηλώσεις τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἴδου τώρα ποὺ κατὰ τὴ γνώμη ἑνὸς ξένου, ἑνὸς Ἀγγλοῦ, τὸ θεωρούμενο μειονέκτημα μεταβάλλεται σὲ πλεονέκτημα.

Ὡστόσο νομίζω πὼς ἡ θεωρία τοῦ κ. Philip Sherrard γιὰ τὴν «παραδοσιακὴ» τέχνη ἐφαρμόζεται περισσότερο στὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Σικελιανοῦ καὶ λιγότερο στὴν ποίηση τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Σεφέρη. Στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Σικελιανὸ ὁ συγγραφέας σημειώνει τὰ παρακάτω, ποὺ εἶναι διαφωτιστικὰ γιὰ τὴν ἀποψή του: «Ἀπὸ ποῦ πῆρε ὁ Σικελιανὸς αὐτὴ τὴ μυθολογικὴ στάση ἀντίκρου στὴ ζωὴ, ποὺ ὑπονοεῖται ἀκόμα καὶ σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα του ποιήματα, τὸν «Ἀλαφροτόκιωτο»; Ἡ ἀπάντηση φαίνεται πὼς εἶναι ὅτι τὴν πῆρε ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ καὶ τὴν παράδοσή του. Ἡ ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στὰ χρόνια τῆς μακρᾶς τουρκικῆς κατοχῆς μπορεῖ νὰ ἦταν φτωχὴ, μίζερη, καταπιεσμένη, σκληρὴ καὶ δύσκολη, ἀλλὰ εἶχε μιὰ ποίηση, μιὰ ζωτικότητα κι' ἕνα συναίσθημα σεβασμοῦ καὶ θαυμασμοῦ μπροστὰ στὴ δημιουργία, ποὺ ἄλλοῦ γρήγορα χάθηκαν... Πάνω ἀπὸ ὅλα ὁ ἑλληνικὸς λαὸς διατήρησε ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες ἕναν πλοῦτο τραγουδιοῦ, θρύλου καὶ χοροῦ, ἔπου εἶχαν διαφυλαχθῆ ἢ ἀντίληψη καὶ ἡ γνώση, οἱ σκέψεις καὶ τὰ συναίσθημα ἑνὸς τρόπου ζωῆς, ποὺ οἱ ρίζες του προχωροῦσαν πολὺ βαθιὰ στὸ παρελθόν. Εἶναι εὐκόλο γιὰ ὅσους δὲν ἔχουν ζωντανὴ παράδοση αὐτοῦ τοῦ εἶδους—καὶ οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ μᾶς σήμερα δὲν ἔχουμε—νὰ τὴν κάνουν ρομαντικὴ, νὰ τὴν δοῦν, ξεριζωμένη ἀπὸ τὴν πραγματικότητά, ὡς κάτι διακοσμητικὸ κι' αἰσθητικὰ εὐχάριστο καὶ νὰ ξεχάσουν πὼς, ἐνῶ διαρκεῖ, ἀποτελεῖ τὴν οὐσία ποὺ ὑψώνει τὴν ἀτομικὴ καὶ τὴν ὁμαδικὴ ζωὴ ἑνὸς ὀλόκληρου λαοῦ ἀπὸ τὴ γῆ του στὶς περιοχὲς τῆς ἐλευθερίας τῆς φαντασίας» (σελ. 128).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τελευταῖο γενικὸ κεφάλαιο, τὰ καλύτερα μέρη τοῦ βιβλίου εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἔργο τοῦ Σικελιανοῦ καὶ τοῦ Σεφέρη. Ἡ προτίμηση τοῦ συγγραφέα πρὸς τοὺς δυὸ αὐτοὺς ποιητὲς εἶναι φανερὴ, καὶ ἡ κριτικὴ του ἰκανότητά πάντα ξεχωριστὴ, βοηθεῖται ἔδῳ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸ θέμα τους. Ἴσως νὰ μὴν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονός ὅτι ὁ κ. Philip Sherrard γνώρισε προσωπικὰ τὸν Σικελιανὸ καὶ τὸν Σεφέρη, ὅτι ζήτησε τὴ φιλία τους καὶ ὅτι

προσέγγισε τὸ ἔργο τους μὲ βαθύτερη κατανόηση τῶν ἔρων τῆς δημιουργίας του. Καί πιδ συγκεκριμένα νομίζω πὼς ἡ πνευματικὴ προσωπικότητα τοῦ Ἁγγελοῦ Σικελιανοῦ, μὲ τίς μεταφυσικὲς ἀνησυχίες της καί τίς ἐναγώνιες ποιητικὲς ἀναζητήσεις της στὴν περιοχὴ τοῦ μύθου, εἶναι ἐκείνη πού πλησιάζει περισσότερο τὴν προσωπικότητα καί τὴν πνευματικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ κ. Philip Sherrard. Δὲ χρειάζεται πολὺ γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς πὼς καί οἱ δύο εἶναι πνευματικὰ θρεμμένοι ἀπὸ τίς ἴδιες πηγές καί πὼς διατηροῦν μιὰ βαθιὰ πίστη γιὰ τίς ἀξίες πού προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἄνατολή. Ἡ προσωκρατικὴ Ἑλλάδα, δηλαδὴ ὁ Ὀρφισμὸς, τὰ διδάγματα τοῦ Πυθαγόρα καί τὰ μυστήρια τῆς Ἐλευσίνας, ἦταν οἱ κύριες πηγές τῆς δημιουργίας τοῦ Σικελιανοῦ· καί ἡ προσωκρατικὴ Ἑλλάδα ἔχει στενὴ σχέση μὲ τὴ φιλοσοφία πού ἐρχόταν ἀπὸ τίς Ἰνδίες, ἀπὸ τὴ «σεβάσμια Ἀσία». Ὁ κ. Philip Sherrard φαίνεται πὼς ἔχει μελετήσει τὴ φιλοσοφία αὐτή, πού δὲν πιστεύει στὸ «λόγο» καί τὸ «ἄτομο». Ἔτσι μπόρεσε καί μᾶς ἔδωσε ἓνα ἀξιόλογο κεφάλαιο γιὰ τὸν Σικελιανό. Ἀλλὰ καί γενικὰ «Τὸ μαρμαρένιο ἄλῶνι» εἶναι ἓνα βιβλίον, πού ὄχι μόνον κάνει γνωστὴ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση καί τίς ἀξίες της στὸ διεθνὲς κοινό, παρὰ καί προσθέτει σημαντικὰ νέα στοιχεία στὴν κριτικὴ ἑρμηνεία τοῦ ἔργου τῶν πέντε ποιητῶν πού ἐξετάζει.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ

Em. Turcynski, Die ersten griechischen Zeitungen und Zeitschriften 1784-1821. Publizistik 1956, Heft 6 (November-Dezember). Σελ. 353-361.

Em. Turcynski, Eine unbekannte griechische Zeitung aus dem Jahre 1784. Südost-Forschungen 16 (1957) 123-132.

Ὁ κ. Turcynski, πού ἀπὸ πολλὰ χρόνια τώρα ἀσχολεῖται μὲ θέματα τῆς ἱστορίας τοῦ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ καί ὁ ὁποῖος προσεχῶς πρόκειται νὰ ἐκδώσῃ μιὰ μεγάλη μελέτη γιὰ τίς ἑλληνογερμανικὲς οικονομικὲς καί πνευματικὲς σχέσεις κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου καί ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, δημοσιεύει στὸ περιοδικὸ «Publizistik» μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐργασία γιὰ τίς πρῶτες ἑλληνικὲς ἐφημερίδες καί περιοδικά, πού κυκλοφόρησαν μεταξὺ 1784-1821 στὴ Βιέννη, τὸ μεγαλύτερο κέντρο τῶν πνευματικῶν ζυμώσεων τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Στὴ Βιέννη, πού κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα εἶχε ἐξελιχθῆ σ' ἓνα μεγάλο πολιτικὸ, οἰκονομικὸ καί πνευματικὸ κέντρο τῆς Εὐρώπης, εἶχε σχηματισθῆ μιὰ ἀθηρὴ ἑλληνικὴ παροικία, ἡ ὁποία ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ δημιουργήσῃ βαθμιαῖα τοὺς κατάλληλους ὅρους γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῶν Ἑλλήνων τῆς Αὐστρίας.

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Turcynski, σύντομη καὶ τεκμηριωμένη, εἶναι ἡ καλύτερη ποῦ ἔχει γραφτῆ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Δημ. Ρούσου. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐξετάζει καὶ τὸ σκοτεινὸ πρόβλημα μιᾶς ἀγνωστης στὴν ἱστορικὴ ἐπιστῆμη ἐλληνικῆς ἐφημερίδας, ποῦ ἐκδόθηκε στὰ 1784. Τῆς ἐφημερίδας αὐτῆς δὲν γνωρίζουμε οὔτε τὸν τίτλο οὔτε καὶ τὰ περιεχόμενα, γιὰτὶ ὡς σήμερα δὲν ἔχει σωθῆ κανένα ἀντίτυπο. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἐξετάζεται συστηματικὰ στὴν δεύτερη μελέτη τοῦ συγγραφέα στὸ περιοδικὸ «Südost - Forschungen».

Στὰ «Skizzen von Wien» (3^ο τεύχος, Βιέννη 1787, σελ. 397) βρίσκεται μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἱστορικὴ εἰδηση, ποῦ εἶχε μείνει ἀπαρατήρητη ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς. Σύμφωνα μ' αὐτὴ ὁ Γεώργιος Βενδότης ἔβγαλε στὰ 1784 στὴ Βιέννη μιὰ ἐλληνικὴ ἐφημερίδα, ἀλλὰ δύο μῆνες ἀργότερα, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀπαίτηση τῶν Τούρκων, ἀπαγορεύθηκε ἡ κυκλοφορία τῆς. Τὸ ἱστορικὸ τῆς ἴδρυσης αὐτῆς τῆς ἐφημερίδας ζητεῖ νὰ ἐξιχνιάσῃ ὁ κ. Turcynski ἀναδιφώντας τὰ ἀρχεῖα τοῦ Haus-, Hof-, und Staatsarchiv τῆς Βιέννης. Πραγματικὰ βρῖσκει ὀρισμένα ἔγγραφα, ἰδίως στὸν φάκελο τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Αὐστρίας στὴν Κωνσταντινούπολη von Herbert-Ratheal πρὸς τὸν Philipp Graf Cobenz, καὶ ἀποδείχνει ὅτι ἡ ἐφημερίδα αὐτὴ τοῦ Βενδότη ἦταν ἐβδομαδιαία καὶ ὅτι πρόλαβε νὰ κυκλοφορήσῃ μερικὲς μόνο ἐβδομάδες.

ΑΠΟΣΤ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

John Chadwick, The Decipherment of Linear B. Cambridge University Press, 1958. 8^ο Σελ. X+147.

Ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β (Linear B), τῆς μυκηναϊκῆς, ὅπως λέγεται πιά τώρα, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ καὶ τὰ πιὸ σημαντικὰ φιλολογικὰ γεγονότα τῶν μέσων τοῦ αἰώνα μας. Ὅταν στὰ 1953 ὁ Ἄγγλος ἀρχιτέκτονας Michael Ventris μαζί μὲ τὸν γλωσσολόγο John Chadwick ἀνακοίνωσαν γιὰ πρώτη φορὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τους (Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives, JHS 73 [1953] 84-103), οἱ φιλόλογοι ὄλων τῶν χωρῶν ἐκδήλωσαν μὲ κάθε τρόπο τὴ χαρὰ καὶ τὸν ἐνθουσιασμό τους. Ἕνα πρόβλημα, καὶ μάλιστα ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα προβλήματα, ποῦ εἶχαν ἀπασχολήσει καὶ ἀπασχολοῦσαν τοὺς ἐρευνητὲς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποῦ ὁ Evans πρωτοανακοίνωσε τὰ εὐρήματά του γιὰ προφοινικικὴ γραφὴ στὴν Κρήτη καὶ τὴν Πελοπόννησο στὰ 1894 (Primitive Pictographs and a Prae-Phoenician Script, from Crete and the Peloponnese JHS 14 [1894] 270-372) καὶ ἀργότερα ποῦ δημοσίευσε τὸν πρῶτο τόμο τῶν Scripta Minoa (Oxford 1909), βάδιζε πρὸς

τή λύση του. Ένας νέος τομέας του αρχαίου κόσμου πρόκειται να παραδώσει τα μυστικά του στο σύγχρονο έρευνητικό πνεύμα, κι' ή γνώση μας δεν θα στηριζόταν πιά, όπως ως τώρα, μόνο στα άφωνα αρχαιολογικά εύρηματα, αλλά σ' αυτό που εξακολουθεί να είναι ή μεγαλύτερη ανακάλυψη του ανθρώπινου πνεύματος, τον γραπτό λόγο, που κρυβόταν κάτω από τα μυστηριώδη σύμβολα των πήλινων πινακίδων της Κνωσσού και της Πύλου.

Δίκαια ο Ventris, ο νέος αρχιτέκτονας με την εκπληκτική επίδοση, έπευφημήθηκε σαν ένας νέος Champollion, σαν ένας εξαιρετικός ήρωας της επιστήμης, γιατί αυτός κυρίως έδωσε τη λύση διαβάζοντας μιὰ άγνωστη γραφή, χωρίς να προβλέπη ποιά θα ήταν ή γλώσσα που κρυβόταν πίσω από τα σύμβολα, και δίκαια ο διεθνής επιστημονικός κόσμος πένησε τον πρόωρο θάνατό του από αυτοκινητιστικό δυστύχημα τον Σεπτέμβριο του 1956, που στέρησε την επιστήμη από ένα δξύτατο και καθαρότατο μυαλό και τη ζωή από έναν άνθρωπο, που πολύ την αξίζει. Με την ανακάλυψή του ο Ventris πρόσθεσε ακόμα ένα σημαντικό, ίσως το σημαντικότερο, κεφάλαιο στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας, γιατί προεκτείνεται ή γνωριμία μας με την τελευταία κατά 400-500 περίπου χρόνια πριν από τον Όμηρο, το πρώτο μας ως τώρα γλωσσικό μνημείο, και 600 περίπου πριν από τις αρχαιότητες και λιγοστές επιγραφές. Έτσι ένα μεγάλο παράθυρο ανοίγεται για τη γνώση των μυστικών του μυκηναϊκού κόσμου με ύλικό, που δεν μπορεί βέβαια να χαρακτηριστεί έξ αιτίας της μονομερείας του άφθονο, έστω κι' αν είναι αριθμητικά μεγάλο, που είναι όμως όπως οπότε πολυτιμότητα.

Η υποδοχή που βρήκε ή ανακοίνωση του Ventris ήταν σχεδόν ένθουσιώδης. Γνωστοί και άγνωστοι, νέοι και παλαιοί φιλόλογοι και γλωσσολόγοι ρίχτηκαν με ευεξήγητο ζήλο και όρμη στη διερεύνηση αυτού του νέου κόσμου, κι' ο καθένας προσπαθεί να προσφέρει κάτι. Οι επιφυλάξεις ήταν λιγοστές, οι εργασίες πολυάριθμες, τα αποτελέσματα όμως των έρευνών αυτών δεν ξέρω αν μπορούν να θεωρηθούν ανάλογα με τον ένθουσιασμό που τα συνοδεύει ή που τα προκαλεί. Πολλές φορές μάλιστα, βλέποντας κανείς τα αποτελέσματα ή τα συμπεράσματα, κυρίως τα σχετικά με τη θεολογία, την κρατική και κοινωνική όργάνωση της μυκηναϊκής εποχής, στα όποια οδηγούνται οι έρευνητές στηριγμένοι επάνω σε υποθετικές ή άμφισθητήσιμες αναγνώσεις και έρμηνείες τελείως αποσπασματικών ή άτελων στοιχείων, που δεν αποτελούν καν φράσεις αλλά μόνο λέξεις, διερωτάται μήπως τα αυστηρά επιστημονικά κριτήρια, που θεωρούνται συνήθως τόσο απαραίτητα για την πρόοδο της έρευνας και της επιστήμης, έχουν άτονήσει τόσο πολύ είναι το ποσοστό φαντασίας που παίρνει μέρος σ' αυτή τη διερεύνηση. Οι

λίγοι διαταγμοὶ ποὺ διατυπώθηκαν ἐδῶ κι' ἐκεῖ ἀποτελοῦν ἀδύνατες παραφωνίες μέσα σ' ἓναν «πολύφωνον χορόν», καὶ αὐτοὶ ποὺ τοὺς διατυπώνουν πρέπει νὰ ἔχουν ἀρκετὸ θάρρος, γιατί βαδίζουν ἐναντίον ἐνὸς ὀρμητικοῦ ρεύματος καὶ κινδυνεύουν νὰ θεωρηθοῦν αἰρετικοὶ ἢ τουλάχιστο ὀλιγόπιστοι.

Καὶ ἔμως οἱ δυσκολίες εἶναι πολλές. Γιατί, ἐνῶ εἴμαστε πρόθυμοι νὰ δεχθοῦμε τὴν ἑλληνικὴ ὡς γλῶσσα τῶν πινακίδων καὶ τῆς χώρας σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ὥστόσο δὲν ξέρουμε καθόλου ποιά θὰ ἦταν περίπου ἡ μορφή της, δὲν ξέρουμε ἂν ἡ ἴδια ἑλληνικὴ διάλεκτος γράφεται καὶ στὴν Κνωσσὸ καὶ στὴν Πύλο σὲ τόση γεωγραφικὴ ἀπόσταση (καὶ χρονικὴ 200 χρόνων), δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν ἔλα τὰ σύμβολα ἔχουν τὴν ἴδια ἀξία καὶ στὴ μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περιοχὴ, δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν πρέπει νὰ ἀναζητοῦμε ἢ νὰ περιμένουμε ἑλληνικὲς λέξεις σὲ ὅλους τοὺς καταλόγους τῶν πινακίδων μὲ ἐπαγγελματικὰ ἢ κύρια ὀνόματα ἢ πράγματα, οὔτε γιὰ τὸ πῶς θὰ καταλάβουμε ὅτι μερικὲς δὲν εἶναι ἑλληνικὲς. Ἐπιφυλάξεις ἔχει ἀκόμα κανεὶς καὶ ὡς πρὸς τὴν σύμπτωση περισσότερων συμβόλων γιὰ τὴν ἴδια συλλαβικὴ ἀξία (ra₁, ra₂, ra₃ κλπ.), ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση παράξενων ἢ σπάνιων συλλαβικῶν ἀξιῶν σὲ ὀρισμένα σύμβολα (pte, nwa) καὶ τελικά, κι' ἀφοῦ δεχθῆ κανεὶς ὅτι αὐτὲς εἶναι οἱ συλλαβικὲς ἀξίες τῶν συμβόλων, ὅπως τίς διατύπωσε ὁ Ventris, δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν ἡ ἑρμηνεῖα ποὺ ἐπιχειρεῖται στὶς διάφορες λέξεις εἶναι ἡ καλύτερη, μιὰ ποὺ ἡ ἀτέλεια τοῦ συλλαβαρίου ἐπιτρέπει πολλὰ δυνατότητες. Πολλὰ φορὲς μάλιστα σ' αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς ἔρευνας ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι παραγνωρίζονται ὀρισμένοι κενόνες τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας γιὰ νὰ μᾶς δώσουν οἱ λέξεις ἀποτέλεσμα, ἢ ὅτι παραβιάζονται τὰ πράγματα γιὰ νὰ δικαιωθῆ ἡ ἀνάγνωση.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ δώσω μερικὰ παραδείγματα: Σὲ 3 πινακίδες τῆς Πύλου (Aa 783, Ab 553, Ad 676) ἐμφανίζονται re - wo - to - ro - ko - wo (πληθυντ. ἀρσεν., πτώσ. ὀνομ.)· στὴν πρώτη εἶναι 38 γυναῖκες, στὴ δευτέρῃ 37 γυναῖκες + 13 κόρες + 15 κοῦροι, στὴν τρίτῃ εἶναι 22 ἄνδρες + 11 κοῦροι¹. Οἱ Ventris καὶ Chadwick στὸ ἐπιθλητικὸ ἔργο τους Documents in Mycenaean Greek, σ. 160, σχολιάζοντας τὴν ὁπ' ἀριθ. 553 πινακίδα (καίμενο: Pu - ro, re - wo - to - ro - ko - wo <women> 37. ko - wa [=κόρFαι] 13. Kowo [=κόρFοι] 15 . . .) τὴν μεταφράζουν ἔτσι: «At Pylos: thirty seven (women) bath - attendants, thirteen girls, fifteen boys . . . || re - wo - to - ro - ko - wo: lewotrokhowo, Hom. λωετροχῶς (Od. XX 297). Their number is not excessive, if their duties included the

¹ Στὸ The Pylos Tablets, edited by E. J. Bennett and C. W. Blegen, Princeton University Press 1955, σ. 218, ὁπάρχει ἓνα τυπογραφικὸ λάθος στὴ φωνητικὴ μεταγραφή: ἀντὶ rewotorokowo, ποὺ εἶναι τὸ σωστὸ, ἔχει τυπωθῆ rewotorowoko.

carrying of all the water required in the household. The apparent metathesis of the first two vowels is unexpected but not unexplicable. Ruyperex (1950) explains the disyllabic aorists of the type *στορέσαι* as arising from a metathesis of **στερόσαι*. On this basis he is prepared to accept **λεφόσαι* > *λοόσαι*; thus the original base may have been *λεFo-....*. 'Αμέσως παρακάτω στην ίδια σελίδα ακολουθεί και η έρμηνεία της πινακίδας 676: «Pu-ro: re-wo-to-ro-ko-wo ko-wo Men 22 kowo 11=At Pylos twenty two sons of the bath-attendants, eleven boys». Καταλαβαίνει κανείς από τη διατύπωση: «δ αριθμός τους δέν είναι υπερβολικός, ...αν τὰ καθήκοντά τους κλπ...», ότι και οι εκδότες έστιασαν μπροστά στον αριθμό. 'Αλλά άς πούμε ότι δέν έχουμε νά έρμηνεύσουμε μυκηναϊκές πινακίδες, αλλά ένα άλλο κείμενο, πού άφορά τούς Φαραώ ή τούς Πέρσες μονάρχες. Ποιό παλάτι μπορούσε νά άπασχολή συνολικά 37 γυναίκες+13 κορίτσια+15 άγόρια=65 συνολικά ψυχές (στή μία πινακίδα), ύστερα στην άλλη 22 γιούς τών λοιστροχών (πόσοι πρέπει νά ήταν και οι πατεράδες τους;) +11 άγόρια (και τί είναι πάλι αυτά τὰ άγόρια, δηλ. κατά τί διαφέρουν από τούς γιούς τών λοιστροχών;)=σύνολο 33. "Αν στους αριθμούς αυτούς προσθέσουμε και τις 32 γυναίκες της πινακίδας 783 της Πύλου, πού δέν τήν είχαν υπόψη τους οι Ventris και Chadwick στα Documents, έχουμε από 3 πινακίδες συνολικό αριθμό 130 ατόμων (65+33+32), *λοιστροχών*. Έξακολουθεί άραγε άκόμα νά μήν είναι υπερβολικός αυτός δ αριθμός; Και είναι άραγε αυτές οι πινακίδες με τή μνεία τών λοιστροχών όλες όσες υπήρχαν έκαίνη τή χρονιά, ή μόνο αυτές πού βρήκαμε ή πού σώθηκαν; 'Ακόμα κι' αν όποτεθή ότι δέν είναι διαφορετικά όλα τὰ πρόσωπα τών 3 αυτών πινακίδων και δεχθούμε ότι μερικά της μιξ πινακίδας μπορεί νά είναι τὰ ίδια με της άλλης, πάλι δ αριθμός είναι υπερβολικός. Γιατί λοιπόν νά μήν έχουμε τό θάρρος νά παραδεχθούμε ότι οι περισσότερες πιθανότητες μάς άναγκάζουν νά συμπεράνουμε ότι έχουμε λάθος; ότι ένα κείμενο πού μιλά για 22 γιούς τών λοιστροχών και για άλλα 11 άγόρια βοηθούς λοιστροχών δέν παρέχει λογικό νόημα; ότι δ αριθμός είναι πелώριος; ότι παραβιάζουμε με μία, άσχετη ίσως, συσχέτιση τήν έτυμολογική ρίζα *λοFe-*, για νά ταιριάξει με τήν άνάγνωση *λεFo-*,—και ότι έπομένως ή πρέπει νά άναζητήσουμε άλλη έρμηνεία στις συλλαβές *re-wo-to-ro-ko-wo* ή νά άναζητήσουμε άλλη σημασία σέ όλα ή σέ μερικά σύμβολα, με όλες τις περιπλοκές πού θά παρουσιάζε αυτό τό ένδεχόμενο. Για τήν τελευταία περίπτωση δέν έχω νά προτείνω τίποτε, γιατί είναι εύνόητη ή άναστατήωση πού δημιουργεί μία τέτοια κίνηση. "Ας μου έπιτραπή όμως νά προτείνω κάτι, πού σ' έμένα τουλάχιστο φαίνεται πιο λογικό για τήν πρώτη περίπτωση. 'Αναζητούμε άνάμεσα στους έργάτες ή τούς δούλους τού παλατιού και τών παραρτημάτων του τούς άλειστές και δέν τούς βρίσκουμε; μήπως οι *rewoto-rokowo* είναι **λειωτροκοφοι*; άνδρες δηλ. και γυναίκες και παιδιά (άγόρια και κορίτσια), πού δουλεύουν στον μύλο ή βοηθούν στο άλεσμα τού σιταριού; Τό ρήμα *λειώω* και τό ουσ. *λειώσις* χρησιμοποιούνται άκριθώς για τήν άλεση τών σιτηρών, και τό θέμα *κοF-* είναι γνωστό από τή γλώσσα τού 'Ηουχίου *κοῶ αισθάνομαι. κοῶν είδώς*, και από τὰ κύρια όνόματα *Κόων, Δημο-κόων, Λαο-κόων* με τήν προφανή σημασία τού *φροντίζω έπιμελούμαι*. Μήπως ή έρμηνεία αυτή παρέχει μία καλύτερη λύση τόσο για τή σημασιολογική όσο και για τήν οδισιατική (κι' αριθμητική μας!) πλευρά τού ζητήματος;

Τὰ ίδια νομίζω ότι ίσχύουν και για τήν πινακίδα με τή λ. *ra-pi-ti-ra* της Πύλου (Ab 555 Pu-ro: ra-pi-ti-ra γυναίκες 38, κορίτσια 20, άγόρια 19), πού έχουν άρχαιότερο ή διαλεκτικότερο τύπο *ra-qi-ti-ra*, για τήν όποια οι

Ventris και Chadwrick στὰ Documents σελ. 407 λέει τὰ ἔξης: «nom. plur. fem. a woman's trade: *raptriai* 'seamstresses, stitchers, clothes-menders' [*ράπτρια* Eust. 12. A.D., cf. *Περὶράπτρια* Piraeus priestess IG 2³, 2361, 12; now *rafra*. Compare *e-ra-pe-me-na*=ἔρραμμένη, which also does show the F-proposed in the equation with Lith. *verpiù* 'spin']». 'O Chantraine στὴν ἀνακοίνωσή του: Noms d'agents féminins, δημοσιευμένη στὶς Études mycéniennes, Paris 1956, σ. 101, λέει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα καὶ τὰ ἔξης γιὰ τὸν τύπο *ra-pi-ti-ra*: «la forme sert probablement de fém. au nom d'agent *ra-pte...ra-pte-re*. Le rapprochement avec la famille de *ράπτω* apparaît probable... rapproché de *ράπις*, *ράμνός*, lit. *virpiù* 'filer' etc. Difficulté: la notation par *ra-de-ῶ* - initial reposant sur *Fra*... Mais l'étymologie traditionnelle qui tire dans cette famille *ραπ* - de *Fραπ - doit, peut-être, être révisée. Καὶ ὁ E. Bennett, Et. myceniennes σ. 126, «ne pourrait-on identifier ces associations comme des ateliers, employant de nombres variables de femmes et d'enfants à la production, disons de pain (en fonction de ce que suggère *sitokowo* ?». Παραλείπουμε κι' ἐδῶ τὰ γεγονότα ποὺ δὲν βοηθοῦν καθόλου τὴν ἀναγωγή τοῦ Chantraine: 'Ἡ λ. *ράπις*, ἄρα καὶ τὸ ἐπάγγελμα, δὲν εἶναι μαρτυρημένη παρά μόνο ἀπὸ τοὺς παπύρους τῆς μεταγενέστερης ἐποχῆς (βλ. Liddell-Scott-Jones, Gr. Engl. Lex.⁹ ἄ. λ.), τὸ δὲ θηλυκὸ *ράπτρια*, ἄρα καὶ τὸ ἐπάγγελμα, εἶναι μαρτυρημένο ἐπίσης ἀπὸ τοὺς παπύρους τῆς μεταγενέστερης ἐποχῆς (βλ. Liddell-Scott-Jones, Greek-Engl. Lex.⁹ ἄ. λ.). Παίρνουμε τοὺς ἀριθμούς. Τὶ κάμνουν 38 γυναῖκες *ράπτριες* μὲ 20 κορίτσια καὶ 19 ἀγόρια, δηλ. συνολικὰ 77 άτομα; Τὶ ἔρραβαν ἢ τί κεντοῦσαν ἢ τί μπάλλωναν; Κι' ἐδῶ ἔπρπε μόνο ὁ ἀριθμὸς νὰ μᾶς δηγήσῃ σὲ διαφορετικὴ ἀνάγνωση ἢ σὲ διαφορετικὴ ἑρμηνεία. Ἴσως κι' ἐδῶ ἡ συσχέτιση μὲ τὸ θέμα *ράσσω-ράκτριαι* (πρὸς τὸν παράλληλο τύπο *ra-qi-ti-ra*) εἶναι ἡ πλησιέστερη πρὸς ὅ,τι μᾶς χρειάζεται γιὰ τὴ διαφώτιση τῆς ἀγροτικῆς κυρίως οἰκονομίας ἑνὸς μεγάλου ἀρχοντικοῦ ἢ ἑνὸς ἀνακτόρου. 'Ἡ λ. *ράκτρια* εἶναι μαρτυρημένη ἀπὸ τὸν Πολυδεύκη ('Όνομ. 7, 146. 10, 130) μὲ τὴ σημασία τῆς (μακριᾶς καὶ λεπτῆς) ράβδου, ποὺ χρησιμοποιοῦν καὶ σήμερα οἱ χωρικοὶ μας, γιὰ νὰ ρίχνουν τὸν ἐλαιόκαρπο ἀπὸ τὸ δέντρο, καὶ ἀπὸ τὸν 'Ἡσυχίο μὲ τὴν ἴδια σημασία (*ράκτρια* τὰ *ράβδια*)¹. 'Ἡ ἴδια λέξις μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθῇ καὶ ὡς nomen agentis (ἀρο. *ράκτιη) καὶ γιὰ τίς γυναῖκες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ρίξιμο τοῦ ἐλαιόκαρπου ἀπὸ τὸ δέντρο. 'Ἡ συσχέτιση ποὺ προτείνουμε ἔχει τὸ ἴδιο ἐτυμολογικὸ μειονέκτημα, ποὺ ἔχει καὶ αὐτὴ ποὺ προτείνει ὁ Chantraine (καὶ τὸ θέμα τοῦ *ράσσω*, **uragh-*, **uregh-* ἔχει δίγαμμα, βλ. Hofmann, Etym. Wört. σ. 296), ἔχει ὁμως τὸ πλεονέκτημα, ὅτι ἀπὸ τὴ μιὰ δίνει ἕνα νόημα καλύτερο, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη διαφωτίζει καλύ-

¹ Τὸ τελευταίον τὸ σημαίωσος ἦδη ὁ Chantraine μόνο γιὰ τὸν τύπο *ra-qi-ti-ra* (Et. myc. 101-2) «...*ra-qi-ti-ra* on rapprocherait une glose d' Hésyche *ράκτρια*=τὰ *ράβδια*». Τελευταία ὁ M. Lejeune στὰ Mémoires de philologie mycénienne, Paris 1958, σ. 300, θεωρεῖ τίς λ. *raqitira* καὶ *rapitira* διαφορετικῶς. Στὴ σ. 225 σημ. 15 ἐνώνει τὸ *raple* μὲ τὸ *rapitira* καὶ τὰ συνάπτει μὲ κάποια ἐπιφύλαξη πρὸς τὸ *ράπιω* στὴ σ. 299 προτείνει *exempli gratia* «*λαμπιή*, *λάμπτρια*, en regard de *λάμπω*», ἐπειδὴ δὲν δπάρχουν σαφaroὶ λόγοι γιὰ ν' ἀμφισβητηθῇ ἡ ἐτυμολογία τοῦ *ράσσω* καὶ *ράπιζω* ἀπὸ μιὰ ρίζα μὲ ἀρχικὸ *Fa-*.

τερα και ένώνει φωνητικά τούς δύο τύπους *ra - qi - ti - ra* και *ra - pi - ti - ra*. 'Επί πλέον δικαιολογεί και έρμηνεύει και τὸ ἄρσ. *ra - pte - (re)*=(δακίτηρ) -ήρες.

Παίρνω ἄκόμα μερικά παραδείγματα, στὰ ὁποῖα ὁ βιασμός τῶν φωνητικῶν νόμων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας εἶναι ἀναμφισβήτητος. Οἱ συλλαβές *wo - no* (Docum. σ. 318 «...the wine» και 412 «probably wine») συσχετίζονται ἢ διαβάζονται *οἶνος* (=Φοῖνος), ἐνῶ αὐτὴ ἢ συσχέτιση ἔπρπε νὰ ἀποκλεισθῆ, γιατί τὸ θέμα τοῦ *οἶνος* δὲν εἶναι *Φοιν-* ἀλλὰ *Φῖν-*, και τὸ *ο* τῆς διφθόγγου ἀποτελεῖ τὴ μεταγενέστερη γραφικὴ ἀπόδοση τῆς ἀρχικῆς προφορᾶς τοῦ *F*, δταν αὐτὸ δὲν γραφόταν πιά, προφερόταν ὁμως ἄκόμα (πρβ. *Οἰλεύς*=*Φιλεύς*) και τὸ λατ. *vinum* ἔχει *œnum*, οἶκος *Φίκος* *conicus*, ἔχει *œcus*. Ἐπρπε ἐπομένως ἢ νὰ ἀναθεωρηθῆ ὅλη ἢ ἀξία τῆς συλλαβῆς *wo -* και νὰ διαβασθῆ παντοῦ *Fi-* (ἂν ἢ συσχέτιση μὲ τὸ *Finum* ἦταν ἀπαραίτητη ἢ ἀναμφισβήτητη) ἢ, ἀντίθετα, νὰ ζητηθῆ μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία και συσχέτιση τοῦ θέματος *wo - no*=*ῶνος*(;), θέμ. *uosnos). Τὴν ἴδια ἐρμηνεία δίνει κι' ὁ Landau (Mykenisch - griechische Personennamen, Göteborg 1958, σ. 151) στὰ κύρια ὀνόματα *Wo - ne - wa*=*Οἰνέφας* (μὲ τὴν ἐπιφύλαξη: ...*oder* *Ἰνείας), *Wo - no - ke - we*=*Φοινοκῆφει (!), *Wo - no - qi - [jo]*=*Φοινώκιος (=Οἰνόβιος !), *Wo - no - qo - so*=*Φοίνοσος*, *Φοίνοφος* (προφανῶς τυπογραφικὸ λάθος ἀντὶ *Φοίνοφος*) «zu ὄφον», *wo - no - [...]*=*Φοινο*-[...] καθὼς και στὰ *wo - ki - to* *Φοίκιστος*, πού πρέπει νὰ ἀπορριφθοῦν χωρὶς δισταγμό.

Στὰ Documents σ. 221 διαβάζουμε *mu? - o - me - no*, «to judge by the form this might be a middle or passive participle but hardly *μυόμενος* unless *μυόμενος*». Ἐδῶ ἢ ἀμφισβόλια ἔπρπε νὰ εἶναι ἂν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μπορούμε νὰ περιμένουμε ἕναν συνηρημένο τύπο κι' ἔχει ἕναν ἀσυναίρετο (*μυόμενος), ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀπειροστικὴ πιθανότητα νὰ συναντήσης ἕνα τέτοιο ρῆμα σὲ πινακίδες λογαριασμῶν και ἐβρετηρίων (πρβ. τὸ ἀντίθετο παράδειγμα *do - we - ro* =*δόφελος=δοῦλος, ὅπου γιὰ πρώτη φορά διαπιστώνεται ἕνας τέτοιος ἀσυναίρετος τύπος, πού μολαταῦτα δὲν διαφωτίζει καθόλου τὴν πάντα σκοτεινὴ ἐτυμολογία). Κι' ὁ Landau, στὸ βιβλίο πού ἀναφέραμε (σ. 151) ἀναφέρει ἕνα κύριο ὄνομα «*Wo - di - je - ja*=*Ἰδιεῖα vgl. *ὠιδῆ*». Ἄλλὰ γιατί νὰ μὴν περιμένουμε κι' ἐδῶ ἕναν ἀσυναίρετο τύπο ἀπὸ τὸ *ἀφείδω*, ὅπως ἔχουμε ὁποχρέωση, ἂν θέλουμε νὰ ἀκολουθήσουμε τὴ σωστὴ μέθοδο;

Πολλὰ σοβαρὰ προβλήματα προκύπτουν ἀπὸ *argumenta e silentio*, ὅπως εἶναι π.χ. ἢ παρουσία ἢ ἀπουσία ὀρισμένων προθέσεων, ἢ συχνότητά τους, ἢ παρουσία ἢ ἔχει λέξεων πού ἀρχίζουν ἀπὸ ὀρισμένα σύμφωνα (πόσες λέξεις ἀπ' αὐτὲς πού διαβάστηκαν ἀρχίζουν ἀπὸ *π*, πόσες ἀπὸ *β* ἢ *φ*, πόσες ἀπὸ *τ* ἢ ἀπὸ *θ*, πόσες ἀπὸ *κ* ἢ ἀπὸ *γ* ἢ *χ*, πόσες ἀπὸ *ν* ἢ *ω*, και γιατί πρέπει νὰ ὑπάρχουν σύμβολα γιὰ τίς συλλαβές τοῦ *δ*, ἔχει ὁμως και ἀντίστοιχα γιὰ τὸ *γ* και *β*; πόσες λέξεις ἀνήκουν στὴν πρώτη, πόσες στὴ δεύτερη και τρίτη κλίση κλπ.). Ὅλα αὐτὰ τὰ προβλήματα δὲν ἀνήκουν πιά, ὅπως τὰ προηγούμενα, στὴν καλύτερη συσχέτιση τῶν συλλαβικῶν συμβόλων, πού ἢ ἀξία τους θεωρεῖται γνωστὴ σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Ventris, πρὸς γνωστὲς ἑλληνικὲς λέξεις ἢ θέματα, ἀλλὰ στὸ καθαυτὸ πρόβλημα, ἂν ἢ ἀνάγνωση εἶναι σωστὴ ἢ ἔχει, στὸ σύνολό της ἢ ἐν μέρει, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο ὁμολογῶ δτι δὲν μπορῶ νὰ πῶ τίποτε.

Τὰ διπλά σύμφωνα επίσης είναι πολύ συχνά στην ελληνική γλώσσα, δὲν είναι ἔμως καὶ τόσο συχνά (γιὰ νὰ μὴν ποῦμε πὼς διαπιστώνονται ἐλάχιστα) στὶς λέξεις τῶν πινακίδων. Βέβαια καὶ στὶς κυπριακὲς ἐπιγραφὰς τὰ διπλά σύμφωνα δὲν σημειώνονται καὶ τὰ δύο, ἀλλὰ μόνο τὸ ἓνα, καὶ ἡ ἴδια ἀρχὴ ἔχει ληφθῆ ὡς βίαση *a priori* καὶ γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν πινακίδων. Εἶναι ἔμως ἀραγε σωστὴ αὐτὴ ἡ ἀρχὴ καὶ στὴν περίπτωση τούτη; Στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ. καὶ ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα γενικὰ καὶ ἡ κυπριακὴ διάλεκτος εἶχαν κατασταλάξει φωνητικὰ στὰ διπλά σύμφωνα ἀπὸ τοὺς διάφορους συνδυασμοὺς συμφώνου +j (ἢ ἀπὸ ἄλλους λόγους) καὶ ὁ γραφέας μποροῦσε νὰ σημειώσῃ μόνο τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο καὶ νὰ ἐννοῆ καὶ τὰ δύο, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει: καὶ μὲ τοὺς χαρακτεὶς ἐπιγραφῶν ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Μπορεῖ ὅμως νὰ συμβαίη τὸ ἴδιο καὶ στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ; ἢ μήπως δὲν ἔχει ἀκόμα συντελεσθῆ αὐτὴ ἡ συγχώνευση καὶ πρέπει νὰ στρέψουμε τὴν προσοχὴ μας πρὸς τὴ συχνὴ παρουσία τῶν συλλαβῶν τοῦ j (*ja- jo- κλπ.*) ὕστερα ἀπὸ σύμφωνο, ὁπότε πολλὰ ἀπὸ τὶς σημερινὲς ἐρμηνεῖες θὰ ἀναθεωρηθοῦν; Ἄν πάλι δεχθῶμε πὼς δὲν πρέπει νὰ περιμένουμε τύπους: *μέλιτ-ja, γλωτ-ja, κρέι-γων, μέγ-γων κλπ.* ἀντὶ *μέλισσα, γλώσσα, κρέσσων, μέζων κλπ.*, (*ex.gr. ta-ra-si-ja=θάλασσα; ko-ro-ti-ja=κλώσσα ἀπὸ τὸ κλώθω; Me-ti-ja-no-ro=Μεσσάνορος κλπ.*), τότε μήπως πρέπει νὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὸ ποσοστὸ τῶν λέξεων μὲ διπλὸ σύμφωνο, ποὺ ἐμφανίσθη-καν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν πινακίδων, εἶναι πολὺ μικρό;

Μιὰ ἄλλη ἀξιοπρόσεκτη περίπτωση δίνεται ἀπὸ τὴ λ. ἀνήρ. Σὲ πολλὰς πινακίδες ἐμφανίζονται τύποι κυρίων ὀνομάτων, ὅπως *pa-ro A-ta-no-re* (Πυλ. Vn 04, 7), *A-la-no-ro* (Πυλ. Fn 02, 3), ποὺ διαβάζονται ἀντίστοιχα: Ἄνιάνορει (= -ρι) καὶ Ἄνιάνορος· ἄλλοῦ πάλι βρίσκουμε συλλαβὰς ...-do-ro, ποὺ τὶς διαβάζουν -(α)-νδρος καὶ ἓνα *a-di-ri-ja-ri*, ποὺ τὸ διαβάζουν *ἀνδριάφι! ἔχουμε δηλ. τύπους ἀρχαϊκοὺς -ανορ- καὶ νεωτερικοὺς -ανδρο-. Ἡ νεωτερικὴ αὐτὴ φάση παράλληλα πρὸς τὴν ἀρχαϊκὴ εἶναι φυσικὴ στὸν Ὅμηρο π.χ., γιὰτὶ ὁ ποιητὴς ζῆ σὲ νεώτερη ἐποχὴ καὶ συγχρόνως ἐνσωματώνει ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα, μποροῦμε ὅμως νὰ βεβαιώσουμε ὅτι τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὴ γλώσσα τῶν πινακίδων; Τίποτε δὲν ἀποκλείεται βέβαια, φοδοῦμαι ὅμως ὅτι πολὺ σπεύδουμε κι' ἐδῶ.

Τὰ προβλήματα τῆς παρουσίας τῶν προθέσεων, ὄλων ἢ μερικῶν, ἢ συχνότητα μερικῶν καὶ ἢ σπανιότητα ἄλλων, εἶναι κι' αὐτὰ ἀξιοπρόσεκτα. Βέβαια δὲν μποροῦμε νὰ περιμένουμε ἀπὸ τὰ λίγα οὐσιαστικὰ ἢ ἐπίθετα τῶν καταλόγων ὅλες τὶς προθέσεις καὶ στὸν βαθμὸ συχνότη-τας ποὺ ξέρουμε π.χ. ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Αὐτὸ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύη καὶ γιὰ τὰ κύρια ὀνόματα, ποὺ δὲν ἀλλάζουν εὐκόλα καὶ στὰ ὁποῖα οἱ

ἀναλογίες ἀπὸ τῆ μυχνηαῖκῆ στὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ριζικὰ διάφορες. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ μᾶς κάμνη ἐντύπωση ἢ σπανιότητα τῶν προθέσεων (αὐτοτελῶν ἢ στὴ σύνθεση) ἀνά (ὄν), ἐκ, ἐκς, ἐν(ς) ἢ ἰν(ς), σύν, περὶ κλπ., ἢ ἡ ἑλλειψή τους. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ μὲ τὶς σύνθετες λέξεις (ἰδίως κύρια ὀνόματα), ὅπου λέξεις πολὺ συνηθισμένες ὡς α' ἢ β' συνθετικὰ (μάχη, πόλεμος, ἀρειή, κλέος κλπ.) ἢ λείπουν ὀλωσ-διόλου ἢ ἐμφανίζονται σπάνια.

Πολλές τέτοιες ἐλλείψεις καὶ ἀβεβαιότητες μπορεῖ κανεὶς ἀκόμα νὰ ὑπενθυμίση, ἢ συσσωρεύσῃ τους ὅμως ἀποτελεῖ μόνον ἀρνητικὴ συμβολὴ στὴν ἔρευνα. Εἶναι ὅμως ἄραγε μόνον ἀρνητικὲς οἱ τέτοιες διαπιστώσεις τῶν κενῶν καὶ τῶν ἐλλείψεων ἑνὸς συστήματος;

Ἐν αὐτῇ ἡ διογκωμένη ἀνάλυση ποῦ προηγήθηκε δὲν ἀφορᾷ φυσικὰ ἄμεσα τὸ βιβλίον ποῦ πρόκειται νὰ παρουσιάσουμε. Στὸ σημερινὸ ὅμως στάδιο τῆς ἔρευνας εἶναι σχεδὸν μοιραῖο, ἴσως μάλιστα καὶ ἐπιθεβλημένο, νὰ γίνεταί μιὰ συνολικὴ ἐπισκόπηση τοῦ προβλήματος, ἔτσι ποῦ νὰ δίνεται μιὰ συνοπτικὴ ἰδέα τοῦ σημείου στὸ ὁποῖο βρίσκεται ἡ ἔρευνα καθὼς καὶ τῶν προβλημάτων καὶ τῶν δυσκολιῶν μπροστὰ στὰ ὁποῖα βρίσκονται οἱ ἐρευνητές. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τώρα εἰδικὰ τὸ βιβλίον τοῦ J. Chadwick, πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ ποῦμε πὼς πρόκειται γιὰ ἕνα γοητευτικὸ βιβλίον, ποῦ σὲ εἰσάγει στὸ πρόβλημα καὶ σὲ κατατοπίζει στὶς δυσκολίες τῆς ἀποκρυπτογράφησης περιγράφοντας μὲ δραματικὴτητα τὶς προεργασίες καὶ κυρίως τὸ τελικὸ στάδιο στὸ ὁποῖο ἔφτασε ὁ Ventris. Τὸ βιβλίον, ἀφοῦ πέθανε ὁ Ventris, γράφεται ἀπὸ μόνον τὸν Chadwick. Κι' οἱ δύο μαζί, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Evidence (βλ. παραπάνω), ἔδωσαν τὰ Documents in mycenaean Greek, ποῦ τὸ ἀναφέραμε ἤδη, ἕνα μεγάλο βιβλίον ποῦ ἡ συγγραφὴ του συμπληρώθηκε στὰ 1955 καὶ ἡ ἐκτύπωσή του τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1956, λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸν τραγικὸ θάνατον τοῦ Ventris. Στὸ βιβλίον αὐτὸ ὕστερα ἀπὸ σοφὲς εἰσαγωγὰς στὰ προβλήματα τοῦ μυχνηαῖκου πολιτισμοῦ, τῶν συλλαβικῶν ἀλφαβήτων, ἑλληνικῶν καὶ μὴ, κλπ., οἱ συγγραφεῖς προσπαθοῦν νὰ δώσουν ἀνάγνωση, ἐρμηνεία καὶ ἄλλες συμπληρωματικὲς πληροφορίες, λεξιλόγια κλπ., 300 πινακίδων τῆς Πύλου.

Τὸ βιβλίον μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολούμαστε σήμερον περιμέναν οἱ φιλόλογοι νὰ τὸ γράψῃ ὁ ἴδιος ὁ Ventris, γιὰ νὰ ἐκθέσῃ γενετικὰ τὰ διάφορα στάδια ἀπὸ τὰ ὁποῖα πέρασε γιὰ νὰ καταλήξῃ στὰ ἀποτελέσματα ποῦ ξέρουμε. Ἀφοῦ ὅμως ἡ Μοίρα ἐμπόδισε τὸν κύριον δημιουργόν, τὸ βάρος ἔπεσε στὸν συνεργάτη καὶ φίλον του, ὁ ὁποῖος μὲ ἐξαιρετικὴ γενναιοδωρία καὶ μὲ ἀρκετὴ ὑποτίμησιν τῆς δικῆς του (μεταγενέστερης) συμβολῆς προσπαθεῖ νὰ μᾶς κατατοπίσῃ στὶς προκαταρκτικὰς φάσεις καὶ

δυσκολίες καθώς και στον τρόπο με τον οποίο άρχισε να δημιουργηθεί ο άβακας (the grid), επάνω στον οποίο ο Ventris αξιολόγησε την πιθανή φωνητική αντιστοιχία των συλλαβικών συμβόλων.

Τα κεφάλαια του βιβλίου είναι τα εξής: Μιχαήλ Ventris, Τα μυκηναϊκά κείμενα, Ἐλπίδες και αποτυχίες, Γέννηση μιας θεωρίας, Ἀνάπτυξη και εξέλιξή της, Ἡ ἀποκρυπτογράφηση και οί κριτικοί της, Ἡ ζωή στη μυκηναϊκή Ἑλλάδα, Προοπτικές. Ἐνα Ἐπίμετρο δίνει λίγα δείγματα μυκηναϊκῶν κειμένων με τὴν ἑρμηνεία τους. Τὸ 4ο κεφ. «Birth of a theory» περιγράφει τὴν ἐσωτερικὴ πορεία τοῦ Ventris πρὸς τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν πινακίδων ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἑλληνικὴ, ὕστερα ἀπὸ διάφορες ἀποτυχημένες ὡς τὰ 1952 ἀπόπειρες τοῦ ἴδιου με ἄλλες γλώσσες, περιλαμβανομένης και τῆς Ἑτρουσκιτικῆς, και τὸν βραδὺ καταρτισμὸ τοῦ ἄβακα. Γιὰ πρώτη φορὰ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1952 στὸ σημεῖωμα ἐργασίας (Work note) ἀρ. 20 ὁ Ventris ἀντιμετωπίζει τὴν ἐρώτηση: μήπως οἱ πινακίδες τῆς Κνωσοῦ και τῆς Πύλου εἶναι γραμμένες σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα;

Ἡ συστηματοποίηση τοῦ ἄβακα και οἱ πρώτες ἀπόπειρες νὰ δοθοῦν οἱ φωνητικὲς ἀξίες στὰ διάφορα συλλαβικὰ σύμβολα εἶναι τὸ κυριότερο στοιχεῖο πὸ ζητοῦσαν οἱ ἐρευνητές, γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦν πῶς ξεκίνησε ἡ ὑπόθεση αὐτὴ και κατὰ πόσο εἶναι σωστὴ (βλ. Beattie, JHS 76 [1956] 2). Ἐς μοῦ ἐπιτραπὴ νὰ πῶ με εὐκρίνεια, ὅτι προσωπικὰ μὲν με τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ πραγματικὰ σημαντικότερο αὐτὸ θέμα δὲν διευκρινίζεται ἱκανοποιητικὰ· οὔτε μοῦ φαίνεται ἱκανοποιητικὴ ἡ ἔναρξη τῆς ἀποκρυπτογράφησης με τὴν ὑπόθεση ὅτι μιὰ σειρά 4 συμβόλων πὸ ξαναγυρνᾶν σὲ μερικὲς πινακίδες με μιὰ μικρὴ μεταβολὴ ἢ προσθήκη στὸ τελευταῖο τους μέρος ἀντιστοιχοῦν με τὸ ἐπίνειο τῆς Κνωσοῦ, τὴν Ἀμνισὸ (A - mi - ni - so, A - mi - ni - so - jo κλπ.)¹ οὔτε μοῦ φαίνεται πὸ πειστικὴ ἡ δεῦτερη ἀπόπειρα με τὸ «ἄνομα ἐνὸς φαγώσιμου» (name of a commodity), τὸ κορίαννον ἢ κολιάνδρον (ko - ri - a - to - no ἢ ko - ri - a - ta - na· αὐτὴ ἡ ἀρχικὴ διπλοτυπία και ἡ σπανιότητα τῆς λ. στὶς ἄλλες πινακίδες ἀποτελοῦν πρόσθετες

¹ Πρὸ. και J. Chadwick, JHS 77 (1957) 202. It should be enough to say that the crucial step of applying phonetic values to the grid was based upon the reasonable hypothesis that certain words found only at Knossos represented the names of important Cretan towns. At that stage the language was still unidentified; it was as a result of the values obtained from the place - names that Dr Ventris was forced to the conclusion that the language was Greek. This led to the recognition of Greek declensions in the Linear B inflexions, not the other way about.

δυσκολίες), πού υποτίθεται ότι το ιδεόγραμμα του βρίσκεται σε μερικές πινακίδες ύστερα από τα συλλαβικά σύμβολα.

Το 6ο κεφάλαιο (The Decipherment and his Critics) αρχίζει με την επιστολή του Blegen (Μάιος 1953), στην οποία ο διάσημος αρχαιολόγος προσφέρει την ανάγνωση της περιφημής πιά πινακίδας των τριπόδων (Πυλ. 641) σύμφωνα με την αποκρυπτογράφηση του Ventris. 'Η πινακίδα αυτή περιέχει τις λ. *ti-ri-ro*, *ti-ri-ro-de* (τρίπος-τρίποδε δυϊκ.) και τα ιδεογράμματα ενός και 2 τριπόδων (και μερικές άλλες λέξεις) και πρέπει να αναγνωρισθῆ ότι αποτέλεσε την πιο σημαντική ὄθηση για την αποδοχή της θεωρίας του Ventris. Θά μπορούσε κανείς να διαπιστώσει ότι δεν υπάρχουν πολλές τέτοιες αναμφισβήτητες αναγνώσεις και να παρατηρήσει ότι με τις αναγνώσεις αυτές βεβαιώνεται ἡ ὀρθότητα της ανάγνωσης μερικῶν συμβόλων, πράγμα πού δεν ἐξυπακούει φυσικά την ὀρθότητα της ανάγνωσης ὄλων των συμβόλων, οὔτε την ἐκανοποιητική ανάγνωση ὄλης της πινακίδας των τριπόδων. Καί ἡ δυσάρεστη αὐτή διαπίστωση γίνεται κάθε τόσο φανερή, ἀπό τή μιὰ μεριά με τήν ἀκύρωση τῆς φωνητικῆς ἀξίας πού δόθηκε ἀρχικά σε μερικά σύμβολα κι' ἀπό τήν ἄλλη με τήν πληθώρα των λέξεων πού δὲν δίνουν ἀκόμα κανένα νόημα, ὅσο κι' ἂν ἀκονίζουμε ὀξύτατα τήν ἐφευρετικότητά μας. Ἀκολουθεῖ μιὰ συνοπτική ἐκθεση των ἁπόψεων, εὐνοϊκῶν ἢ ὀχι, των διαφόρων ἐπιστημόνων (οἱ ὅποιοι στή μέγιστη πλειοψηφία δέχονται ἀνεπιφύλακτα τήν αποκρυπτογράφηση).

Στο 7ο κεφάλαιο (Life in Mycenaean Greece) ὁ συγγραφέας ἐκθέτει τή συμβολή των πινακίδων στή γνώση τῆς μυκηναϊκῆς ζωῆς και ἀναγνωρίζει ότι ἡ εἰκόνα τῆς μυκηναϊκῆς ζωῆς πού προσπαθοῦμε νὰ δώσουμε (ἀπό τις πινακίδες) εἶναι ἀτελής, στραβή και σε πολλά σημεῖα ὑποθετική. "Οτι ἐλπίζει πὼς περαιτέρω ἐρευνες θά συντελέσουν σὸ ξεκαθάρισμα των λεπτομερειῶν «but we may feel confident that the outlines at least are broadly visible. All the same I feel obliged to protest against the facile guesswork which builds far-reaching hypotheses on slender evidence...» (σ. 101), πού συμπίπτει με ὅ,τι εἴπαμε στήν ἀρχή τῆς ἐκτεταμένης αὐτῆς ἐπισκόπησης, και πού, ὡστόσο, νομίζω ότι δὲν τὸ ἀποφεύγει ὀλότελα κι' ὁ ἴδιος.

Συνολικά πιστεύω ότι μπορούμε νὰ ἐπαναλάβουμε τήν ἄποψη τοῦ Sundwall (Études mycéniennes σ. 37), ὁ ὅποιος λέει τὰ ἐξῆς: «autant que je puisse en juger, nous sommes encore loin d'une comprehension totale des textes, bien que nous soyons engagés dans le bon chemin».

Aus der byzantinischen Arbeit der Deutscher Demokratischer Republik. Herausgegeben von Johannes Irmischer. Berlin, Akademie Verlag, 1957. 8ον, τόμ. I, σελ. VIII+302, τόμ. II, σελ. VI+360. [Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für Griechisch-Römische Altertumskunde, τόμ. 5-6].

Εἰς τοὺς δύο τούτους τόμους, λαμπροὺς καὶ ἀψόγους ὡς πρὸς τὴν ἐμφάνισιν καὶ ἐκδιδομένους ἐπιμελείᾳ τοῦ καθηγητοῦ J. Irmischer, δημοσιεύονται αἱ ἀνακοινώσεις, αἱ γενόμεναι εἰς τὴν συγκέντρωσιν τῶν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Γερμανίᾳ βυζαντινολόγων, τὴν συγκροτηθεῖσαν πρωτοβουλία τῆς Ἐπιτροπῆς διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς θρησκείας τῶν μεταγενεστέρων χρόνων τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου κατὰ Μάϊον τοῦ 1955. Ἡ δημοσίευσίς γίνεται κυρίως, διὰ νὰ γνωσθῶν αἱ περὶ τὸ Βυζάντιον ἐργασίαι, αἱ γινόμεναι ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Γερμανίᾳ.

Αἱ ἀνακοινώσεις ἐκτείνονται εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης, τὴν γλῶσσαν, τὴν γραμματείαν, τὴν ἱστορίαν, τὴν θεολογίαν, τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης, τὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας, ὡς καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινολογίας, εἶναι δὲ διάφοροι ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὸ ποῖόν, ὅπως λέγει καὶ ὁ ἐκδότης. Πάντως δεικνύουσιν ὅτι τὸ περὶ τὸ Βυζάντιον ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Γερμανίᾳ εἶναι ζωηρόν, ἢ δὲ βυζαντινολογία ἔχει πολλοὺς καὶ καλοὺς θιασώτας. Πλὴν τῶν καθαρῶς βυζαντινολογικῶν πραγματειῶν περιλαμβάνονται καὶ πραγματεῖαι, ἀφορώσαι εἰς λαοὺς, ἑλθόντας εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς τὸ Βυζάντιον, ὡς εἶναι οἱ Βούλγαροι, οἱ Ἀρμένιοι, οἱ Σλάβοι καὶ ἰδίᾳ οἱ Ρῶσοι καὶ εἰ τινας ἄλλοι.

Δὲν εἶναι εὐκόλον ἐντὸς τῶν στενῶν ὁρίων βιβλιοκρισίας νὰ γίνῃ ἀνάλυσις καὶ ἐκτίμησις ὄλων τῶν δημοσιευομένων ἐργασιῶν, αἱ ὅποια ἀνέρχονται εἰς τεσσαράκοντα δύο. Πρέπει μόνον νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ ἐκτενέστεραι καὶ μᾶλλον ἴσως ἐνδιαφέρουσαι εἶναι κυρίως αἱ ἀφορώσαι εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην καὶ τὰς ἐπιδράσεις αὐτῆς εἰς τὴν τέχνην τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ρωσίας. Ἡ διεξοδική ἐργασία τοῦ Weidhaas περὶ τοῦ τύπου τῆς βασιλικῆς εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα, μολοντί αἱ ἐκφραζόμεναι γνῶμαι εἶναι πολὺ τολμηραὶ καὶ ἐνίοτε ἀστήρικτοι. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Wessel περὶ τῆς οὐσίας τῆς Ἰουστινιανείου τέχνης, ἀλλ' ἔχει καὶ αὐτὴ πολὺ τὸ ὑποκειμενικόν. Ἡ ἐργασία τοῦ Jursch περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ περιεχομένου τῶν ρωσικῶν εἰκόνων εἶναι ἀξιοσημείωτος διὰ τὴν πλουσίαν καὶ ἀξιολογωτάτην εἰκονογράφησιν, ἢ δὲ ἐργασία τοῦ Dölling περὶ τῶν βυζαντινῶν στοιχείων εἰς τὴν δυτικὴν τέχνην τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, πλουσίως καὶ αὐτὴ εἰκονογραφημένη, ἀσφαλῶς προάγει τὰς γνώσεις ἡμῶν ὡς πρὸς τὴν ἐπίδρασιν τῆς βυζαντινῆς

τέχνης εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν. Ὁμοίᾳ εἶναι καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Suhle περὶ τῆς βυζαντινῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν νομισμάτων ἀπὸ τοῦ I' μέχρι τοῦ IB' αἰῶνος. Ἀκολουθεῖ ἐνδιαφέρουσα καὶ διδακτικὴ μελέτη τοῦ ἐκδότου J. Irmscher περὶ τῆς συμβολῆς τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς βυζαντινολογίας. Ὁ συγγραφεὺς ἀναγνωρίζει βεβαίως ὅτι δημιουργὸς κυρίως τῆς ἐπιστήμης ταύτης ὑπῆρξεν ὁ Krumbacher καὶ ὅτι τὸ Μόναχον ὑπῆρξε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι τὸ κέντρον τῶν βυζαντινολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Γερμανίᾳ, ὑπενθυμίζει ὅμως ὅτι καὶ ἄρκετοὶ ἐπιστήμονες, μέλη τῆς Βερολίνου Ἀκαδημίας, ἤδη ἀπὸ τοῦ IH' αἰῶνος εἶχον ἀρχίσει νὰ ἐνδιαφέρονται διὰ τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν ἱστορίαν του, ὅπως ὁ Wegelin, ὁ Wilken, ὁ Dirksen, ὁ πολὺς Zachariae von Lingenthal. Πλὴν τούτων ἀναφέρει καὶ τὰ μεγάλα ἐκδοτικὰ ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα ἔλαβε μέρος ἡ Ἀκαδημία, καὶ τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ δὲν ἀνήκουν ὅλα εἰς τὸν κυρίως βυζαντινολογικὸν κύκλον, τὸν μετὰ τὸν Ἰουστινιανόν, ἔχουν ὅμως στενὴν πρὸς αὐτὸν σχέσιν. Ἡ μελέτη αὕτη ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινολογίας ἐν Γερμανίᾳ.

ΣΤΙΑΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Costantino Porfirogenito, De thematibus. Introduzione—Testo critico—Commento, a cura di A. Pertusi. Città del Vaticano. Biblioteca Apostolica Vaticana 1952. 8ον, σελ. XV + 210, πίν. 2, γεωγραφικὸς χάρτης. [Studi e Testi 160].

Τὸ περὶ θεμάτων ἔργον τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐξεδόθη ἐπανελημμένως, ἀλλ' αἱ παλαιότεραι ἐκδόσεις, ὧν τελευταία εἶναι ἡ τοῦ Tafel (1847), δὲν ἀνταποκρίνονται εἰς τὰς σημερινὰς ἀνάγκας τῆς ἐπιστήμης καὶ ἰδίᾳ ἀφ' ὅτου τὸ περὶ θεμάτων πρόβλημα εἰσήχθη εἰς τὸ προσκήνιον τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Εἰς τοῦτο ἀποβλέπων ὁ ἐκδότης ἠθέλησε νὰ δώσῃ ἐκδοσὶν τοῦ κειμένου κριτικὴν, συνοδευομένην ὑπὸ ὑπομνήματος συγχρονισμένου πρὸς τὰς προόδους τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ὡς λέγει ὁ ἴδιος, δὲν εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ γράψῃ τὴν ἱστορίαν τῆς γενέσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν θεμάτων, εἰμὴ ἐφ' ὅσον θὰ ἐχρησίμευε διὰ τὴν σαφήνισιν τοῦ κειμένου, τὴν κατάδειξιν τῶν σφαλμάτων καὶ τῶν χασμάτων αὐτοῦ καὶ τὴν χάραξιν χάρτου τῶν θεμάτων. Ὁ ἐκδότης εἶχε πλήρη συνείδησιν τῶν δυσκολιῶν τῆς ἐργασίας του καὶ τῶν κενῶν, τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως θὰ παρουσίαζε, ἀφήνει δὲ τὴν κρίσιν τῶν πορισμάτων αὐτοῦ εἰς τὸν ἀναγνώστην.

Τὸ κύριον μέρος τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ φυσικὰ τὸ κείμενον, προτάσσει ὅμως ὁ ἐκδότης μακρὰν εἰσαγωγὴν (σ. 1-55), εἰς τὴν ὁποίαν

έξετάζεται τὸ ἔργον καὶ ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ, ἤτοι ἡ παράδοσις καὶ γνησιότης τοῦ κειμένου, ἢ χειρόγραφος αὐτοῦ παράδοσις, αἱ κύριαι διορθώσεις (recensiones), τὸ δεύτερον βιβλίον κατὰ τὴν διόρθωσιν τοῦ κώδ. C, αἱ διαφοραὶ μεταξὺ I καὶ II βιβλίου, οἱ χρόνοι, καθ' οὓς τὸ II βιβλίον συνεγράφη, αἱ σχέσεις τοῦ περὶ θεμάτων ἔργου πρὸς τὸ Περὶ βασιλείου τάξεως καὶ τὸν Βίον τοῦ Βασιλείου, οἱ λόγοι τῆς διορθώσεως C καὶ ὁ πιθανὸς αὐτῆς συγγραφεὺς, ἐκτίθενται δὲ δι' ὀλίγων καὶ αἱ ἀρχαί, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ ἔκδοσις. Τὴν εἰσαγωγὴν ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον (σ. 59 - 100) καὶ τοῦτο τὸ ὑπόμνημα, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζεται πρῶτον μὲν τὸ περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν θεμάτων ζήτημα, ἔπειτα δὲ τὰ καθ' ἕκαστον θέμα, ἤτοι αἱ περὶ αὐτοῦ μαρτυρίαι, τὰ ἔρια, ἢ διοικήσεις καὶ ἢ πρωτεύουσα αὐτοῦ, ἐπιφέρονται δὲ σχόλια ἐρμηνευτικά, ἀφορῶντα εἰς τὸ κείμενον τοῦ περὶ οὗ πρόκειται θέματος. Τὸ ὑπόμνημα ἀκολουθεῖ πῖναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων, πῖναξ γλωσσικός, πῖναξ γραμματικός, πῖναξ πηγῶν καὶ μαρτυριῶν (testimonia), συνοπτικός πῖναξ τῆς μνείας τῶν θεμάτων εἰς τὰς διαφόρους πηγὰς, συνοπτικός πῖναξ τῆς γενέσεως τῶν θεμάτων καὶ τέλος γεωγραφικός τῶν θεμάτων χάρτης. Ἐκ τῆς ἀπαριθμήσεως καὶ μόνης τῶν κεφαλαίων προκύπτει ὅτι τὸ ἔργον ἔχει πολὺ εὐρυτέραν σημασίαν μιᾶς συνήθους κριτικῆς ἐκδόσεως, διότι περιλαμβάνει καὶ ἀφθονα στοιχεῖα ἐρμηνευτικά καὶ ἱστορικά, κατατοπίζον οὕτω τὸν χρησιμοποιοῦντα αὐτὸ ὄχι μόνον εἰς τὰ προβλήματα τοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλα τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν θεματικὴν διαίρεσιν προβλήματα, τὰ τε γενικὰ καὶ τὰ ἐπὶ μέρους, τῶν ὁποίων ὁ συγγραφεὺς ἔχει πλήρη γνώσιν. Οὕτω τὸ ἔργον ἀποβαίνει πρόχειρον βοήθημα διὰ πάντα περὶ τὰ προβλήματα ταῦτα ἀσχολούμενον.

Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐκτιθέμενα ὀλίγα μόνον σημεῖα, καὶ ταῦτα σποραδικῶς, ἀπήνησα, εἰς τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἔχη διάφορον πρὸς τὸν συγγραφέα γνώμην. Ἐκ τούτων σημειῶνω τὰ ἀκόλουθα :

Ἐν πρώτοις παρατηρῶ ὅτι ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τοῦ Τακτικῆς τοῦ Uspenskij ἐξακολουθῶ νὰ διατηρῶ τὴν γνώμην μου, μολοντί εἰς τὸν συγγραφέα οἱ λόγοι, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζομαι δὲν φαίνονται πιθανοί (σ. XV).

Ὁ ἐκδότης εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ὀρθῶς ἀποκρούει τὴν γνώμην τῶν ἀμφισβητούντων τὴν γνησιότητα τοῦ ἔργου, ὀρθῶς ἐκ τῆς χειρογράφου παραδόσεως προκρίνει δύο μόνον κώδικας, τὸν Vat. 1065 τοῦ IB' αἰῶνος (R) καὶ τὸν Par. 854 τοῦ II' (C), τῶν ὁποίων ἕκαστος ἀποτελεῖ ἴδιαν διόρθωσιν. Ἐπίσης ὀρθῆ εἶναι ἡ παρατήρησις αὐτοῦ περὶ τῶν εἰσαχθεῖσων εἰς τὸν κώδ. C διορθώσεων καὶ διασκευῶν, δὲν δικαιολογεῖται ἕμως, νομίζω, ἐπαρκῶς ἡ γνώμη, ὅτι ὁ κώδιξ οὗτος εἶναι ἔργον συνεχιστοῦ τινος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀφείλεται καὶ ἡ προσθήκη τοῦ B' βιβλίου, τοῦ περι-

λαμβάνοντος τὰ θέματα τῆς Δύσεως. Αἱ παρατηρούμεναι μεταξὺ τῶν δύο βιβλίων διαφοραὶ δὲν εἶναι τοιαῦται, ὥστε νὰ δικαιολογοῦν τὴν διχοτόμησιν τοῦ φιλοπονήματος τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὴν ἀπόδοσιν τῶν τμημάτων εἰς δύο συγγραφεῖς. Αἱ ἀτέλειαι εἰς ἀμφότερα εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι εἰς τὸ Β' βιβλίον λαμβάνουν μεγαλύτεραν ἔκτασιν. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου Κωνσταντῖνος ἐπιθυμῶν νὰ συνδυάσῃ τὰ σύγχρονα πρὸς τὰ παλαιά, πρὸς τὰ ὅποια τρέφει μεγάλην ἀγάπην, δὲν κατορθώνει νὰ συγχωνεύσῃ εἰς ἓν συνεχές σύνολον τὰ σταχυολογήματα αὐτοῦ μετὰ τῶν συγχρόνων πραγμάτων. Ἡ ἀδυναμία εἶναι καταφανῆς ὅχι μόνον εἰς τὸ Β', ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ Α' βιβλίον. Ἀπόδειξις τὰ πρωθύτερα καὶ ἡ σύγχυσις, τὰ ὅποια ἐπικρατοῦν εἰς τὰ τοῦ Α' θέματος, τοῦ Ἀνατολικοῦ. Τὸ ὅτι ἡ ἀδυναμία εἶναι περισσότερον καταφανῆς εἰς τὸ Β' πιθανώτατα ὀφείλεται εἰς τὴν χειροτέραν αὐτοῦ παράδοσιν, ἴσως δὲ καὶ διασκευήν. Ὅτι δὲ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου τούτου δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ Γενέσιος παρετήρησεν ἤδη ὁ Dölger εἰς τὴν βιβλιοκρισίαν του¹.

Ὁ ἐκδότης ὡς βάσιν τῆς ἐκδόσεώς του θέτει τὸν κώδ. R, ἀποκρούει δὲ κατὰ κανόνα τὰς καλυτέρας γραφὰς τοῦ C. Νομίζω ὅτι δὲν ἔχει πάντοτε δίκαιον, ὡς ἄλλως τε φαίνεται καὶ ἐκ τῶν περιπτώσεων, καθ' ἃς ὁ ἴδιος δέχεται τὰς γραφὰς τοῦ C.

Ἐπειτα, πιστὸς εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, φέγει τὸν Tafel, διότι εἰς τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων ἀποκατέστησε τὴν παλαιὰν ὀρθὴν γραφήν, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ σεβασθῇ τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου, διότι πιθανῶς αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς ἔγραψε τὸ ὄνομα ἐσφαλμένως. Ἡ παρετήρησις εἶναι ὀρθή, κάπου ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ καθορίζεται καὶ ἡ ὀρθὴ γραφή, εἴτε εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, εἴτε εἰς τὰ σχόλια, πρᾶγμα τὸ ὅποιον δὲν γίνεται πάντοτε. Οὕτω π.χ. ἐλέγχει τὸν Tafel, διότι τὸ Ἐχίναϊος τοῦ κώδικος (2, 42) διώρθωσεν εἰς Ἐχῖνος, ἐν ᾧ τὸ ὄνομα φέρεται διαφροτρόπως ἤδη ἀπὸ τοῦ Προκοπίου, Ἐχίναϊος, Ἐχινέων, Αἰχινεύς, οὐδαμοῦ ὅμως σημειώνει ὅτι ὁ τύπος Ἐχῖνος εἶναι ὁ μόνος ἀρχαῖος καὶ γνήσιος, καθ' ὅσον οἱ ὑπόλοιποι προέρχονται ἐκ παραφθορᾶς τοῦ ὀνόματος τῶν πολιτῶν Ἐχιναιεῖς, δι' οὗ δηλοῦται πολλακίς καὶ αὐτὴ ἡ πόλις, ὡς παρὰ Πολυδίῳ Ἐχῖνος ἐν XVIII, 3, 12 καὶ XVIII, 38, 3, ἀλλὰ καὶ Ἐχιναιεῖς IX, 41, 11 καὶ ἡ Ἐχιναιῶν πόλις ἐν IX, 42, 1. Ἐκ τοῦ ὀνόματος τούτου προφανῶς προέκυψεν ὁ τύπος Ἐχίναϊοι, ἔθεν τὸ Ἐχίναϊος τοῦ Προκοπίου, καὶ τὰ λοιπὰ Ἐχινέων (=Ἐχινάϊων), Αἰχινεὸς (=Ἐχίναϊος).

¹ BZ 45 (1952) 390.

Τὸ κείμενον ἐκδίδεσθαι μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας, τὸ δὲ κριτικὸν υπόμνημα εἶναι πλούσιον, δυνάμενον νὰ παράσχη εἰς τὸν ἀναγνώστην πᾶσαν σχετικὴν πρὸς τὸ κείμενον πληροφορίαν.

Εἰς ὀλίγα μόνον σημεία θὰ ἐπροτίμων ἄλλην γραφὴν. Ἀναφέρω μερικά. Ἐν I, 17 ὁ ἐκδότης ἀκολουθῶν τὸν κώδ. R γράφει: *καὶ πᾶς ὁ λαὸς ἕνα καὶ μόνον τὸν βασιλέα ἐώρα*, ἐνφ ὁ κώδ. C ἔχει *εἰς ἕνα*, τὸ ὅποιον εἶναι καὶ τὸ ὀρθόν. Ὅσον μικρὰ καὶ ἂν ἦτο ἡ ἑλληνομάθεια τοῦ Πορφυρογεννήτου, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ γράψῃ *ἕνα ἐώρα* ἀντὶ *εἰς ἕνα ἐώρα*, διότι ἡ σημασία εἶναι τελείως διαφορῶς.— Ὅλιγον κατωτέρω (στ. 29), μετὰ τὴν φράσιν *πρῶτον μὲν οὖν τοῦ καλουμένου Ἀνατολικοῦ, εἰ δοκεῖ, μνημονεύσωμεν ἀκολουθεῖ τῆς φράσεως ἐνταῦθα τῆς Ἀνατολῆς θέματα ἤγουν τῆς μικρᾶς Ἀσίας*. Ἡ πρώτη φράσις ἀσφαλῶς προέρχεται ἐκ τοῦ συγγραφέως, ἀλλ' ἡ δευτέρα εἶναι τελείως περιττὴ καὶ παράχρηστος. Ἀποτελεῖ προφανῶς παρασελίδιον σημεῖωμα ἐν εἰδῆ ἐπιγραφῆς βιβλιογράφου τινός, τὸ ὅποιον κακῶς ἀντιγραφεὺς τις εἰσήγαγεν εἰς τὸ κείμενον. Ἡ αὕτη φράσις προστίθεται καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ B' βιβλίου κατὰ τὸν κώδ. C, ὀρθῶς δ' ἐκεῖ ὁ ἐκδότης ὠδέλισεν αὐτήν. Ἔπρεπε νὰ ὀβελισθῇ καὶ ἐδῶ.— Ἐν II, 55 νομίζω δι' ἐκδοτικῶν λόγων νὰ ἀποκρουσθῇ ἡ ὀρθὴ γραφὴ τοῦ C *ἀπένειμαν* ἀντὶ τοῦ *ἀπένειμον*.— Ἐν II, 23 ὁ ἐκδότης μετὰ τὸ *Πέρσης γὰρ τις ἀνὴρ* ἀκολουθῶν τοὺς ἐκδότας τοῦ Πολυδίου σημειῶνει χάσμα. Νομίζω δι' ἐκδοτικῶν λόγων νὰ ἀποδοθῇ ἀνάγκη. Πρόκειται περὶ ἀμελοῦς ἀνανταπόδοτου ἐκφράσεως, συνήθους εἰς τὸν καθ' ἡμέραν λόγον. Ἀρχίζει ὁ λόγος δι' ὀνόματος εἰς ὀνομαστικὴν, ἀκολουθεῖ παρὲνθετος φράσις, εἰς τὴν ὁποίαν οὐδεμίαν θέσιν ἔχει τὸ ὄνομα, μετὰ δὲ τὸ πέρας αὐτῆς ἀρχίζει ἡ κυρία πρότασις διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος. Οὕτω καὶ ἐδῶ: *Πέρσης γὰρ τις ἀνὴρ (ἐν κωννηγίῳ Ἀρταξέρξῃ τῷ βασιλεῖ, ἢ οὐκ οἶδα ἄλλω τινί, λέων προσαπαντήσας τοῦ ἵππου τοῦ βασιλέως ἐδράξατο) καὶ κατὰ τύχην ὁ Πέρσης ἐν τῷ τοῦ θηρὸς συναντήματι, τὸν ἀκινάκην σπασάμενος ἐρρῦσατο τὸν βασιλέα*. Παρόμοιον ἀνανταπόδοτον καὶ ἐν XII, 5 κέ. Ὅτι γὰρ ὁ μέγας... Ἀρμένιος... ἐκεῖνος γοῦν εἶχε θεράποντα τὸν χθὲς καὶ πρὸ μικροῦ τελευτήσαντα... Καὶ ἐν συνεχείᾳ: *Τοῦ γοῦν Ἀρμενίου πεσόντος... ὁ γοῦν προλεχθεὶς Μελίας... τὴν πόλιν τοῦ πτώματος ἤγειρε*. Ἐὰν θελήσωμεν νὰ ἐμμείνωμεν εἰς τὴν ὑπαρξίν χάσματος, τότε πρέπει εἰς αὐτὸ νὰ τοποθετήσωμεν τὸ ὄνομα τοῦ Πέρσου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐκλήθη ἡ Καππαδοκία, ὅπως ἐκ τοῦ *Χαρσίον* τὸ *Χαρσιανόν* (κατωτέρω στ. 45), καὶ τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλο ἢ *Καππαδόκης*. Ὅθεν ἡ συμπλήρωσις πρέπει νὰ εἶναι *ὀνόματι Καππαδόκης*. Σημειωτέον ὅμως δι' αὐτὴν καὶ διὰ τῆς ὑποθετικῆς ταύτης συμπληρώσεως δὲν αἰρεται τὸ ἀνανταπόδοτον.— Ἐν II, 45 ὁ ἐκδότης ἀκολουθῶν τὸν κώδ. R γράφει: *εἶτε Ἰουστινιανοῦ εἶτε ἄλλων τινῶν τῶν βασιλέων*, ἐν φ ὁ κώδ. C ἔχει ὀρθῶς *ἄλλου τινός*, τὸ ὅποιον ἔπρεπε νὰ προτιμηθῇ, ὡς συνηθέστερον.— Ὅλιγον κατωτέρω (II, 65) ἀκολουθῶν πάλιν τὸν R γράφει *Ἀρμενιᾶκός* ἀντὶ τοῦ *Ἀρμενιᾶκόν* τοῦ C, ἐν φ ἐν II, 1 γράφει *Ἀρμενιᾶκόν* ἀντὶ *Ἀρμενιᾶκός* τοῦ R. Ἡ τοιαύτη διακύμανσις, ἡ ὁποία καὶ εἰς ἄλλα παρατηρεῖται¹, δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὴν τσθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἐκδοτοῦ ἀρχὴν τῆς κατὰ κανόνα προτιμήσεως τῶν γραφῶν τοῦ R. Ἔπρεπε, νομίζω, νὰ προτιμηθῇ παντοῦ ἡ γραφὴ *Ἀρμενιᾶκόν*, διότι τὸ *Ἀρμενιᾶκός* ἢ *Ἀρμενιάκος* μόνον τὸν κάτοικον δηλοῖ, ὅχι καὶ τὸ θέμα.— Ἐπίσης ἐν III 7-8 ἔπρεπε νὰ προτιμηθῇ ἡ γραφὴ τοῦ C *μετὰ τῆς γυναικὸς* ἀντὶ τῆς τοῦ R

¹ Πρβ. καὶ τὸ ἐν IV, 26 *Δάρδανοι* ἀντὶ *Δάρδανες* τοῦ R.

μετὰ γυναικός.—'Όλιγον κατωτέρω (III, 20) δ' ἐκδότης θέχεται ἀνεπιφυλάκτως τὸ χάσμα, τὸ ὅποιον μετὰ πολλῆς ἐπιφυλάξεως ὑπέθεσεν ὁ Jacoby: *Μυσὴ μὲν εἶναι* (<ἐκ***), *Θράκης δ' ἐστὶ τὸ πολίχιον*. Τὸ χάσμα δὲν εἶναι ἀναγκαῖον. Ὁ Στέφανος Βυζάντιος ἐν λ. *Μυσία* σημειώνει ἀορίστως *χώρα καὶ πόλις*. Βεβαίως ὑπάρχον ἐνδείξεις ὅτι παρὰ Βυζαντίῳ πρόκειται περὶ τῆς μικρασιατικῆς Μυσίας, ἀλλ' εἰς τὸν Πορφυρογέννητον ὑπάρχει ἀρκετὴ σύγχυσις εἰς τὰ γεωγραφικά· οὔτε καὶ δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ποία ἦτο ἡ ἀληθὴς μορφή τοῦ κειμένου τοῦ Νικολάου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου οὗτος παραλαμβάνει. Ἡ λέξις *Μυσὴ* ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ ἐκ *Μυσίας*, τὴν ὁποίαν ὁ Πορφυρογέννητος χαρακτηρίζει ὡς *πολίχιον* τῆς Θράκης.—Δὲν ἐννοῶ διατὶ ὁ ἐκδότης ἐν V, 17 παρὰ τὴν συμφωνίαν τῶν κωδίκων ἔγραψεν *Ἀσιακόν* ἀντὶ *Ἀσιακόν*, τὸ ὅποιον εἶναι καὶ τὸ σὺνήθεσ.—Ἐπίσης δὲν ἐννοῶ διατὶ ὁ ἐκδότης ἐπροτίμησεν ἐν VII, 20 ἀντὶ τῆς γραφῆς *Σώραν* τοῦ R τὴν γραφὴν *Σῶραν* τοῦ C, ἥτις εἶναι καὶ γραμματικῶς ἐσφαλμένη.—Περὶ τοῦ ὀλίγον κατωτέρω (VII, 21) *πομπή*, τὸ ὅποιον ὁ ἐκδότης θὰ ἤθελε νὰ διορθώσῃ εἰς *μορφή* ἐσημείωσε τὰ θεόντα ὁ Dölger.—Ἐν VIII, 1 ἡ γραφή τοῦ C ἡ *λεγόμενη* ἀντὶ *λεγόμενη* τοῦ R εἶναι ἡ ὀρθή.—Ἐν VIII, 4 εἰς τὴν φράσιν *ἢ τε γὰρ Κελτικὴν—Γροικζανόν* ἢ πρέπει νὰ ὀβελισθῇ ὁ σύνδεσμος γὰρ ἢ μετὰ τὸ *Γροικζανόν* πρέπει νὰ σημειωθῇ χάσμα, διότι δὲν δικαιολογεῖται τὸ ἀνανταπόδοτον.—Ἐν XIII, 12 δὲν ἐννοῶ διατὶ ὁ ἐκδότης ἔγραψε κύριος *Ρωμανός* ἀντὶ τῆς γραφῆς τοῦ κώδ. κῶρ *Ρωμανός*.—Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ὀρθή ἢ διορθωσις ἐν XIV, 2 *τῆς πρὸς θάλασσαν* ἀντὶ τῆς συμφώνου γραφῆς τῶν κωδίκων τὰ *πρὸς θάλασσαν*. Ἡ φράσις δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν Σελεύκειαν, διότι δὲν ὑπάρχει καὶ *Σελεύκεια μὴ πρὸς θάλασσαν*, ἀλλὰ εἰς τὸ ἀπάρχεται τὸ θέμα καὶ ἐννοεῖ τὰ πρὸς τὴν θάλασσαν ὄρια αὐτοῦ, ἀντιτίθεται δὲ εἰς τὸ κατωτέρω (στ. 31): *Ἄνω δὲ πρὸς τὴν ἡπειρον καὶ αὐτὴν τὴν μεσογαίαν*.—Ἐν 1, 15 δὲν δύναμαι νὰ ἐννοήσω διατὶ ἐπροτίμηθη ἡ γραφή τοῦ Βανδουρίου τὰ *πράγματα καὶ τὰ ὀνόματα* ἀντὶ τῆς τοῦ κώδ. C τὰ *ὀνόματα καὶ τὰ πράγματα*. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον θέλει διορθῶσιν εἶναι τὸ κατωτέρω (στ. 26): *ἐπεραιώθη εἰς τὸν Ἰστρον* εἰς *ἐπεραιώθη τὸν Ἰστρον*. Ἀδιστακτικῶς δ' ἔπρεπε νὰ διορθωθῇ τὸ κατωτέρω (στ. 48) *κοιλιαρίων τουτέστι βουλευτῶν* εἰς *κοιλιάριον τουτέστι βουλευτήν*. Κατωτέρω (στ. 52) γράφεται ὀρθῶς *ὑπὸ τὸν αὐτόν*.—Ἡ ὀβελισις τοῦ *Ἀλέξανδρος* (5, 5) ὑπὸ τοῦ Jacoby, τὴν ὁποίαν υἱοθετεῖ ὁ ἐκδότης, δὲν εἶναι ὀρθή, διότι ὁ Πορφυρογέννητος προδήλως παραλαμβάνει τὰ τοῦ Θουκυδίδου ἐμμέσως ἐκ τοῦ *Ἀλεξάνδρου* τοῦ *Πολυτίτωρος* καὶ ὄχι ἐξ αὐτοῦ τοῦ Θουκυδίδου, ἡ δὲ κατωτέρω (στ. 8) ἐπανάληψις τοῦ ὀνόματος διὰ συγγραφῆς, οἷος ὁ Πορφυρογέννητος, δὲν ἀποτελεῖ λόγον διαγραφῆς.—Ἐν 6, 19 ἡ προσθήκη (<τῶν>) εἶναι ἄχρηστος.—Δὲν ἐννοῶ διατὶ ὁ ἐκδότης ἐν 7, 1 ἐπροτίμησε τὴν γραφὴν *Κεφαληνία* ἀντὶ τῆς τοῦ κώδικος *Κεφαλληνία*, ἥτις εἶναι ἡ ὀρθή. Εἶναι γνωστὸν βεβαίως ὅτι εἰς τοὺς βυζαντινοὺς καὶ νεωτέρους χρόνους τὸ ὄνομα φέρεται ὑπὸ τὸν τύπον *Κεφαλωνία*, ἀλλ' αὐτὸ δὲν δικαιολογεῖ τὴν διορθῶσιν τῆς ὀρθῆς γραφῆς τοῦ κώδικος.—Ἡ γραφή *ὑπὸ κοιλιαρίου* (9, 1. 4) νομίζω ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀποκατασταθῇ εἰς τὸ ὀρθόν καὶ σὺνήθεσ παρὰ τῆς συγγραφῆς *ὑπὸ κοιλιάριον*.—Ἀδικαιολόγητος εἶναι ἡ διορθῶσις τοῦ παρεχόμενου ὑπὸ τοῦ κώδικος *Ἰόνιος* (9, 22) εἰς *Ἰώνιος*. Ὁ ἐκδότης οὐδεμίαν δικαιολογίαν παρέχει.

Τὰ ἀμφισβητήσιμα ὅμως ταῦτα σημεῖα ἐλάχιστα μειώνουν τὴν ἀξίαν τῆς ἐκδόσεως. Ἡ ἀριτιότης τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ δύναται ὁ ἀναγνώστης νὰ σχηματίσῃ ἰδίαν γνώμην, ὁσάκις τυχὸν διαφωνῇ πρὸς τὸν ἐκδότην.

Ὡς πρὸς τὸ τρίτον τέλος μέρος τοῦ ἔργου (Commentario), ὅπου ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει πρῶτον τὸ περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν θεμάτων ζήτημα καὶ ἔπειτα τὰ καθ' ἕκαστον θέμα ἰδιαιτέρως, δὲν συμφωνῶ πρὸς ὅλας τὰς γνώμας τοῦ συγγραφέως, νομίζω δ' ὅτι παρ' ὅλας τὰς ἀναζητήσεις τῶν νεωτέρων ὁ Πορφυρογέννητος εὐρίσκειται πλησιέστερον πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν ἀποδίδων τὴν ἴδρυσιν τῶν θεμάτων εἰς λόγους κυρίως στρατιωτικούς διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἀδιαλείπτων ληστρικῶν ἐπιδρομῶν, τῶν κούρσων, τῶν Σαρακηνῶν μὲν εἰς τὴν Ἀνατολήν, τῶν Βουλγάρων δ' εἰς τὴν Δύσιν. Ἐπειτα παρατηρῶ ὅτι τὰ λεγόμενα εἰς τὰ σχόλια (II, 1), ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἐπίστευεν ὅτι τὸ ὄνομα Ἀρμενιακὸν προέρχεται ἐκ τῶν Ἀρμενίων, οἱ ὅποιοι κατέκων τὸ τόπον (porolavano la regione), δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πραγματικῶς ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου λεγόμενα, κατὰ τὰ ὅποια τὸ θέμα ἐκλήθη οὕτω διὰ τὴν γεινῖασιν πρὸς τοὺς Ἀρμένιους καὶ ὄχι διότι οἱ κάτοικοι αὐτοῦ ἦσαν Ἀρμένιοι: τὸ δὲ κάτω καὶ πρὸς θάλασσαν ἐκλήθη Ἀρμενιακὸν διὰ τὸ εἶναι αὐτὸ πλησιόχωρον τῶν Ἀρμενίων.

Ἐν τούτοις τὰ ἐκτιθέμενα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἕνεκα τῆς πλήρους αὐτοῦ ἐνημερότητος εἰς τὰ ἐγερθέντα προβλήματα ἀποτελοῦσι, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, πρὸχειρον βοήθημα πρὸς πλήρη τοῦ ἀναγνώστου κατατόπισιν εἰς αὐτὰ καὶ ἀσφαλῆ ἀφετηρίαν πρὸς περαιτέρω ἔρευναν.

ΣΤΙΑΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Greek Text edited by Gy. Moravcsik. English Translation by R. J. H. Jenkins. Budapest 1949. 8ον. Σελ. 347. [Οὐγγροελληνικαὶ μελέται διευθυνόμεναι ὑπὸ Ἰουλίου Moravcsik. Πανεπιστημιακὸν Ἰνστιτούτον ἑλληνικῆς φιλολογίας].

Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν παλαιότερων ἐκδόσεων τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν πρὸς βορρᾶν αὐτοῦ οἰκούντων λαῶν, Σλάβων, Ρώσων, Πατζινακίτων κτλ., συγγράμματος ἤδη ἀπὸ πεντηκονταετίας καὶ πλέον ὤθησε τοὺς περὶ τοὺς λαοὺς αὐτοὺς ἀσχοληθέντας νὰ ἐπιζητήσουν νέαν αὐτοῦ ἐκδοσιν. Μεταξὺ τούτων καταλέγεται καὶ ὁ ἐπιφανὴς Ἄγγλος ἱστορικὸς Bury, ὅστις ἐσχεδίαζε νὰ περιλάβῃ τὴν ἐκδοσιν εἰς τὴν ἰδίαν συλλογὴν βυζαντινῶν κειμένων. Παραίτηθεις βραδύτερον τοῦ σχεδίου (1925), ἀφῆκε τὴν ἐκδοσιν εἰς τὸν Ἰούλιον Moravcsik, ὅστις ἔκτοτε ἤρχισεν ἀσχολούμενος περὶ αὐτὴν, ἐδημοσίευσεν δὲ ἤδη τὸ 1930 μελέτην περὶ τῆς χειρογράφου τοῦ κειμένου

παραδόσεως¹. Τὸ δημοσιεύμενον κριτικῶς κείμενον εἶναι ἔργον κυρίως αὐτοῦ, ἢ δὲ μετάφρασις τοῦ ἑτέρου τῶν ἐκδοτῶν Jenkins. Πάντως, ὡς λέγεται ἐν τῷ προλόγῳ, ἡ συνεργασία μεταξύ τῶν δύο ὑπῆρξε στενὴ καὶ ἀπὸ κοινοῦ ἐξήτασαν τὰ παρουσιαζόμενα ἐκδοτικὰ καὶ μεταφραστικὰ προβλήματα.

Τοῦ κειμένου προτάσσεται γενικὴ εἰσαγωγή, ὑπογραφομένη ὑπὸ τοῦ Jenkins, εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται λόγος περὶ τοῦ συγγραφέως, τῆς μορφώσεως καὶ τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου ἐν γένει καὶ ἰδίᾳ περὶ τοῦ δημοσιευομένου συγγράμματος. Τὰ περὶ μορφώσεως τοῦ συγγραφέως λεγόμενα καὶ τῆς οἰκειότητος αὐτοῦ πρὸς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, ὡς καὶ τὰ περὶ θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν αὐτοῦ γνώσεων, νομίζω ὅτι λέγονται ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον, ἐὰν μάλιστα λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν τὰ ἔργα αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖται, εἶναι συμπιλήματα καὶ μάλιστα ἀτέχνως συνερραμμένα. Ἰδιαιτέρως ὡς πρὸς τὸ ἐκδιδόμενον παρατηρεῖται ὅτι εἶναι καὶ αὐτὸ συμπίλημα, ἐλάχιστα μέρη αὐτοῦ προέρχονται ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ συγγραφέως, ἐν γένει δ' εἶναι γεγραμμένον μὲ πολὺ ὀλίγην προσοχὴν καὶ ἀκρίθειαν, ὥστε πολλάκις τὰ γραφόμενα νὰ ἐπιδέχονται πλείονας ἐρμηνείας. Τὸ ἔργον ὀρθῶς θεωρεῖται ὡς ἐμπιστευτικοῦ περιεχομένου, ὅθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ περιωρισμένη αὐτοῦ χειρόγραφος παράδοσις καὶ ἰδίᾳ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ἐχρησιμοποιήθη ὡς πηγὴ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων². Ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς γίνεται δεκτὴ ἡ γνώμη τοῦ Burgy, ὅτι τὸ ἔργον συνεγράφη μεταξύ τοῦ 948 καὶ 952³.

Ἀκολουθεῖ εἰσαγωγή κριτικὴ, ὑπογραφομένη ὑπὸ τοῦ Moravcsik, ἀφορῶσα εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, τὰς ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις, τὴν σχέσιν μεταξύ χειρογράφων καὶ ἐκδόσεων, ἣτις καὶ διευκρινίζεται διὰ τῆς χαράξεως γενεαλογικοῦ δένδρου, καὶ τέλος εἰς τὴν ἀκολουθηθεῖσαν εἰς τὴν ἐκδοσιν μέθοδον. Ἐκ τῶν προσαγομένων ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τεκμηρίων προκύπτει σαφῶς ὅτι ἅπαντα τὰ σφζόμενα χειρόγραφα εἶναι ἀπόγραφα ἐνδὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου, τοῦ Παρισινοῦ κώδικος 2009, γραφέντος περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, αἱ δὲ διαφοραὶ, τὰς ὁποίας ταῦτα παρουσιάζουν εἶναι ἢ ἀντιγραφικὰ σφάλματα ἢ διορθώσεις μεταγενεστέρων χειρῶν. Συμφώνως πρὸς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ὁ ἐκδότης ὀρθῶς ἐστήριξε τὴν ἐκδοσιν αὐτοῦ κυρίως ἐπὶ τοῦ κώδικος τούτου, ὅστις

¹ Gy. Moravcsik, 'Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τοῦ De administrando imperio. Ἐπτ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν 7 (1930) 138-152.

² Βλ. καὶ σελ. 33.

³ Μᾶλλον μετὰ τὸ 952, ἐφ' ὅσον ἐν 45, 40 γίνεται μνεία τοῦ ἔτους τούτου ὅχι ὡς ἔτους συγγραφῆς.

δμως και αὐτὸς δὲν εἶναι ἀναμάρτητος. Τὰ ὀρθογραφικά, γραμματικά και συντακτικά σφάλματα αὐτοῦ δὲν εἶναι ὀλίγα, διάφοροι δὲ χεῖρες ἀπέξεσάν, διώρθωσαν και συνεπλήρωσαν εἴτε εἰς τὸ κείμενον εἴτε εἰς τὴν ᾠαν. Ὁ ἐκδότης διακρίνει πέντε διαφόρους τοιαύτας χεῖρας ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος και ἐφεξῆς. Τὰ πλεῖστα τῶν σφαλμάτων τούτων εὐκόλως θὰ ἠδύναντο νὰ διορθωθοῦν, ἀλλ' ὁ ἐκδότης ὀρθῶς ποιῶν ἐδείχθη πολὺ φειδωλὸς εἰς διορθώσεις, διότι εἶναι ἀμφίβολον ἂν ταῦτα προέρχονται ἐκ τῶν ἀντιγραφῶν ἢ ἐξ αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως, ὅστις, ὡς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, προορίζων τὸ ἔργον του διὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ υἱοῦ του, δὲν ἠθέλησε νὰ χρησιμοποιήσῃ φράσιν ἠτιτικισμένην, ἀλλὰ τὴν κοινήν και καθωμιλημένην και λόγον σαφῆ και κατημαξευμένον και οἶον εἰκῆ ῥέοντα πεζὸν και ἀπλοῖκόν. Δυστυχῶς ὁ λόγος τοῦ Πορφυρογεννήτου οὔτε ἠτιτικισμένος εἶναι, ἀλλ' οὔτε και κοινὸς και καθωμιλημένος, πεζὸς και ἀπλοῖκός. Ἡ γλῶσσά του δὲν εἶναι ἡ δημοτικὴ τῶν χρόνων του, ἀλλὰ σύμμεικτόν τι και ἀκαλαίσθητον ἡμιλόγιον κατασκευάσμα, πλήρες βαρβαρισμῶν και σολοικισμῶν. Διὰ τοῦτο μόνον εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις, ὅπου εἶναι καταφανὴς ἢ φθορὰ ἐκ τῆς χωλότητος τοῦ νοήματος, εἶναι ἐπιτρεπτὴ ἢ διόρθωσις, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἐτήρησε κατὰ κανόνα ὁ ἐκδότης. Ἐν τούτοις προέβη σποραδικῶς εἰς διόρθωσιν τῆς ὀρθογραφίας τοῦ κώδικος, ὅπου μάλιστα εἶναι σταθερά, ἀκολουθῶν τὴν ἱστορικὴν ὀρθογραφίαν, οἶον *φαμιλίας* ἀντὶ *φαμηλίας*, *κλεισοῦρα* ἀντὶ *κλεισοῦρα*, *ἴσον* ἀντὶ *ἴσον*, *ρέκτωρ* ἀντὶ *ραίκτωρ*, *φλάμουλον* ἀντὶ *φλάμουλον* και εἴτι ἄλλο, πρᾶγμα τὸ ὅποιον νομίζω ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀποφύγῃ. Εἰς τὰς διορθώσεις, τὰς ὁποίας εἰσήγαγεν ὁ ἐκδότης, νομίζω ὅτι ἀκινδύνως θὰ ἠδύναντο νὰ προστεθῶσι και ἄλλαι τινές, νὰ παρατηρηθῶσι δὲ και ὅσα θὰ παρατηρήσωμεν κατωτέρω.

Ὅρθως, νομίζω, διορθώθη ὑπὸ τοῦ Burg τὸ *Νεμογαρδὰς* (9, 4) εἰς *Νεβογορδὰς*, κάλλιον *Νεβογαρδὰς*, διότι γραφικῶς εἶναι εὐκόλος ἢ μεταξὺ *υ* και *μ* σύγχυσις εἰς τὴν γραφὴν τῶν χρόνων τοῦ χειρογράφου.—Τὸ κατωτέρω (19) σημειούμενον χάσμα ὀρθῶς, νομίζω, συνεπληρώθη διὰ τοῦ *και οὕτως*. Δύναται ὁμως νὰ συμπληρωθῇ και δι' ἀπλοῦ *και*.—Τὸ κατωτέρω (33) σημειούμενον ἐπίσης χάσμα νομίζω ὅτι δύναται νὰ συμπληρωθῇ διὰ τοῦ *σύρουσιν*, τοῦ ὁποῦ ἐπανειλημμένως γίνεται χρῆσις, προκειμένου περὶ μονοξύλων (πρβ. 9, 15. 53).—Τὸ κατωτέρω (35) *κοιτοβενόμενοι* ὀρθῶς, νομίζω, ὁ Meursius μετέβαλεν εἰς *κοιτενόμενοι*.—Ἡ κατωτέρω (69) ὑπὸ τοῦ Jenkins προταθεῖσα διόρθωσις τοῦ *οἱ φίλοι* εἰς *οἱ ὄφθαλοι* νομίζω ὅτι εἶναι ὀρθή.

Τὸ ἐν 11, 7 *ἀφυλάκτως* πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς *ἀφυλάκτοις*.—Τὸ κατωτέρω (65) *κακηγκάκως* νομίζω ὅτι παρὰ τὴν γνώμην τοῦ Kurz πρέπει κατὰ τὸ *χφ* νὰ γραφῇ *κακηγκάκως*.

Τὸν ἐν 13, 93¼ *ἐκτίστω* τοῦ *χφ* διορθωτέον εἰς *οἰκτίστω* μᾶλλον ἢ *ἐχθίστω*.—Τὸ κατωτέρω (108) *θυγατέρα ἢ γυναῖκα* πρέπει, νομίζω, νὰ διορθωθῇ εἰς *θυγατέρα εἰς γυναῖκα*. Ἡ φράσις εἶναι ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ἀμέσως προηγουμένην *εἰς νύμ-*

φην λαβεῖν.—Τὸ κατωτέρω (123) *δυναμένον* τοῦ χφ προφανῶς εἶναι παραδρομή, προκληθεῖσα ἐκ τοῦ προηγούμενου *οἰουδήποισι*. Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς *δύνασθαι*, ἐξαρτώμενον ἐκ τοῦ ἐν ἀρχῇ (111) *παραγγελία καὶ διατάξεις φοβερά*.—Τὸ ὀλίγον κατωτέρω (125) *Χριστιανῶν διορθωτέον εἰς χριστιανικῶν*.—Κατωτέρω (166) μετὰ τὸ *κοινοφελῆ δουλείαν* προφανῶς ὑπάρχει κενόν, *δυναμένον* νὰ συμπληρωθῇ διὰ τοῦ *ἐκδοθῆναι ἢ καὶ ἀπλῶς δοθῆναι*. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τὸ προηγούμενον καὶ περιττεύει.—Κατωτέρω (183) νομίζω ὅτι εἶναι περιττὴ ἡ διόρθωσις τοῦ ἦθη εἰς *ἔθη*—Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἡ διόρθωσις τοῦ κατωτέρω (187) *ἐννόμοις εἰς ἐννόμους* ἀρκεῖ νὰ γραφῇ *ἐν νόμοις*. Ἡ φράσις συνήθης εἰς τοὺς Ἑβδομήκοντα.

Ἐν 15, 14 μετὰ τὸ *τείνεσθαι* νομίζω ὅτι ὑπάρχει χάσμα, διότι χωλαίνει τὸ νόημα. Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ προστεθῇ τὸ *εἰ μὴ*: *σχεδὸν μὴ δυνάμενα τείνεσθαι εἰ μὴ παρ' ὀλίγων ἀνδρῶν*.

Τὸ ἐν 22, 19 τὰς *ἀκροπόλεις* εἶναι προφανῶς ἐφαρμμένον. Γραπτέον *εἰς τὰς ἄκρας πόλεις*. Ὁ Πορφυρογέννητος ἀκολουθῶν τὴν χρῆσιν τῶν χρόνων του μετέβαλε τὸ τοῦ Θεοφάνους *ἄκρα* εἰς *ἄκρας*, ὅπερ ἐσήμερις τὰ σύνορα.

Τὸ ἐν 24, 13 *Πανωνίαν*, τὸ ὁποῖον διορθώθη εἰς *Πανίαν*, ἰσως θὰ ἔπρεπε νὰ διορθωθῇ εἰς *Σπανίαν*.

Τὸ ἐν 27, 13 *κατωκοῦντι* νομίζω ὅτι πρέπει νὰ μεῖνῃ ὡς ἔχει ἐν τῷ χφ *κατοικοῦντι*, διότι τὸ χφ κατὰ κανόνα εἰς τὸ οἰκῶ καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ σύνθετα παραλείπει τὴν ἀξῆθιν. Πρβ. 27, 31. 29, 33/34. 30, 17 καὶ 62 καὶ εἶπου ἀλλαχού.—Κατωτέρω (19) μετὰ τὸ *παρ' αὐτοῦ* πρέπει νὰ σημειωθῇ χάσμα, διότι ἄλλως τὸ ἀκολουθοῦν «*Ὁ δὲ Ναρσῆς ἀντιμήνησον*» παραμένει μετέωρον. Τὸ *ἀντιμήνησον* προϋποθέτει *ἐμήνησον*, δηλ. προηγηθὲν μήνυμα τῆς βασιλείας πρὸς αὐτόν.—Δὲν νομίζω ὅτι τὸ κατωτέρω (45) *ὑπὸ τρόπον* τοῦ χφ πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς *ὑπότροπον*, τὸ ὁποῖον δὲν προσαρμόζεται εἰς τὸ νόημα, ἐν ᾧ τὸ *ὑπὸ τρόπον* ὡς ἐμπρόθετος διορισμὸς σημαίνει τὸ κατὰ *τινα τρόπον*.

Νομίζω ὅτι τὸ ἐν 28, 6 *ἀνικρον* τοῦ χφ δὲν πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς *ἀνικρού*, οὔτε τὸ κατωτέρω (19) *ἀοίκους* εἰς *ἀοικήτους*, διότι τὸ μὲν *ἀνικρον* ἢ *ἀνίικρον* εἶναι τύποι δημῶδεις, ὁποῖους χρησιμοποιοῖ ὁ συγγραφεύς, τὸ δὲ *ἀοίκος*, μολοντί κυριολεκτεῖται ἐπὶ ἀνθρώπων, ἡδύνατο ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου νὰ μεταφερθῇ καὶ εἰς τὰς νήσους.—Τὸ κατωτέρω (45) *ἐαυτοὺς* διορθωτέον κατὰ τὸ χφ V εἰς *ἐαυτοῖς*.

Ἐν 29, 52 πρὸ τοῦ *οἰκήτορες* προσθετέον τὸ *ἄρθρον οἱ*.—Τὸ κατωτέρω (58) σημειοῦμενον χάσμα θέον νὰ συμπληρωθῇ ἢ ὡς εἶκασεν ὁ Burgy ἢ κάλλιον κατὰ τὸ κατωτέρω (62) «*μήτε τῷ βασιλεῖ Ρωμαίων, μήτε ἐτέρῳ τινὶ ὑποκείμενοι*» διὰ τοῦ *τῷ βασιλεῖ Ρωμαίων ἦσαν ὑποκείμενοι*.—Τὸ κατωτέρω (66) ὡς πρέπει νὰ διαγραφῇ, διότι ἡ πρότασις μένει ἄνευ ρήματος καὶ τὸ *μὴ ἔχειν* μένει μετέωρον.—Κατωτέρω (81) μετὰ τὸ *κηρνώδεις* θέον νὰ προστεθῇ *κατοικοῦντες*.—Ὁλίγον κατωτέρω (85) μετὰ τὸ *εἰς* θέον νὰ προστεθῇ τὸ *μηδὲν* κατὰ τὸ ἀνωτέρω (59 / 60) *εἰς τὸ μηδὲν...ἐναπονευσάσης*.—Τὸ κατωτέρω (93) *παρεκάθισαν* αὐτῷ διορθωτέον εἰς *παρεκάθισαν* αὐτὸ κατὰ τὸ κατωτέρω (112) *παρεκάθισαν τὸ κάστρον Βάρεως*.—Κατωτέρω (97) ἀμφιβάλλω ἂν πρέπη νὰ διατηρηθῇ ἡ γραφὴ *Νικήτα* ἀντὶ *Νικήταν*, διότι ἀμφιβάλλω ἂν ἔκτοτε ἡ αἰτιατικὴ εἶχε χάσει τὸ τελικόν τῆς ν.—Τὸ κατωτέρω (103) *ἔτη ιεσσαράκοντα* πρέπει ἢ νὰ διαγραφῇ ὡς ἀνιστόρητον, συμφῶνως ἄλλως τε καὶ πρὸς τὰ τοῦ Συνεχιστοῦ (290, 22) *πᾶσαν τὴν Λαγοβαρδίαν ἄχρι καὶ αὐτῆς σχεδὸν τῆς ποιε μεγαλοδόξου Ρώμης ἐκράτησαν* ἢ νὰ διορθωθῇ εἰς *τέσσαρα*, ὅσα πράγματι διήρκεσαν ἡ κατοχὴ τῶν Σαρακηνῶν (867 - 871).—Δὲν

βλέπω τὸν λόγον τῆς μεταβολῆς τοῦ οἰκηταί (114) τοῦ χφ εἰς οἰκήτορες.—Τὸ κατωτέρω (269) ἀκέραιως τοῦ χφ διορθωτέον εἰς ἀκέραιος καὶ ἔχι ἀκέραιως.—Κατωτέρω (279) νομίζω ὅτι ἡ διόρθωσις τοῦ Bekker τῷ τῶν ἀντι ἀπλῶς τῶν εἶναι ὀρθή.

Ἐν 30, 4 ἀντι τῶν μεθ' ἡμᾶς γραπτέον τοῖς μεθ' ἡμᾶς.—Κατωτέρω (16) μετὰ τὸ βασιλικὰ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ προστεθῇ παλάτια.—Ἐπίσης κατωτέρω (23) ἀντι οἱ Δαλματίας γραπτέον οἱ ἐκ Δαλματίας.—Τὸ κατωτέρω (70) τοὺς ἀντι νὰ διαγράφῃ, πρέπει ἴσως νὰ διορθωθῇ εἰς τούτων.—Κατωτέρω (111) ἀντι τοῦ ἐλαιῶνας συμπληρωτέον τὸ τοῦ χφ ἐλῶνας εἰς (ἀμπ)ελῶνας, περὶ ὧν γίνεται λόγος καὶ κατωτέρω (140).

Τὸ ἐν 31, 41 ἵνα ὁ τῶν Χρωβάτων Θεὸς προπολεμεῖ, τὸ ὁποῖον ἠνάγκασε τὸν Jenkins νὰ εἰκόσῃ ἀντι «Χρωβάτων» «Χριστιανῶν», νομίζω γραπτέον ἵνα τῶν Χρωβάτων ὁ Θεὸς προπολεμεῖ, διότι, ἐφ' ὅσον τὰ λεγόμενα εἶναι εὐχὴ τοῦ πάππα πρὸς τοὺς βαπτισθέντας, δὲν πρόκειται περὶ θεοῦ τινος τῶν Χρωβάτων, ἀλλὰ περὶ τοῦ θεοῦ ἐν γένει.—Κατωτέρω (53) δὲν βλέπω τὸν λόγον τῆς μεταβολῆς τῆς γραφῆς τοῦ χφ κοιτοῦραι εἰς κονδοῦραι. Τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὰ κατωτέρω (73, 75 καὶ 80, 88).

Ἐν 32, 30 ὀρθῶς ἐσημειώθη χάσμα, τὸ ὁποῖον νομίζω ὅτι δύνανται νὰ συμπληρωθῇ κατὰ τὸ κατωτέρω (36) μετὰ τῶν Σέρβλων εἰρηνικῶς διετέλουν οἱ Βούλγαροι.—Τὸ κατωτέρω (47) ἐπίτησαν ἀντι τοῦ ἐπιώσαν τοῦ χφ ἴσως γραπτέον ἐπίασαν μὲ τὴν σημεσίαν τοῦ ἐνίκησαν. Βεβαίως ἡ ἐνεργητικὴ χρῆσις τοῦ ρήματος εἶναι κακόζηλος, ἀλλ' ἔχι καὶ παράδοξος διὰ τὸν Πορφυρογέννητον.—Τὸ κατωτέρω (58) γενόμενος τοῦ χφ εἶναι τύπος δημοτικὸς καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκην διορθώσεως εἰς γενόμενος.—Κατωτέρω (106) ὀρθῶς εἶκασεν ὁ Jenkins ὅτι τὸ ἀπέστειλεν ἔπρεπε νὰ διορθωθῇ εἰς ἀπέστειλαν. Ἡ διόρθωσις πρέπει νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὸ καίμενον.—Τὸ κατωτέρω (115) ἀπέστειλλον πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς ἀποστέλλων, τιθεμένου κόμματος μετὰ τὸ ἄρχοντες.

Ἐν 37, 24 πρὸ τοῦ θάνατον προσθετέον τὸν.—Ἡ κατωτέρω (30) διαγραφὴ τοῦ τοὺς δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα.

Ἐν 40, 46 ἀντι τὸ ποταμούς διορθωτέον κατὰ τὴν εἰκασίαν τοῦ Jenkins εἰς πολέμους.

Ἐν 41, 42 ἀντι τοῦ ἐαντῶν πρέπει νὰ εἰσαχθῇ ἡ διόρθωσις αὐτῶν.

Ἐν 42, 49 τὸ ὡς ἐφθαρμένον σημειούμενον ἐμπείρα γραπτέον διαλελυμένως ἐν πείρα, ὅπερ προφέρεται ἐμ πείρα. Τὸ κατωτέρω (52) τὸν τότε πρωτεύοντα γραπτέον κατὰ τὸ χφ τῷ τότε πρωτεύοντι. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ δελεισθῇ τὸ ἀκλουθοῦν καὶ, δὲν εἶναι ὅμως ἀπολύτως ἀναγκαῖος ὁ δελεισμός.—Νομίζω ὅτι δὲν δύνανται νὰ διατηρηθῇ ἡ γραφὴ τοῦ χφ ἐν τῷ μέσον (70 καὶ 94), ἀντι τῆς ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἐκδοτῶν.—Τὸ κατωτέρω (82) γῆν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διαγραφῇ.

Τὸ ἐν 43, 16 φρονῶν πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς φρονεῖν.—Τὸ κατωτέρω (20) τοῦ εὐσεβοῦς βασιλεύοντος διορθωτέον εἰς εὐσεβῶς βασιλεύοντος κατὰ τὴν ὀρθὴν εἰκασίαν τοῦ Bekker.—Τὸ κατωτέρω (84) προχαρισθέντα διορθωτέον κατὰ τὴν ὀρθὴν εἰκασίαν τοῦ Bekker εἰς προχαρισθέντα.—Κατωτέρω (176) νομίζω ὅτι μετὰ τὸ Χαλδίας ὑπάρχει χάσμα, συμπληρωτέον διὰ τοῦ τὸν οἶκον. Ὁ βασιλεὺς ἔδωκεν εἰς τὴν σύζυγον τοῦ Τορνικίου τὸν οἶκον τοῦ πρωτοπαθαρίου Μιχαὴλ καὶ τὴν τοῦ Ψωμαθέως μονήν. Οἶκον ἐχάρισεν ὁ βασιλεὺς καὶ εἰς τὸν Κρικορίκιον, τὸν τοῦ Βαοβάρου λεγόμενον (66/67).

Τὸ ἐν 44, 42 ὑπῆρχεν διορθωτέον εἰς ὑπῆρχον.—Τὸ κατωτέρω (76, 77, 100, 104) Ἀχάμει τῶν ἐκδοτῶν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς τὸ Ἀχαμὶ τοῦ χφ ἢ τὸ πολὺ νὰ διορθωθῇ εἰς Ἀχματ.—Τὸ κατωτέρω (128) ἀπλίκα γραπτέον ἀπλη-

κατα κατά την γραφήν τοῦ χφ και τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ Γ' αἰῶνος. Ὅμοίως και τὸ ἐν 45, 86 ἀπλίκιον γραπτέον ἀπλήκτον.

Τὸ ἐν 45, 21 *ἠὺξήνθησαν* τοῦ χφ νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ διορθωθῆ εἰς *ἠὺξήθησαν*. Ὁ τύπος *ἠὺξήνθησαν* ἐγένετο κατὰ συνεκδρομὴν πρὸς τὸ προηγούμενον *ἐπλατύνθησαν*, γραπτέος δ' ἰσως *ἠὺξύνθησαν* ἐκ τοῦ *αὐξύνω*.—Τὸ κατωτέρω (29/30) διὰ τὸ *μεγάλην πίστιν ἔχουσιν ἐν αὐτοῖς*, τοῦ ὁποῦ το νόημα χωλαίνει, νομίζω ὅτι δύναται νὰ διορθωθῆ εἰς διὰ τοῦτο *μεγάλην πίστιν ἔχουσιν ἐν αὐτοῖς και ἐν τῷ τάφῳ* κτλ.—Νομίζω ὅτι τὸ κατωτέρω (159) *Ἰλλυρίαν* ὀρθῶς διορθώθη εἰς *Ἰβηρίαν* και ὅτι πρέπει ἢ διόρθωσις νὰ εἰσαχθῆ εἰς τὸ καίμενον.

Τὸ ἐν 46, 14 *ποταμίαν* πρέπει νὰ διορθωθῆ εἰς τὸ σύνηθες παρὰ Βυζαντινοῦς *παραποταμίαν*.—Τὸ κατωτέρω (20) *ἀφείλατο* τοῦ χφ νομίζω ὅτι δύναται νὰ διατηρηθῆ.

Ἐν 47, 4 νομίζω ὅτι δύναται νὰ διατηρηθῆ ἡ γραφή τοῦ χφ *ἀνοικήτου* ἀντὶ τοῦ ἐκ διορθώσεως *ἀοικήτου*.—Ὡσαύτως δύναται νὰ διατηρηθῆ και τὸ κατωτέρω (25) *Θρακῆσιν* παρὰ τὸ ἀσύντακτον, ὡς και τὸ ἀναύξητον *ἐνοικίσθη*.

Ἐν 49, 23 δὲν βλέπω ἀπολύτως ἀναγκάειαν τὴν προσθήκην και δευτέρου τοῦ πρὸ τοῦ τοῦ λοιποῦ.

Ἐν 50, 160 εἰς τὴν φράξιν τοῦ τὸ *πρῶτον* διαγραφτέον τὸ τοῦ, ὡς εἶκασεν ὁ Bekker. Πρὸς τὸ κατωτέρω (50, 233) *ἐπὶ δὲ Κωνσταντινίου* τὸ *δεύτερον*.—Τὸ κατωτέρω (174, 178, 180) *ἐκ προσώπου* γραπτέον ὡς ἐν τῷ κώδικι *ἐκπροσώπου*, διότι ἔχει ἤδη ἐπιθετικὴν σημασίαν, ἐξ αὐτοῦ δ' ἐσχηματίσθη βραδύτερον και ὀνομαστικὴ *ἐκπρόσωπος*.—Κατωτέρω (196) νομίζω ὅτι μετὰ τὸ *βασιλέως* εἶναι ἀναγκαῖα ἢ προσθήκη τοῦ ὀνόματος *Λέοντος*.—Κατωτέρω (253) δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἢ μεταβολὴ τῆς γραφῆς τοῦ χφ *λίτρας* εἰς *λίτρας*, δεδομένου ὅτι ὁ συγγραφεὺς διακρίνεται διὰ τοὺς σολοικισμοὺς του.

Τὸ ἐν 51, 46 *πρωτοσπαθαρίῳ* νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διορθωθῆ εἰς τὸ τοῦ *πρωτοσπαθαρίου*, διότι ἄλλως τὸ κῶλον δὲν παρέχει νόημα.—Εἰς τὸ κατωτέρω (60) *ἢ ἐργαζόμενον* νομίζω ὅτι μετὰ τὸ *ἢ ἀναγκαῖα* εἶναι ἢ προσθήκη τοῦ *μή*.—Κατωτέρω (89) νομίζω ὅτι τὸ ὀρθῶς σημειωθὲν χάσμα δύναται νὰ συμπληρωθῆ διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἑτέρου τῶν πρωτοκαρῶν, περὶ τῶν ὁποῦ γίνεται λόγος κατωτέρω (127), δηλ. τοῦ *Μιχαήλ* τοῦ *Βαρκαλά*.—Κατωτέρω (169), λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς συχνοτάτης ὑπὸ τοῦ συγγραφέως χρήσεως τῆς γενικῆς ἀπολύτου ἐν οὗ δέοντι, νομίζω ὅτι ἢ διόρθωσις τοῦ *ἐξαρηνησαμένου* εἰς *ἐξαρηνησάμενον* δὲν εἶναι ἀναγκαῖα.

Ἐν 53, 33 νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διατηρηθῆ ἡ γραφή τοῦ χφ *προοδείξαντες* ἀντὶ τοῦ ἐκ διορθώσεως *προδείξαντες*.—Κατωτέρω (70) νομίζω ὅτι ἢ διόρθωσις τοῦ *Ρώμης* εἰς *Ρωμαίους* εἶναι ἀναγκαῖα.—Τὸ κατωτέρω (101) *ἐφθαρμένον ἀθροίλους* νομίζω ὅτι δύναται νὰ γραφῆ *ἀθρόους ὄλους* ἢ *ἀθρόως ὄλας*.—Κατωτέρω (101) πρὸ τοῦ *ἀνθρώπων* προσθετέον *τόν*.—Κατωτέρω (119) ἀντὶ τοῦ *ὑποδεχθεῖς* γραπτέον *ἀποδεχθεῖς*.—Κατωτέρω (152) πρὸ τοῦ *λεγόμενον* νομίζω ὅτι πρέπει νὰ προστεθῆ *τό*, τὸ δὲ κατωτέρω (156) διὰ τὸ *γραπτέον δι' αὐτό*.—Τὸ κατωτέρω (220) *κόντην* νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διορθωθῆ εἰς *κοντῶν*.—Τὸ κατωτέρω (283) *συνταξαμένην* γραπτέον *συνταξαμένης* ὡς τὸ χφ.—Κατωτέρω (288) νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀναγκαῖα ἢ προσθήκη τοῦ *τά*.—Κατωτέρω (321) νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀναγκαῖα ἢ διόρθωσις τοῦ *κουβουκλαρέαν* εἰς *κουβικουκλαρέαν*.—Κατωτέρω (324) νομίζω ὅτι προτιμότερα εἶναι ἢ γραφή τοῦ χφ *ἀποτρεφόμενοι* ἀντὶ τοῦ *ἐπιτρεφόμενοι*, διορθωτέον δὲ και τὸ ἀνωτέρω (313) *ἐπέτρεφεν* εἰς *ἀπέτρεφεν*.—Κατωτέρω (467) τὸ *γενόμενων* πρέπει νὰ διορθωθῆ εἰς *γεγραμμένων* κατὰ τὴν ὀρθὴν εἰκασίαν τοῦ Bekker.

Πλήν τῶν ἀνωτέρω νομίζω ὅτι ἡ ἀκολουθουμένη ὑπὸ τοῦ ἐκδότου στίξις δὲν εἶναι πάντοτε ὀρθή, δυναμένη ἐνίοτε νὰ δημιουργήσῃ παρανοήσεις. Π.χ. ἐν 31, 19 μετὰ τὸ ἐκδιώξαντες πρέπει νὰ τεθῆ κόμμα καὶ ὄχι τελεία, διότι ἄλλως τὰ προηγούμενα παραμένουν ἄνευ κυρίου ρήματος. Ἐν 32, 40 μετὰ τὸ Σέροβλων πρέπει νὰ τεθῆ κόμμα. Ἐν 50, 208 μετὰ τὸ βασιλέως πρέπει νὰ τεθῆ κόμμα ἀντὶ τελείας, διότι ἄλλως ἡ προηγούμενη περίοδος μένει ἄνευ ρήματος. Καὶ κατωτέρω (219) μετὰ τὸ ἐπονομαζόμενον πρέπει νὰ τεθῆ κόμμα ἀντὶ τελείας, διότι ἄλλως ἡ ἐπομένη φράσις μένει μετέωρος.

Τυπογραφικὰ ἀμαρτήματα δὲν λείπουν, εἶναι ὅμως ἐλάχιστα καὶ εὐτυχῶς ἀσήμαντα καὶ εὐδιάκριτα, ὅσον ἐν 26, 47 *λίμου* ἀντὶ *λιμοῦ*, 32, 63 *Βουλγαρία* ἀντὶ *Βουλγαρία*, 35, 5 *Δελματία* ἀντὶ *Δελμαίτις*, 50, 151 *δομεικοῦ* ἀντὶ *δομειτικῶν*, 53, 37 *φευγόντες* ἀντὶ *φεύγοντες*, 53, 75 *περέλαβον* ἀντὶ *παρέλαβον*, 53, 287 *ἐν κρούπῳ* ἀντὶ *ἐν κρουπιῷ*, 53, 429 *πίστη* ἀντὶ *πιστῆ* καὶ τὰ παρόμοια.

Τὸ κείμενον ἀκολουθοῦν 1) πίναξ τῶν κυρίων ὀνομάτων, τὰ ὅποια προσδιορίζονται, γίνονται δὲ καὶ χρήσιμοι παραπομπαὶ εἰς τὴν ὑπάρχουσαν βιβλιογραφίαν, 2) ἀξιόλογον γλωσσάριον, ἐν τῷ ὁποίῳ, ὁσάκις εἶναι ἀνάγκη, σημειώνεται καὶ ἡ ἔτυμολογία μετὰ σχετικῶν παραπομπῶν, 3) σύντομοι γραμματικαὶ παρατηρήσεις καὶ 4) πίναξ τῶν πηγῶν καὶ τῶν παραλλήλων χωρίων.

Ὡς πρὸς τὴν μετάφρασιν, ὅσον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν, φαίνεται ἐπιτυχής, διασαφούς καλῶς τὸ κείμενον. Ὁ μεταφραστὴς εἶναι πολὺ καλῶς γνώστης τῆς τε βυζαντινῆς καὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ γνωρίζει καλῶς τὸ ἔργον του. Πολὺ σπάνια εἶναι αἱ περιπτώσεις, εἰς τὰς ὁποίας προσκρούει τις, καὶ αὐταὶ ὀφείλονται εἴτε εἰς τὴν κακὴν κατάστασιν τοῦ κειμένου εἴτε εἰς τὴν ἰδιάζουσαν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔλαβον μερικαὶ λέξεις παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ τὴν ὁποίαν ὁ μεταφραστὴς δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν του. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρω τὴν ἀντωνυμίαν *εκείνος*, ὁσάκις τίθεται πρὸ κυρίων ὀνομάτων. Ἡ μετάφρασις διὰ τοῦ famous (43, 7) ἢ well known (43, 151) ἢ of that (43, 101) νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ὀρθή, διότι εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς καὶ τὰ ἔγγραφα ἢ λέξεις δηλοῖ ἀπλῶς τὸν ἀποθανόντα, τὸν μὴ ἐν τῇ ζωῇ εὐρισκόμενον, ἀντὶ τοῦ *μακαρίτην* ἢ *μακάριον*, τὸ ὁποῖον ὅμως ὁ Πορφυρογέννητος χρησιμοποιοεῖ μόνον διὰ τοὺς ἀποθανόντας βασιλεῖς.

Αἱ ἀνωτέρω λεπτομερειακαὶ παρατηρήσεις οὐδόλως μειώνουν τὴν ἀξίαν τῆς ἐκδόσεως, τὴν ὁποίαν προσέφεραν εἰς τὴν περὶ τὸ Βυζάντιον ἐπιστήμην οἱ ἐκδότες, καὶ ἡ ὁποία παρέχει ἕλα τὰ στοιχεῖα, ἐφ' ὧν δύναται νὰ στηριχθῆ ἀσφαλῶς πᾶσα περαιτέρω ἔρευνα.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Paul Goubert, Byzance avant l' Islam. Tome premier. Byzance et l' Orient sous les successeurs de Justinien. L' empereur

Maurice. Avec une préface de *L. Bréhier*, membre de l'Institut. Paris 1951. 8ον. Σελ. 332 μετά 20 πινάκων και 4 χαρτών.

Τὸ βιβλίον συνεγράφη, διὰ τὴν πληρώσῃ τὸ κενόν, τὸ ὑπάρχον μεταξὺ τῶν βασιλείων τοῦ Ἰουστινιανοῦ και τοῦ Ἡρακλείου, αἵτινες ἔτυχον ἰδίᾳς ἐρεύνης. «Μεταξὺ τῶν δύο τούτων κορυφῶν, ἔπως λέγει ὁ συγγραφεὺς, τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ἡ βασιλεία τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου μένει ὡς σκιερὰ ὀπή» (σ. 11).

Ἄσφαλῶς ἡ ἱστορία τῶν διαδόχων τοῦ Ἰουστινιανοῦ και ἰδίᾳ τοῦ Μαυρικίου δὲν εἶναι ἄγνωστος, ἀλλὰ δὲν ἔτυχε μέχρι τοῦδε εἰδικτῆς λεπτομεροῦς ἐρεύνης και τὴν ἐρευναν ταύτην ἀνέλαθεν ὁ συγγραφεὺς τοῦ ὑπὸ κρίσιν ἔργου. Καὶ ἦτο ἀναγκαία ἡ ἐρευνα αὕτη, διότι, ὡς ὀρθῶς ἀναγνωρίζει ὁ συγγραφεὺς, ἡ βασιλεία τοῦ Μαυρικίου ἀποτελεῖ τὸ μεταίχιμιον μεταξὺ τῆς δυτικῆς και τῆς ἀνατολικῆς φάσεως τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, ἡ ὁποία ἀρχίζει κυρίως ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου.

Φυσικά, διὰ τὴν κρίνη τις ὀριστικῶς κατὰ πόσον ὁ συγγραφεὺς ἐπέτυχεν εἰς τὴν προσπάθειάν του, πρέπει νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν τὸ ὄλον ἔργον, τὸ ὁποῖον ὑπελογίσθη εἰς τρεῖς τόμους, ἐξ ὧν μόνον τὸν πρῶτον ἔχομεν ὑπ' ὄψιν¹. Ὁ δεῦτερος θέλει περιλάβει τὴν δυτικὴν πολιτικὴν τοῦ Μαυρικίου, ὁ δὲ τρίτος τὸν βυζαντινὸν βίον κατὰ τοὺς χρόνους τούτους. Ἄλλὰ και ἐκ τοῦ πρώτου τούτου τόμου εἶναι καταφανεῖς και αἰ ἀρεταὶ και αἰ ἀδυναμίαι τοῦ ἔργου. Αἰ ἀρεταὶ εἶναι ἡ πλήρης γνῶσις τῶν πηγῶν, ἐλληνικῶν, λατινικῶν και ἀνατολικῶν, ἡ ὀρθοτάτη ἐκτίμησις τῆς ἀξιοπιστίας αὐτῶν, ἡ πλήρης ἐπίσης γνῶσις τῆς βιβλιογραφίας και ἡ ἐπιτυχῆς ἐκμετάλλευσις πηγῶν και βοθημάτων, ἡ μετ' αὐστηραῶς ἀλλὰ και ὀρθῆς κρίσεως μεταχειρίσις τῶν συγχρόνων ἱστορικῶν και ἰδίᾳ τῶν Ἀρμενίων πατριωτῶν και τέλος ἡ σαφῆς ἔκθεσις τῶν πορισμάτων. Αἰ ἀδυναμίαι εἶναι ἡ ἀνευ πολλᾶκις ἀνάγκης παράθεσις αὐτολεξεῖ ἀφθόνων χωρίων ἐκ τῶν πηγῶν, ἰδίᾳ τῶν ἀνατολικῶν, ἡ ὑπέρομετρος ἀπασχόλησις μετὰ τὰ μυθολογήματα τῶν Ἀνατολιτῶν συγγραφέων, ἀρχαίων και συγχρόνων, και ἡ αὐτολεξεῖ ἐνίοτε παράθεσις τῶν μυθολογημάτων αὐτῶν, ἡ ἐπέκτασις και διατριβὴ εἰς θέματα, χαλαρώτατα πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου συνδεόμενα, και τέλος ἡ ρητορικωτέρα και εἰς τὸ πολὺ κοινὸν ἀποβλέπουσα γλωσσικὴ ἔκφρασις. Ἡ βιβλιοκρισία θὰ ἐξετείνετο εἰς μῆκος, ἐὰν ἐπεχειροῦμεν νὰ παραθέσωμεν ἔλα τὰ τεκμήρια, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ γνώμη ἡμῶν. Δὲν νομίζομεν ὁμως ἀσκοπον νὰ παραθέσωμεν ὀλίγα τινὰ σποράδην.

¹ Ἡ βιβλιοκρισία, τῆς ὁποίας ἡ δημοσίευσις καθυστέρησε, ἐγράφη πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ δευτέρου τόμου, ἥτις ἐγένετο τὸ 1956.

Ἡ ἄξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέως περὶ τῆς ἀκριθείας τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ ὁποίου εἶχον ἐγερθῆ ἀμφιβολίαι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀνατολικὰς, ἀρμενικὰς, περσικὰς καὶ ἀραβικὰς, αἱ ὁποῖαι πολλάκις κατανοῦν εἰς μυθολογήματα. «Ὅσον περισσότερο, λέγει, ἀπομακρυνόμεθα τῆς Δύσεως, τόσο περισσότερο βυθίζόμεθα εἰς τὰ μυθολογήματα τῆς Χαλιμαῆς»¹. Περὶ τῆς διηγήσεως τοῦ Ἄρμενίου ἐπισκόπου καὶ ἱστορικοῦ Σέβεος λέγει ἀλλοχτοῦ (σ. 197) ὅτι ὁμοιάζει περισσότερο πρὸς ἔπος παρά πρὸς ἱστορίαν, ἐν γένει δὲ περὶ τῶν Ἄρμενίων συγγραφέων λέγει ὅτι ζῶσι παρά πολὺ ἐντὸς ἐπικῆς ἀτμοσφαιρας, ὥστε νὰ μὴ δύνανται νὰ διακρίνουν τὰ θρία, τὰ ὁποῖα χωρίζουν τὴν ἱστορίαν ἀπὸ τῶν ἐπικῶν ἀφομάτων (σ. 15). Ἐν τούτοις τὰ μυθικὰ ταῦτα πλάσματα, ἐν οἷς καὶ τὸ τῆς μεταφράσεως 30.000 οἰκογενειῶν ἐξ Ἄρμενίας εἰς Θράκην, ἐθεωρήθησαν δυστυχῶς ὑπὸ διαπρεπῶν ἱστορικῶν ὡς ἱστορικὰ καὶ ἐνεγράφησαν εἰς τὴν ἱστορίαν, ἐν ᾧ, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς, τὸ μεγαλειῶδες ἀλλὰ καὶ κτηνώδες τοῦτο σχέδιον οὐδέποτε ἐφημερίσθη (σ. 209).

Εἰς ἄλλο σημεῖον ὁ συγγραφεὺς ἀποκρούει ὀρθῶς καὶ τὴν ἀρμενικὴν καταγωγὴν τοῦ Μαυρικίου, ἡ ὁποία στηρίζεται εἰς ἀρμενικὰ μυθεύματα, καὶ ὑποστηρίζει ὀρθῶς ὅτι οὗτος ἦτο Ἕλληγν Καππαδόκης, Ῥωμαϊκῆς καταγωγῆς. Θὰ ἠδύνατο ἕμως νὰ παρατηρηθῆ ὅτι καὶ ἡ Ῥωμαϊκὴ καταγωγὴ τῆς οἰκογενείας τοῦ Μαυρικίου εἶναι τόσο ἀληθῆς, ὅσον καὶ ἡ τῶν Δουκῶν τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, καὶ ὅτι ὀρθότερα εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ μεταγενεστέρου μὲν δυτικοῦ συγγραφέως Λέοντος τοῦ Διακόνου, ὅστις ἕμως πιθανώτατα διασφίζει παλαιὰν δυτικὴν παράδοσιν, ὅτι ὁ Μαυρικός εἶναι ὁ πρῶτος ἐκ τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων βασιλεῦς².

Ὁρθότατα ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς ἀποκρούει διάφορα ἄλλα μυθεύματα, ὅσον τὸ περὶ προσχωρήσεως εἰς τὸν χριστιανισμόν τοῦ Χοσρόου τοῦ Β', τὸ τοῦ γάμου αὐτοῦ πρὸς τινὰ θυγατέρα τοῦ Μαυρικίου Μαρίαν, τὸ περὶ τινος υἱοῦ αὐτοῦ Θεοδοσίου ὡς καταφυγόντος εἰς τὸν Χοσρόην μετὰ τὴν ἀνατροπὴν καὶ τὸν φόνον τοῦ πατρὸς του καὶ ἄλλα παρόμοια.

Ἡ ἄξία ἐπίσης πολλῆς προσοχῆς εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέως νὰ καθορίσῃ ὅπωςδὴποτε τὰς σχέσεις μεταξὺ τοῦ Βυζαντιοῦ καὶ τῶν Ἄρμενίων, οἱ ὁποῖοι οὐδέποτε ὑπῆρξαν ἀξιοπίστοι στρατιῶται καὶ ὑπῆκοοι, ὡς καὶ τὰ σύνορα μεταξὺ περσικῆς καὶ βυζαντινῆς Ἄρμενίας.

¹ Βλ. σ. 15 «Plus on s'éloigne de l'Occident, plus on s'enfonce dans les Mille et une Nuits».

² Βλ. σ. 41, «Mauricius primus ex Graecorum gente in imperio confirmatus est».

Ἀντιθέτως ἢ παράθεσις τῶν μυθολογημάτων περὶ τῶν χριστιανῶν συζύγων τοῦ Χοσρόου καὶ τῶν Ἀρμενίων ἡρώων Mouschegh Mamikonian, Smbat Bagratouni καὶ Atat Xorxorouni, ἀποτελεῖ μὲν ἴσως εὐχάριστον ἀνάγνωσμα, ἀλλὰ προσδίδει εἰς τὴν ἱστορίαν χαρακτηριστῆρα μυθιστορικόν, ὁ ὅποτος, σήμερον τοῦλάχιστον, εἰς τὰ καθαρῶς ἐπιστημονικὰ ἱστορικὰ ἔργα ἀποφεύγεται καὶ πρέπει νὰ ἀποφεύγεται.

Ἄλλὰ καὶ ἡ κατὰ τὰ ἄλλα ἐνδιαφέρουσα ἐξιστόρησις τῶν πολέμων τοῦ Χοσρόου κατὰ τῶν Τούρκων καὶ τοῦ ἀποστάτου Bestam πολὺ χαλαρῶς συνάπτεται πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου, ὥστε ἡδύνατο νὰ λείψῃ ἀνευ οὐδεμιᾶς ζημίας. Ἀκριβῶς ἢ προσθήκη τῶν ἀφηγήσεων τούτων καὶ ἄλλων παρομοίων παρεκτρέπουν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἀναγινώσκει γενικὴν τινα ἱστορίαν τῆς Ἀνατολῆς, πότε τῆς Ἀρμενίας καὶ πότε τῆς Περσίας, καὶ ὅχι ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου.

Ἀνακριβὲς εἶναι καὶ τὸ ἐν σ. 34, γραφόμενον, ὅτι εἰς τὸν γάμον τοῦ Μαυρικίου τὴν στέψιν ἀντικατέστησεν ἢ προσφορά ποτηρίου οἴνου. Ἡ πόσις ἐκ τοῦ αὐτοῦ ποτηρίου, δηλοῦσα τὸν ἐπερχόμενον μεταξὺ τῶν προσερχομένων εἰς γάμου κοινωνίαν σύνδεσμον, ἀποτελεῖ μέρος τῆς γαμηλίου τελετῆς παράλληλον πρὸς τὴν στέψιν.

Παρ' ὅλα ταῦτα αἱ ἀρεταὶ τοῦ βιβλίου ὑπερισχύουν, ὁ δὲ πρῶτος τόμος ἀποτελεῖ μέτωπον τηλαυγές, προσιωνιζόμενον ἔργον, τὸ ὁποῖον θὰ πληρώσῃ ὄντως τὸν σκοπὸν του, νὰ φωτίσῃ σκιερὸν μέχρι τοῦδε σημείου τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἄλλὰ καὶ μόνη ἢ ἀπόδειξις τοῦ μυθικοῦ χαρακτήρος τῶν ἀνατολικῶν πηγῶν ἀποτελεῖ σπουδαῖον κέρδος διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθοῦς ἱστορίας τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὸν Μέσον αἰῶνα.

Τὰ ἐν τῷ βιβλίῳ γραφόμενα συμπληροῦσι δέκα ἐπίμετρα, ἐν οἷς ἐξετάζονται διάφορα χρονολογικὰ καὶ γεωγραφικὰ ζητήματα, ἐν τέλει δὲ παρατίθεται πλουσιώτατος βιβλιογραφικὸς πίναξ. Τὸ βιβλίον κοσμοῦσι εἰκασιν ὠραῖοι πίνακες, ἀπεικονίζοντες ἱστορικὰ πρόσωπα, νομίσματα, οἰκοδομήματα καὶ διακεκοσμημένα παλαιὰ ἀνατολικά ὑφάσματα, ἔτι δὲ καὶ τέσσαρες γεωγραφικοὶ χάρται τῶν ἀνατολικῶν, κυρίως ἀρμενικῶν, περιοχῶν, εἰς τὰς ὁποίας διεξήχθησαν οἱ μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Περσῶν πόλεμοι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μαυρικίου.

ΣΤΙΑΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

A. W. Gomme, *A historical Commentary on Thucydides*. Vol. II. The ten year's War. Books II-III. Oxford, at the Clarendon Press, 1956. 8ον. Σελ. 436.—Vol. III. The ten year's War. Books IV-V 24. Oxford, at the Clarendon Press, 1956. 8ον. Σελ. 437-748. Μεθ' ἑνὸς γεωγραφικοῦ χάρτου. Τιμὴ σελίνια 84.

Ὁ συγγραφεὺς συνεχίζει εἰς τοὺς τόμους τούτους τὸ ἱστορικὸν αὐτοῦ εἰς τὸν Θουκυδίδην ὑπόμνημα, τοῦ ὁποῦ οὗ δ' Α' τόμος, ἐκδοθεὶς τὸ 1945, ἀνετυπώθη τὸ 1950. Τὸ ἔργον τοῦ διαπρεποῦς ἑλληνιστοῦ παρὰ τὰς προβληθείσας εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἀντιρρήσεις δικαίως ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῶν κρινάντων τὸν πρῶτον αὐτοῦ τόμον ὡς ὀρόσημον εἰς τὴν σύγχρονον φιλολογικὴν ἐπιστήμην.

Τὸ ὑπόμνημα συμφώνως πρὸς τὸν τίτλον του εἶναι κυρίως ἱστορικόν. Ὁ συγγραφεὺς πλήρη ἔχων γνώσιν τῶν ἱστορικῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια παρουσιάζει ἢ θουκυδίδειος ἐξιστόρησις τῶν γεγονότων, συγχρόνων καὶ παλαιότερων, ὡς καὶ τῶν πηγῶν, συγγραφικῶν καὶ ἐπιγραφικῶν, συγκεντρώνει ταύτας, ὡς καὶ τὰ περὶ αὐτῶν λεχθέντα, καὶ διὰ τῆς διερευνήσεως αὐτῶν προσπαθεῖ νὰ λύσῃ τὰ παρουσιαζόμενα ἱστορικὰ προβλήματα. Παρὰ ταῦτα ἐξετάζει καὶ τὰ κριτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα, τὰ ὅποια παρουσιάζει τὸ κείμενον. Ἐν ἐπιμέτρῳ (σ. 699 κέ.) ἐξετάζει καὶ τὴν κατὰ θέρη καὶ χειμῶνας διαίρεσιν τοῦ χρόνου ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, παραθέτει χρονολογικὸν πίνακα τῶν γεγονότων τῆς δεκαετίας (431-421 π. Χρ.), προσθέτει καὶ διορθώνει μερικὰ εἰς τὰ ὑπομνήματά του, ἐν τέλει δὲ παραθέτει καὶ τρεῖς πίνακας, πρῶτον γενικῶν τῶν ὀνομάτων τόπων καὶ προσώπων, δεύτερον τῶν συγγραφέων, τῶν ὁποίων χωρὶα ἐξετάζονται ὑπ' αὐτοῦ, καὶ τρίτον πίνακα ἑλληνικῶν λέξεων, περὶ τῆς σημασίας τῶν ὁποίων γίνεται ἴδιος λόγος ἐν τοῖς ὑπομνήμασι.

Τὸ ἔργον, προῖόν εὐρυτάτης πολυμαθείας, δύναται ἀσφαλῶς νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μοναδικὸν καὶ παραδειγματικὸν εἰς τὸ εἶδός του. Παρ' ὄλην ὅμως τὴν πολυμάθειαν καὶ τὴν ἐμβρίθειαν τοῦ συγγραφέως ἀπαντῶσι κατὰ τὸ ἀνθρώπειον καὶ σημεῖα, εἰς τὰ ὅποια ὁ ἀναγνώστης ἀμφιβάλλει ἐάν οὗτος ἐξέλεξε τὴν ἀπλουστεράν καὶ πιθανωτέραν λύσιν. Ἀναφέρω δύο τυχαίως εἰλημμένα παραδείγματα, τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον ἀφορᾷ ἀπλῶς εἰς τὴν γλωσσικὴν ἐρμηνείαν, τὸ δὲ δεύτερον ἔχει καὶ ἱστορικὴν σημασίαν.

Τὸ πρῶτον εἶναι τὸ ἐν τῷ βιβλίῳ II, 52, 2 (σ. 158) χωρίον «νεκροὶ ἐπ' ἀλλήλοις ἀποθνήσκοντες ἔκειντο». Ὁ συγγραφεὺς, ἐμπλακίς εἰς τὸν λαβύρινθον τῶν κριτικῶν παρατηρήσεων καὶ παρεξηγήσεων, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τοῦτο δὲν δύναται νὰ σταθῇ (I do not believe that this can stand). Καὶ ὅμως τὸ χωρίον ἔχει καλῶς καὶ σαφῶς κατὰ τὴν σύνταξιν καὶ τὸ νόημα. Ὁ Θουκυδίδης ἡμιῶν περὶ τῆς φθορᾶς τῶν ὑπὸ τῆς νόσου προσβαλλομένων, ἢ ὅποια ἐγένετο «οὐδενὶ κόσμῳ», δηλαδὴ φύρδην μίγδην, ἐπάγεται ἐπεξηγῶν καὶ ἐπιτείνων κυρίως τὸ «οὐδενὶ κόσμῳ», «ἀλλὰ καὶ ἀποθνήσκοντες (=δταν ἀπέθνησκον) ἔκειντο νεκροὶ ἐπ' ἀλλήλοις καὶ ἡμιθνήτες (δντες) ἐκαλινθοῦντο εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ περὶ τὰς κρήνας ἀπάσας τοῦ ὕδατος ἐπιθυμία». Οὐδεμία ὑπάρχει ἀνάγκη οὔτε διορθώσεως οὔτε ἀμφιβολίας περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ χωρίου.

Τὸ δευτέρον εἶναι τὸ ἐν IV, 124, 1: «*ξύμπαυ δὲ τὸ ὀπλιτικὸν τῶν Ἑλλήνων τρισχίλιοι μάλιστα, ἰππῆς δ' οἱ πάντες ἠκολούθουν Μακεδόνων ξὺν Χαλκιδικεῦσιν ὀλίγον ἐς χιλιούς, καὶ ἄλλος ὄμιλος τῶν βαρβάρων πολὺς*». Ὁ συγγραφεὺς ἀκολουθεῖ, εἶναι ἀληθές, μετὰ τινος ἐπιφυλάξεως τὸν ἐκδότην καὶ σχολιαστὴν τοῦ Θουκυδίδου Steup, ὅστις θεωρεῖ τοὺς βαρβάρους τούτους ὡς Μακεδόνας καὶ δὴ ἀποτελοῦντας τὸ μακεδονικὸν πεζικὸν (Wir haben hierbei an das makedonische Fussvolk zu denken). Ἐν τούτοις ἢ ἀντιθεοῖς εἰς τὸ χωρίον τοῦτο, ὡς καὶ εἰς τὸ κατωτέρω (IV, 125, 1: «*οἱ μὲν Μακεδόνες καὶ τὸ πλῆθος τῶν βαρβάρων... ἐς αἰφνίδιον φυγὴν ἐχώρουν ἐπ' οἴκου*») μεταξὺ Μακεδόνων καὶ βαρβάρων εἶναι τοιαύτη, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ ταυτισθοῦν οὗτοι πρὸς τὸν ἀκολουθοῦντα «*ὄμιλον τῶν βαρβάρων*». Ὁ ὄμιλος οὗτος πρέπει νὰ παραβληθῆ πρὸς τὸν ἀκολουθοῦντα τὸ στράτευμα τοῦ Σιτάλκου ὄμιλον, ὅστις, σύμφωνα πρὸς τὸν ἀποβρωμάτιον, ἠκολούθει ἀπαράκλητος ἐφ' ἀρπαγῆν¹. Τὸ ὅτι ὁ ἀκολουθῶν τοὺς Μακεδόνας ὄμιλος ἀπατελεῖτο ἐκ βαρβάρων δὲν εἶναι διόλου παράδοξον. Γείτονες τῶν Μακεδόνων ἦσαν οἱ βάρβαροι Θράκες, οἱ Παίονες καὶ εἰ τινες ἄλλοι, οἱ ὅποιοι προθύμως προσέτρεχον ἀπρόσκλητοι εἰς ἐκστρατείας, ἐκ τῶν ὁποίων ἤλπιζον νὰ ἀποκομίσουν τινὰ λείαν. Ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς Μακεδονίας καὶ δὴ καὶ τῆς κάτω, ὑπῆρχον ὑπολείμματα βαρβάρων, ὡς μαρτυρεῖ ῥητῶς ὁ Θουκυδίδης ὄμιλων περὶ τῆς ἐπεκτάσεως τῶν Μακεδόνων πρὸς ἀνατολὰς². Ὅτι δὲν εἶχεν ἐπέλθει εἰσέτι πλήρης ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς χώρας οὐδ' εἰς τὰς χερσονήσους τῆς Χαλκιδικῆς φαίνεται καὶ ἐξ ὧν μᾶς λέγει ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς περὶ τῶν πολισμάτων τῆς Ἀκτῆς, δηλ. τῆς Χερσονήσου τοῦ Ἁγίου Ὄρους (IV, 109, 4), τὰ ὅποια ἠκούοντο «*ξύμμεκτοις ἔθνεσι βαρβάρων διγλώσσων, καὶ τι καὶ Χαλκιδικὸν ἐπιβραχὺ, τὸ δὲ πλείστον Πελασγικόν, τῶν Λημόν τε καὶ Ἀθήνας Τυρσηνῶν οἰκησάντων, καὶ Βισαλιτικὸν καὶ Κρησιωνικὸν καὶ Ἡδῶνες*».

Εἰς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην δὲν ἀντιφάσκει ἢ ὑπὸ τοῦ Βρασιίδου ἑνταξίς τῶν Μακεδόνων, κυρίως τῶν Λυγκηστῶν, εἰς τοὺς βαρβάρους³. Ὁ Βρασιίδας ἐπιθυμῶν νὰ ἐνθαρρύνῃ τοὺς Πελοποννησίους κυρίως στρατιώτας του ἀπέναντι τῶν νεωστὶ ἐμφανισθέντων βαρβάρων Ἰλλυριῶν, συμμάχων τῶν Λυγκηστῶν, ἀναφέρεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εἶχον νικήσει ἤδη τοὺς Μακεδόνας Λυγκηστάς, τοὺς ὁποίους σκοπίμως συγχέει πρὸς τοὺς βαρβάρους συμμάχους των. Ὁ Θουκυδίδης, γνώστης καλὸς τῶν κατὰ τὴν Θράκην καὶ Μακεδονίαν, οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ συνέχεε τοὺς Μακεδόνας πρὸς τοὺς βαρβάρους.

¹ Βλ. II, 98, 3: «*πολλοὶ γὰρ τῶν αὐτιονόμων Θρακῶν ἀπαρακλήτοι ἐφ' ἀρπαγὴν ἠκολούθουν*» καὶ κατωτέρω 4 «*ὁ δὲ ἄλλος ὄμιλος ξύμμεκτος πλήθει φοβερώτατος ἠκολούθει*».

² Βλ. II, 99, 5: «*ἐκράτησαν δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἔθνων οἱ Μακεδόνες οὗτοι, ἃ καὶ νῦν ἔτι ἔχουσι, τὸν τε Ἀνθεμοῦντα καὶ Γρησιωνίαν καὶ Βισαλίαν καὶ Μακεδόνων αὐτῶν πολλήν*».

³ Βλ. IV, 126, 3: «*Βαρβάρους δέ, οὓς νῦν ἀπειρία δέδιδε, μαθεῖν χροῆ, ἐξ ὧν τε προηγώνισθε τοῖς Μακεδόσιν αὐτῶν καὶ ἀφ' ὧν ἐγὼ εἰκάζω τε καὶ ἄλλων ἀκοῆ ἐπίσταμαι, οὐ δεινοὺς ἐσομένους*».

Τὰ ἀμφίβολα ταῦτα μεταξύ τῶν ὑπομνημάτων σημεῖα, σποραδικῶς ἀπαντῶντα, οὐδόλως μειώνουν τὴν ἀξίαν καὶ τὴν χρησιμότητα τοῦ ἔργου, τὸ ὅποτον ἀποτελεῖ πρόχειρον καὶ ἀπαραίτητον βόηθημα διὰ τοὺς περὶ τὸν Θουκυδίδην καὶ τοὺς χρόνους τοῦ ἀσχολουμένου, ἱστορικοὺς καὶ φιλολόγους.

ΣΤΙΑΘΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Bertrand Hemmerding, Essai sur l'histoire du texte de Thucydide. Paris 1955. 8ον. Σελ. 74+πίν. 6 [Collection d'études anciennes publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé].

Εἶναι γνωστὸν ποῖαν σημασίαν ἔχει διὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ κειμένου τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἢ ἱστορία τῆς παραδόσεως αὐτοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας καταρτίζεται τὸ γενεαλογικὸν δένδρον (stemma) τῶν κωδίκων. Τοιοῦτον γενεαλογικὸν δένδρον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαιότερων καὶ καλύτερων κωδίκων κατήρτισε καὶ προέταξε τῆς κριτικῆς αὐτοῦ ἐκδόσεως ὁ Κάρολος Hude, κατὰ τὸ ὅποτον οἱ κώδικες οὗτοι κατατάσσονται εἰς δύο οἰκογενείας, μόνον δὲ ὁ κώδιξ M (Britannicus ἢ Londinensis. Brit. Mus. 11, 727) παρουσιάζει συμφυρμὸν τῶν δύο οἰκογενειῶν.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου ἐν πλήρει γνώσει τῶν γενομένων σχετικῶς πρὸς τὸ κείμενον ἐργασιῶν, παλαιότερων καὶ νεωτέρων, προχωρεῖ πολὺ περαιτέρω τοῦ Hude¹. Δέχεται ἔτι ἢ χειρόγραφος παράδοσις τοῦ Θουκυδίδου προέρχεται ἐξ ἀρχετύπου, τὸ ὅποτον περιελάμβανε διττογραφίας, τοῦτο δὲ δυσκολεύει σήμερον τὸν καθορισμὸν τῆς προελεύσεως τῶν χειρογράφων.

Προχωρῶν, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν διαίρεσιν τοῦ Ἡροδότου εἰς βιβλία, προερχομένην ἐκ τῶν Ἀλεξανδρινῶν², δέχεται ἔτι ἢ διαίρεσις τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδου προέρχεται ἐκ τῶν Ἀλεξανδρινῶν, οἱ ὅποιοι εἰς μὲν τὸ πρῶτον βιβλίον περιέλαβον ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς πλὴν τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τὴν ἐξιστόρησιν τῆς πεντηκονταετίας καὶ τῶν αἰτίων καὶ

¹ Περιέργως οὐδαμῶς ποιεῖται μνείαν τῆς ἐκδόσεως τοῦ O. Luschnat, ὅστις εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἐκδόσεώς του (Teubner 1954) ὁμιλεῖ περὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ Θουκυδίδου καὶ παρέχει καὶ στέμμα ἰθιον, ἀλλ' οὐδὲ τῆς ἐκδόσεως τῆς Jacqueline de Romilly (1953), ἡ ὁποία συχνὰ ἀναφέρει τὴν παρασκευαζομένην ὑπ' αὐτοῦ ἐργασίαν.

² Περὶ τοῦ θέματος ἐπραγματεύθη ὁ συγγραφεὺς καὶ εἰς τὴν πραγματείαν του *La division de l'œuvre de Thucydide* ἐν *Revue des Études Grecques* 61 (1948) 104 κs.

ἀφορμῶν τοῦ πολέμου, ἀπὸ δὲ τοῦ δευτέρου μέχρι καὶ τοῦ τετάρτου ἀνὰ τρία ἔτη τοῦ πολέμου, σαφῶς διακρινόμενα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως διὰ τῆς φράσεως, οἷον «καὶ δεύτερον (ἢ τρίτον κλπ.) ἔτος τῷ πολέμῳ ἐτελευτα τῷδε, ὃν Θουκυδίδης ξυνέγραψεν». Ἡ δὲ συνένωσις τριῶν ἐτῶν εἰς ἓν βιβλίον ὀφείλεται κατὰ τὴν γνώμην τοῦ συγγραφέως εἰς τὸ μῆκος τῶν παυρίνων τόμων.

Τὴν ἀλεξανδρινὴν ταύτην ἔκδοσιν ὁ συγγραφεὺς ἀποδίδει ἀδιστάκτως εἰς τὸν Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιον (257·180 π. Χρ.), συνάγων τοῦτο ἐκ τῶν «Ἀττικῶν λέξεων» τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ τούτου φιλολόγου. Ἐκ τῆς ἐκδόσεως ταύτης, ἣτις περιελάμβανε καὶ διττογραφίας, προερχομένης ἐκ διορθώσεως τοῦ Ἀριστοφάνους, προήλθεν ἔκδοσις τις ἀθηναϊκῆ, τῆς ὁποίας τὴν ὕπαρξιν συνάγει ὁ συγγραφεὺς ἐκ τῆς παρατηρουμένης ἐνίοτε συγχύσεως εἰς τὴν παράδοσιν τῶν ἀριθμῶν, κυρίως τοῦ 4 πρὸς τὸ 10, ἣτις ὑφίεται εἰς τὴν σύγχυσιν τῆς ἀριθμητικῆς σημασίας τοῦ γράμματος Δ, τὸ ὁποῖον εἰς μὲν τοὺς Ἰωνας ἐδήλου τὸν ἀριθμὸν 4, εἰς δὲ τοὺς Ἀττικούς τὸν ἀριθμὸν 10, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ Ἡροδότου. Ἐκ τῆς ἀθηναϊκῆς ταύτης ἐκδόσεως προέρχονται ὅλα τὰ σήμερον σφζόμενα χειρόγραφα, διότι εἰς ὅλα παρατηρεῖται ἡ σύγχυσις.

Ἐξετάζει περαιτέρω τὰ ἐκ τῆς κεφαλαιογραμμάτου εἰς μικρογράμματον γραφὴν μεταφορᾶς σφάλματα, προχωρῶν δὲ δέχεται ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰκονομαχίας ὑπῆρξέ τι ἀντίγραφον τοῦ ἀρχετύπου, ἀνήκον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Λέοντος τοῦ φιλοσόφου, τοῦ ἐπονομαζομένου Ἑλλήνου. Συμπεραίνει δὲ τοῦτο ἐξ ἐπιγράμματος, ὑπάρχοντος εἰς τοὺς κώδικας Β καὶ F, τὸ ὁποῖον παραβάλλων πρὸς τὰ ἐν τῇ Παλατινῇ Ἀνθολογίᾳ (IX, 578, 579, 583 κέ.) θεωρεῖ ὡς ποίημα τοῦ Λέοντος. Ὡς πρὸς τὸ ἀρχέτυπον τῶν σφζομένων κωδίκων (α) πιστεύει ὅτι ἀνήκεν εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Γραμματικόν, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται ἢ μεταγραφὴ τοῦ Θουκυδίδου εἰς μικρογράμματον γραφὴν, τοὺς δὲ ἐνδιαμέσους μεταξὺ τοῦ α καὶ τῶν σημερινῶν χειρογράφων κώδικας β καὶ δ θεωρεῖ ὡς ὀφειλομένους εἰς τινὰ εἰκονομαχικὴν Ἀναγέννησιν.

Περαιτέρω ἐξετάζων τὸν κώδικα Η', τὸν ὁποῖον θεωρεῖ σπουδαιότατον, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οὗτος πιθανῶς προέρχεται ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου, περὶ δὲ τοῦ F παρατηρεῖ ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν Μάξιμον τὸν Πλανούδην.

Προχωρῶν ἐξετάζει τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ κώδικος Β, τὸ ὁποῖον, ὅπως παρετηρήθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Porro, παρέχει ἀξιολόγους γραφάς. Ὁ συγγραφεὺς θεωρεῖ τὸν κώδικα Β ὡς συντεθέντα ἐξ ἐνὸς κεκολωμένου χειρογράφου καὶ ἐνὸς συμπληρώματος, ἀντιγραφέντος ἐκ τοῦ κώδικος δ. Τὸ κεκολωμένον, τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ βιβλίου 6, 92, 5,

ονομάζει *decurtatum*, δέχεται δὲ ὅτι τοῦτο εἶναι παράλληλον πρὸς τὸ ἀρχέτυπον α.

Τέλος διαπιστώνει τὴν ὑπαρξιν σχολίων Μαρκέλλου τινός, μνημομευομένου ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Κορινθίου, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα πρέπει νὰ ὑποκατασταθῇ εἰς τὸ ὄνομα τοῦ βιογράφου τοῦ Θουκυδίδου Μαρκελλίου.

Ἐκ τῆς συντόμου ταύτης ἀναλύσεως καταφαίνεται ἡ σπουδαιότης τοῦ κρινομένου ἔργου διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Θουκυδίδου. Ἴσως τινὰ τῶν συμπερασμάτων νὰ μὴ στηρίζωνται εἰς τεκμήρια ἀσφαλῆ, ἀλλ' εἰς ἀπλᾶς ἐνδείξεις, ἐν τούτοις δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἀπίθανα. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ τινὰ σημεῖα, εἰς τὰ ὅποια δυσκόλως δύναται νὰ συμφωνήσῃ ὁ ἀναγνώστης.

Ὁ συγγραφεὺς τείνει (σ. 11 κέ) νὰ παραλληλίσῃ τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ Θουκυδίδου πρὸς τὴν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Εὐσεβίου, περὶ τῆς ὁποίας ὁ Ed. Schwartz εἶπεν ὅτι ἕκαστον χειρόγραφον ἀποτελεῖ ἰδίαν κριτικὴν ἀποκατάστασιν (*recensionem*), παραπέμπει δὲ καὶ εἰς τὸν Croiset καὶ τὸν Hude, οἵτινες εὕρισκον ἀξιολόγους γραφάς, μὴ προερχομένας ἐκ διορθώσεως, καὶ εἰς κώδικας ἡττονος ἀξίας (*deteriores*). Ὁ παραλληλισμὸς οὗτος νομίζω ὅτι εἶναι ὑπερβολικὸς καὶ δυσκόλως δύναται νὰ γίνῃ ἀποδεκτός. Θὰ ἔπρεπε μᾶλλον εἰς τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τοῦ Hude νὰ προστεθῶσι καὶ τινες τῶν ἀρχικῶς θεωρηθέντων κατωτέρων κωδίκων, αἱ δ' ἐπιφυλάξεις τοῦ συγγραφέως διὰ τὸ δυνατόν τοῦ καταρτισμοῦ τοιοῦτου δένδρου, μὴδὲ τοῦ ἰδίου ἐξαιρουμένου, δὲν δικαιολογοῦνται.

Ἐπίσης δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέως περὶ Εἰκονομαχικῆς Ἀναγεννήσεως. Αἱ ἀναζητήσεις τῶν παλαιῶν βιβλίων, τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰ μοναστήρια, ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Γραμματικοῦ πρὸς ἀνεύρεσιν χωρίων, καταδικαζόντων τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων, δὲν ἀποτελοῦν τεκμήριον ἀναγεννήσεως τῶν κλασσικῶν σπουδῶν. Τὰ συγκεντρωθέντα καὶ ἐξετασθέντα χειρόγραφα, ὅπως εἶναι φυσικὸν καὶ ὅπως ἀπέδειξαν αἱ ἐργασίαι τοῦ Ostrogorsky¹ καὶ τοῦ Alexander, εἰς τὸν ὁποῖον παραπέμπει², εἶναι ὄλα χειρόγραφα ἔργων πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ἔνια δὲ καὶ ψευδεπιγράφων, οἷα τὰ τοῦ Ἐπιφανίου, καὶ ὄχι κλασσικῶν συγγραφέων.

Ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέως (σ. 34 κέ.) ὅτι ὁ Ἰωάννης ὁ Γραμμα-

¹ G. Ostrogorsky, Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites, Breslau 1929, σ. 53 κέ.

² P. J. Alexander, The Iconoclastic Council of St. Sophia (815), ἐν Dumbarton Oaks Papers, τ. 7 (1953) 35-66.

τικός συνεκέντρωσεν ὄχι μόνον τὰ χριστιανικά κείμενα, τῶν ὁποίων εἶχεν ἀνάγκην, ἀλλὰ καὶ τὰ κλασσικά, τῶν ὁποίων ἡ ἀνακάλυψις προ- κάλεσεν ἀληθῆ ἀναγέννησιν, εἶναι αὐθαίρετος ἐπέκτασις τοῦ ἔργου τοῦ Γραμματικοῦ, εἰς οὐδὲν στοιχεῖον τῆς παραδόσεως στηριζομένη.

Ἐπειτα τὰ τεκμήρια, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζει ὁ συγγραφεὺς τὴν γνώμην του, ὅτι ὁ Ἰωάννης ὁ Γραμματικός ἦτο κάτοχος τοῦ ἀρχετύπου κώδικος α καὶ ὅτι κατὰ προτροπὴν αὐτοῦ μετεγράφη εἰς μικρογράμ- ματον γραφὴν εἶναι πολὺ ἀσθενῆ καὶ ἀβέβαια.

Ἐπίσης ἀσθενῆ νομίζω ὅτι εἶναι καὶ τὰ τεκμήρια, ἐφ' ὧν στη- ρίζει τὴν γνώμην του, ὅτι καὶ ὠρισμένος κώδιξ ἀνήκεν εἰς τὸν Λέοντα, τὸν λεγόμενον φιλόσοφον. Οὗτος ἀσχολούμενος περὶ τὰ μαθηματικά καὶ τὴν ἀστρονομίαν εἶχεν εἰς τὴν βιβλιοθήκην του χειρόγραφα τοῦ Πτολε- μαίου, τοῦ Ἀρχιμήδους, τοῦ Εὐκλείδου καὶ εἰ τινας ἄλλου ὁμοίου, ἀλλ' ὅτι ἡσχολεῖτο μὲ τὸν Θουκυδίδην δὲν ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ἀδε- σπότη ἐπιγράμματος τῶν χειρογράφων Β καὶ F, διότι εἶναι πολὺ ἀμφί- βολον ἂν τοῦτο εἶναι ἐπίγραμμα τοῦ Λέοντος, ἔπως καὶ τὰ λοιπὰ ἀδέ- σπота, τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφεὺς ἀποδίδει εἰς τὸν Ἰδιον.

Τέλος καὶ ἡ γενικωτέρα γνώμη, ὅτι ἡ εἰσαγωγή τῆς μικρογραμ- μάτου γραφῆς εἶναι ἔργον τῶν εἰκονομάχων (σ. 38 κέ.), εἶναι ὄντως ὑπερκριτικὴ (hypercritique), ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς τὴν χαρακτη- ρίζει, οὐδὲν ἔχουσα θεμέλιον.

Ἀνεξαρτήτως ὁμως τῶν ἀνωτέρω ἐπιφυλάξεων τὸ ἔργον ἀποτελεῖ ἀξιόλογον συμβολὴν καὶ προσθήκην εἰς τὰς γνώσεις μας περὶ τῆς παρα- ραδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ, ἡ δὲ ὑπόδειξις τῆς ἀξίας καὶ τινων δευτερευούσης ἀξίας κωδίκων θὰ συμβάλῃ ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ὑπάρχοντος κειμένου.

ΣΤΙΛΙΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Augustinus Pertusi, Scholia vetera in Hesiodi Opera et Dies. Società Editrice «Vita e Pensiero». Milano (1955). 80ν. Σελ. 387 + 229. [Pubblicazioni dell'Università Cattolica del S. Cuore. Nuova Serie. Vol. LIII].

Ὁ συγγραφεὺς, ὡς ὁ ἴδιος λέγει, ἀφοσιωθείς ἐπὶ ἑπτὰ ὀλόκληρα ἔτη εἰς τὴν μελέτην τῶν κωδίκων, τῶν περιλαμβανόντων τὰ ἀρχαῖα εἰς τὰ Ἔργα καὶ Ἡμέρας τοῦ Ἡσιόδου σχόλια, καὶ δημοσιεύσας ἀρκετὰς σχετικὰς μελέτας, τὰς ὁποίας δυστυχῶς δὲν ἔχω ὑπ' ὄψιν, προέβη ἤδη εἰς τὴν ἐκδοσιν αὐτῶν εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Καθολικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μιλάνου, ἔπου διδάσκει. Ἡ ἐκδοσις αὕτη πληροῖ σημαντικὸν κενόν, διότι ἡ ὑπὸ τοῦ Gaisford γενομένη πρὸ ἑκατὸν καὶ

πλέον ἐτῶν¹ καὶ δυσεὔρετος εἶναι καὶ κριτικῶς ἀνεπαρκῆς καὶ ἄλλως ἀπηρχαιωμένη. Τῆς ἐκδόσεως προτάσσονται προλεγόμενα, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ ἐκδότης δίδει πληροφορίας περὶ τῆς ἐργασίας του, ἀκολουθοῦν τὰ σχόλια καὶ ταῦτα τρεῖς πίνακες, ὧν ὁ πρῶτος τῶν ἐν τοῖς σχολίοις μνημονευομένων συγγραφέων, ἔργων καὶ γνωμῶν, ὁ δεῦτερος τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ ὁ τρίτος τῶν ἀξιομνημονεύτων λέξεων, γλωσσῶν καὶ πραγμαμάτων, καὶ ἐν κατακλείδι ἀκολουθεῖ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα (*testimonia et adnotatio critica*) μὲ χωριστὴν σελίδωσιν. Ὁ χωρισμὸς οὗτος τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος ἀπὸ τοῦ κειμένου τῶν σχολίων δυσχεραίνει τὴν μεταχείρισιν τοῦ βιβλίου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναγνωρίζει ὁ συγγραφεὺς, ὀφείλεται δὲ εἰς τὴν χρῆσιν νεωτέρας τυπωτικῆς μεθόδου, ἣ ὁποία εἶναι μὲν ἐνδεχομένως εὐθηνότερα, εἶναι ὅμως ἀκατάλληλος διὰ τοιοῦτου εἶδους ἐπιστημονικὰ ἔργα.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὰ Ἔργα καὶ αἱ Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου ὑπῆρξαν προσφιλεῖς ἀνάγνωσμα εἰς τοὺς ἀρχαίους καὶ ἐσχολιάσθησαν ἐπανελημμένως ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ἀλλ' ὁ ἐκδότης ἀφῆκε κατὰ μέρος τὰ βυζαντικά σχόλια τοῦ Ἰζέτζου καὶ τοῦ Μοσχοπούλου περιορισθεὶς μόνον εἰς τὰ παλαιότερα, τὰ τε ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Πρόκλον καὶ τὰ ἀνωνύμως παραδοθέντα.

Περὶ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῶν σχολίων ἠσυχολήθησαν καὶ παλαιότεροι φιλόλογοι, καὶ ἰδίᾳ ὁ Hermann Schultze, ἀλλ' ἡ ἐργασία τοῦ σημερινοῦ ἐκδότου στηρίζεται κυρίως εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἐρεῦνας, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο μετ' ἐξαιρετικῆς ἐπιμελείας καὶ μεθοδικότητος. Ὁ ἐκδότης, παραλείπων τὰ ἀπόγραφα ὠρισμένων κωδίκων, περιορίζεται εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν δώδεκα χειρογράφων, τῶν περιεχόντων τὰ σχόλια τοῦ Πρόκλου, χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ Ι' αἰῶνος φθίνοντος μέχρι καὶ τοῦ ΙΓ'. Τὰ χειρόγραφα περιγράφονται εἰς τὰ Προλεγόμενα μετὰ προσοχῆς καὶ ἀκριθείας, διακρίνονται δὲ καὶ χρονολογοῦνται κατὰ τὸ δυνατόν καὶ αἱ χεῖρες, ὑπὸ τῶν ὁποίων ἐγράφησαν, ὁσάκις εἶναι πλείονες. Οὕτω π.χ. εἰς τὸν παλαιότατον τῶν κωδίκων, τὸν παρισινὸν 2771 τοῦ Ι' αἰῶνος φθίνοντος, διακρίνει ὁ ἐκδότης πλὴν τῆς ἀρχικῆς ἐξ ἄλλας χεῖρας, χρονολογουμένης ἀπὸ τοῦ Ι' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος.

Εἰς τὴν μελέτην τῶν χειρογράφων τούτων στηριζόμενος κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὅλα τὰ χειρόγραφα προέχονται ἐξ ἐνὸς ἀρχετύπου, ω, τοῦ Θ' ἢ Ι' αἰῶνος, τῶν χρόνων δηλονότι τοῦ Φωτίου ἢ τοῦ Ἀρέθου. Τὸ ἀρχετύπον τοῦτο ἦτο πλουσιώτερον ὅχι μόνον εἰς σχόλια, ἀλλὰ καὶ εἰς διαστίχους γλώσσας, εἶχε δὲ καταρτισθῆ ἐκ πλείονων πηγῶν. Ἐκ τοῦ ἀρχετύπου τούτου ω προέκυψαν δύο ὑπαρχέτυπα, α, c,

¹ *Poetae minores Graeci*, Vol. II, Lipsiae 1823.

τὰ ὁποῖα δὲν σφύζονται¹. Τὴν ὑπαρξιν ὁμοῦ αὐτῶν μαρτυροῦν ὄχι μόνον σχόλια ἐρμηνευτικά καὶ παραφραστικά, παραδεδομένα ὑπὸ τῶν χειρογράφων τοῦ κλάδου c, ἀλλὰ καὶ χάσματά τινα, προκύψαντα ἤδη κατὰ τὸν I' αἰῶνα εἰς τὰ χειρόγραφα τοῦ κλάδου a, τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ πληρωθοῦν ἐκ τῶν κωδίκων τοῦ ἐτέρου κλάδου, δηλ. τοῦ c. Κατὰ τὸν ἐκδότην οἱ δύο οὔτοι κλάδοι, ἀντιπροσωπεύοντες ἰδίαις ἀποκαταστάσεις (recensiones), ἠνθολογήθησαν ἢ μὲν a ὑπὸ σοφοῦ τινὸς ἀνδρὸς τοῦ I' αἰῶνος φθίνοντος, ἴσως αὐτοῦ τοῦ Ἀρέθα, ὁπαδοῦ τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ διὰ τοῦτο μετὰ προσοχῆς διατηρήσαντος τὰ σχόλια τοῦ Πρόκλου, ἢ δὲ c ὑπὸ τινος γραμματικοῦ παλαιότερων ἴσως χρόνων, ὅστις ἔδωκε περισσοτέραν προσοχὴν εἰς τὰ παραφραστικά καὶ τὰ γραμματικά πρὸς ζημίαν τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Πρόκλου. Ἡ παρατήρησις εἶναι πνευματώδης, ἀμφιβάλλω ὁμοῦ ἂν εἶναι καὶ ἐπιτυχής.

Ὡς εἶναι γνωστόν, ἤδη οἱ παλαιοὶ ἀνεγνώρισαν τὴν ὑπαρξιν δύο πηγῶν τῶν σχολίων, τῆς μὲν φιλοσοφικωτέρας, τοῦ Πρόκλου, τῆς δὲ γραμματικωτέρας, ἴσως τοῦ Χοιροβοσκοῦ². Τώρα ὁ ἐκδότης δέχεται καὶ νεωτέρας διασκευὰς τοῦ ἀρχετύπου ω, τὴν μὲν φιλοσοφικωτέραν, ἐμμένουσαν εἰς τὰ τοῦ Πρόκλου καὶ ὀφειλομένην πιθανῶς εἰς τὸν Ἀρέθαν, τὴν δὲ γραμματικωτέραν, ἀδιαφοροῦσαν περὶ αὐτῶν καὶ ὀφειλομένην εἰς τινὰ σύγχρονον πρὸς τὸν Ἀρέθαν γραμματικόν. Τὸ πρᾶγμα δὲν νομίζω ὅτι ἀποδεικνύεται σαφῶς. Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ καταρτισθὲν ὑπὸ τοῦ ἐκδότης γενεαλογικὸν τῶν κωδίκων δένδρον, μὴ διαφέρον οὐσιωδῶς τοῦ καταρτισθέντος ὑπὸ τοῦ Schmidt³, εἶναι πληρέστερον καὶ παραστατικώτερον αὐτοῦ.

Τὸ κείμενον ἐκδίδεται μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἀκριβείας συμφώνως πρὸς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, εἰς σπανίας μόνον περιπτώσεις θὰ εἶχέ τις ἀντίρρησιν ὡς πρὸς προτιμωμένην γραφήν. Οὕτω π.χ. ἐν σ. 2, 23 ὁ ἐκδότης προτίμησε τὴν γραφήν «τὰς Μούσας τετέχθαι» ἀντὶ τῆς «τὰς Μούσας τετέχθαι», τὴν ὁποίαν ἔχουν ὠρισμένοι πρόσθετοι κώδικες, τοὺς ὁποίους ὁ ἐκδότης ἀντέβαλεν ἀκριβῶς διὰ τὴν διόρθωσιν τῶν προλεγομένων⁴. Ἡ γραφή τετέχθαι εἶναι προτιμότερα ὄχι μόνον διὰ τοὺς περὶ τῶν Μουσῶν μύθους, καθ' οὓς αὐταὶ ἐγενήθησαν εἰς τὴν Πιερίαν⁵, ἀλλὰ καὶ διότι εἶναι προφανές ὅτι ἡ γραφή τετέχθαι

¹ Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα κατέληξε καὶ ὁ H. Schultz, Die handschriftliche Überlieferung der Hesiod-Scholien, Berlin 1910 (=Abhandlungen der Kön. Ges. d. W. zu Göttingen, N.F. Bd XII, Nr 4), σ. 65 κέ.

² Πρβ. Schmidt-Stählin, Geschichte d. gr. Literatur, τόμ. I, σ. 284.

³ Ἐνθ' ἀν. σ. 79.

⁴ Βλ. σ. XXVI.

⁵ Βλ. Ἡσιόδου, Θεογονία στ. 53.

μετεβλήθη εις τετάχθαι διὰ τὴν ἀκολουθοῦσαν φράσιν, ἐν ἣ γίνεται λόγος περὶ Πιερίας ὡς δηλοῦσης «τὴν ὑπὲρ τὸν κόσμον αὐτὸν τάξιν»¹, ἐνῶ ὁ Ἑλικῶν δηλοῖ τὴν ἐγκόσμιον». Ἐπίσης δὲν ἐννοῶ διατὶ ὁ ἐκδότης ἐν σ. 226, 13 προτιμήσῃ τὴν παρὰ Πορφυρίῳ γραφὴν τοῦ πυθαγορείου συμβόλου «*χειλιδόνα <ἐν οἰκίᾳ> μὴ δέχεσθαι*» ἀντὶ τῆς ὁμοφώνου τῶν κωδίκων τῶν σχολίων τοῦ Ἡσιόδου παραδόσεως «*χειλιδόνα μὴ εἰσοδέεσθαι*», ἡ ὁποία τὸ αὐτὸ δηλοῖ καὶ συντακτικῶς εἶναι ἄψογος. Τὰ πυθαγόρεια σύμβολα, ὅπως ἐν γένει αἱ παροιμιώδεις φράσεις, δὲν εἶχον ἀπολύτως ἀποκρυσταλλωμένην διατύπωσιν. Παράδειγμα τὸ παρὰ Πορφυρίῳ «*θεῶν εἰκόνας ἐν δακτυλίοις μὴ φορεῖν*», τὸ ὁποῖον παρ' Ἰαμβλίχῳ ἔχει ὡς ἑξῆς: «*θεοῦ τύπον μὴ ἐπίγλυφε δακτυλίων*»².

Πλὴν τούτων ὁ ἐκδότης προβαίνει καὶ εἰς διορθώσεις, συμπληρώσεις καὶ ὑποδείξεις χασμάτων μετὰ πολλῆς ὁμολογουμένως περισκέψεως. Αἱ βελτιώσεις αὗται τοῦ κειμένου, ὅσας τοῦλάχιστον ἐξήτασα, εἶναι, νομίζω, κατὰ κανόνα ἐπιτυχεῖς, εἰς τινὰς ὅμως σπανίας περιπτώσεις οὐχὶ ἀπολύτως ἀναγκαῖαι, ἰδίᾳ αἱ συμπληρώσεις καὶ τὰ σημειούμενα χάσματα.

Οὕτω π.χ. εἰς τὴν σ. 116, 19 ἡ διόρθωσις τῆς γραφῆς τῶν κωδίκων καλοῦσαν εἰς παρούσαν δὲν εἶναι ἀναγκαῖα, διότι ἡ φράσις ἡ *χρεία* καλεῖ δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Ὅ,τι ἔχει ἀνάγκην διορθώσεως εἶναι πρῶτον τὸ παρόραμα *παρορεσία* εἰς *παρρησία*, ἀλλὰ καὶ τοῦτο εἰς *παρουσία*, διότι περὶ ἐγκαίρου παρουσίας πρόκειται καὶ ὄχι περὶ παρρησίας τινός. Ἰσως καὶ ἀντὶ τοῦ ἀπροφασίστως θὰ ἔπρεπε νὰ γραφῆ ἀπροφασίστως συμφώνως πρὸς τὴν γραφὴν τῶν κωδίκων QLR. Παρόμοιον τυπογραφικὸν παρόραμα ἐν σ. 135, 17 καλεῖται ἀντὶ κελεύει.

Ὡς πρὸς τὴν ὀρθογραφίαν κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν σχολίων τοῦ Πρόκλου ὁ ἐκδότης ἀκολουθεῖ μετὰ τινος ἐπιφυλάξεως τὸν ἀττικὸν κανόνα. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ἐπιφυλάξις αὕτη ἔπρεπε νὰ φθάσῃ καὶ μέχρι τῆς διατηρήσεως γραφῶν, οἷαι *γεννησθαι* (σ. 5, 4) ἀντὶ *γεγεννησθαι*, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ *γεννήσεως* καὶ ὄχι *γενέσεως*, *ἀένναος* (224, 24. 225, 3) ἀντὶ *ἀένναος* καὶ μάλιστα καὶ εἰς τὸ προτασσόμενον τοῦ σχολίου ἡσιόδειον κείμενον, *Ἐπιμηνίδης* (23, 20) ἀντὶ τοῦ *Ἐπιμηνίδης* καὶ εἰ τι ἄλλο παρόμοιον.

¹ Ἡ διόρθωσις αὐτῶν δὲν εὐσταθεῖ.

² Τὸ ὅλον χωρίον (3, 1) ἔχει ὡς ἑξῆς: «*τῆς μὲν Πιερίας τὴν ὑπὲρ τὸν κόσμον αὐτὸν τάξιν δηλοῦσης, ἀφ' ἧς εἰς τὸν κόσμον προήλθον, τοῦ δὲ Ἑλικῶνος τὴν ἐγκόσμιον· ἐν γὰρ τούτῳ χορεύουσι ταῖς σφαιραῖς ἐννέα οὐραῖς ἐπιβεβηκῆναι.*» Προφανῶς πρόκειται περὶ ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τῶν ἡσιόδειων μύθων, οἱ ὅποιοι τὴν μὲν γέννησιν τῶν Μουσῶν θέτουν εἰς τὴν Πιερίαν (Θεογονία στ. 53), τοὺς δὲ χοροὺς αὐτῶν εἰς τὸν Ἑλικῶνα.

³ H. Diels - W. Kranz, *Fragm. d. Vorsokr.*, τόμ. 1, σ. 466,30.

Σπουδαιότερα τούτων είναι τὰ περὶ τὴν στίξιν παροράματα, τὰ ὅποια πολλακίς παραμορφῶνουν τὸ νόημα. Οὕτω π.χ. εἰς τὴν σ. 1,5 ἡ ἄνω τελεία πρέπει νὰ ἀντικατασταθῇ διὰ κόμματος, τὸ δὲ μετὰ τὸ ζῶν κόμμα νὰ μετατεθῇ πρὸ τοῦ εἰς τὴν οἰκονομίαν, διότι, ὅπως ἐτέθη, διακόπτει τὸ νόημα, ἐφ' ὅσον ὁ ἐμπρόθετος προσδιορισμὸς εἰς τὴν οἰκονομίαν καὶ ἀπράγμονα ζῶν ἀνήκει εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν μετοχὴν παρακαλῶν. Ἀντιστρόφως ὀλίγον κατωτέρω (1, 11) εἶναι συντακτικῶς ἀνταρκτικὸν τὸ κόμμα μετὰ τὴν μετοχὴν κοσμήσαντες. Εἰς τὴν σ. 53,2 κακῶς ἔχει τεθῆ κόμμα μετὰ τὸ δαιμονία καὶ πρὸ τοῦ λῆξις. Ἡ φράσις ἀκολουθεῖ τὰς προηγουμένας: ἀπαθὴς μὲν ὁ βίος, ἀβίαστος δὲ ὁ θάνατος, τὸ δὲ τρίτον νῦν λέγεται, δαιμονία ἢ λῆξις. Εἰς τὴν σ. 226,25 τίθεται μεταξὺ δύο κομμάτων τὸ ὡς ἐπομένῃν, ὡς νὰ ἀπετέλει παρένθεσιν, ἐνῶ ἀνήκει εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν φράσιν: ὡς ἐπομένῃν ἔχοντι ποιήνῃ ἀπὸ τοῦ παντός, ἐν ᾧ τὰ ὅλα (ἴσως γραπτέον τὸ ὄλον) τῶν μερῶν ἐθέλει κρατεῖν.

Τὰ σπάνια ὅμως ταῦτα παροράματα, συμφυῆ πρὸς πᾶν ἀνθρώπινον ἔργον, δὲν μειώνουν τὸ ὠφέλιμον τῆς ἐκδόσεως, χάριτες δὲ καὶ ἔπαινος ὀφείλονται εἰς τὸν ἐκδότην, ὁ ὅποιος κατόπιν μακρᾶς καὶ ἐπιμόχθου ἐργασίας κατώρθωσε νὰ φέρῃ εἰς πέρας αὐτήν, παρασχὼν οὕτω εἰς τὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην κείμενον ἀσφαλὲς πρὸς πᾶσαν ἐπιστημονικὴν χρῆσιν.

ΣΤΙΑΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Dorothy Madsen Clay, A formal Analysis of the Vocabularies of Aeschylus, Sophocles and Euripides. Submitted to the Graduate School of the University of Minnesota... for the Degree of Doctor of Philosophy. Athens 1958. (Part II Classified Lists). 8ον. Σελ. 175.

Ἡ συγγραφεὺς τῆς παρούσης διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ καθηγητοῦ Donald C. Swanson συνεκέντρωσεν ὀλόκληρον τὸ λεξιλόγιον τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν, Αἰσχύλου, Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου, τὸ ὅποιον καὶ κατέταξε κατὰ τὰ μέρη τοῦ λόγου, ἐν δ' ἑκαστὸν τούτων ἐχώρισεν εἰς λέξεις παραγωγούς καὶ μὴ παραγωγούς (ἀπλᾶς) καὶ ταύτας πάλιν εἰς παραγωγούς διὰ παραγωγικῶν καταλήξεων (suffixed) καὶ συνθέτους (compound). Αἱ μὴ παράγωγοι κατατάσσονται μόνον κατὰ τὰ μέρη τοῦ λόγου. Εἰς ἐκάστην διαίρεσιν αἱ λέξεις χωρίζονται κατὰ στήλας, ἐφ' ὅσον εἶναι κοιναὶ καὶ εἰς τοὺς τρεῖς ποιητάς, εἰς τοὺς δύο ἢ καὶ εἰς τὸν ἓνα μόνον, συγχρόνως δ' ἀριθμοῦνται κατὰ στήλας. Οὕτως ὁ ἀναγνώστης διακρίνει εὐκόλως ἐὰν λέξις τις εἶναι κοινή καὶ εἰς τοὺς τρεῖς ποιητάς ἢ ἰδιάζει εἰς τοὺς δύο ἢ καὶ εἰς τὸν ἓνα. Αἰσθητῆ ὅμως εἶναι ἡ ἔλλειψις σημειώσεως τῶν χωρίων, εἰς τὰ ὅποια αἱ λέξεις ἀπαντῶσιν. Ἐπίσης δὲν εἶναι σαφὲς ποία ἢ ἐκ τοῦ ὑπερβολικοῦ τούτου κόπου φιλολογικῆ ὠφέλεια.

Τοιούτου είδους στατιστικά έργασιαι πρέπει πάντοτε να αποβλέπουν εις συγκεκριμένον τινά φιλολογικόν σκοπόν, εις τήν λύσιν σαφώς τεθειμένου ειδικού φιλολογικού προβλήματος, άλλως καταπίπτουν εις άπλην στατιστικήν περιέργειαν, κοπιώδη μόν, άλλ' άμφιβόλου φιλολογικής χρησιμότητος. Τοιούτος σκοπός εις τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος τῆς εργασίας δὲν διαφαίνεται. Πιθανῶς ἢ συγγραφεὺς ἐπιφυλάσσεται νὰ ὀμιλήσῃ περὶ αὐτοῦ εις τὸ πρῶτον, τὸ ὅποιον κατὰ τὸν πρόλογον θὰ περιλάβῃ τὴν περιγραφὴν τῆς μεθόδου τῆς ἀναλύσεως, αὐτὴν τὴν ἀνάλυσιν, στατιστικᾶς, περίληψιν καὶ βιβλιογραφίαν.

ΣΤΙΛΙΩΝ Β. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Ménander, Le Dyscolos. Publié par Victor Martin. Bibliotheca Bodmeriana (Cologny - Genève) 1958, [Papyrus Bodmer IV.]. 8ον. Σελ. 115, πίν. 21. Προσηρητημένη μετάφρασις ἀγγλικὴ καὶ γερμανικὴ. Papyrus Bodmer IV. *Ménander, Dyscolos, English Translation. Deutsche Übersetzung.* Bibliotheca Bodmeriana 1958. 8ον. Σελ. 59.

Ἡ παρῴσα ἔκδοσις τοῦ Δυσκόλου τοῦ Μενάνδρου ἐκ τῶν παπύρων τῆς συλλογῆς Bodmer εἶναι λίαν εὐπρόσδεκτος καὶ ἀξιόλογος διὰ τε τὸ κείμενον καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐκδόσεως. Τὸ δημοσιευόμενον κείμενον εἶναι τὸ πρῶτον πλήρες κείμενον κωμωδίας τοῦ διασημοτέρου ποιητοῦ τῆς νέας κωμωδίας, τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου μόνον ἐξ ἀποσπασμάτων μέχρι τοῦδε ἐγνωρίζομεν. Ποίαν σημασίαν ἔχει τὸ γεγονός διὰ τὴν φιλολογικὴν ἔρευναν τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου τοῦ Μενάνδρου δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξαρθῇ. Ἀπὸ ἀπόψεως ἐκδοτικῆς ὁ τρόπος, τὸν ὅποιον μετεχειρίσθη ὁ ἐκδότης, ὑπῆρξε δαπανηρὸς μόν, άλλ' ὑποδειγματικὸς διὰ τὴν πρώτην ἔκδοσιν τοιούτων κειμένων.

Ὁ ἐκδότης εἰς τὴν εἰσαγωγὴν περιγράφει καὶ ἐξετάζει μετὰ προσοχῆς τὸν πάπυρον, ὅστις κατὰ τὴν γνώμην του δὲν ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν φιλολογικῶν ἐκδόσεων, άλλ' εἶναι ἰδιωτικῆς χρήσεως ἀντίγραφον ἐκ παλαιότερου, ὃ ὁποῖος καὶ αὐτὸς δὲν ἦτο φιλολογικός. Τὰ σφάλματα, ὅχι τόσον τὰ ὀρθογραφικά, ἔσον τὰ ἄλλα, οἷον παραλείψεις γραμμάτων καὶ συλλαβῶν, παρασιτικά προσθήκαι, μεταβολαὶ τῆς τάξεως τῶν λέξεων καὶ ἄλλαι ἀταξίαι, εἶναι πολυάριθμα. Παρασελίδιοι διορθώσεις μαρτυροῦν ἀντιβολὴν ὑπὸ τοῦ ἀντιγραφέως, άλλ' αὐτὴ προφανῶς ὑπῆρξεν ἐπιπολαία. Πλὴν τούτων ἀρκετὰ εἶναι καὶ τὰ χάσματα ἕνεκα κυρίως τῆς φθορᾶς τῶν παπύρων εἰς ὠρισμένα σημεῖα. Ὡς ἐκ τούτων ὁ ἐκδότης διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου εὐρέθη συχνὰ εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ προσφύγῃ εἰς εἰκασίας.

Ἡ κατάσταση ἀκριβῶς αὕτη τοῦ κειμένου ἠνάγκασε τὸν ἐκδότην νὰ δώσῃ εἰς τὴν ἔκδοσιν τὴν μορφήν, τὴν ὁποῖαν ἔδωσε, διὰ νὰ διευκολύνη τοὺς φιλολόγους ἀναγνώστας, παρέχων ἕσον τὸ δυνατόν σαφεστέραν εἰκόνα τῆς παραδόσεως. Πρὸς τοῦτο ἔδωσεν εἰς μὲν τὰς ἀρτίαις σελίδας τὴν μεταγραφὴν τῶν παπύρων, εἰς δὲ τὰς ἀπέναντι περιττὰς τὸ κείμενον, ὡς ὁ ἴδιος ἀποκατέστησεν αὐτό. Διὰ τῆς μεθόδου ταύτης οὐ μόνον ἠλαφρύνθη πολὺ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, ἀλλὰ καὶ κατέστη ἡ ἐκάστοτε ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου πρὸς τὴν μεταγραφὴν λίαν εὐχερῆς.

Κάτωθεν τῆς μεταγραφῆς καὶ τοῦ κειμένου παρέθεσε γαλλικὴν σχεδὸν κατὰ λέξιν μετάφρασιν, ἡ ὁποία ἀντικαθιστᾷ ἐν πολλοῖς τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὴν κατανόησιν ἐρμηνευτικὰ σχόλια. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα περιωρίσθη κυρίως εἰς τὰς παραπομπὰς καὶ τὰς μαρτυρίας (testimonia), σπανίως δὲ περιλαμβάνει καὶ εἰκασίας, διαφόρους πρὸς τὰς γραφὰς τοῦ κειμένου.

Ὁ ἐκδότης ὁμιλεῖ μετὰ μεγάλης ἐπιφυλάξεως διὰ τὰς εἰκασίας καὶ διορθώσεις του, ἐν τούτοις αἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν κατὰ τὴν γνώμην μου εἶναι πιθανώταται. Εἰς τὸν ἐκδότην ὀφείλεται καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν διαλεγόμενων προσώπων, διότι ὁ κῶδιξ διακρίνει μὲν διὰ παραγράφων καὶ δύο στιγμῶν τὴν ἀλλαγὴν τῶν προσώπων, δὲν καθορίζει ἕμως αὐτά. Οὕτως ὁ ἐκδότης κατώρθωσεν ὄχι μόνον νὰ δώσῃ εὐανάγνωστον κείμενον, ἀλλὰ καὶ νὰ παράσχῃ ἕλα τὰ στοιχεῖα, ἕσα εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὴν μόρφωσιν ἰδίαις γνώμης. Ἡ ἔκδοσις, ὡς πρώτη ἔκδοσις (editio princeps), εἶναι πράγματι ὑποδειγματικὴ.

Ἡ δημοσίευσίς τοῦ κειμένου τοῦ Δυσκόλου λύει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς πηγῆς τῆς κωμωδίας τοῦ Πλαύτου *Aulularia*, περὶ τῆς ὁποίας ἐπιστεύετο ὅτι προήρχετο ἐκ τοῦ Δυσκόλου. Παρὰ τὰς ὁμοιότητας, τὰς ὁποίας παρουσιάζει ἡ κωμωδία τοῦ Ῥωμαίου ποιητοῦ πρὸς τὸν Δυσκόλον, εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ἐκδότην διάφορος καὶ ἄσχετος πρὸς αὐτόν. Ἡ γνώμη εἶναι ὀρθή.

ΣΤΙΑΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Milman Parry and Albert Lord, Serbo-croatian Heroic Songs, Cambridge and Belgrade 1954. 8ον, τόμ. Α', σελ. XVI + 479 (Harvard University Press and Serbian Academy of Sciences). — Τόμ. Β', σελ. XXI + 448.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ συλλογὴ λαογραφικοῦ ὕλικου ὁ ἐρευνητὴς παρασύρεται συχνὰ ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ κείμενα καὶ παραμελεῖ τὴν ἀξία ποὺ ἔχουν οἱ φρονεῖς γιὰ τὴ μελέτη τῆς παράδοσης τῶν κειμένων αὐτῶν. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ περισσότερες συλλογὲς σποραδικῆς

μόνο πληροφορίες παρέχουν για τους ανθρώπους που έδωσαν το ύλικό και ασχολούνται αποκλειστικά σχεδόν με τα προβλήματα των κειμένων. Η εργασία των Milman Parry και Albert Lord για τα σερβοκρατικά έπικά τραγούδια έρχεται ακριβώς να τονίση το αντίθετο, δηλ. τή σπουδαιότητα που έχει ή μεθοδική εξέταση των σημερινών ραψωδών τής Νοτιοσλαβίας στη μελέτη των προβλημάτων τής σύγχρονης και τής όμηρικης έπικής ποιήσης.

Τα σερβοκρατικά έπικά τραγούδια από το Novi Pazar, που εξέδωσε ο Albert Lord με παρασήμανση του Bella Bartok, είναι ένα μέρος μόνο τής συλλογής των σερβοκρατικών λαϊκών έπων και άλλων νοτιοσλαβικών κειμένων του Milman Parry, που περιλαμβάνει 13.000 κείμενα, πολλά από τα όποια είναι φωνογραφημένα επί τόπου από τον ίδιο τον συλλογέα σε περισσότερους από 3.500 δίσκους φωνογράφου. Η συλλογή βρίσκειται στο Πανεπιστήμιο του Harvard και χρονολογείται από το 1934-35, όταν ο Parry πραγματοποίησε τα δυο ταξίδια του στη Νοτιοσλαβία με τήν οικονομική ύποστήριξη έπιστημονικών εταιρειών των Ηνωμένων Πολιτειών τής Αμερικής. Με τον θάνατο του Parry τον Δεκέμβριο του 1938 το τεράστιο ύλικό τής συλλογής του έμεινε τελείως άτακτοποιήτο και ή έπεξεργασία του θά ήταν πολύ δύσκολη, αν όχι άδύνατη, χωρίς τον Albert Bates Lord, τον μόνο γνώστη των πραγμάτων.

Ο Lord είχε συνοδεύσει τον Parry στο δεύτερο ταξίδι του στη Νοτιοσλαβία το 1935 και είχε άμεση γνώση τής μεθόδου τής συλλογής και του ύλικού της, ώστε να μπορέση ν' αναλάβη το δύσκολο έργο τής έκδοσης. Πραγματοποίησε και ο ίδιος δυο συμπληρωματικά ταξίδια το 1950 και 1951, για να δη τή σημερινή μορφή των τραγουδιών που μάζεψε ο Parry, καθώς και τή θέση που έχει σήμερα το λαϊκό έπος στη ζωή των Νοτιοσλαβικών χωρικών. Αποτέλεσμα των έρευνών του και τής μακροχρόνιας μελέτης και έπεξεργασίας του ύλικού τής συλλογής ήταν ή έκδοση το 1953 από το Harvard University Press και τήν Σερβική Ακαδημία Έπιστημών των δύο πρώτων τόμων τής σειράς των σερβοκρατικών έπικών τραγουδιών με τα τραγούδια από το Novi Pazar και ένα εύρετήριο όλων των σερβοκρατικών έπων τής συλλογής του Parry.

Ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει τήν άγγλική μετάφραση των φωνογραφημένων συζητήσεων του Parry με πέντε τραγουδιστές από το Novi Pazar και τα τραγούδια τους, επίσης σε μετάφραση, καθώς και τή μουσική καταγραφή ενός τραγουδιού¹ από τον Bella Bartok, και ση-

¹ Αριθ. 4 «Η αϊχμαλωσία του Dulic Ibrahim».

μειώσεις σχετικές με τὸ μουσικὸ κείμενο. Ὁ δεύτερος τόμος περιλαμβάνει τὰ σλαβικά κείμενα τῶν συζητήσεων καὶ τῶν τραγουδιῶν καὶ σημειώσεις ἀγγλικά τοῦ ἐκδότη πάνω στὰ κείμενα.

Στὸν πρῶτο τόμο δὲν ἔχουμε μετάφραση ὄλων τῶν τραγουδιῶν, ποὺ περιλαμβάνονται στὸν δεύτερο τόμο, ἀλλὰ μόνο μιᾶς παραλλαγῆς ἀπὸ κάθε τραγούδι. Οἱ ὑπόλοιπες παραλλαγές ἀναφέρονται στὶς σημειώσεις, στὰ σημεῖα ὅπου παρουσιάζουν διαφορές μετὰ τὸ μεταφρασμένο κείμενο. Στὶς σημειώσεις ἐπίσης ἀναφέρονται καὶ οἱ διορθώσεις, ποὺ ἔκανε ὁ ἐκδότης στὸ κείμενο τῆς ἀρχικῆς καταγραφῆς τοῦ Parry, ἐκεῖ ὅπου πίστευε ὅτι τὸ σφάλμα τοῦ τραγουδιστῆ εἶναι φανερό, καθὼς καὶ ἄλλες παρατηρήσεις σχετικὰ μετὰ τὰ μεταφρασμένα κείμενα, ποὺ ἀπευθύνονται σὲ ὄσους μελετοῦν τὴν πορεία, ποὺ ἀκολουθεῖ ἢ προφορικὴ ποίηση στὴ σύνθεση τῶν διηγηματικῶν τραγουδιῶν. Ἀκόμα, ὀρισμένα κείμενα ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ περιληφθοῦν ὀλόκληρα, ὑπάρχουν σὲ περίληψη.

Τὰ ὑπόλοιπα σερβοκρατικά ἐπικά τραγούδια τῆς συλλογῆς τοῦ Parry θὰ δημοσιευθοῦν, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἐκδότης, κατὰ περιοχὲς στοὺς ἐπόμενους τόμους τῆς σειρᾶς. Τὸ Novi Pazar θ' ἀκολουθήσουν οἱ περιοχὲς τοῦ Bijelo Polje, Kolasin, Gacko, Stolac καὶ Bihac. Τέλος τὰ ἐπικά τραγούδια καὶ τὸ ἄλλο ὕλικό, ποὺ συγκεντρώθηκε στὴ Σερβικὴ Μακεδονία, θ' ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο ξεχωριστῶν τόμων. Τὰ τραγούδια τῶν περιοχῶν αὐτῶν, ἐκτὸς ἀπ' ὅσα προέρχονται ἀπ' τὸ καθαρὰ χριστιανικὸ κέντρο τοῦ Kolasin, ἀνήκουν σὲ μουσουλμάνους τραγουδιστές, ὅπως καὶ τὰ τραγούδια τοῦ Novi Pazar.

Τοὺς μουσουλμάνους τραγουδιστὲς τοῦ Novi Pazar ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ τοὺς γνωρίσουμε καλὰ χάρις στὴ μέθοδο ποὺ ἀκολούθησε ὁ Parry στὴ συλλογὴ τῶν τραγουδιῶν, ἢ ὅποια στηρίζεται ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος στὴν ἐξέταση τῶν τραγουδιστῶν—φορέων τῆς ποίησης—κι' ἀπ' τὸ ἄλλο στὴν πιστὴ ἀπόδοση τῶν κειμένων ὅπως ἀκριβῶς τραγουδοῦνται καὶ λέγονται. Στὴν πρώτη του ἐπιδίωξη, νὰ συγκεντρώσει πληροφορίες γιὰ τοὺς φορεῖς τῆς προφορικῆς ἐπικῆς παράδοσης, ὁ Parry ἀκολούθησε τὸ δρόμο ποὺ χάραξε ὁ Murko¹, ὁ ὁποῖος προηγήθηκε στὴ μελέτη τῆς νοτιοσλαβικῆς ἐπικῆς ποίησης. Καὶ ἄλλοι ἐπίσης ἀναγνώρισαν τὴν ἀξία, ποὺ ἔχει ἡ γνώση ἀπὸ μέρους τοῦ ἐρευνητῆ τῶν φορέων τῆς ποίησης, γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐκτίμηση τῶν προβλημάτων τῆς προ-

¹ *Matthias Murko*, Berichte über eine Bereisung von Nordwestbosnien und den angrenzenden Gebiete von Kroatien und Dalmatien behufs Erforschung der Volksepik der bosnischen Mohammedaner. Wien 1913 (Sitzungsberichte d. kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil. histor. klasse, τ. 193, σελ. 52).

φορικῆς παράδοσης, ὅπως ὁ Radloff¹ καὶ ὁ δικός μας Ἀδαμαντίου, ὁ ὁποῖος μᾶς ἔδωσε πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τοὺς παραμυθᾶδες τῆς Τήνου², πού δυστυχῶς δὲν ἔγιναν γνωστὲς στοὺς ξένους ἐρευνητές. Μεθοδικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς φορεῖς τῆς προφορικῆς παράδοσης ἔδωσε ὁ Eberhard στὴ σύντομη μελέτη του γιὰ τὶς ἐπικὲς διηγήσεις ἀπὸ τὴ Νοτιοανατολικὴ Τουρκία³, καὶ ὁ Jacob γιὰ τοὺς Τούρκους Meddâh⁴. Ὅσο γιὰ τὸ δεύτερο σημεῖο πού ἐπιδιώκει ἡ μέθοδος τοῦ Parry, νὰ πετύχη δηλαδὴ μιὰ πιστὴ ἀπόδοση τῶν κειμένων, ὅπως ἀκριβῶς τραγουδιοῦνται ἢ λέγονται, ὑπάρχουν πολλὲς δυσκολίες καὶ κυρίως δυσκολίες καταγραφῆς καὶ ἡ δυσκολία νὰ πετύχη κανεὶς μιὰ ἀδίαστη ἀφήγηση ἀπὸ μέρους τοῦ τραγουδιστῆ. Τὴν τελευταία αὐτὴ τὴν παρατήρησε καὶ ὁ Radloff στοὺς ἀοιδοὺς τῶν Κιργγισίων καὶ ὁ Ἀδαμαντίου στοὺς παραμυθᾶδες τῆς Τήνου· δηλαδὴ ἔτι διαφορετικὰ λένε τὸ τραγούδι ἢ τὸ παραμῦθι ἀναμεταξύ τους καὶ διαφορετικὰ μπροστὰ σὲ κάποιον πού θὰ τὸ καταγράψῃ.

Τὶς δυσκολίες τῆς καταγραφῆς μπόρεσε νὰ τὶς ξεπεράσῃ, ὅσο ἦταν δυνατόν, ὁ Parry, γιατί εἶχε καλύτερα τεχνικὰ μέσα στὴ διάθεσή του ἀπ' ἔτι οἱ προηγούμενοι συλλογεῖς. Στὸ πρῶτο του ταξίδι στὴ Νοτιοσλαβία τὸ 1933 χρησιμοποίησε κέρινους κυλίνδρους γιὰ τὴ φωνογράφηση τῶν τραγουδιῶν, ἀλλὰ δὲν ἔμεινε ἐκανοποιημένος ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα καὶ κατέφυγε στὴ συνηθισμένη μέθοδο τῆς ὑπαγόρευσης. Στὸ δεύτερο ταξίδι του τὸ 1934-35 πῆρε μαζί του ἓνα ἠλεκτρικὸ φωνοληπτικὸ μηχανήμα πού ἠχογραφοῦσε σὲ δίσκους ἀπὸ ἀλουμίνιο, ἀλλὰ συχνὰ κατέγραφε καὶ μὲ ὑπαγόρευση τὰ ἴδια τραγούδια, γιὰ νὰ δῆ τὶς διαφορές. Τὰ φωνοληπτικὰ του μηχανήματα, πού δὲν ἦταν καθόλου ἐλαφρά, τὰ μετέφερε ὁ Parry ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριὸ μὲ τ' αὐτοκίνητό του, καὶ τὰ ἐγκαθιστοῦσε στὸ διπλανὸ δωμάτιο ἀπ' ὅπου γινόταν ἡ παράσταση, ὥστε ὁ τραγουδιστὴς νὰ μὴν ἔχη μπροστὰ του παρὰ ἓνα μικρόφωνο καὶ νὰ μὴν περισπᾶται ἢ προσοχὴ του.

Ὅσο γιὰ τὴν δυσκολία νὰ πετύχη μιὰ ἀδίαστη ἀφήγηση ἀπὸ μέρους τοῦ τραγουδιστῆ, ὁ Parry τὴν ἀντιμετώπισε μὲ τὸν ἐξῆς τρόπο. Φρόντισε νὰ ἔχη μπροστὰ του ὁ τραγουδιστὴς ἀκροατήριον καὶ μάλιστα ἀνθρώπους πού ἤξεραν τὴν τέχνη του καὶ ἐκτιμοῦσε τὴ γνώμη τους·

¹ W. Radloff, *Volksliteratur der türkischen Stamme*, τόμ. 5, σελ. XVII, XXVI.

² Ἀδ. Ἀδαμαντίου, *Τηνιακά, Δελτίον Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἑταιρίας* 5, 277.

³ Wolfram Eberhard, *Minstrel Tales from Southeastern Turkey*. University of California Press 1955, σελ. 5-10.

⁴ Georg Jacob, *Vorträge türkischer Meddâh's*, Berlin 1904.

ἀκόμα οἱ ἐρωτήσεις, πού ἔκαναν στὸν τραγουδιστὴ ὁ Parry καὶ ὁ βοηθός του, πρὶν ἀρχίσῃ τὸ τραγούδι, ἔδειχναν ὅτι ἦταν γνώστες τῆς τέχνης του καὶ τὸν παρακινούσαν νὰ δώσῃ μιὰ ὅσο τὸ δυνατό καλύτερη παράσταση.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Parry γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἀπόδοση τῶν κειμένων τονίστηκε καὶ ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῆς συλλογῆς. Προτεραιότητα ἔχουν οἱ φωνογραφημένες παραλλαγές τῶν τραγουδιῶν ἑκεῖνες πού κατέγραψαν μὲ ὑπαγόρευση, ἔστω καὶ ἂν ἔχουν μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ὡς κείμενα, ἔρχονται τελευταῖες.

Τὴν ἱκανότητά του ὁ Parry νὰ παίρνῃ ἀπὸ τὸν τραγουδιστὴ τὸ καλύτερο πού εἶχε νὰ προσφέρῃ τῇ χρωστῶ στὴν πολὺ προσεκτικὴ καὶ λεπτομερειακὴ ὀργάνωση τοῦ τρόπου τῆς συλλογῆς τοῦ ὕλικου. Τὶς πληροφορίες του γιὰ τοὺς τραγουδιστὰς τῆς περιοχῆς τὶς ἔπαιρνε συνήθως ἀπὸ τὸν ἰδιοκτῆτῃ τοῦ καφενεῖου τοῦ χωριοῦ, πού γνώριζε τοὺς καλοὺς τραγουδιστὰς, ἀφροῦ ἢ παρουσία τους στὸ καφενεῖο του μεγάλωνε τὴν πελατεία. Ἀπὸ τὸν ἴδιον ἔπαιρνε πληροφορίες καὶ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον πού ὑπῆρχε στὴν περιοχὴ γιὰ τὰ λαϊκὰ τραγούδια. Ὑστερα ἔστειλε κάποιον νὰ φέρῃ τὸν τραγουδιστὴ στὸ καφενεῖο καὶ ἐκεῖ ἀρχίζε ἢ συζήτηση μὲ ἐρωτήσεις σχετικὲς μὲ τὸ ἄτομο τοῦ τραγουδιστῆ πρῶτα καὶ ἔπειτα σχετικὰ μὲ τὴν τέχνη του.

Ἡ μέθοδος πού ἀκολούθησε ὁ Parry γιὰ νὰ γνωρίσῃ τοὺς φορεῖς τῆς προφορικῆς παράδοσης εἶναι ἴσως ἡ πληρέστερη ἀπὸ τὶς ἄλλες, τοῦ Murko, τοῦ Radloff καὶ τοῦ Ἀδχαμαντίου, πού ἀναφέραμε παραπάνω. Χρησιμοποίησε ἐντόπιους Νοτιοσλάβους βοηθούς, πού γνώριζαν τὸν τόπο καὶ τὶς συνήθειες, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ πλησιάσῃ περισσότερο τοὺς λαϊκοὺς τραγουδιστὰς, νὰ πάρῃ πληροφορίες γιὰ τὴν τέχνη τους καὶ νὰ μάθῃ τὶς ἀπόψεις τους γιὰ τὴν προφορικὴ ποιητικὴ παράδοση τοῦ τόπου. Εἶχε ὀρισμένες ἐρωτήσεις, πού ἔκανε στὴν ἀρχή, γιὰ νὰ τοὺς δοκιμάσῃ. Πόσα τραγούδια ἤξεραν, ἂν τὰ ἤξεραν μὲ τὸν τίτλο τους ἢ ὄχι, ἀπὸ ποιὸν τὰ ἔμαθαν, καὶ ποιά ἦταν τὰ τραγούδια πού τραγουδοῦσαν. Ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις τους σχημάτιζε ἀμέσως τὴ γνώμη του γιὰ τὸν κάθε τραγουδιστὴ. Ἄν ἤξερε λιγότερα ἀπὸ πέντε τραγούδια, αὐτὸ σήμαινε πὼς δὲν μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθῇ μ' εὐχέρεια τὰ θέματα καὶ τὶς τυπικὲς ἐκφράσεις τῆς παράδοσης. Ἄν ἤξερε τὰ τραγούδια μὲ τὸν τίτλο τους, ἦταν πιθανὸ ὅτι τὰ ἔμαθε ἀπὸ τὰ διάφορα φυλλάδια μὲ ἐπικά δημοτικὰ τραγούδια πού κυκλοφοροῦν, γιὰτὶ ὁ γνήσιος λαϊκὸς τραγουδιστὴς ξεχωρίζει συνήθως τὰ τραγούδια μὲ τοὺς ἀρχικοὺς τους στίχους. Ἡ τρίτη καὶ τέταρτη ἐρώτηση, ἀπὸ ποιὸν ἔμαθαν τὰ τραγούδια καὶ ποιά, ἦταν αὐτά, χρειάζεται γνώση τῆς ποιητικῆς παράδοσης τοῦ τόπου ἀπὸ μέρους τοῦ ἐρευνητῆ. Ἄν αὐτὸς ξέρῃ τοὺς γνωστούς

τραγουδιστές της περασμένης γενιάς, καθώς και ποιά είναι τα πιο συνηθισμένα τραγούδια στην περιοχή, μπορεί άμεσα να διακρίνει κάτι το ασυνήθιστο και το ενδιαφέρον.

Οι έρωτήσεις του Parry, βγαλμένες από προσεχτική μελέτη της ποιητικής παράδοσης του τόπου και της ψυχολογίας των τραγουδιστών και βασισμένες στη γνώση των γενικών κανόνων, που διέπουν την πορεία του λαϊκού έπους, άποτελούν πρότυπο για τους συλλογείς λαογραφικού ύλικου. Οι φωνογραφημένες συζητήσεις του με τους τραγουδιστές, καθώς και τα πειράματα που έκανε δοκιμάζοντάς τους με ήχογραφήσεις του ίδιου τραγουδιού από τον ίδιο τραγουδιστή σε διαφορετικό χρόνο και άλλα παρόμοια, για να εξακριβώσει τις μεταβολές, που συμβαίνουν στην προφορική παράδοση των κειμένων, είναι πολύτιμα γι' αυτούς που ασχολούνται με το πρόβλημα των αλλοιώσεων στη προφορική παράδοση και το συγγενικό πρόβλημα των όμηρικων έπων. Κι' αυτός άκριβώς ήταν ο άπώτερος σκοπός του Parry, όταν συγκέντρωνε το τεράστιο ύλικό του να γνωρίσει την πορεία της δημιουργίας των προφορικών έπων στους Νοτιοσλάβους, για να μπορέσει να εφαρμόσει τα συμπεράσματά του στη μελέτη του «έπικου προβλήματος». Γιατί από τον Όμηρο ξεκίνησε και στη Νοτιοσλαβία οδηγήθηκε από τον Murko (όπως αναφέρει ο Parry, τομ. I, σελ. 3), για να γνωρίσει εκεί ζωντανή την έπική παράδοση. Δυστυχώς ο πρόωρος θάνατος τον έμπόδισε να τελειώσει το έργο του, και έμεινε στον κύριο συνεχιστή του, τον Albert Lord, να εκδώσει το ύλικό της συλλογής και να διατυπώσει τα πορίσματα, τα σχετικά με τη δημιουργία, την εξάπλωση και τις μεταβολές της προφορικής έπικής παράδοσης στη Νοτιοσλαβία. Πώς τα πορίσματα αυτά βοηθούν στη μελέτη των έπικών ποιήσεων άλλων λαών θ' άποτελέσει το θέμα της εργασίας του Albert Lord «The Singer of Tales».

Ός τώρα, μερικές μόνο παρατηρήσεις πάνω στην προφορική έπική παράδοση μάς έδωσε ο Lord¹, που κι' αυτές στηρίζονται στα τραγούδια ενός μονάχα τραγουδιστή, του Avdo Mededović, του τελευταίου όπως τον ονομάζει της σειράς των μεγάλων έπικών τραγουδιστών της Νοτιοσλαβίας. Ο Avdo κινείται άνετα μέσα στα θέματα της έπικής παράδοσης, γι' αυτό δέν διστάζει και ν' αυτοσχεδιάζει μεγάλες περιγραφές, καταλόγους ή και δευτερεύουσες σκηνές ακόμα, για να κάνει το τραγούδι του πιο όμορφο. Ο Avdo είναι εκείνος που έδωσε τραγούδια από 12.000 στίχους², ένα κατόρθωμα που πλησιάζει το όμηρικό. Και

¹ Albert Lord, Avdo Mededović, Guslar. Journal of American Folklore 69 (1959) 320-330.

² «Ο γάμος του Smalagić Meho», που θα δημοσιευθεί στο δεύτερο τόμο των τραγουδιών από το Bijelo Polje.

αυτός, όπως και οι τραγουδιστές από το Novi Pazar, πιστεύει πως θα διηγείται αποτελούν αληθινές παλιές ιστορίες και γι' αυτό δεν πρέπει κανείς να τ' αλλάξει όπως θέλει. Το πόσο ζωντανή ήταν την την εποχή της συλλογής ή έπική παράδοση στη Νοτιοσλαβία φαίνεται καθαρά και από το τραγούδι του Salih Uglajaniin «'Ο Έλληνικός πόλεμος»¹. Το τραγούδι αυτό, όπως μάς πληροφορεί ο ίδιος ο Salih, γεννήθηκε στο στρατόπεδο, άμέσως μετά τον έλληνοτουρκικό πόλεμο του 1897-98, και ο τρόπος της σύνθεσής του (τέσσερεις μαζί προσπάθησαν να το ταιριάσουν, ο καθένας έφτιαξε το δικό του και στο τέλος διάλεξαν το καλύτερο), είναι χαρακτηριστικός για τη γέννηση του δημοτικού τραγουδιού σε μια χώρα, όπου η προφορική ποιητική παράδοση είναι ακόμα ζωντανή.

Η συλλογή του Milman Parry έγινε σε πραγματικά πολύ κατάλληλη στιγμή. Σε μερικά χρόνια, όπως οι ίδιοι οι συλλογείς παρατήρησαν, η παλιά έπική παράδοση ήταν καταδικασμένη να σβήσει. Ο Parry είχε κιόλας παρατηρήσει ότι πολλοί νεώτεροι τραγουδιστές είχαν έναν καινούργιο, διαφορετικό τρόπο που τραγουδούσαν. Φαίνεται πως ο τρόπος αυτός αναπτύχθηκε μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο με την καινούργια γενιά, και μολοντί δεν ανέλυσε το φαινόμενο, το έξασκημένο αντί του εύκολα μπορούσε να ξεχωρίσει ποιός τραγουδιστής ανήκε στην παλιά και ποιός στη νέα παράδοση. Συχνά ακόμη οι τοπικές αρχές του έστελναν τραγουδιστές του τύπου του narodni guslar (έθνικός τραγουδιστής) και τους σύστηναν ως τους καλύτερους της περιοχής. Όπως παρατηρεί ο Parry, το μόνο ενδιαφέρον που παρουσίαζαν ήταν ότι αντιπροσώπευαν ένα από τα τελευταία στάδια στη βαθμιαία εξαφάνιση της έπικής παράδοσης.

Η συλλογή του Parry διέσωσε την έπική παράδοση της Νοτιοσλαβίας, και η προσεκτική έκδοση του Lord την έκανε προσιτή στους έρευνητές. Βέβαια τελικός σκοπός του Parry δεν ήταν, όπως λέχθηκε παραπάνω, η έκδοση μόνο της συλλογής· κι' αν αντικρίσουμε έτσι το πράγμα, η έλλειψη πορισμάτων είναι ένα μειονέκτημα της συλλογής. Ωστόσο ο άριστοτεχνικός τρόπος, που έγινε η έκδοση από τον Lord, αναπληρώνει κάπως το μειονέκτημα, γιατί επιτρέπει στον ειδικό μελετητή διαβάζοντας τη διαφωτιστική εισαγωγή του εκδότη, τις συζητήσεις του Parry με τους τραγουδιστές, τα τραγούδια και τις έρμηνευτικές σημειώσεις, ν' ανακαλύψει μόνος του την πορεία της δημιουργίας του δημοτικού έπους και να βγάλει δικά του συμπεράσματα.

ΑΛΚΗ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ ΝΕΣΤΟΡΟΣ

¹ Τόμ. Ι, σελ. 119.

Kurt Aland, Die Handschriftenbestände der Polnischen Bibliotheken, insbesondere an griechischen und lateinischen Handschriften... Ein vorläufiger Bericht. Berlin, Akademie-Verlag, 1956. 8°. Σελ. 66. [Deutsche Akademie der Wissenschaften, zu Berlin. Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft, 7].

Ένας από τους διαπρεπέστερους φιλόλογους που ασχολούνται ειδικότερα με την παλαιογραφία και τὰ χειρόγραφα, ὁ Α. Dain, ὄνόμασε μ' ἕναν νεολογισμό «κωδικολογία» τὴ βοηθητικὴ ἐπιστήμη, πού ἔχει ἔργο της κυρίως ν' ἀνιχνεύη τὴν ἱστορία τῶν χειρογράφων, τοῦ καθενὸς χωριστά, τὶς περιπέτειές τους ἀπὸ βιβλιοθήκη σὲ βιβλιοθήκη ἢ σὲ ἰδιωτικὲς συλλογές, τὸ χάσιμο ἢ τὴν ἀνέυρεσή τους. Σημαντικὴ συμβολὴ στὴν «κωδικολογία» ἀπέτελεσε τὸ Répertoire τοῦ Μ. Richard (τώρα σὲ δεύτερη ἐκδοση, 1958), πού μᾶς δίνει τοὺς καταλόγους τῶν διαφόρων βιβλιοθηκῶν καὶ παράλληλα ἀσχολεῖται καὶ μετὰ τὴν τύχη τῶν διαφόρων συλλογῶν. Ὑστερ' ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον μάλιστα ἡ «κωδικολογία» εἶχε πολλὰ νὰ ἐπιτελέσῃ· ποιῆς συλλογὲς σῶθηκαν, ποιῆς χάθηκαν, πού βρίσκονται μεμονωμένα χφφ κ.ἄ.π. Καὶ περισσότερα ἦταν τὰ ἐρωτήματα γιὰ τὶς συλλογὲς πού βρίσκονται στὶς χώρες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ἀπ' ὅπου δύσκολα μποροῦσαν νὰ συγκεντρωθοῦν συγκεκριμέναις πληροφορίαι. Γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς χώρες αὐτές, τὴν Πολωνία, δίνει ἀκριβεῖς καὶ τεκμηριωμέναις πληροφορίαι ἢ προκαταρκτικὴ αὐτὴ ἐκθεση. Ὁ συγγρ., μαζὶ μετὰ τὸν Kurt Treu, ἀποσταλμένος τῆς Γερμανικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου, ὕστερ' ἀπὸ συνεννόησιν μετὰ τὴν Πολωνικὴ Ἀκαδημία τῆς Βαρσοβίας, περιόδευσε γιὰ τρεῖς ἑβδομάδες τὴ χώρα· στίς σελ. 5-17 ἐκθέτει τὸ χρονικὸ τοῦ ταξιδιοῦ, ἐνῶ στίς ὑπόλοιπαις (19-66) δίνει πληροφορίαι γιὰ καθενιά βιβλιοθήκη χωριστά, ἐπιμένοντας περισσότερο στὴν τύχη τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν λατινικῶν χειρογράφων.

Ὀλικὴ εἶναι ἡ ἀπώλεια τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βαρσοβίας. 2666 χφφ εἶχαν καταλογογραφηθῆ σὲ 3 τόμους, ἐκδεδομένους ἀπὸ τὸ 1929 ὡς τὸ 1939. Τίποτα ἀπ' αὐτὰ δὲ σῶθηκε. Ὡστόσο ἀπὸ τὸ 1945 ἡ Βιβλιοθήκη πλουτίζεται μετὰ νέα χφφ· ἐξεδόθη καὶ ἕνας τόμος καταλόγου. Τὴν καταστροφὴν διέφυγαν τὰ χφφ τῆς συλλογῆς Zamoycki, πού εἶχαν φυλαχθῆ σὲ ἀσφαλὲς μέρος. (Σημειώνουμε· μιὰ Ἰλιάδα, γραμμένη ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη: «Μιχαῆλος Ἀποστόλης Βυζάντιος, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς φιλιότητος αὐτοῦ πατριδος, πενία, τῷ πολυκεφάλῳ θηρίῳ, συζῶν, ἐν Κρήτῃ καὶ τήνδε τὴν θεῖαν βίβλον μισθῷ ἐξεγράψατο» [ἐσφαλμένα χρονολογεῖται τὸ χφ στὸν 16^ο αἰῶνα]· ἕναν Αἴλιο Ἀριστείδην τοῦ 14^{ου} αἰῶνα, δῶρο τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλά τὸ 1579 στὸν Πολωνὸ πρέσβην Ἀνδρέαν Ταρανόφσκη κ.ἄ.).

Με τὴν ἴδια ἀκρίβεια καὶ τεκμηρίωση δίνει ὁ συγγρ. τὶς πληροφορίες τοῦ καὶ γιὰ τὶς ἄλλες βιβλιοθήκες. Ἐπισκέφθηκε συνολικὰ 20 βιβλιοθήκες σὲ 9 πόλεις: Βαρσοβία, Κρακοβία, Breslau, Poznan, καὶ ἄλλες μικρότερες. Στὸ τέλος ἡ σημαντικὴ πληροφορία πὼς ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βαρσοβίας (Biblioteka Narodowa Warszawa) συγκεντρώνει μικροταινίες χειρογράφων ἀπ' ἕλες τὶς βιβλιοθήκες τῆς χώρας καὶ τὶς θέτει στὴ διάθεση τῶν ἐπιστημόνων.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Bruno Lavagnini, Trittico Neogreco. Porfiras-Kavafis - Sikelianos. Traduzione poetica affiancata al testo greco. Coperta e tavole fuori testo di *Spiro Vassiliou*. Atene 1954, Edizioni dello Istituto Italiano di Atene. 8°. Μ. Σελ. VIII, 162.

Ἄπὸ μιὰ μεγάλη ἀνθολογία μεταφράσεων ἀπὸ ποιήματα νεοελλήνων ποιητῶν, ποὺ τῆς ἔχει δώσει τ' ὄνομα τῆς «Ἀροδαφνούσας» (ἡ συλλογὴ κυκλοφόρησε στὸ μεταξὺ), ὁ συγγρ. ἀπέσπασε καὶ τύπωσε χωριστὰ τὸ «νεοελληνικὸ τρίπτυχο» τοῦτο μὲ ποιήματα τοῦ Πορφύρα, τοῦ Καβάφη καὶ τοῦ Σικελιανοῦ. Δημοσιεύονται ἀριστερὰ τὸ κείμενο, δεξιὰ ἡ μετάφραση. Ἐνα προοίμιο στὴν ἀρχὴ (σελ. V - VII), μὲ κάποια διάθεση αὐτοεξομολόγησης, κατατοπίζει γενικὰ γιὰ τὶς μεταφράσεις τοῦ συγγραφέα Ἄκολουθεῖ γιὰ κάθε ποιητὴ σύντομη εἰσαγωγὴ καὶ μερικὲς σημειώσεις στὸ τέλος γιὰ λεπτομέρειες τῶν ποιημάτων.

Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ἂν οἱ μεταφράσεις, ποὺ εἶναι πιστὲς καὶ προσεγμμένες, εἶναι καὶ ποιητικὲς. Ἡ ἐντύπωσή μας εἶναι πὼς στὸν Καβάφη ἡ ποιητικὴ μετουσίωση δὲν ἔχει πετύχει ἀπόλυτα, ἐνῶ φαίνεται περισσότερο πετυχημένη στὸν Σικελιανό, ἰδίως στὸς ἐνδεκασύλλαβους τοῦ «Ἑλληνικοῦ Νεκρόδειπνου» καὶ τοῦ «Ἄγραφου». Οἱ φίλοι τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας πρέπει νὰ χρωστοῦμε πολλὰ στὸν συγγρ. γιὰ τὴ συγκινητικὴ ἀφοσίωσή του σ' αὐτήν, ὅσο κι' ἂν γιὰ τὴ σημερινὴ ποιητικὴ εὐαισθησία φαίνεται κάπως ἀδικαιολόγητη ἡ σύζευξη στὸ «τρίπτυχο» τοῦ Πορφύρα δίπλα στὰ ἀναστήματα τοῦ Καβάφη καὶ τοῦ Σικελιανοῦ. (Φαίνεται ἔμως πὼς ὁ ποιητὴς τῶν «Σκιῶν» εἶναι πάλι ἀγάπη τοῦ κ. Lavagnini· οἱ δώδεκα ἀπὸ τὶς δεκαπέντε μεταφράσεις τοῦ ἔχουν δημοσιευτὴ κιόλας ἀπὸ τὸ 1936).

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Bruno Lavagnini, Storia della letteratura neoellenica. [Milano 1955], Nuova Accademia Editrice. 8° μ. Σελ. 203 (καὶ

Ένας χάρτης). [Thesaurus Litterarum. Storia delle letterature di tutto il mondo].

Νωρίς οι ξένοι ενδιαφέρθηκαν να δώσουν μια σύντομη επισκόπηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας, και μάλιστα το περίεργο είναι ότι έχουμε αρκετές και αξιόλογες ιστορίες της λογοτεχνίας μας (όπως π.χ. του Dietrich, του Hesseling) προτού εκδοθεί καμία στα ελληνικά (ή πρώτη έκδοση του Α. Καμπάνη είναι μόλις του 1925, ή μεγάλη, άτέλειωτη, του Η. Βουτιερίδη του 1924-1927, ή σύντομη δική του του 1934). Και σήμερα ακόμα δεν έπαψε το ενδιαφέρον των ξένων να κατατοπιστούν μ' ένα εύστοχο και τεκμηριωμένο βιβλίο για την ιστορία της φιλολογίας μας. Τον σκοπό αυτόν υπηρετεί και η σύντομη ιστορία του κ. Bruno Lavagnini, καθηγητή του Πανεπιστημίου του Παλέρμου και διευθυντή του Ιταλικού Ινστιτούτου Αθηνών, που ασχολείται από χρόνια με ιδιαίτερη αγάπη με τα γράμματά μας και που του χρωστούμε τόσες μελέτες για ζητήματα της φιλολογίας μας και τόσες μεταφράσεις από ποιητές μας.

Ύστερ' από ένα κεφάλαιο εισαγωγικό (Preliminari, σελ. 11-17), ο συγγρ. χωρίζει το υλικό του σε 13 κεφάλαια. Αρχίζοντας, πολύ σωστά, την εξιστόρηση από τη βυζαντινή εποχή, εξετάζει πρώτα τα κείμενα τα πριν από τη Φραγκοκρατία (άκριτικά, προδρομικά κτλ.), ύστερα της εποχής της Φραγκοκρατίας (μυθιστορήματα κ.ά.), τη λογοτεχνία των νησιών (Κύπρου, Ρόδου και κυρίως Κρήτης) ως το 1669, για να καταλήξει ύστερα στον Κάλβο, το Σολωμό, την Έπτανησιακή Σχολή, και τέλος στον Παλαμά και στη γενιά μετά τον Παλαμά. Τα κεφάλαια VII-XIII έχουν τους ακόλουθους τίτλους: «Το ξαναγύρισμα της ποίησης» (Σολωμός, Κάλβος, κλέφτικο τραγούδι), «'Ανάμεσα στην Αθήνα και στην Κέρκυρα» (Φαναριώτες και Αθηναϊκή Σχολή, Έπτανησιακή Σχολή, Βαλαωρίτης), «'Η κρίση της καθαρεύουσας», «Το θέατρο», «'Ο Παλαμάς και η νέα ποίηση», «'Η ποίηση μετά τον Παλαμά» (Σικελιανός, Καρυωτάκης, Βάρναλης, Καζαντζάκης), «'Η επικράτηση της πεζογραφίας». Αναλυτική βιβλιογραφία και πίνακας ονομάτων κλείνουν το βιβλίο.

Η έντύπωση που αποκομίζει ο αναγνώστης, και μάλιστα ο ξένος, στις γενικές γραμμές είναι απόλυτα ικανοποιητική. Ο συγγρ. μπόρεσε να δώσει μια σύνθεση της ιστορίας της λογοτεχνίας μας στη μακρόχρονη εξέλιξή της χωρίς ούτε να παραλείψει τίποτα ουσιώδες ούτε να ενδιατρέψει περισσότερο απ' ό,τι έπρεπε στα έπουςιώδη. Κι' αυτό είναι το μεγαλύτερο πλεονέκτημα του βιβλίου. Δεν ξέρουμε μόνο γιατί, ενώ για την πεζογραφία ή εξιστόρησή του φτάνει ως τις μέρες μας (Κοσμάς

Πολίτης, Τερζάκης, Ξεφλούδας κτλ.), στην ποίηση δὲν προχώρησε οὔτε ὡς τῆ λεγόμενη «γενιά τοῦ 1930», καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορία του λείπουν τὰ ὀνόματα ἀκόμα καὶ τοῦ Σεφέρη καὶ τοῦ Ἐλύτη. Νὰ δφεῖλεται ἄραγε ἡ παράλειψη σὲ κάποια ἀντιπάθεια τοῦ συγγρ. πρὸς τὸν κόσμον τῆς νεώτερης ποίησης καὶ τῆ συμπάθειά του πρὸς τὴν προηγούμενη γενιά (ἔπως τουλάχιστο θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς ἀπὸ τὸν δυσανάλογο χῶρον ποὺ καταλαμβάνουν ὁ Καρυωτάκης καὶ ἡ Πολυδούρη); Καὶ σ' ἄλλα σημεῖα ἡ κριτικὴ του ἀποτίμηση, ἰδιαιτέρα στὴν ποίηση, δὲν φαίνεται ἀνανεωμένη ἀπὸ τὴν καινούργια ἐμπειρία. Μᾶς ξενίζουσι π. χ. ὅσα γράφονται στὴ σελ. 119, ὅπου σὰν νὰ δίνεται ἡ προτίμηση στὸν Βλαχωρίτη ἀπέναντι στὸ Σολωμό, λίγα εἶναι ἀκόμα ὅσα λέγονται γιὰ τὸν Γρυπάρη (σελ. 155), καὶ κάπως περίεργη ἡ σύζευξη (σελ. 157-158) τοῦ Μαβίλη καὶ τοῦ Κ. Θεοτόκη μετὰ τὸν Στέφ. Μαρτζώκη καὶ τὸν Μ. Σιγοῦρο. Ἀντίθετα, πρέπει νὰ ἐξαρθῆ ἡ σωστὴ κρίση τοῦ συγγρ. σὲ ὅσα π.χ. γράφει γιὰ τὸν «Ἐρωτόκριτο» (σελ. 68, 77) ἢ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη (σελ. 142).

Σημειῶνω ἐδῶ μερικὲς λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις :

Σελ. 34 κέ. ὁ συγγρ. φαίνεται νὰ χρονολογῆ ὅλα τὰ ἱποτικά μυθιστορήματα στὸν 13ο αἰῶνα, καὶ μόνο τὸν «Λίθιστρο», γιὰ τὴν «*complessità dell'intreccio*», τὸν τοποθετεῖ στὸν 14ο. Δὲν νομίζω πὼς ἔχει δίκιο, κι' ἐγὼ θ' ἀμφισβητοῦσα τὴν τοποθέτηση καὶ τοῦ Καλλίμαχου στὸν 13ο αἰῶνα. Ἀντίθετα ὁ «Βέλθανδρος» καὶ μερικὰ ἄλλα καταφανῶς νεώτερα πρέπει τὸ δίχως ἄλλο νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 15ο πιά αἰῶνα.

Σελ. 43 τὸ ἔμμετρο χρονικὸ γιὰ τὴ μάχη τῆς Βάρνας (ἀνάλογο μετὰ τόσα ἄλλα τοῦ εἴδους) σὰν νὰ πᾶν πολὺ νὰ τὸ τοποθετοῦμε «*tra l'epica e la cronaca*».

Σελ. 50 γίνεται σύγχυση ἀνάμεσα στὸν ὄρο «καταλόγια» (ποὺ σημαίνει τραγούδι δημοτικὸ) καὶ στὰ «ἐκατόλογα», τὸ ἰδιαίτερο τραγούδι μετὰ τοὺς 100 ἀριθμούς.

Σελ. 66 ὁ «Ἀπόκοπος» (γιὰ τὸν ὅποιο λέγονται πολὺ λίγα ἀνάλογα μετὰ τὴν ἀξία του) δὲν «προέρχεται ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ». Μόνο τὸ μοτίβο τῶν δύο ποντικῶν ποὺ τρῶνεν τὴ ρίζα τοῦ δέντρου (στὴν ἀρχὴ τοῦ ποιήματος) εἶναι παρμένο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Δαμασκηνοῦ.

Σελ. 75-77 ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «Ἐρωτόκριτου» εἶναι, ὅπως σημειώσαμε, ἐπιτυχημένος. Ἀλλὰ βέβαια δύσκολα θὰ συμφωνήσῃ κανεὶς μετὰ τὸν συγγρ., ὅστερα μάλιστα ἀπὸ τὶς ἐργασίαι τοῦ Ξανθοῦδίδη καὶ πολλῶν νεώτερων, πὼς ὁ ποιητὴς ἦταν veneto-cretese (καὶ τὸν Φόσκολο, τὸν ποιητὴ τοῦ «Φορτουνάτου», καὶ τὸν Τζᾶνε καὶ τὸν Μαρίνο Φαλιέρο τοὺς χαρακτηρίζει τὸ ἴδιο ὁ συγγρ.: veneto-cretese ἢ oriundo veneto). Τὸ ἐπιγραφικὸ χάραγμα τοῦ παρεκκλησιοῦ κοντὰ στὴ Σητεία, μετὰ τ' ὄνομα τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου καὶ τῆ χρονολογία 1677, ἑσφαλμένα χαρακτηρίζεται *pietra sepolcrale*.

Σελ. 79 ὑπάρχουν μερικὲς ἀνακρίθαιες σχετικὲς μετὰ τὴ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ». Πρῶτα-πρῶτα ποὺ δὲν μπορούμε πιά νὰ ὀνομάζουμε τὸ ἔργο «*mistero in due atti*». Ὁ συγγρ. δὲν δέχεται τὴν (σχεδὸν ὁμόφωνα πιά σήμερα παραδεκτὴ) γνώμη γιὰ τὸν Κορνάρο ὡς ποιητὴ τῆς «Θυσίας» καὶ τὴ χρονολογεῖ «γύρω στὰ 1600» —χρονολογία ἐξαιρετικὰ πρώιμη. Γενικὰ τὰ σχετικὰ μετὰ τὸ κρητικὸ θέατρο δὲν

Έχουν έκτεθῆ με σαφήνεια, καὶ ἡ κρίση τοῦ συγγρ. γιὰ τὴν «Ἐρωφίλη» (σελ. 81) εἶναι τουλάχιστο ἀδίκη.

Οἱ λιγοστὲς αὐτὲς λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις δὲν μειώνουν τὴ γενικὴ ἐντύπωση ἀπὸ τὸ ἔργο, πῶς ὁ κ. Λαβανίσι εἰδωσε μιὰ ολοκληρωμένη καὶ σωστὴ στίς γενικὲς γραμμὲς εἰκόνα γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

ΑΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Διονύσιος Σολωμός. Ἐπιμέλεια Ν. Β. Τωμαδάκη. Ἀθ. 1954. Σελ. ροδ', 187. [Βασικὴ Βιβλιοθήκη «Ἄετοῦ», ἀρ. 15].

Στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ γενικὸ τῆς πρόγραμμα ἀποσκοπεῖ νὰ δώσῃ στοὺς τόμους τῆς ἀνθολογημένο τὸ ἔργο τῶν σημαντικότερων ἐκπροσώπων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ γενικότερα τῆς νεοελληνικῆς διάνοησης, ὁ τόμος πού κρίνουμε μᾶς δίνει τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ. Ἡ παρουσίαση ξεφεύγει ἀπὸ τὸ βασικὸ πρόγραμμα, πρῶτα πρῶτα γιὰτὶ δὲν ἀνθολογεῖται τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, ἀλλὰ δίνεται ὀλόκληρο, τουλάχιστο τὸ ἑλληνικὸ (παραλείπονται τὰ ἰταλικά), καὶ ἄκόμα γιὰτὶ ἡ εἰσαγωγή, ἀντὶ νὰ εἶναι σύντομη καὶ κατατοπιστικὴ, ἐκτείνεται σὲ 174 σελίδες—ὄσες περίπου καὶ τὸ κείμενο—μὲ τὴν πρόθεση ν' ἀποβῆ ἐξαντλητικὴ μελέτη γιὰ τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ. Ἴσως βέβαια, προκειμένου γιὰ τὸ Σολωμό, οἱ ἐπιμελητὲς τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης νὰ σκέφτηκαν πῶς ταίριαζε μιὰ τέτοια παρέκκλιση καὶ πῶς ἔπρεπε ὁ σχετικὸς τόμος νὰ δίνῃ στὸν ἀναγνώστη μιὰ πλήρη καὶ φιλολογικὰ ἀρτια ἐκδοσὴ τῶν Ἀπάντων του μαζί μὲ μιὰ πλήρη ἐπίσης βιογραφικὴ καὶ κριτικὴ μελέτη. Ἀνταποκρίθηκε ἄραγε ἡ ἐκδοσὴ στὴν ὑψωμένη αὐτὴ ἀπαίτηση;

Ἡ ἐκδοσὴ ἐγίνε μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ κ. Ν. Β. Τωμαδάκη, καθηγητῆ τῶρα τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας, πού ἄλλοτε ὅμως εἶχε εἰδικὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὸ Σολωμό καὶ ἐτοίμαζε τὴ «φιλολογικὴ» ἐκδοσὴ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Καὶ ὅσο καὶ ἂν ὁ κ. Τωμαδάκης ἐγίνε συχνὰ στόχος τῆς κριτικῆς γιὰ τὰ δημοσιεύματά του, κανεὶς δὲν θ' ἀρνηθῆ πῶς προσέφερε ἀρκετὰ καὶ σημαντικὰ στὴ σολωμικὴ ἔρευνα. Εἶναι ὅμως ἀρκετὰ χρόνια πού ἔχει πιὰ ἐγκαταλείψει τὸ πεδίο αὐτὸ καὶ οἱ ἀσχολίες του τὸν ἔτρεψαν πρὸς ἄλλα ἐνδιαφέροντα. Ἐχεις τὴν ἐντύπωση πῶς τὴν ἐργασία πού τοῦ ἀνατέθηκε τὴν ἐκτελεῖ μὲ κάποια δυσφορία· ὁ ἴδιος δὲν φαίνεται ἱκανοποιημένος καὶ τὸ δηλώνει καὶ στὸν σύντομο «πρόλογό» του («Ἡ μελέτη ἢ ὁποία ἀκολουθεῖ δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ ὅποιον θὰ ἤθελε νὰ δώσῃ ὁ συγγραφεύς...»), καὶ στὸ τέλος τῆς «Εἰσαγωγῆς». Τὰ τελευταῖα μάλιστα λόγια τῆς Εἰσαγωγῆς ἐκφράζουν κάποια

ανακούφιση για τὸ αἴσιο πέρας τοῦ ἐπίμοχθου ἔργου, μὲ τὴ σημασία πὼς ἀπαλλάχθηκε πιά ἀπ' αὐτὸ ὁ συγγραφέας: «Χαίρω ἔμως ὅτι ἀπαλλάσσομαι τῆς μερίμνης, διὰ νὰ ἐπανέλθω εἰς τὸ πανεπιστημιακὸν χρέος μου. Τοῦ λοιποῦ ὁ Σολωμὸς δὲν εἶναι ὑπόθεσις ἰδική μου, ἐλπίζω νὰ εὕρῃ καὶ ἐκδότην καὶ μελετητὴν ἀξιώτερον ἐμοῦ».

Θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς πὼς, ἀφοῦ τὸ ἔργο ἦταν «ἀλλότριον πρὸς τὸ κύριόν του ἔργον» (σελ. ροδ'), θὰ μπορούσε ἀπλούστατα νὰ μὴν τὸ ἐπιχειρήσῃ ἢ θὰ μπορούσε νὰ περιοριστῇ σὲ κάτι μὲ λιγότερες ἀξιώσεις, πού θὰ ἦταν καὶ συμφωνότερο μὲ τὸ γενικὸ πρόγραμμα τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης: μιὰ σύντομη κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή καὶ μιὰ χρηστικὴ ἀνθολόγησις ἢ, ἔστω, καὶ ἔκδοσις τῶν ἔργων τοῦ Σολωμοῦ. Τώρα καταπιάστηκε νὰ γράψῃ μιὰ ἐξαντλητικὴ μελέτη, πού ἔμως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ πὼς δὲν εἶναι ἔμως τὴν ἤθελε, καὶ μᾶς ἔδωσε καὶ μιὰ ἔκδοσις, πού κι' αὐτὴ οὔτε φιλολογικὴ εἶναι οὔτε χρηστικὴ, μάλιστα μπερδεύει καὶ παραπλανᾷ, ὅπως θὰ προσπαθήσῃ νὰ δείξῃ ἢ κριτικὴ αὐτῆ, τὸν ἀκατατόπιστο ἀναγνώστη.

Τὴν Εἰσαγωγὴν μοιράζει ὁ συγγραφέας σὲ τρία μέρη, μὲ πολλὰς ὑποδιαίρεσεις τὸ καθένα: Α' Καταγωγὴ, Β' Ὁ βίος, Γ' Τὸ ἔργον. Φυσικότερη θὰ ἦταν ἡ διαίρεσις σὲ δυὸ μέρη: Ὁ βίος—Τὸ ἔργον· οὔτε ὑπῆρχε λόγος νὰ γραφοῦν τόσα πολλὰ γιὰ τοὺς ἀπώτερους προγόνους τοῦ Σολωμοῦ καὶ νὰ καταχωρισθοῦν ἕλες οἱ γνωστὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς Σολωμοὺς τῆς Κρήτης καὶ τοὺς Κρητῆς Σολωμοὺς τῆς Ζακύνθου (σελ. ια' - κα'). Καὶ ἡ ἔκτασις τῶν βιογραφικῶν (σελ. κζ' - οζ') εἶναι κι' αὐτὴ ὑπερβολικὴ καὶ δυσανάλογη μὲ τὸ σκοπὸ τῆς εἰσαγωγῆς.

Τὰ βιογραφικὰ τοῦ Σολωμοῦ, ἰδίως τὰ περιστατικὰ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἰωάννη Λεονταράκη καὶ τῆς οἰκογενειακῆς δίκης, ἔχουν παρουσιαστῆ (ἔμως τὸ ἔχω τονίσει πολλὰς φορὰς) ἀπὸ τοὺς νεώτερους βιογράφους ὄχι σύμφωνα μὲ τὴν πραγματικότητα. Ὁ συγγρ. δηλώνει στὸν πρόλογο πὼς ἦταν πιά καιρὸς «νὰ δοθῇ περισσότερος χῶρος εἰς τὴν μαρτυρίαν ἀπὸ τὸν θρόνον καὶ εἰς τὴν παραπομπὴν ἀπὸ τὴν φαντασίαν· ἄλλωστε αὐτὸ ἀπαιτοῦμεν πάντοτε ἀπὸ ἕνα φιλόλογον». Στὴν ἐξιστόρησις ἔμως τῶν περιστατικῶν τῆς γεννήσεως τοῦ Ἰωάννη Λεονταράκη μένομε κατάπληκτοι πού συμβαίνει ἐντελῶς τὸ ἀντίθετο, καὶ ὁ συγγραφέας, φιλόλογος καὶ ὄχι δημοσιογράφος ἢ ἔρασιτέχνης, υπερβάλλει σὲ φαντασία καὶ τοὺς πιδ φαντασιόπληκτους βιογράφους. «Κατὰ τὴν κηδεῖαν τοῦ πατρὸς του—γράφει (σελ. κε')—ὁ Ροβέρτος ἀντελήφθη, καθὼς καὶ οἱ ἐπίτροποι τῶν νομιμοποιηθέντων, ἕτι ἢ Ἀγγελικὴ ἦτο βεβαρυμένη, προφανὲς δ' ἦτο ὅτι ἡ νέα αὐτῆ ἐγκυμοσύνη δὲν προήρχετο ἀπὸ τὰς σχέσεις τῆς νέας μετὰ τοῦ ἀπὸ ἐτῶν παραλύτου καὶ κατακοίτου ταμπακιέρῃ». Ἀπὸ ποῦ τὰ ξέρει ὁ δ' αὐτὰ ὁ «φιλόλογος» συγγραφέας:

Πού είναι ή «παραπομπή» και ή «μαρτυρία», πού ήταν καιρός ν' αντικαταστήσουν τὸ θρύλο και τὴ φαντασία; Και ή ἐπιφυλλίδα ἐξακολουθεῖ στὸ ἀκόλουθο καθαρὰ «ἐπιστημονικὸ» ὕφος: «Οὗτος [ὁ Μανόλης Λεονταράκης] ἀνέλαβε νὰ κατευνάσῃ τοὺς πόθους τῆς εἰς τὴν γεροντικὴν ἀγκάλην μαραιομένης Ἀγγελικῆς και νὰ διαδεχθῆ τὸν ὄσονοῦπω ἐξοφλοῦντα [!] Νικόλαον Σολωμόν, καρπούμενος και τὰ ἐν τῇ διαθήκῃ ὑπὲρ τῆς Ἀγγελικῆς καταλιπόμενα».

Ἡ ὄλη ή κατοπινὴ δίκη στρέφεται γύρω στὸ γεγονός ἀν ὁ Ἰωάννης γεννήθηκε τὸν Δεκέμβρη (ὅπως μαρτυροῦσε τὸ βαπτιστικὸ) ἢ τὸν Σεπτέμβρη (ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος) τοῦ 1807. Καὶ τὰ τρία δικαστήρια δέχτηκαν τὴ μαρτυρία τοῦ βαπτιστικοῦ· οἱ «μαρτυρίες» λοιπὸν μιλοῦν γιὰ τὸν Δεκέμβρη. Πῶς ὁ κ. Τωμαδάκης και στηριζόμενος πὸ διαβεβαιώνει τόσο ρητὰ (σελ. κστ') πῶς ή Ἀγγελικὴ «ἐγέννησε ἐντὸς τοῦ Σεπτεμβρίου 1807», ἢ πῶς «ὁ τοκετὸς τοῦ Ἰωάννου Ἐμμ. Λεονταράκη ἐδηλώθη ὡς δ ἦθ ἐν γενόμενος κατὰ Δεκέμβριον 1807»;

Δὲν εἶναι περισσότερο βασισμένη σὲ μαρτυρίες και ἀμερόληπτη ἢ ἐξιστὸρήση τῆς οἰκογενειακῆς δίκης, σελ. μῆ' κέ. Ἐδῶ μάλιστα, σὲ ὄσα φανταστικὰ εἶχαν ἄλλοτε γράψει οἱ βιογράφοι, προσθέτει και ἄλλα δικά του, πῶς γιὰ ὄλη τὴ δίκη «τὴν ἀφορμὴν ἔδωκεν ἀναμφισβητήτως ὁ ποιητῆς» (σελ. νγ'). Παρεξηγώντας και παρερμηνεύοντας τις ἐπιστολὲς τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὸν Γαλθάνη¹ προσπαθεῖ νὰ παραστήσῃ τὸν Ἰωάννη ὡς θύμα, πὸ ἴσως και νὰ μὴν «προέβαινε περαιτέρω ἀν ὁ καχύποπτος, ἐκδικητικὸς και πείσμων Διονύσιος δὲν προέβαινε εἰς τὴν ἐξῆς ἐσκεμμένην πράξιν...».

Ἡ ὄλη ή ἐξιστὸρήση γίνεται μὲ μιὰ ἀκατανόητη προκατάληψη ὑπὲρ τοῦ Ἰωάννη και ἐναντίον τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ πρῶτος «εἶχε ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὴν πραγματικότητα, ὄτι δηλ. ἐγεννήθη ὄχι τὸν Δεκέμβριον, ἀλλὰ τὸν Σεπτέμβριον» [πῶς τὸ βεβαιώνει χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία ὁ συγγραφέας!], «εἶναι ἀφάνταστον τὸ θάρρος, τὸ πείσμα και ή δραστηριότης μὲ τὰ ὄποια ἀντεμετώπισε τὴν ἐπιδουλήν», κι' αὐτὸ γιὰ τὴν «κατέστη ταχέως συμπαθῆς» κτλ., ἐνῶ ὁ Διονύσιος φέρεται μὲ σκληρότητα ἀπέναντι στὴ μητέρα του, δὲν ἔρχεται στὴ Ζάκυνθο «φοβούμενος» «ἢ και ἐντρεπόμενος διὰ τὰ διατρέχοντα», και «οἱ ὄσο Σολωμοὶ διὰ ν' ἀντιμετωπίσουν τὸν κίνδυνον ἠναγκάσθησαν ν' ἀποδείξουν ὄτι ὁ Ἰωάννης Λεονταράκης συνελήφθη ὄχι ἐκ τοῦ Νικολάου Σολωμοῦ (τοῦ πατρὸς των), ἀλλ' ἐκ τοῦ πατριοῦ των Ἐμμανουὴλ Γρηγ. Λεονταράκη, και ὄτι τοῦτο συνέβη καθ' ὄν χρόνον ή μήτηρ των διετέλει ἐν νομίμῃ χηρείᾳ. Εἰς

¹ Βλ. γιὰ τὴν κακὴ ἔκδοσιν ἀπὸ τὸν Ντίνο Κονόμο τὴ βιβλιοκρισία μου Ἑλληνικά 14 (1955) 183 - 195.

τὴν πραγματικότητα τοῦτο δὲν ἦτο ἀληθές, ἢ σύλληψις εἶχε προηγηθῆ τοῦ πρώτου γάμου ἡς Ἀγγελικῆς! Διέσυραν ἐπομένως τὴν μητέρα των καὶ ἐγένοντο ἀφορμὴ νὰ συζητηθοῦν δημοσίᾳ ζητήματα θίγοντα τὴν ὑπόληψιν καὶ τῶν ζώντων καὶ τῶν νεκρῶν!». Μὲ πόση εὐκολία ἐπιμαρτύρεται ὁ συγγρ. τὴν πραγματικότητα! Καὶ ποῖός μπορεῖ νὰ ξέρη σὲ τέτοια ζητήματα τὴν «πραγματικότητα»; Γιατί, ἂν καταλαβαίνομε καλά, «πραγματικότητα» γιὰ τὸν κ. Τωμαδάκη εἶναι ἔτι ὁ Ἰωάννης εἶναι γιὸς τοῦ Ἐμμανουὴλ Λεονταράκη, ἀπὸ τίς σχέσεις του μὲ τὴ μητέρα πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ γερο-Σολωμοῦ. Τέτοια ὅμως ὑπόθεση, ποῦ εἶναι πολὺ πιὸ ἐπιβαρυντικὴ γιὰ τὴν ὑπόληψιν τῆς μητέρας, δὲν ὑποστήριξε κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀντιδίκους, οὔτε ὁ Ἰωάννης (ποῦ ἰσχυρίζεσταν πῶς εἶναι «νόμιμος μεταθανάτιος» γιὸς τοῦ γερο-Σολωμοῦ), οὔτε οἱ Σολωμοὶ (ποῦ ὑποστήριζαν τὴν ἰσχὺ τοῦ βαφτιστικοῦ, ὁπότε οἱ σχέσεις μὲ τὸν Λεονταράκη χρονολογοῦνταν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα). Ποῖός λοιπὸν φέρνει στὴ μέση «ζητήματα θίγοντα τὴν ὑπόληψιν καὶ ζώντων καὶ νεκρῶν»;

Ὡστόσο δὲ λείπουν ἀπὸ τὴν ἐξιστόρηση τῆς δίκης καὶ οἱ «μαρτυρίες» ὁ συγγρ. (σελ. νη') ἀναφέρει ὅλες μὲ τὴ σειρά τίς ἀποφάσεις τῶν δικαστηρίων, ἀκόμη καὶ τὴν τελευταία τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστικοῦ Συμβουλίου¹. Καὶ οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς δικαιῶνουν πέρα γιὰ πέρα τοὺς Σολωμοὺς (Διονύσιο καὶ Δημήτριον) καὶ ἀνατρέπουν ὡς τελείως ἀβάσιμους τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Ἰωάννη. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχη περισσότερο ex officio ἀντικειμενικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὴν ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου. Ἐχει λόγους ὁ συγγρ. ν' ἀμφιβάλλῃ γι' αὐτήν; (Τί θέλει νὰ πῇ μὲ τὸ «τελικῶς οἱ ἰσχυροὶ ἐκέρδισαν τὴν δίκην»); Ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ λόγοι; Καὶ ποῦ εἶναι τὰ δικά του τεκμήρια ποῦ δικαιῶνουν (ἕστερ' ἀπὸ 120 χρόνια!) τὴν ἀντίθετη ἀντίληψιν; Μὲ τέτοιον τρόπο γίνεται ἡ «ζήτησις τῆς ἀληθείας»;

Ἡ ἐξιστόρηση τῆς δίκης καταλαμβάνει ὁλόκληρο τὸ 4^ο κεφάλαιον τοῦ Β' μέρους καὶ εἶναι ἀρκετὰ ἐκτεταμένη (σελ. με' - ξγ'). Λιγότερο ἐκτενὲς εἶναι τὸ 5^ο καὶ τελευταῖον κεφάλαιον («Τὸ γέμμα»)· κι' ἐδῶ ὑπάρχει (μετὰ τίς ὑποδιαίρεσεις «Τὰ «ἔσχατα» καὶ «Ὁ θάνατος») μιὰ τρίτη ὑποδιαίρεσις: «Ἡ φήμη, Τὰ μνημόσυνα», μὲ τελείως περιττὰς πληροφορίες γιὰ τὸν ἑορτασμὸν τοῦ 1898 ἢ τοῦ 1948 καὶ μὲ τὴν ἀξιωματικὴν λεπτομέρεια πῶς «κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (1930) ἐτυπώθη καὶ γραμματόσημον μὲ

¹ Ἀπλ. τοῦ γάμου τῆς μὲ τὸν πατέρα Σολωμὸ τὴν παραμονὴν τοῦ θανάτου του.

² Χωρὶς ν' ἀναφέρῃ πῶς πρῶτος ἐγὼ τὴν ἔκαμα γνωστὴν (Νέα Ἑστία 36 [1944] 690 κέ.—βλ. τώρα Γύρω στὸ Σολωμό, σελ. 98,6), ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἔχει σημασία.

τὴν μορφήν τοῦ Ποιητοῦ». Τὸ κεφάλαιο κλείνει μὲ τὴν ἐξῆς περιγραφὴ τῆς «πραγματικῆς εἰκόνας» τοῦ ποιητῆ: «Τὸ πρόσωπον εὐσαρκον ἄλλ' ὄχι πλαδαρόν, ἢ ἑκφρασις ζωηρὰ καὶ ἀπολύτως σοβαρὰ, τὰ μεγάλα ἑκφραστικὰ μάτια συγκεντρώνουν δλην τὴν προσοχὴν μας καθὼς δὲν δείχνουν τὴν ἀδυναμίαν τοῦ συναισθηματικοῦ τύπου ὅπου καθηλώνουν μὲ τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάγνωσιν ποῦ ἐνεργοῦν[:]. Τὰ μαλλιά τέλος βραχέα, μιξοπόλια...» κτλ.

Τὸ Γ' μέρος, γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ, εἶναι ἀρκετὰ ἐκτεταμένο (σελ. ος' -ροδ'). Διαίρεται σὲ δέκα εἰδικότερα κεφάλαια, ὅπου ὁ συγγραφέας κατέταξε τὸ ὕλικό του κατὰ τρόπο εἰδολογικὸ (π.χ. 4. Ἠθικὰ προβλήματα: α) Γυναίκες, β) Ἄνδρες... 6. Μεταφυσικά: α) Ὁ θάνατος, β) Ὁρφεύς), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συνεξετάζονται πολλὲς φορές ποιήματα ἐντελῶς νεανικά, ὅπως ἢ «Εὐρυκόμη», μὲ ὄριμα ἔργα τῆς τελευταίας δεκαετίας, ὅπως τὸ ἐλεγεῖο στὴ Ροδόσταμο. Γενικὰ ἢ κατὰταξὴ αὐτῆ καὶ ἢ προσπάθεια γιὰ κάποιο σχῆμα φιλοσοφικὸ φέρνει μᾶλλον σύγχυση καὶ δὲ βοηθᾷ καθόλου τὸν ἀναγνώστη νὰ σχηματίσῃ γνώμη γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ καὶ γιὰ τὴν ποιητικὴν του πορείαν.

Θὰ περιοριστῶ σὲ ὀρισμένα μόνο λεπτομερειακὰ σημεῖα:

Στὴν ἀνάλυσιν τοῦ «Διαλόγου» (σελ. ἡα') μᾶς δίνει μιὰ πρωτότυπη εἰκόνα τοῦ Σοφολογιότατου ὡς «ἀγαθοῦ καὶ μετριοπαθοῦς καθαρολόγου» καὶ φέγει «τὰς βαρείας κατὰ τῶν λογίων τοῦ Ἔθνους διδασκαλίων ἑκφράσεις τοῦ Σολωμοῦ», ὁ ὅποιος «δὲν δύναται νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν ἀξίαν καὶ σημασίαν... τῆς ὀρθογραφίας καὶ τῶν πνευμάτων».

Μιλώντας γιὰ τὸ ἰταλικὸ «Ἐγκώμιον στὸν Φόσκολο» θυμᾶται ὅτι ὁ Στράνης εἶχε ἀφιερῶσαι στὸν μεγάλο Ζακυνθινὸ τίς «Rime Impromvisate» τοῦ Σολωμοῦ καὶ συμπεραίνει: «Χωρὶς ἄλλο ἢ ἐντύπως τοῦ Ἰταλοῦ [τοῦ Φόσκολο] δὲν θὰ ἦτο δυσμενής, ἀφοῦ ὁ Σολωμὸς συνεμερίσθη τὸ κοινὸν πένθος καὶ τὴν φιλαυτίαν τῶν Ζακυνθίων νὰ θεωροῦν τὸν συγγραφέα τῶν *Τάφων* Ἕλληνα...». Δηλαδή; Ἐπειδὴ ὁ Φόσκολος (ὑποθέτει ὁ συγγρ.) θὰ βρῆκε καλὰ τὰ σονέτα τοῦ Σολωμοῦ, γι' αὐτὸ ὁ Σολωμὸς συμμερίζεται τὸ κοινὸ πένθος γιὰ τὸ θάνατον τοῦ μεγάλου ποιητῆ καὶ συμπολίτη του. Ἄν τὰ βρισκοῦμε ἄσχημα, δὲν θὰ τὸ συμμερίζοταν;

Τὸ 4ο κεφάλαιον (Ἠθικὰ προβλήματα) ἔχει ὡς πρώτη ὑποδιαίρεση «Γυναίκες». Ἐκεῖ (σελ. ρη') διδασκόμεσθε τὰ ἐξῆς σχετικὰ μὲ τὸν ἔρωτα: «Ἔτσι ἢ ἐρωτικὴ ζωὴ, ἢ ὅποια ξεκινᾷ ὡς κελᾶθμα τοῦ πουλιοῦ, μεταβάλλεται εἰς εὐθύνην καὶ τελειώνει εἰς στεναγμόν. Καὶ περισσότερον ἔμπειρος εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὅποιος ἔζησεν εἰς τὴν σφαῖραν τῆς τέχνης τὴν αἰσθησὶν ἀπὸ τὸν ὑπηρετήσαντα δουλικῶς τὴν φύσιν, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν συνέχειαν τῆς ζωῆς».

Τὸν «Λάμπρο» ἐπιχειρεῖ ὁ συγγρ. (ἄστοχα κατὰ τὴν γνώμην μου) νὰ τὸν ἐρμηνεύσῃ ψυχαναλυτικὰ, στηριζόμενος στὰ ἰδιαίτερα οἰκογενειακὰ τοῦ Σολωμοῦ στὴ σελ. ρις' ὑπάρχει καὶ ἢ ἀκόλουθη φράσις: «Καὶ ἢ ἀτομικὴ περίπτωσις τοῦ Νικολάου Σολωμοῦ ἠδύνατο νὰ γενικευθῇ, ἀφοῦ εἰς τὰ Ἑπτάνησα κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους οἱ εὐγενεῖς καὶ εὐποροὶ συντηροῦν *maintenute* καὶ τὰ φυσικὰ τέκνα ἀντιμετωπίζουν πάντοτε προβλήματα, ἐνῶ πολλοὶ ἀθῆται ἄλλ' ἀσθενεῖς τὴν βούλησιν κόραι ἐσθιρίζον μὲ τὰς λαγόνας των τὴν ἀνομίαν αὐτῆν».

Στή σελ. ρκβ' υπάρχει μιὰ σοβαρή παρανόηση τῶν τελευταίων στίχων τοῦ 8ου ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸ Γ' Σχεδίασμα τῶν «Ἐλευθ. Πολιορκημένων»: «Οἱ κωπέλλες [sic] ποῦ ἢ ἀκαλλιέργητη μήτρα τους διψᾷ γιὰ τὸν σπόρον τῆς ζωῆς καὶ ἢ θρασὺς των δὲν ἐξεδίψασεν ἀπὸ τὴν θέαν τοῦ κόσμου :

*Τὰ μάτια δείχνουν ἔρωτα γιὰ τὸν ἀπάνου κόσμου
καὶ σὴ θωριά του εἶν' ὁμορφο τὸ φῶς καὶ μαγεμένο».*

Ἄς ἀφήσουμε τὸ ὄφρος· οἱ στίχοι αὐτοὶ δὲν ἀναφέρονται σὲ κοπέλες, ἀλλὰ στὸν νέο ποῦ «χορεύει εἰς τὴ χαρμόσυνη ἡμέρα τῆς νίκης», ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Πολυλάς καὶ ρητὰ μᾶς τὸ δηλώνει τὸ του (σὴ θωριά τ ο υ) τοῦ 2ου στίχου· ὁ κ. Τωμαδάκης συνάπτει μὴπως τὸ του μὲ τὸν ἀπάνου κόσμου; ἀλλὰ καὶ ὁ ἀπάνου κόσμος ἐδῶ, κατὰ τὴ σολωμικὴ ἀντίληψη, σημαίνει τὸν οὐράνιο, ἰθανικὸ κόσμον καὶ ὄχι τὸν γήινο, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸν κάτω κόσμον. Ὁ πόθος, ἢ λαχτάρα αὐτὴ γιὰ τὸν ἰθανικὸ κόσμον, ποῦ νιώθει ὁ νέος πολεμιστὴς ποῦ χορεύει, πῶς παρεξηγήθηκε ἄρδην καὶ τόσο ρεαλιστικὰ σὲ «ἀκαλλιέργητη μήτρα» καὶ σὲ δίψα γιὰ τὸν «σπόρον τῆς ζωῆς»!

Παρεξηγήσεις στίχων τοῦ Σολωμοῦ ὑπάρχουν πολλές· πολλές εἶναι ἀκόμη καὶ οἱ ἀνακρίθεις, ποῦ δὲν τίς πρόσεξε ὁ συγγρ., ἢ τέλος ἀπλὲς ἀπροσεξίες. Ἔτσι (σελ. κζ') ἀναφέρει ὅτι πῆγε καὶ ὁ Δημήτριος στὴν Ἰταλία, ἐνῶ τοῦτο ἀπὸ πούθεν δὲν μαρτυρεῖται. Ὁ Fraser (στραβὰ γράφεται Fraiser) ἀναφέρεται στὴ σελ. ξδ' ὡς Ἰππатов ἀρμοστής, καὶ στὴν ἴδια σελίδα ἀνάμεσα στοὺς Ἰταλοὺς πρόσωπους «τοὺς ὁποίους ἔφερον ἐκεῖ τὰ γεγονότα τ ο Ὡ 1 8 4 8» μνημονεύεται καὶ ὁ Paolo Costa, μολοντί σημειώνονται οἱ χρονολογίες τῆς ζωῆς του: 1771-1836. Στὸν «Κρητικὸ» ὁ συγγρ. φαντάζεται ὅτι ὅλο τὸ ἐπιστόδι συμβαίνει μέσα στὴ βάρκα (θὰ ἐρμηνεύη ἐπομένως τὸ πλέξιμο: «κωπηλασία» καὶ ὄχι «κολύπημα»). Τὸ ἀπόσπασμα ποῦ παρατίθεται στὴ σελ. ρλη' δὲν εἶναι ἀπὸ γράμμα πρὸς τὸν Γ. Τερτσέτη, ἀλλὰ πρὸς τὸν Γ. Μαρκορά. Στὴ σελ. ρνη' (ὑποσ. 2) λέγεται ὅτι, ὅπως καὶ ἄλλα, καὶ τὸ τραγούδι στὸν Μπαίρον «συναλαμβάνετο εἰς τὴν ἰταλικὴν καὶ ἐγράφετο εἰς αὐτὴν εἰς πεζόν, ἔπρεπε δ' ἐκείθεν νὰ μεταφερθῆ εἰς ἕμμετρον νεοελληνικὸν λόγον». Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἔτσι· γιὰ τὸ τραγούδι στὸν Μπαίρον. Ἡ μὴπως ὁ συγγρ. ἐξέλαβε τὴ μ ε τ ἄ φ ρ α σ η σ τ ἄ ἰ τ α λ ι κ ἄ (ποῦ περιέχεται στὰ χειρόγραφα) πῶς εἶναι τὸ ἀρχικὸ σχέδιο; Τελείως ἀσύστατο εἶναι τέλος ὅτι στὸ «Σατιρικὸ τοῦ 1833» «ρητῶς ἢ κοινῇ [τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Διονύσιου] μῆτηρ των ὀνομάζετο πόρνη» πῶς μπορεῖ ὁ κ. Τωμαδάκης νὰ διαβεβαιώσῃ πράγματα τόσο ἀνατριχιαστικά, χωρὶς νὰ ἔχη προηγουμένως ἐλέγξει ὡς τὴ λεπτομέρεια τῆς λεπτομέρειας τίς πηγές του καὶ τὴ συνείδησή του; Ὅτι ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο βγαίνει μαρτυρία γιὰ τὸ ἀντίθετο ἀπέδειξα στὰ Ἄπαντὰ 2, 341 ὑποσ. 1.

Ὁδυνερὴ ἐντύπωση κάνει ἡ ἀπροσεξία μὲ τὴν ὁποίαν εἶναι τυπωμένη ἡ εἰσαγωγή. Πολυάριθμα εἶναι τὰ τυπογραφικὰ λάθη, ποῦ κάνουν πολλές φορές ἄκατανόητη τὴ φράση· π.χ. σελ. κθ' *σκωπτικὴν* ἀντὶ *ουνοπικὴν*, ριζ' *Θεὲ* ἀντὶ *Θεᾶ* (σὲ στίχο τοῦ «Κρητικοῦ»), ρλε' *χώνει* ἀντὶ *χύνει*, ρνθ' *ἂν εἶναι ἀρκετὴ* ἀντὶ *ἂν εἶσαι ἀρκετός* (σὲ κείμενο), *Etrausurd* ἀντὶ *Craufurd*, *Dizimario* ἀντὶ *Dizionario* (στὰ ξενόγλωσσα συσσωρεύονται τὰ λάθη), στὴ σελ. ριγ' ξανατυπώνονται τέσσαρες ἀράδες ἀπὸ τὴ σελ. ριβ' (ἐνῶ, φαίνεται, ἔχουν χαθῆ ἄλλες τέσσαρες), καὶ στὴ σελ. ρνζ' στ. 7-8 δὲν καταλαβαίνει κανεὶς τίποτα.

Ἄλλὰ δὲν εἶναι λίγα καὶ τὰ γλωσσικὰ καὶ φραστικὰ ἁμαρτήματα, ποῦ γι' αὐτὰ δὲν εὐθύνεται τὸ τυπογραφεῖο. Π.χ. «νὰ θάπτεται ὁ πλούσιος μετὰ τιμῶν ἀκλαυτος καὶ καταρώμενος» (σελ. ηζ'—τὸ καταρώμενος παθητικόν), «ἄς κοιτάξῃ αὐτὸ τὸ θάφνινον στεφάνι... ἄς τὴν κοιτάξῃ» (ρς'· ὁ συγγρ. ξέχασε πῶς τὸ θη-

λυκό στα Ιταλικά *corona* τὸ μετέφρασε μὲ τὸ οὐδέτερο στὰ ἑλληνικά *στεφάνι*!), «...ἂν ὁ ἥλιος ἔθινε χρυσὸ στεφάνι, τίποτε δὲν ἠθύναντο νὰ προσφέρουν ἀντάξιον, 'οὐδὲν τελοῦσιν ἄξιον' τοῦ 'Ακαθίστου, τοῦ ἐσωτερικοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου» (ριγ'). 'Ο συγγρ. θηραύει σπάνιες λέξεις: «ἢ θεοῦσα τὴν ἄλευθερίαν φιλοσοφία τοῦ 'Εγέλου» (ρνη'), «θα ἐπιτύχη ν' ἀφθαρτώσῃ τὸ κάλλος» (ρια')—ἀλλὰ τί σημαίνει ἐκείνη ἢ «ἐκφρασις τοῦ ψυχικοῦ του κόχλου» (ρλθ'); *Κόχλος*, ὅσο ξέρω, σημαίνει ἓνα θαλασσινὸ ὄστρακο!

Τὸ κύριο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι, φυσικά, ἡ ἔκδοσις τῶν ἔργων τοῦ Σολωμοῦ, ποῦ δὲν ἀκολούθησε, ὅπως εἶπαμε, τίς γενικὲς ἀρχὲς τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης καὶ μᾶς δίνει τὸ συνολικὸ (ἑλληνικὸ) ἔργο τοῦ Σολωμοῦ. Τὰ ἐκδοτικὰ προβλήματα τοῦ σολωμικοῦ ἔργου εἶναι πολλὰ καὶ περίπλοκα, καὶ ὁ ἐκδότης δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς τὰ ξέρει καλὰ. Δὲν εἶχαμε, φυσικά, τὴν ἀπαίτησιν νὰ λύσῃ ὁ ἐκδότης ὅλα τούτα τὰ προβλήματα. Πρόκειται ἄλλωστε γιὰ ἔκδοσις χρηστικὴ, καὶ τὸ μόνο ποῦ θὰ θέλαμε εἶναι νὰ δώσῃ τὸ κείμενο τοῦ Σολωμοῦ καθαρὸ, μὲ ἀπλότητα καὶ σαφήνεια. Τῇ βασικῇ αὐτῇ προϋπόθεσιν δὲν ἱκανοποιεῖ ἡ ἔκδοσις. Τὸ κείμενο δίνεται μπερδεμένον, ἄλλοῦ ὑπερβολικὰ φορτωμένον, ἄλλοῦ χωρὶς καμιά καθοδηγητικὴ σημείωσις. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβῃ ποιά ἀρχὴ ἔχει ἀκολουθηθῆ ὀρισμένα κείμενα ἀνατυπώνονται ἀπλὰ ἀπὸ τὸν Πολυλά, ἄλλων πάλι ἐπιχειρεῖται ἔκδοσις φιλολογικὴ μὲ βᾶσιν τὰ χειρόγραφα ἢ τίς διάφορες προγενέστερες ἐκδόσεις. Ἡ ἐντύπωσις εἶναι πὼς ὁ ἐκδότης δὲν ἀκολούθησε καμιά σταθερὴν γραμμὴν, καὶ ὅπου εἶχε ἴσως ἐτοιμάσει δοκιμαστικὰ ἀπὸ ἄλλοτε ἔκδοσις «φιλολογικὴ» (π.χ. Μάρκος Μπότσαρης, 'Ὡδὴ εἰς Μοναχὴν) τὴν τύπωσε αὐτούσια, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς ἐκδόσεως, γιὰ τίς ἀρχὲς τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης καὶ γιὰ τὸν ταλαίπωρο ἀναγνώστη. Αὐτὸς εἶναι, ἀλήθεια, ἐκεῖνος ποῦ λιγότερο συλλογίστηκε ὁ ἐκδότης.

Ἡ κατὰ τὰ ξη γίνεται μὲ πολὺ περίεργον τρόπο. Ἔτσι ἔχουμε στὴν ἀρχὴ: Α' Τραγούδια, Β' Ποιήματα, Γ' Τὰ μνημόσυνα, καὶ ἀκολουθοῦν ὕστερα, μὲ χωριστὴ ἀρίθμηση (Δ' - ΙΗ') τὰ διάφορα μεμονωμένα ποιήματα, μικρὰ ἢ μεγάλα (Μάρκος Μπότσαρης, *Carmen Seculare*, Νικηφόρος Βρυέννιος), ποῦ διακρίπτονται ὅμως (Θ' καὶ Ι') ἀπὸ τίς Μεταφράσεις καὶ τὰ Σατιρικά.

Τὸ ἴδιο τὸ κείμενον τῶν ποιημάτων δὲν εἶναι ἐπίσης, ὅσο θὰ περίμενε κανεὶς, προσεγμένον. Αὐθαίρετα ὁ ἐκδότης ἀλλάζει π.χ. τοὺς τίτλους: σελ. 9 Ἡ Δόξα (τὸ ἐπίγραμμα τῶν Ψαρῶν!), 21 Στὸ θάνατον τοῦ Ἀλεξ. Δὲ Ρώσση, αὐτ. Φίλος ποῦ πεθαίνει (=Εἰς φίλον ψυχροραγοῦντα) κ.ἄ., χωρίζει σὲ τετράστιχα τὸ ποίημα στὸ Λουδοβίκο Στράνη (ποῦ τὸν γράφει Λουδοβίκο, σελ. 9), καὶ ἐπειδὴ τὸ ποίημα ἔχει 18 στίχους, ἀριθμὸς ποῦ δὲν διαιρεῖται μὲ τὸ 4, σημειώνει παράλειψιν δύο

στίχων μετά τὸν στ. 6! Σοβαρότερες ἀκόμη εἶναι οἱ ἀλλοιώσεις τοῦ κειμένου· ἂν πρόκειται γι' ἀπρσεξία τοῦ ἐκδότη ἢ γιὰ λάθη τυπογραφικὰ δὲν ἔχει σημασία· δὲν ἐπιτρέπεται νὰ δίνεται τόσο λίγη φροντίδα στὴν παρουσίαση τοῦ κειμένου τοῦ Σολωμοῦ.

Τὰ λάθη στὸ κείμενο εἶναι πολλὰ· σημειῶνω ἐδῶ μόνο μερικά χαρακτηριστικά (δεύτερη ἢ σωστὴ γραφή): Σελ. 6 ποιά εἶναι ἐπούτη; ποιά εἶναι τούτη, 9 κ' ἐστήθη κ' ὀμπροσά μου: κ' ἐστήθηκ', 12 (XXII) ἐπιτήδειος: πιτήδειος, 15 Ἐάφρα χορδὴ γλυκὴ φωνῆ: Ἐάφρον χορδὴ γλυκύφωνη, 19 στοὺς ἥσκιους ἐξυπνοῦσε τοὺς ἠχοὺς ὄλους: στοὺς ἥσκιους ὄλους ἐξυπνοῦσε τοὺς ἠχοὺς, 20 τ' ὀμπρὸς ἄστρο: τ' ὀμορφ' ἄστρο [ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τοῦ χειρογράφου;], 29 βρίζκει: βρέσκει, 30 θέλω παρακαλέσω: θέλει παρακαλέσω, 43 Σημειώσεις: Σημείωσεις, 60 ἐπέθαν' ἐπέθαν': ἀπέθαν' ἀπέθαν', μιὰν ἄκρα: μία ἄκρα, 68 Μοῦ ἀρέσουνε: Μ' ἀρέσουνε, 83 σῶμιλε: σῶμιλλε, 96 πέφτει: πέφτω, 153 βραντᾶ: βροντᾶ.

Ἄλλ' ἄς δοῦμε τὰ πράγματα μετὰ τὴ σειρά:

Τὶ ἔκαμε τὸν ἐκδότη νὰ ξεχωρίσῃ στίς δυὸ πρώτες ἐνότητες «Τραγούδια» καὶ «Ποιήματα» δὲν καταλαβαίνουμε. Ἡ «Μοναστηρία» π.χ. μπαίνει στὰ «Ποιήματα» καὶ ἡ «Εὐρυκόμη» στὰ «Τραγούδια». Ἄνάμεσα στὰ «Τραγούδια» βλέπουμε κι' ἓνα μετὰ τὸν τίτλο «Ἐρωτικὸν» (Οἱ μακρινές μου οἱ πίκρες-οἱ κλάψες, οἱ καημοὶ μου): τὸ θεωρεῖ ὁ ἐκδ. γνήσιο σολωμικὸ; Στὰ «Ποιήματα» (σελ. 9-13) παρεμβάλλονται καὶ «Ἐπιγράμματα, αἰνίγματα, σύντομα ποιήματα».

Ἐδῶ εἶναι ποῦ γίνονται τὸ μεγαλύτερο μπέρδεμα· δημοσιεύονται ἀνακατεμένα σατιρικά καὶ ἄλλα, κι' ἀκόμα ἀσήμαντα ἐντελῶς δοκίμια νεανικά (XVII, XXII) μαζί με ὄριμα καὶ σημαντικὰ ἔργα τῆς τελευταίας δεκαετίας, ὅπως π.χ. τὸ Εἰς τὸν Βασιλέα τῆς Ἑλλάδας καὶ τὸ Εἰς Φραγκίσκα Φραιζερ. Ἀπ' αὐτὰ τὸ πρῶτο δημοσιεύεται χωρὶς τίτλο, ὥστε μένει ἀκατανόητο γιὰ τὸν ἀναγνώστη, στὸ δεύτερο προτιμᾶται στὸν δο στίχο ἢ γραφῆ μιᾶς παραλλαγῆς θαῦμα δῶρο θέλ' ἦτανε (ποῦ εἶναι μάλιστα, ὅπως εἶδεξα ἄλλοῦ¹, ἐσφαλμένη) καὶ ὄχι ἡ τελειωτικὴ μορφή (ποῦ δὲν δημοσιεύεται καθόλου!). Μετὰ ἀριθ. XII μπαίνει ὁ γνωστός στίχος ἀπὸ τὴν «Ἑλληνίδα Μητέρα»: Μακρὸς ὁ λάκκος κτλ.: τί τὸν θεωρεῖ ὁ ἐκδότης: ἐπίγραμμα, αἰνίγμα ἢ σύντομο ποίημα; Τέλος, ἕστερ' ἀπὸ μερικὰ νεανικά (Ἔδῃ εἰς τὴ Σελήνη, Ὀχτάστιχα ἀγνώστων ποιημάτων) ἀκολουθοῦν τὰ Ἀγνώστων ποιημάτων ἀποσπάσματα τῆς ὄριμης περιόδου, καὶ ἕστερα «Νέα ἀποσπάσματα διάφορα». Τί θὰ πῆ Νέα; Κι' ἀπὸ ποῦ τὰ παίρνει ὁ ἐκδότης; Καμιὰ σημείωση δὲν διαφωτίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸν ἀναγνώστη.

Γενικὰ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ μειονεκτήματα τῆς ἐκδόσεως εἶναι ἡ ἔλλειψη φιλολογικοῦ ὑπομνηματισμοῦ καὶ σημειώσεων σχετικῶν μετὰ τὴν παράδοση τῶν κειμένων, τὴ γνησιότητα, τὴ χρονολόγηση. Ποιήματα, παραλλαγές, ἀποσπάσματα δημοσιεύονται χωρὶς καμιὰ ἀπολύτως διαφωτιστικὴ σημείωση, ἰταλικά σχεδιάσματα χωρὶς καμιὰ σημείωση πῶς

¹ Γύρω στὸ Σολωμό, σελ. 166.

είναι τέτοια (σελ. 16). Σημειώσεις του Πολυλά (π.χ. στον Λάμπρο, σελ. 103) μπερδεύονται με Ιταλικά σχεδιάσματα του Σολωμού μεταφρασμένα, στους «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους» παραλείπονται οἱ τόσο ἀπαραίτητες γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἀποσπασμάτων κατατοπιστικῆς σημειώσεις του Πολυλά, χωρὶς ν' ἀντικατασταίνωνται ἀπὸ ἄλλες τοῦ ἐκδότη Πῶς ἐνῶ σπαταλήθηκε τόσος χῶρος γιὰ τὴν ἐκτενέστατη εἰσαγωγὴ ἔμεινε τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου, τὸ κείμενο τοῦ Σολωμοῦ, χωρὶς τὴν ἐλάχιστη προϋπόθεση γιὰ τὴν κατανόηση; (Ἡ δικαιολογία στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς, σελ. ροδ', εἶναι πολὺ ἰσχνή).

Ἡ Γ' ἐνότητα ἐπιγράφεται «Μνημόσυνα». Γιὰ αὐτὸ τὸ εἰδολογικὸ ξεχώρισμα; Ἐδῶ οἱ παραλλαγές τῆς «Φαρμακωμένης στὸν Ἄδη» μπαίνουν ὡς Σχέδιον Α' καὶ Σχέδιον Β' (χωρὶς καμιά πάλι σχετικὴ σημείωση). Στὰ ἀποσπάσματα «Στὸ θάνατο τῆς Αἰμιλίας Ροδόσταμο» (διορθώνει ἄραγε ὁ ἐκδότης τὸ Σολωμὸ—ἢ τὸν Πολυλά—γράφοντας Ροδόσταμου—ἢ Ροδοστάμου;) προτάσσει μεταφρασμένα ἰταλικά σχεδιάσματα (ποῦ τὰ βρήκε, τί σχέση ἔχουν μὲ τ' ἀποσπάσματα;—πάλι καμιά σημείωση). Στὸ δεύτερο (ποῦ δὲν εἶναι ἄλλωστε δεύτερο, ἀλλὰ παραλλαγὴ τοῦ πρώτου) ὁ ἐκδότης προέταξε τὴν πρώτη φράση στὰ ἰταλικά (γιὰ ποιὸ λόγο δὲν καταλαβαίνουμε τὸ *La tua, salva* εἶναι λάθος ἀντί: *La tua salma*, βλ. Ἄπαντα 2, 235). Ἡ μετάφραση ἔμως ἔχει γίνεῖ τελειῶς ἀκατανόητη: «Κοίτα, ἀγαπητὴ ἀδελφή, τὴ σωσμένη σου [!] ποῦ στὸ τραγούδι μας τὸ θερμὸ δείχνει ἀναμμένη μὲ πιθυμιά [!], ἐνῶ...».

Ἡ Δ' ἐνότητα ἔχει τὴν ἐπιγραφὴ «Τρελὴ Μάννα ἢ τὸ Κοιμητήριον», περιλαμβάνει ἔμως, ὕστερ' ἀπὸ τὴν «Τρελὴ Μάννα», καὶ «Τὰ Δυὸ Ἀδέλφια»! Στὸ δεύτερο τοῦτο δημοσιεύονται καὶ παραλλαγές παρμένες ἀπὸ τὸ χειρόγραφο, μπερδεμένες καὶ ἀνάκατες. Καμιά σημείωση δὲν κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστη πῶς τὰ δυὸ αὐτὰ τραγούδια ἔχουν τὴ θέση τους ὀργανικὰ στὸν «Λάμπρο». Μόνον παρακάτω, στὴ δημοσίευση τοῦ «Λάμπρου», ἔταν φτάνη στ' ἀποσπάσματα XVIII-XIX (σελ. 104), παραθέτει τὴν ἀκατανόητη γιὰ τὸν ἀναγνώστη σημείωση: Ζήτη: ἔμπροσθεν σ. 25 καὶ 28. Πῶς θὰ καταλάβῃ ὁ δύστυχος ἀναγνώστης ποῦ θὰ «ζητήσῃ ἔμπροσθεν» τὴ σχέση ποῦ ἔχουν τὰ δυὸ αὐτὰ τραγούδια μὲ τὸν «Λάμπρο»;

Στὸν «Ἕγνων εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» καὶ στὸ τραγούδι τοῦ Μπαίρον (Ε', ΣΤ') ὁ ἐκδότης ἀκολουθεῖ τὸν Πολυλά, κι' ἔτσι ἐπιτέλους τὸ κείμενο εἶναι ταχτοποιημένο. Λείπουν ἔμως ὀλίγελα οἱ παραλλαγές. Ὁ ἐκδότης, ποῦ δημοσιεύει ἄλλοῦ ἀσήμαντες παραλλαγές ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ἢ μεταφράζει σχεδιάσματα ἰταλικά, ἐδῶ δὲ βάζει οὔτε κἀν τίς λίγες πρὸ εἶχε δημοσιεύσει ὁ Πολυλάς.

Ἀκολουθεῖ (Ζ') τὸ ποίημα στὸν Μάρκο Μπότσαρη· ἐδῶ ἡ ἔκδοση ξαφνικά γίνεται λεπτομερέστερη καὶ φιλολογικότερη, μὲ ἐκμετάλλευση τοῦ χειρογράφου· σημειώνονται ἀκόμα καὶ οἱ διαγεγραμμένες φράσεις στὸ χειρόγραφο καὶ τί εἶναι ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ποιητῆ, τί ἀπὸ ἄλλο χέρι. Πολὺ ἀμφιβάλλω ὅμως ἂν τὸ προτασζόμενο «Σημείωμα τοῦ ποιητοῦ» εἶναι πραγματικά τέτοιο· νομίζω πὼς πρόκειται γιὰ ἄρθρο ἀπὸ σύγχρονη ἐφημερίδα ποῦ περιέγραφε τὸ θάνατο τοῦ Μάρκου Μπότσαρη καὶ ποῦ ἔβαλε ὁ Σολωμὸς νὰ τοῦ τὸ ἀντιγράψουν. Ἦταν ἀνάγκη νὰ δημοσιευτῆ ἀθασάνιστα σὲ μιὰ ἔκδοση χρηστικῆ;

«Φιλολογικότερη» γίνεται ἡ ἔκδοση καὶ στὴν ἐπόμενη Η' ἐνότητα, στὴν «Ὁδὴ εἰς Μοναχὴν». Σημειώνει ἀμέσως στὸν τίτλο ὁ ἐκδ.: «Κριτικὴ ἔκδοσις μεθ' ὑπομνήματος». Γιατί αὐτὴ ἡ ἐξάιρεση; Γιατί ἡ λεπτομερέστατη περιγραφή (σελ. 63-66) τῆς ἔκδοσης τοῦ 1836, ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ πέση στὰ χέρια τοῦ ἐκδότη; Ἀνακοίνωση ἐπιστημονικὴ κάνει ἢ δημοσίευση χρηστικῆ; Ἄς ἀφήσουμε τὸ μπερδεμα ποῦ θὰ δημιουργηθῆ στὸν ἀνίδεο ἀναγνώστη ἀπὸ τὰ «Sigla» καὶ τὸ (λατινικά—ἀλλὰ καὶ συντηρητικά—συντεταγμένο) κριτικὸ ὑπόμνημα.

Ἄλλὰ μόνο στὸν ἀνίδεο ἀναγνώστη; Τί θὰ καταλάβῃ ὁ εἰδικὸς φιλόλογος ἀπὸ τὴν ἀκατανόητη π.χ. σημείωση: «23 fΓτ σπλάχνα editor»; Ἄς σημειωθῆ ὅτι τὸν 23ο αὐτὸν στίχο τυπώνει ὁ ἐκδ.: πάντα κινάει τὰ σπλάχνα του. Ἡ γραφὴ τοῦ Πολυλά εἶναι περναίει. Καμιὰ μνεία γιὰ τὴ διαφορά αὐτὴ στὸ ὑπόμνημα! Βρίσκει ὅμως ἐκεῖ τὴ θέση τῆς ἡ σημείωσης: «29 F ἀντίλαρος laps. typ.» [ἀντὶ ἀντίλαρος!].

Παραλείπω τίς ἐπόμενες ἐνότητες, ὅπου ὁ ἐκδ. ἀκολουθεῖ, λίγο ἢ πολὺ, τὸν Πολυλά καὶ δίνει ἔτσι σωστὸ κείμενο (ἂν καὶ δὲν λείπουν κι' ἐδῶ οἱ ἀστοχίες καὶ τὰ μπερδέματα) καὶ φτάνω στὴν ΙΕ', ὅπου δημοσιεύεται ὁ «Νικηφόρος Βρυέννιος». Ἄλλὰ τί κείμενο εἶναι αὐτό, ποῦ τόσο παραλλάζει ἀπὸ τὸ παραδομένο τοῦ Πολυλά; Σὲ ποῖο χειρόγραφο τὸ βρῆκε ὁ ἐκδότης; Πάλι καμιὰ κατατοπιστικὴ σημείωση οὔτε γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ οὔτε καὶ γενικὰ γιὰ τὸ ποίημα (ὁ Πολυλάς προτάσσει μιὰ ἐκτενέστατη σημείωση, ἀπόλυτα ἀναγκαία γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ποιήματος).

Στοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους» (ΙΣΤ') ἀκολουθεῖ καὶ πάλι ὁ ἐκδότης τὸν Πολυλά. Μόνο ποῦ διορθώνει τὸν τίτλο: *Πολιορκισμένοι*. Ἔτσι βέβαια ἔχει τὸ χειρόγραφο, στίς σπάνιες περιπτώσεις ὅπου ἀναφέρεται ἡ λέξις. Πάντως δὲν θεώρησε ὁ ἐκδ. πὼς χρωστοῦσε κάποια ἐξήγηση γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ καθιερωμένου καὶ πασίγνωστου τίτλου; Ἀνάμεσα στὸ κείμενο δημοσιεύονται τὰ ἰταλικά σχεδιάσματα τοῦ Σολωμοῦ στὴ μετάφραση τοῦ Πολυλά (δὲν σημειώνεται μονάχα ὅτι τὸ ἀπόσπ. 1 τοῦ Α' Σχεδιάσματος εἶναι κείμενο ἐλληνικὸ τοῦ Σολωμοῦ), παραλείπονται ὅμως οἱ τόσο ἀπαραίτητες γιὰ τὴν κατανόηση σημειώσεις τοῦ

Πολυλά (έπως π.χ. στο Β' 6' εκεί και ή παράλειψη τής παύλας στον στ. 8—που δηλώνει το τέλος τής φωνής τής κορασιάς—κάνει τελείως άκατανόητο το έτσι κι' άλλιώς δύσκολο άπόσπασμα. Πρβ. και Β' 8, 38, 45, 46, 55, 60, και ιδιαίτερα Γ' 8, που παραλείπεται ελη ή διαφωτιστική σημείωση για την όρφανή κόρη).

Τήν επόμενη (Ζ') ένότητα ο έκδ. τιτλοφορεί «Η Τρίχα». Πρόκειται για λίγους στίχους από το σατιρικό του 1883, για το όποιο πρώτος έκαμα λόγο και τελικά το δημοσίευσα δλόκληρο στον 2ο τόμο των «Απάντων» (σελ. 251-284). Κι' έδω πάλι δέν υπάρχει καμιά, άπολύτως καμιά καθοδηγητική σημείωση για τον άναγνώστη σχετικά μ' ένα έργο που υποτίθεται πως δημοσιεύόταν για πρώτη φορά¹. Μόνο στην Είσαγωγή σελ. νστ' παροδικά αναφέρεται το έργο, και πάλι παροδικά στη σελ. ηε', που δηλώνεται ότι «εις κατάλληλον τόπον θα γίνη λόγος» γι' αυτό και για τή «Γυναίκα τής Ζάκυθος». Και για τή «Γυναίκα τής Ζάκυθος» γίνεται πραγματικά λόγος άμέσως παρακάτω (σελ. ηζ' - ρβ'), για το σατιρικό όμωσ του 1883 πουθενά, ούτε στην έκτενέστατη είσαγωγή ούτε άλλο, δέ βρέθηκε ο «κατάλληλος τόπος». Η δημοσίευση του σατιρικού (που ο έκδ., στηριζόμενος σ' ένα σημείωμα του Σολωμού: «Δέ θάταν άσκημο στο ποίημα να μπη τίτλος *Η Τρίχα*», το τιτλοφορεί έτσι, ένω τελικά δέν έχει* μπη τίτλος στο χειρόγραφο) κάθε άλλο είναι παρά ίκανοποιητική και πλήρης (πρβ. «Απαντα έ.ά.») το κείμενο έχει μοιραστή σέ μικρότερα άποσπάσματα, που ο έκδ. τα διαιρεί και τα υποδιαιρεί με έλληνικούς και λατινικούς αριθμούς, συνάπτοντας άσχετα και διασπώντας σχετικά.

Τέλος, με τα δύο πεζά, το «Διάλογο» και τή «Γυναίκα τής Ζάκυθος», κλείνει ο τόμος. Στο «Διάλογο» ή γλωσσική μορφή έχει άλλοιωθή προς το λογιότερο, γιατί ο έκδ., αντί ν' ακολουθήσει το κείμενο του Πολυλά, άκολούθησε το αντίγραφο Τερτσέτη, που μάς έχει σωθή, δέν άποδίδει όμως τή γλωσσική μορφή του Σολωμού (βλ. τήν παρατήρησή μου «Απαντα 2, 287' δέν νομίζω πως ο Σολωμός έγραψε δια την γλώσσα, διαί δια μέ κτλ.). Στη «Γυναίκα τής Ζάκυθος» άκολούθησε τή δική μου έκδοση (του 1944) χωρίς, βέβαια, να το δηλώνη πουθενά (ή έξάρτηση είναι φανερή στο Κεφ. 5, που είναι, με τις άπανωτές παραλλαγές, πολύ μπερδεμένο στο χειρόγραφο)².

¹ Ο 2ος τόμος των «Απάντων» τυπωνόταν πολλά χρόνια και τελικά το τύπωμα τέλειωσε τον Δεκέμβρη του 1954, ύστερ' από τήν έκδοση τής Βασικής Βιβλιοθήκης (άδιάφορο αν το κείμενο του σατιρικού ήταν κιόλας τυπωμένο πρωτύτερα' βλ. τα διορθώματα στις σελ. 361-364).

² Σ' ένα-δυό σημεία δέν ξέρω αν πρόκειται για διαφορετική άνάγνωση ή για λάθη τυπογραφικά (π.χ. 3,6. 3,7. 5,8).

Αυτὲς οἱ λίγες παρατηρήσεις ἀπὸ τὶς πάρα πολλές ποὺ θὰ μπορούσε νὰ σημειώσῃ κανεὶς (ἀλλὰ ἡ βιβλιοκρισία ἔχει κιόλας ὑπερβῆ τὰ θεμιτὰ ὅρια) ἀρκοῦν, νομίζω, γιὰ νὰ δειχτῆ πὼς ἡ παρουσίαση αὐτῆ τοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ ἀπὸ τὸν κ. Ν. Γωμαδάκη κάθε ἄλλο εἶναι παρὰ ἱκανοποιητικὴ. Τὸ σολωμικὸ του παρελθὸν δὲν τὸν ἄφησε νὰ δώσῃ μιὰ ἀπλὴ καὶ χρήσιμη ἔκδοσι, συνοδευμένη ἀπὸ μιὰ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγὴ, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιδιώξεις τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης. Ἀλλὰ καὶ θεωρώντας τὸ ἔργο «ἀλλότριον» πρὸς τὰ σημερινὰ του ἐνδιαφέροντα δὲ θέλησε ὁ ἐκδότης ἢ δὲν κατόρθωσε νὰ δώσῃ μιὰ ἔκδοσι φιλολογικότερη, στηριγμένη στὴ μελέτη τῶν αὐτογράφων. Ὅ,τι ἔδωσε δὲν εἶναι οὔτε φιλολογικὴ οὔτε ἀπλὴ ἔκδοσι χρηστικὴ, καὶ—τὸ σπουδαιότερο καὶ μὴ ἐπιτρεπτό—παραδίδει ἀφρόντιστο καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ἀλλοιωμένο τὸ κείμενο τοῦ Σολωμοῦ στὸν ἀνειδοποίητο ἀναγνώστη.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Solomos, Éloge de Foscolo et autres textes, traduits de l'italien par Joseph Peretti et présentés par Octave Merlier. Athènes 1957. 8ο μ. Σελ. 103 (καὶ 8 πίνακες) [Collection de l'Institut Français d'Athènes, 104].

Στὸν μικρὸν αὐτὸν καὶ ἐξαιρετικὰ καλαίσθητα παρουσιασμένον τόμο δημοσιεύονται μερικὰ ἰταλικά πεζὰ τοῦ Σολωμοῦ, μεταφρασμένα στὰ γαλλικά. Ἡ ἔκδοσι ὀφείλεται στὴν ἔμπνευση τοῦ διευθυντῆ τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, τοῦ κ. Octave Merlier, καὶ στὸ θαυμασμό του γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ἑθνικοῦ ποιητῆ, τὸ ἐλληνικὸ καὶ τὸ ἰταλικὸ ἀξεχώριστα δεμένο. Ὁ ἴδιος προτάσσει (σελ. 7-19) μιὰ σύντομη εἰσαγωγὴ, ὅπου ἀναλύονται μὲ πολλὴ κατανόηση καὶ σωστὴ κρίση τὰ κείμενα ποὺ δημοσιεύονται. Παρ' ὅλη τῆς τῆ συντομίας ἢ εἰσαγωγῆς κατατοπίζει, καὶ γενικὰ γιὰ τὴ σημεῖα τοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ καὶ εἰδικότερα γιὰ τὰ ἰταλικά ποὺ δημοσιεύονται, ὅχι μόνο τὸν ξένο, ἀλλὰ καὶ τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη¹.

¹ Ἐὰς διορθωθῆ μιὰ μικρὴ παραδρομὴ στὴ σελ. 15: ὅ,τι περιέχεται στὰ χειρόγραφα τοῦ τραγουδιοῦ στὸν Μπάιρον ἀπέναντι στὸ ἐλληνικὸ κείμενο, δὲν εἶναι «la version italienne», ἀλλὰ ἰταλικὴ μεταφράση, καμωμένη ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο (ὅπως εἶχε γίνει καὶ γιὰ τὸν «Ἕμνο εἰς τὴν Ἐλευθερίαν»). Καὶ τὸ ὅτι ὁ Σολωμὸς ἔγραψε τὸ ποίημα πάντα πρῶτα ἰταλικά σὲ σχεδιάσμα δὲν πιστοποιεῖται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, εἰδικὰ μάλιστα γιὰ τὴ «Γυναῖκα τῆς Ζάκυθος», τοὺς «Ἐλευθεροὺς Πολιορκημένους», τὸν «Λάμπρο». Σ' αὐτὰ ἔχουμε πληθὺς σημειώματα καὶ ἐπὶ μέρους σχεδιάσματα στὰ ἰταλικά, ὅχι ὅμως καὶ δλόκληρο τὸ ποίημα. Καὶ πολλοὶ εἶναι οἱ στίχοι ποὺ φαίνονται ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ὅτι ἔχουν συλληφθῆ στὴν ἐλληνικὴ τους διατύπωση.

Στὸν κ. Merlier ὀφείλεται καὶ ὁ χωρισμὸς τῶν κειμένων στίς τέσσερις ἐνόητες : Ἐγκώμια, Ἡ Ἑλλάδα, Φιλολογικοὶ στοχασμοί, Ποιήματα σὲ πεζοῦ (δηλ. πεζὰ σχεδιάσματα). Παρ' ὄλο πού ἡ δική μου προτίμηση εἶναι πάντα γιὰ μιὰ ταξινομητὴ χρονολογικὴ (πού ταιριάζει μὲ τὴν ὀργανικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἔργου), τὸ μοίρασμα αὐτὸ στὰ τέσσερα φαίνεται ἀπόλυτα δικαίωμένο ἀπὸ τὸ ὕλικό. Μόνον ἀντίρρηση θὰ εἶχε κανεὶς γιὰ τὸ σχεδίασμα τῆς Αἰμιλίας Ροδόσταμο, πού πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὰ ποιήματα σὲ πεζοῦ (εἶναι ἄλλωστε σχεδίασμα γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ποίημα, ἀπὸ τὸ ὅποιο μᾶς ἔχουν σωθῆ τ' ἀποσπάσματα), καὶ ὄχι στὰ ρητορικὰ ἐγκώμια.

Τὴν μετάφραση στὰ γαλλικὰ ἀνέλαβε ὁ κ. Joseph Peretti, agrégé de l'Université. Ὡς κείμενο χρησιμοποιοῦντο τὸ δημοσιευμένο στὸν 2ο τόμο τῶν «Ἀπάντων» (Ἰκαρος 1955)· σωστὸ ἔμωξ θὰ ἦταν νὰ εἶχε δηλωθῆ κάπου τὸ πράγμα· ἡ δήλωση πλὴν τῶν ἄλλων, θὰ βοηθοῦσε καὶ τὸν ξένο ἀναγνώστη πού θὰ ἤθελε τυχὸν νὰ διαβάσῃ τὰ ἴδια τὰ πρωτότυπα. Δυστυχῶς ἐπίσης ὁ μεταφραστὴς δὲν ἔλαβε ὑπόψη του τὰ πολλαπλὰ διορθώματα καὶ τίς συμπληρώσεις πού δημοσίευσα στὸ τέλος τοῦ τόμου (σελ. 361 - 364) καὶ πού ὀφείλονται τὰ περισσότερα σὲ ἀκριβέστερη ἀνάγνωση τοῦ χειρογράφου.

Ὁ μεταφραστὴς ἔκαμε, γενικά, καθὼς φαίνεται, δουλειὰ πολὺ εὐσυνείδητη. Ἄν τὰ γαλλικὰ του ἀποδίδουν, καὶ πόσο, τὸν ἐξαιρετικὰ δουλεμένον πεζοῦ λόγου τοῦ Σολωμοῦ, δὲν εἶμαστε σὲ θέση νὰ κρίνουμε. Ἀλλὰ ἡ δομὴ τῆς γαλλικῆς γλώσσας εἶναι πολὺ συγγενικὴ μὲ τὴν δομὴ τῆς ἰταλικῆς, καὶ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν μιὰ γλῶσσα στὴν ἄλλη γίνεται πολὺ εὐκόλα καὶ αὐτονόητα. Περικοπὲς πού μᾶς εἶχαν ἐξαιρετικὰ παιδέψει ὥσπου νὰ στρώσουν στὴν τόσο ἀντίθετη στὴ σύνθεσή της ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ δική μας νεοελληνικὴ γλῶσσα (ἂν προσέξουμε, φυσικά, νὰ εἶναι νεοελληνικὴ καὶ ὄχι φράγκικη μετάφρασμένη), ἀποδόθηκαν στὰ γαλλικὰ μὲ τρόπο πολὺ ἐπιτυχημένον.

Ὡστόσο τὰ ἰταλικὰ τοῦ Σολωμοῦ εἶναι ἰδιαίτερα στριφνὰ καὶ δυσκολονόητα, καὶ στοὺς στίχους καί, περισσότερο μάλιστα, στὰ πεζὰ. Εἰδικὰ τὸ Ἐγκώμιο στὸ Φόσκολο εἶναι κείμενο ἐξαιρετικὰ πυκνὸ σὲ διανοήματα, ἐκφρασμένα μὲ τρόπο ὄχι πάντοτε σαφῆ. Ὁ μεταφραστὴς πρέπει νὰ εἶναι πολὺ προσηκτικὸς· πολλὰς φορὲς, περισσότερο καὶ ἀπὸ τὴν ὅσο γίνεται βαθύτερη γνώση τῆς ξένης γλώσσας, θὰ βοηθηθῆ ἀπὸ τὴν ἐμβάθυνση στὸ κείμενο, τὴ γνώση ὀλόκληρου τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ Σολωμοῦ, κάποτε καὶ μόνον ἀπὸ τὴν διαίσθηση. Ὁ μεταφραστὴς ἴσως νὰ διέθετε μερικὰ ἢ ὅλα ἀπὸ τὰ προσόντα τοῦτα. Παρ' ὄλη τὴ γενικὴ ἐπιτυχία τῆς μετάφρασης, δὲν μπόρεσε ὥστόσο νὰ ξεφύγῃ μερικὰ λάθη.

Σημειώνω ἐδῶ τὰ πρὸ σημαντικὰ μερικὰ μάλιστα εἶναι σημαντικότερα (οἱ ἀριθμοὶ σὲ παρένθεση παραπέμπουν στὴ σελίδα καὶ τὴν ἀράδα τοῦ 2ου τόμου τῶν Ἀπάντων).

Σελ. 21 (185, 10) batter palma su palma σημαίνει χτυπάει τὸνα χέρι μὲ τ' ἄλλο (ἀπὸ τὴν ἀπελπία, πρβ. Ὑμνο Ἐλευθ., στρ. 6), ὅχι applaudit.

Σελ. 22 (185, 25) σημαντικὴ παρανέηση· la stanza lunga εἶναι ἡ μακροχρόνια παραμονὴ (στὴ χώρα), κι' ὅχι, φυσικά, la strophe longue qu'il créa!

Σελ. 25 (188, 8) quei vostri spiriti: τὸ πνεῦμα σας (τῶν ἀπογόνων τῶν Ἑλλήνων· τέτοιος γιὰ τὸ Σολωμὸ καὶ ὁ Φόσκολος, ἀφοῦ γεννήθηκε σ' ἑλληνικὴ χώρα) τὸ de tels esprits δὲ λέει τίποτα.

Σελ. 41 (198, 33) Car bien qu'Ugo passât aux yeux des Italiens pour un voyageur étrange et passionné. Ἀστεία παρεξήγηση. Ὁ Σολωμὸς γράφει: avesse volto per gl'Italiani quello strano e passionato viaggiatore: ὅσο κι' ἂν εἶχε μετὰ φράσει γιὰ τοὺς Ἴταλοὺς τὸν παράξενο κι' αἰσθηματικὸν ἐκείνου ταξιδιώτη... Καὶ ἐννοεῖ τὴ μετάφραση ποὺ εἶχε κάμει ὁ Φόσκολος τοῦ «Sentimental Journey» τοῦ Ἄγγλου Laurence Sterne.

Σελ. 50 (204, 24) deve averlo lasciato sol colla vita: (αὐτὰ) μόνο μὲ τὴ ζωὴ θὰ τὸν ἄφησαν, τὰ κράτησε δηλ. ὡς τὴν τελευταία στιγμή τῆς ζωῆς του, ὅχι: Foscolo resta seul aux prises avec la vie.

Σελ. 67 (181, 14) c hi gli animi va volgendo e rivolgendo· (ἐκστίνος ποὺ στρέφει καὶ μεταστρέφει τὰ πνεύματα εἶναι ὁ Σατανᾶς). Ὁ Peretti: ce u x qui troublent κλπ.

Σελ. 81 (233, 2) Ils ont fait la joie de tous les rois de la terre. Ὅχι. E la gioia fece di tutti re della terra: καὶ ἡ χαρὰ τοὺς ἔκαμε ὅλους βασιλιάδες τῆς γῆς.

Σελ. 92 (229, 33) Βασικὴ καὶ σημαντικὴ παρεξήγηση στὴ «Γυναίκα μὲ τὸ μάγναδι». Ses ossements inconnus, sanctifiés, resteront peut-être là, autour de son esprit. Δὲν εἶναι τὰ δικά της κόκαλα (τῆς γυναίκας), ποὺ θὰ εἶναι ἄγνωστα καὶ ἁγιασμένα, ἀλλὰ ἐκεῖ τριγύρω της, λέει ὁ ποιητής, ἴσως ν' ἁγιάσουν τ' ἄγνωστα κόκαλα· τὴν δηλ. θὰ εἶναι ἡ ἀκτινοβολία της, ποὺ θὰ κάμῃ ν' ἁγιάσουν καὶ τὰ ἄγνωστα κόκαλα, τὰ θαμμένα δίπλα της. Ὁ μεταφραστής, προφανῶς σὲ ἀμηχανία, προσπάθησε νὰ ἐρμηνεύσῃ, καὶ πρόθετος: a u t o u r d e s o n e s p r i t (τὰ κόκαλα γύρω ἀπὸ τὸ πνεῦμα της!) τὸ σολωμικὸ κείμενο ἔχει ἀπλᾶ: attorno a lei.

Σελ. 102 (237, 19) dove il barbaro s'innalza a sospettare gli Dei εἶναι βέβαια ἀμφίβολο. Ὁ πνευματικὸς ὁμῶς κόσμος τοῦ Σολωμοῦ καὶ ἡ βαθεῖα του θρησκευτικότητά μᾶς δηγοῦν νὰ θώσουμε στὸ sospettare τὴ σημασία τοῦ: μαντεύω, ἀπεικάζω, ψυχανεμίζομαι, καὶ ὅχι ὑποψιάζομαι, βλέπω ὑποπτα, περιφρονῶ, ὅπως ὁ Peretti: à se méfier des Dieux. Ὁ βάρβαρος, ποὺ δὲν ἔχει ὡς τότε ὑποπευθῆ τὴν παρουσία τῶν θεῶν, φτάνει ἐκεῖ (στὴν Ἰταλία) σ' αὐτὴ τὴν ἀποκάλυψη.

Καὶ τὸ L'Olympe tout entier est fermé aux hommes ἀμέσως παρακάτω, εἶναι ἐπίσης παρεξηγημένο. Τὸ ἰταλικὸ κείμενο εἶναι: è chiuso umanamente l'Olimpo intero, κείμενο δυσκολονόητο, ποὺ ἴσως μπορεῖ ν' ἀποδοθῆ: κλείνεται ἐνανθρωπιμένος ὁ Ὀλυμπος ὁλόκληρος.

Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου, Λορέντσος Μαβίλης 1860-1912. Ἀθ. 1954. 8ο Μ. Σελ. 78 [Ἑπτανησιακὴ Βιβλιοθήκη. Κείμενα καὶ Ἔρευνα ἄρ. 3]. Μιὰ ἀπὸ τὶς συμπαθητικότερες ποιητικὲς φυσιογνωμίες τῆς νεώτερης Ἑλλάδας εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία καὶ ὁ Λορέντσος Μαβίλης. Ἡ ποιητικὴ του παραγωγὴ μπορεῖ νὰ εἶναι λιγοστὴ σὲ ἔκταση, τὰ λιγοστά του σονέτα κρατοῦν ὡστόσο σταθερὰ τὴ διαλεχτὴ τους θέση μέσα στὴ νεοελληνικὴ ποίηση. Τὰ διακρίνει μιὰ διάθεση ἀριστοκρατικὴ, μιὰ κρυστάλλινη διαφάνεια στὴν ἔκφραση καὶ μιὰ ἀψογὴ τεχνικὴ ἐκτέλεση. «Ἄλλ' ὦ τοῦ ἀρχοντικοῦ σονέτου ἐργάτη» θὰ τὸν προσφωνήσῃ ὁ Παλαμᾶς.

Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κερκυραίου ποιητῆ, ποῦ σκοτώθηκε στὸ Δρίσκο πολεμῶντας ἔθελοντὴς παρ' ὄλα τὰ 52 του χρόνια, εἶχαμε τὴ σύντομη μελέτη (ὀμιλία) τῆς κυρίας Εἰρήνης Δεντρινου, δημοσιευμένη σὰν εἰσαγωγὴ στὴν ἔκδοση τῶν «Ἔργων» του (Ἀλεξάνδρεια 1915, 1922-23), μιὰ ἔκδοση βγαλμένη μετὰ τὴν ἀγάπη καὶ τὴ στοργὴ τῶν Κερκυραίων φίλων καὶ ὁμοτέχνων. Ὑπῆρχαν καὶ μερικὰ ἀκόμη ἄρθρα καὶ μαρτυρίες φίλων καὶ συσπουδαστῶν. Μιὰ καινούργια μελέτη, μετὰ κριτήρια περισσότερο ἀντικειμενικὰ καὶ φιλολογικὰ, μποροῦσε ν' ἀποτελέσῃ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν καλύτερη ἀποτίμησιν καὶ κατανόησιν τοῦ ἔργου του. Τέτοια ἐπιχείρησε νὰ μᾶς δώσῃ ὁ συγγραφέας, καὶ τὸ ἔργο του τιμήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μετὰ τὸ βραβεῖο Ἑμμανουὴλ Ροῦδη.

Τὸ ὄλικόν του διαιρεῖ ὁ συγγρ. στ' ἀκόλουθα κεφάλαια: 1) Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἔργου του. 2) Ἡ ζωὴ, τὸ περιβάλλον καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ ποιητοῦ. 3) Παράδοσις τῶν ἔργων. 4) Γενικὴ ἐπισκόπησις τοῦ ἔργου του. 5) Ἡ γλῶσσα. 6) Τὸ μέτρον. 7) Βιβλιογραφία. Μετὰ τὴν Εἰσαγωγὴν, ἧς ἀναφέρεται ἡ ἐπίδρασις ποῦ εἶχε ὁ Μαβίλης πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατόν του, στὸ δεύτερον κεφάλαιον ἀναφέρονται τὰ βιογραφικὰ τοῦ ποιητῆ, χωρὶς νὰ προσφέρεται τίποτα καινούργιον ἢ οὐσιώδες. Εἰδικὰ γιὰ τὴ μακρόχρονη παραμονὴν τοῦ Μαβίλη ἐν Γερμανίᾳ ὁ συγγρ. δὲν μᾶς δίνει καμιά ἀκριβῆ χρονολογίαν, ἀκόμα καὶ τὰ γράμματα τῆς ἐποχῆς, ἧς παραθέτει, τὰ δίνει χωρὶς τὴ χρονολογίαν τους. Καὶ ὅτι τὴ φιλολογία καὶ τὴ γλωσσολογία «δὲν θὰ διστάσῃ ν' ἀποκηρύξῃ εἰς στιγμὰς νεανικοῦ ἐνθουσιασμοῦ πρὸς τὴν ἀξίαν[;] τῆς σφριγώσεως ἐξ ἔρωτος ζωῆς καὶ παραφορᾶς ἐκ τῆς μέθης τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πότου[!]

» (σ. 19) εἶναι ἂν ὄχι τίποτ' ἄλλο, τουλάχιστον ὑπερβολικόν. Τὸ 3ον κεφ. (Παράδοσις τῶν ἔργων) εἶναι βιβλιογραφικόν, ἀρκετὰ χρήσιμον. Γιατί ὅμως μπαίνει ἐδῶ καὶ ὄχι ὡς πρῶτον μέρος τῆς Βιβλιογραφίας Μαβίλη, ἧς ἔχει τὴ θέσιν του;

Τὸ σημαντικότερο κεφάλαιο ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ 4ο (Γενικὴ ἐπι- σκόπησις τοῦ ἔργου του)· ἐδῶ περιμέναμε ὁ συγγρ. νὰ μᾶς δώσῃ μιὰ εἰκόνα τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Μαβίλη, τίς κρίσεις του, τὴν προσω- πικὴν του θεώρησιν, θὰ περιμέναμε ἴσως ἀκόμα κάποια παρακολούθησιν ἱστορικῆ- χρονολογικῆν τοῦ ἔργου, ἀλλιῶς π.χ. νὰ μιλήσῃ γιὰ τὰ πρω- τόλεια γύρω στὸ 1880, κι' ἀλλιῶς γιὰ τὰ ὄριμα σονέτα τοῦ 1895-1900. Ἀκόμα καὶ μιὰ τοποθέτησιν τοῦ ποιητῆ μέσα στὴ νεοελληνικὴ λογοτε- χνία θὰ περιμέναμε· ποιά ἢ σχέση τοῦ με τὴν προγενέστερην Ἑπτανη- σιακὴν Σχολήν, ποιά με τοὺς σύγχρονους τοῦ Παρνασσιακοὺς τῆς Ἀθήνας, καὶ κυρίως τὸν Παλαμά. Δυστυχῶς τὸ κεφάλαιον αὐτὸ εἶναι τὸ περισ- σότερον ἱσχνόν. Ὁ συγγρ. ἀπαριθμεῖ ἀπλῶς τὰ θέματα τοῦ πραγμα- τεύεται ὁ Μαβίλης στὴν ποίησίν του: τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα, πρὸς τὴν μητέρα, τὴν φιλίαν, τὴν γυναῖκα κτλ. Αὐτὰ σὲ 9 σελίδες· καὶ ἄλλες 5 καταναλίσκει γιὰ τίς μεταφράσεις τοῦ Μαβίλη, κι' αὐτὰ με παράθεσιν ὀλόκληρων σονέτων κι' ἀκόμα πάμπολλων ἀποσπασμάτων ἀπὸ κείμενα κριτικῶν τοῦ ποιητῆ. (Αὐτὴ ἢ προτίμησιν τῆς ἀφθονῆς παράθεσης ξέ- νων ἀποσπασμάτων ἐνοχλεῖ ἐξαιρετικῶς σὲ ὅλο τὸ βιβλίον!). Σὲ ὅλο τὸ κεφάλαιον πούθενά δὲν ὑπάρχει μιὰ ὑπεύθυνα γνώμη τοῦ ἴδιου τοῦ συγγρ., μιὰ δική του ἀποψη, μιὰ βαθύτερη κριτικὴ διείσδυσις.

Τ' ἄλλα δύο κεφάλαια (Ἡ γλῶσσα, Τὸ μέτρον) παρέχουν κοινό- τατα καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιττὰ πράγματα. Στὴ «γλῶσσα» γίνε- ται λόγος περισσότερον γιὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς δημοτικῆς ἀπὸ τὴν Ἑπτανησιακὴν Σχολήν καὶ ἀναλύονται ὕστερα σὲ 1 1/2 σελίδα τὰ «γραμ- ματικὰ» καὶ τὰ «συντακτικὰ στοιχεῖα» με κατάληξιν (ὅπως «στὶς αἰσθη- τικὰς ἀναλύσεις» τῶν γυμνασίων) στὸ «κοσμητικὸν ἐπίθετον», τὴ μετα- φορὰ καὶ τὴν παρήχησιν. Τὸ ἴδιον καὶ γιὰ τὸ μέτρον δὲν προστίθεται τί- ποτα οὐσιαστικόν, ἀλλ' ἰσχνόν ὁ συγγρ. καταλήγει στὴν κρίσιν πῶς «αἱ συ- νήθεις [ὁμοιοκαταληξίαι] δὲν εἶναι ἐπιτυχεῖς» [τοῦ μάλιστα τοῦ στίχου Μαβίλη!], καὶ πῶς «καὶ αἱ χασμωδίαι εἶναι συχναί» [οὔτε ἰδέα! ὁ συγγρ. καταλογίζει γιὰ χασμωδίας τὴν μὴ συναίρεσιν μέσα στὴ λέξιν (χρυσόορ- μενα, Παλαιῶν, ζωογόνες) ἢ ἀνάλυσιν ἠθελημένην καὶ δηλωμένην ἀπὸ τὸν ποιητῆ, ὅπως ἡλῖος, διάφανο]. Παρ' ὅλ' αὐτὰ, τὸ τελικόν του συμπέ- ρασμα εἶναι πῶς ὁ Μαβίλης «θὰ ἐξακολουθῆ νὰ παραμένῃ ὁ ποιητής, ὁ σμιλεύσας στίχους ὅσ' ἀστραφτερόν κατεβατὸν μαρμάρου» με τὸ ἀνώτε- ρον πάντοτε ἰδανικόν τῆς τελειομορφίας».

Μιὰ τελικὴ παρατήρησιν γιὰ τὸ ὕψος καὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ συγγρ., πού εἶναι μιὰ χωρὶς χάρην καθαρεύουσα, ὅπου δίπλα στὰ «νὰ μνημο- νεύσωμεν τοῦ 15 συλλάβου» (62) ὑπάρχουν τὰ «ἔστράφησαν πρὸς τὴν ζωοδότραν πηγὴν» (28). Καὶ τὸ ὕψος κακὸγούστα διανθισμένον. Ἴδου ἓνα παράδειγμα: «Ἐλαμπὸν ἐκεῖ τ' ἄστρα τῶν δορυφόρων [!] τοῦ Σο-

λωμοῦ» (16). Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἀπένειμε στὴ μελέτη τὸ βραβεῖο Ἐμμανουὴλ Ροΐδη, ἐπειδὴ «διακρίνεται διὰ τὴν ἀντικειμενικότητα, ἐπιστημονικὴν κατὰ τὰς ὑλίας, ἐπιμέλειαν τῆς ἐρεύνης, τὸν πλοῦτον καὶ τὴν καλὴν χρῆσιν τῶν πηγῶν».

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Γρυπάρης, Ἄπαντα τὰ πρωτότυπα μὲ τὰ μικρὰ μεταφράσματα. Ἐκρίνε Γ. Βαλέτας. Ἀθήνα 1952, Ἐκδόσεις Πηγῆς, Κ. Μ. Παπαδημητρόπουλος. 8ο. Σελ. XII, μθ', 397.

Ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἔκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Γρυπάρη ἀφιερώνεται στὴ γυναίκα τοῦ ποιητῆ, τὴν Εἰρήνην Ἰγγλέση-Γρυπάρη, ποὺ πέθανε λίγο πρὶν κυκλοφορήσῃ τὸ βιβλίον. Ὅστερ' ἀπὸ ἓναν σύντομο Πρόλογο (σελ. IX - XII), ἡ Εἰσαγωγή (σελ. α' - λα') χωρίζεται σὲ δυὸ βασικὰς ἐνότητες: Α «Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γρυπάρη» (σελ. α' - κη'), ὅπου ἀναπτύσσεται λεπτομερεῖα καὶ ἡ ζωὴ του καὶ ἐξετάζεται ὕστερα ὁ «δουλευτῆς» ποιητῆς, ὁ «δημοτικιστῆς», ὁ «ἰδεολόγος», ὁ «μεταφραστῆς», ὁ «δάσκαλος» καὶ ὁ «οὐμανιστῆς» καὶ τέλος τὸ «πρόβλημα τῆς δημιουργίας του» καὶ Β «Ὁ λυρισμὸς τοῦ Γρυπάρη» (σελ. κη' - λα'), ποὺ χωρίζεται στὴν «περίοδο ὀρμῆς», τὴν «περίοδο ἰσορροπίας» καὶ τὴν «περίοδο ὀριμότητας». Ἡ ὀλη θεώρηση κλείνει μ' ἓνα «γενικὸ κοίταγμα» (σελ. λα') τοῦ ποιητῆ καὶ τῆς δημιουργίας του, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸν ἐπίλογο τῆς Εἰσαγωγῆς. Ἡ εἰσαγωγή ἀποτελεῖ μιὰ μελέτη αὐστηρὰ ἀρχιτεκτονημένη, ἀληθινὰ μεθοδική, ποὺ δλοκληρώνει τὴν ἔρευνα τοῦ θέματος ἀπὸ κάθε πλευρά, χωρὶς νὰ ἀφήνῃ κενά.

Μετὰ τὴν Εἰσαγωγή ἀκολουθεῖ ἐκτενὴς βιβλιογραφία γιὰ τὸν Γρυπάρη (σελ. λβ' - μστ') καὶ εὐρητήριο Βιβλιογραφίας (μζ' - μη').

Τὸ κύριον μέρος τοῦ βιβλίου, δηλ. ἡ κριτικὴ ἔκδοση τῶν κειμένων, ἔχει διαιρεθῆ στὶς ἀκόλουθες ἐνότητες: I «Τὰ ποιήματα»: Α' Δειλινά, Β' Ἀπόλογοι, Γ' Σκαραβαῖοι, Δ' Τετρακότες, Ε' Ἰντερμέδια, ΣΤ' Ἀπὸ τὸ ἐρωτικὸ βιβλίον τοῦ Τρύφωνος καὶ τῆς Χρυσόφρουδης, Ζ' Δικαιοσύνη, Η' Ἐλεγεία καὶ τέλος τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Παγανοῦ. Σὲ κάθε σειρὰ προτάσσονται τὰ δλοκληρωμένα ποιήματα, γνωστὰ καὶ ἀνέκδοτα, καὶ ἀκολουθοῦν τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα. II «Μικρὰ λυρικά μεταφράσματα»: Καλλιμάχος, Εὐπολις, Ὀράτιος, Κάτουλλος, Μαρτιάλις, Ἐρεντιά, Κοππέ, Γκαῖτε, Λεοπάρντι, Πῶλ Φῶρ. III «Τὰ Πεζά»: Ἀπογεματιανές, Πεζὰ μεταφράσματα, Μελετήματα, Κριτικὰ ἄρθρα, Συνεντεύξεις, Ἀνάλεκτα.

Μετὰ τὰ κείμενα παραθέτει ὁ ἐκδότης φωτογραφίες τοῦ ποιητῆ ἀπὸ διάφορες ἡλικίας του καὶ φωτοτυπίες ἀπὸ σχεδιάσματά του

(σελ. 337-344). Αυτόγραφα του βρίσκονται και μες στο χώρο των ποιητικών χειμένων, ιδέα όρθή, που βοηθάει να πλησιάσουμε μεσ' από το γραφικό χαρακτήρα την ψυχική ιδιοσυστασία του ποιητή.

Τὰ «Κριτικά και Έρμηνευτικά» στο τέλος του βιβλίου (σελ. 345-380) περιέχουν 1) Πίνακα των χειρογράφων, που ο ίδιος ο Βαλέτας κατέταξε κι' άρίθμησε, και 2) τὰ «Κριτικά ύπομνήματα» για κάθε ποίημα με τή σειρά που παρουσιάζεται στην έκδοση. Έδώ αναφέρονται οι εκδόσεις, ή χρονολογία, οι διάφορες γραφές και επιχειρείται σύντομη έρμηνεία των σπουδαιότερων ποιημάτων, άφου εξηγηθούν μερικές λέξεις. Άκολουθεί «Γλωσσάριο» (σελ. 381-389) και τέλος πίνακας των Περιεχομένων (σελ. 391-395). Στή σελίδα 399 υπάρχουν δέκα περιπτώσεις παροραμάτων.

Όλα αυτά τὰ στοιχεία φαίνονται να παρουσιάζουν μιá έκδοση πλήρη από κάθε άποψη, επιστημονικά άψογη, που πρέπει να ικανοποιή άπόλυτα. Όμως, παρά τή σοβαρή προσπάθεια που έγινε αναμφισδήτητα, ο προσεκτικός κριτής θα διαπίστωνε άρκετά έλαττώματα, μερικά μάλιστα πολύ σοβαρά.

Ό εκδότης βασίστηκε για τήν έκδοσή του όχι μόνο στα τυπωμένα έργα, αλλά και στα χειρόγραφα του ποιητή, που βρέθηκαν είτε στο σπίτι του στην Καλλιθέα είτε στο πατρικό του σπίτι στη Σίφνο (μας δίνει κατάλογο των χφφ αυτών, άρκετά μπερδεμένο, στις σελ. 345-348). Τὰ χειρόγραφα αυτά βρίσκονται σήμερα συγκεντρωμένα στο Άρχείο Γρυπάρη της Έταιρείας Έλλήνων Λογοτεχνών, όπου μπόρεσα να τὰ μελετήσω χάρη στην πρόθυμη βοήθεια του κ. Άγ. Κασσιόνη, που τον εύχαριστώ γι' αυτό θερμά. Μιá προσεκτική παραβολή των χειρογράφων αυτών με τήν έκδοση Βαλέτα δείχνει δυστυχώς πως ο σεβασμός του εκδότη δέ στάθηκε και τόσο άπόλυτος, όσο ο ίδιος καυχιέται στον Πρόλογο (σελ. XI-XII).

Παραθέτω μερικές χαρακτηριστικές περιπτώσεις¹. (Ό άραβικός αριθμός δίπλα στο X είναι ο αριθμός του καταλόγου Βαλέτα (σελ. 346). Α3 κτλ. δηλώνει τή θέση του ποιήματος στην έκδοση που κρίνομε· μικρό α4, β1 κτλ. δηλώνουν στροφές και στίχους. Πρώτη τοποθετώ τή γραφή του χειρογράφου και δεύτερη της έκδοσης Βαλέτα. Δεν αναφέρω τις περιπτώσεις γραφής με μικρό ή κεφαλαίο άρχικό, γιατί είναι άμπολλες και δεν έχουν πολλή σημασία έξω από τήν ασυνέπεια που παρουσιάζουν).

X2=A3, β1 κινάδες: κινάδες, θ2 τραγουδεί: τραγουδά (παραβλέποντας τήν ανάγκη της ρίμας). X3=B9 (κι' όχι Α9, σελ. 345), β4 βρουκολάκοι: βρουκολάκοι.

¹ Έπειδή δεν ήταν εύκολο να γίνει ο έλεγχος όλων των χειρογράφων κι' έπειδή μιá τέτοια προσπάθεια δέ θα χωροδσε στα όρια μιáς συνηθισμένης βιβλιοκρισίας, έριξα μιá ματιά στα άνάκθοτα ίδιως χειρόγραφα της Σίφνου και τὰ πρώτα Άθηναικά (ώς τό 73), όπως αριθμοϋνται στην έκδοση Βαλέτα.

X5 (κι' 8χι 4)=A4,19 και *πονοκαρδιοχτύπια*: τὰ *πονοκαρδιοχτύπια*. X23=G23, α1 *τριαντάφυλλα*: *τριαντάφυλλα*, β3 *μέσα στο νοῦ*: *μέσ στην ψυχή* (έντελῶς ἀθαιρητη, ἀλλαγὴ τῆς φράσης). X26=Δ15,α1 *ἀνασαινε*: *ἀνασαινε* [!], β1 και *κείνα*: *ἐκείνα*. Τὰ ἀποσιωπητικὰ στο τέλος τοῦ ποιήματος λείπουν ἀπὸ τὸ X. X30-30α (κι' 8χι 38α, Β. στο κριτ. δπόμν.)=B2. Τὸ X30 ἐπισκεπτήριο εἰκονογραφημένο μὲ μπλέ λουλουδάκια περιέχει μόνο τὸν τίτλο τοῦ ποιήματος: «Τὰ λουλούδια τῆς χαρᾶς τῆς». Ὁλόκληρο τὸ ποίημα στο X30α μὲ γενικὸ τίτλο «Ἀπόλογοι» (Αὐτόγραφο βλ. στή σελ. 4). β1 *χαρᾶς τῆς*: *χαρᾶς τὰ*. Εἶναι φανερό πὼς ἡ ἀθαιρητη ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ ἀλλοιώνει έντελῶς τὸ νόημα και ἀφαιρεῖ τὴ λεπτὴ γοητεία, πού ἤθελε νὰ τοῦ δώση ὁ ποιητής. X31=B3. Ὁ ποιητής τιτλοφορεῖ ἐκ τῶν ὑστερων (μὲ μολύδι) τὸ ποίημα [Ἀγρύπνια] δὲν ἔπρεπε λόγος λοιπὸν νὰ τὸ θεωρήσῃ ὁ Β. ἄτιτλο και νὰ τοῦ δώσῃ ὁ ἴδιος τὸν τίτλο «Νυχτοπαράδερμα», ὅσο και νὰ παρουσιάζεται ταιριαστός μὲ τὸ περιχόμενο. X34=E4, α4 *δικό του*: *δικό σου* (πού δὲ βγάζει νόημα), β2 *κάπου*: *κάτου*. X47=B6 «Ἀρμένικα τραγούδια». Τὸ 2ο κομμάτι και στο X και στήν ἐκδοση εἶναι:

*Ψυχούλα, ἂν μοῦ ζητήσεις τὴ ζωὴ σου,
δὲ θὰ μπορέσω ὄχι νὰ σοῦ πῶ.
Μόνο τὰ μάτια μου μὴ μοῦ ζητήσεις,
γιατί, ἂν δὲν¹ σὲ βλέπω, τὶ νὰ ζῶ!*

Εἶναι φανερό πὼς τὸ ζωὴ σου τοῦ 1ου στίχου ἔπρεπε νὰ τὸ διορθώσῃ ὁ ἐκδότης σὲ ζωὴ μου.

Στὴν ἴδια ἐνότητα (B6) τὸ 3ο και 4ο κομμάτι παρουσιάζονται στο X ἔνωμένα και τὸ νόημα ἐπιβάλλει τὴν ἔνωση ὁ Β. τὰ χωρίζει ἀθαιρητα σὲ δυὸ ξεχωριστὰ τραγούδια β2 *δίχτυα σιῆς θαλάσσης πάνω τὴν κορφὴ*: *δίχτυα τῆς θαλάσσης πάνω σιῆν κορφὴ*. Καὶ στο 4ο κομμάτι (5ο ἐδῶ), 1 *Νούφαρο!*: *Νούφαρο*:²

X56=Θ5, 14 *μὲ ἄκαμν ἐκείνος*: *μάτια μου ἂν ἐκείνος*. Ὁλόκληρος ὁ 14ος στίχος εἶναι: Ἔτσι εἶμαι κι' ἔτσι μὲ ἄκαμν ἐκείνος πού σ' ὀρῖζει. X57=Θ2, β1 *βάθια*: *βάθη*, β2 *νουρές των*: *οὐρές τους*. X58=Θ6, 3 *θεό*: *Θεός*, 6 *μεινουν*: *μεινουν* 44, *κι' ὄσον*: *κι' ὄπου*. X59=Θ1,1 *Ὁ κύκλος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς του*: *Ὁ κύκλος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς* (πού εἶναι ἀόριστο και παραποιεῖ τὸ νόημα), 8 *ζουγραφιά*: *ζωγραφιά*.

X60=H27. Τὸ τρίστιχο τοῦτο τὸ διαγράφει ὁ ποιητής καθαρά στήν ἀρχὴ τοῦ X60, ὅπου τὸ σχεδιασμὰ του H27 (Κριτ. δπόμν. σελ. 375) μὲ τὸν τίτλο «Εἰρήνη».

X62=Z8-9. Εἶναι φανερό ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ ἀποτελοῦν παραλλαγὴς τοῦ ἴδιου θέματος. Ἡ τελευταία σελίδα τοῦ X (4η) περιέχει τὸ Z9, πού ἀποτελεῖ προφανῶς τὴν πρώτη μορφή τοῦ θέματος, κι' ἔτσι στήν οὐσία εἶναι ἡ πρώτη σελίδα τοῦ X. Ἡ τελικὴ μορφή τοῦ θέματος παρουσιάζεται στο Z8, πού βρῖσκεται στήν 1η σελίδα τοῦ X. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Β. ἀρίθμησε ἀνάποδα τὶς σελίδες τοῦ X62.

¹ Ἀντιγράφω πάντα τὰ κείμενα ἀπ' τὴν ἐκδοση Βαλέτα ἀκριβῶς, κρατώντας δηλ. τὶς γραφές, τὴν ὀρθογραφία και τὴ στίξη τους. Μὲ τὴν εὐκαιρία σημειώνω πὼς τέλεια ἀπροσεξία χαρακτηρίζει τὴν ἐκδοση στὴ χρῆση τοῦ τελικοῦ εὐφωνικοῦ ν: δὲν σὲ βλέπω (κι' ἐδῶ και σὲ πολλές ἄλλες περιπτώσεις), ἀλλὰ και σὴ τύχη, σὴ ψυχή κ.ο.κ.

² Τυπογραφικὸ ἴσως λάθος, μὰ κι' αὐτὰ βαθαίνουν βασικά τὸν ἐκδότην εἶναι ἀλλοστε τόσο συχνά!

³ Ἐνῶ ἀλλοῦ συμβαίνει τὸ ἀντίθετο.

Ἡ 4η κατά Βαλέτα σελίδα φαίνεται πὼς ἀποτελεῖ συνέχεια μιᾶς ἄλλης, ὅπως δείχνει τὸ καὶ (κι' ὄχι Καί) τῆς πρώτης φράσης. Στις δυὸ ἐπόμενες σελίδες βρίσκονται διάφορες παραλλαγές τοῦ ἴδιου θέματος. Στὸ Ζ9, 3 (πεζὸ) τοῦ ξένου τοῦ χρέους: τοῦ ξένου χρέους. Οἱ 2 πρώτοι στίχοι ἀποτελοῦν ἕναν. Στὸ X καὶ οἱ β3 καὶ β5-6 εἶναι μέσα σὲ παρένθεση, ἔτσι πού νὰ φαίνεται ὅτι ὁ ποιητὴς ἤθελε νὰ δώσῃ μορφή τετραστίχου στὴ β' στροφή τοῦ Ζ9:

*Μὰ ἐγὼ κακὸς ἐξοφλητῆς
φωτιά ἔβαλα καὶ ἰδκαψα
τὸ πατρικὸ μου τὸ κατάχρεο σπῖτι
μιὰ ἀφοροσμένη Τρίτη*

Στὸ X ἀμέσως ἀκολουθεῖ τὸ τετραστίχο (πού παραλείπεται στὴν ἔκδοση):

*Μὰ ἐγὼ, κακὸς ἐξοφλητῆς,
ὡς τὰ θσμῆλια τὸ ξερριζῶσα
παρὰ νὰ δῶ τὸ πατρικὸ μου σπῖτι
σὲ χέρια ξένου ἢ συντοπίτη*

πρ6. β5 σὲ χέρια: σὰ χέρια. Παράλειψη ἐπίσης πού δὲν σημειώνεται στὸ κριτ. ὑπόμν. εἶναι ὅτι καὶ τὸ Ζ9 εἶναι ἀνέκδοτο.

X65=H19, 3 *πίσω σου: πίσω*. X66=H33 χαρακτηριστικὸ τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὅποιο ὁ ἐκδότης ἔσμιξε διάφορους σκόρπιους στίχους τοῦ ποιητῆ σ' ἕνα ἀπόσπασμα, εἶναι καὶ τούτη ἡ περίπτωση. Ἄπ' τὴ σελ. 2 τοῦ X43 (στὴν 1η βρίσκειται τὸ Ζ6) πῆρε τὸν τελευταῖο 11σύλλαβο στίχο, πού εἶναι μοναδικὸς ἀνάμεσα σὲ ζωγραφικὰ διάφορα σκίτσα (βλ. φωτοτυπία στὴ σελ. 341) καὶ τὸν ἔσμιξε αὐθαίρετα μὲ τοὺς 15σύλλαβους τοῦ X66, μόνο καὶ μόνο γιὰ τὸ φάνηκε πὼς ἔμοιαζε τὸ θέμα (σὰ νὰ μὴν εἶναι τὸ αἰώνιο θέμα ὅλης τῆς τελευταίας ποιητικῆς δημιουργίας τοῦ Γρυπάρη).

Καὶ μιὰ πού ἀναφέραμε τὸ Ζ6 (X43 καὶ 43α), ἄς ἐπιμείνουμε λίγο: Στὸ μὶτο (Καλλιμαχος), 7 *ἄχραντα: ἄχραντη*. Ἐπειτα ὁ συγγραφέας ἀνακατεῦει κατὰ βούληση τὶς γραφές τοῦ X43 καὶ X43α, χωρὶς νὰ φαίνεται ἡ ἀκριβὴς χειρόγραφη παράδοση ἀπὸ τὶς σημειώσεις του στὸ κριτ. ὑπόμν. Στὸ X43 βρίσκειται ἡ φράση «Nunc rauca majora» καὶ ὅλο τὸ ποίημα, ἐνῶ στὸ X43α οἱ στίχοι τοῦ Καλλιμάχου καὶ μόνο οἱ δυὸ πρώτες στροφές τοῦ ποιήματος. Κι' ἐνῶ ὁ ἐκδότης κρατᾶ βασικά τὶς γραφές τοῦ X43, στὸ β1 προτιμᾷ τὸ «*Ἄκου κακιά συνερισιά!*» τοῦ X43α, ἀντὶ τοῦ «*Κατάρτα θεοχόλωτη!*» τοῦ X43. Τὸ τελευταῖο ἀνάμεσα στίς δυὸ πρώτες στροφές ἔχει τὸ στίχο: *βρέχουνε μάταια νερὰ καλοκαιρὰ σὲ ξέρα*, πού εἶναι φανερὸ πὼς ἀποτελεῖ διόρθωση τοῦ α4. Στὸ γ1 *ἐβογγοῦσα: ἐβογγοῦσε(!)*, δ4 *συγκλαδοκορμόριζα: σύγκλαδο κορμόριζα* (πού δὲ θὰ πῆ τίποτε).

X68=ΣΤ19. Πάλι αὐθαίρετα σμίγει σκόρπιους στίχους τοῦ ποιητῆ. Οἱ 2 πρώτοι βρίσκονται στὸ τετράδιο Μ (ὅπου στὴν ἀρχὴ 24 ἀποσπάσματα ἀπὸ στίχους, πού ξαναβρίσκουμε σκόρπιους σὲ διάφορα ποιήματα τοῦ ποιητῆ), στὸ ἀπόσπασμα XXIII, οἱ 2 δεῦτεροι στὸ ἴδιο τετράδιο, ἀπόσπασμα XIX, ἐνῶ ὁ ὅς στὸ X68 τῶν Ἀθηναϊκῶν χειρογράφων, 4ον ἀπόσπασμα ὕστερα ἀπὸ 3 ἄλλα 4στίχα. Γιὰ τὸν τελευταῖο δὲν ἔξηγεί ὁ Β. στὸ ὑπόμνημα πού τὸν βρήκε, καὶ μᾶς ξαφνιάζει διπλὰ τὸ σμίξιμό του μὲ τοὺς ἄλλους. Γιὰ τὴ δὲ μᾶς δίνει τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ποιητῆ μὲ τὴ σειρά πού θέλει: ἐκεῖνος στὰ χειρόγραφα του, ἀλλὰ προτιμᾷ τὸ αὐθαίρετο καὶ ἀδικαιολόγητο σμίξιμο στίχων, πού προέρχονται ἀπὸ διάφορα χειρόγραφα;

X72=H15, 3ον, 3 ἀραδάμους: ἀροδάμους, 4ον, 1 τοῦ φράχτη: σὸ φράχτη, 4ον, 2 ἡ τελικὴ μορφή τοῦ στίχου (λάμπει, τρόπαιο τῆς νίκης μου, τὸ ἐφτάχρωμό σου δέρμα) σὸ χφ: λάμπει σὰ νίκης τρόπαιο τὸ ἐφτάχρωμό σου δέρμα. Ὁ στίχος 3 τοῦ ἴδιου ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸ X74: περίεργη πάλι ἡ σύνθεσις τῶν στίχων, ποῦ δὲ δικαιολογεῖται ἀπ' τὸ νόημα. Τὸ 3ον ἀπόσπασμα εἶναι φανερὸ πὼς ἀποτελεῖ τὴν τελικὴν μορφή τοῦ 3ου πραγματικὰ χαίρεται κανεὶς τὴν πυκνότητα αὐτοῦ τοῦ 4στίχου.

Ὁ ἐκδότης δηλώνει ὅτι ἀκολουθεῖ πάντα στὴν ἐκδοσὴν τοῦ τις γραφῆς τῆς τελευταίας ἐκδοσης ἢ τοῦ νεώτερου χφ. Καὶ ἡ σύγκρισις ὅμως μὲ τὴν νεώτερον ἐκδοσὴν, τοῦ 1928, ὁδηγεῖ σὲ πολλὰ παρατηρήσεις, ποῦ ἀφοροῦν στὴν στίξιν, τὴν ὀρθογραφίαν καὶ σὲ μερικὰ οὐσιαστικότερα λάθη.

Γενικὰ ἡ στίξις παρουσιάζεται φοβερὰ ἀπόσεκτι, ἔτσι ποῦ ἀδικεῖ τὴν ἐκδοσὴν καὶ συχνὰ δυσκολεύει τὸ νόημα, πράγμα ποῦ διαπιστώνεται εὐκόλως ἀπὸ τὴν πρώτην ματιὰν. Ὅχι μόνον δὲ διορθώνεται ὁ ἴδιος τίς περιπτώσεις ποῦ χρειάζεται, ἀλλὰ συχνὰ συναντοῦμε καὶ λάθη στίξης ποῦ δὲν ὑπάρχουν στὴν ἐκδοσὴν τοῦ 1928 (Γ6, 3 καὶ, : καὶ ἡ Γ10, 6 σὲ ξαναῦρα: σὲ ξαναῦρα, κ.ο.κ.).

Καὶ ἡ ὀρθογραφία ὅμως παρουσιάζει σημαντικὰς ἐλλείψεις καὶ ἀσυνέπειες. Τὰ ἄγνωστοι, συνεφία, ἐδώ, ἀδράσει, μεάνιωσε, ἡ φλωροκαπνισμένες, κανηλοσβύστης, ἡσκιιοι, ξαναῦρα, θὰ γύρω (ἀντὶ θὰ γείρω) καὶ πάρα πολλὰ ἄλλα μαρτυροῦν τὴν ἀπροσεξία τοῦ ἐκδότη (καὶ ὅταν ἀκόμα τὰ λάθη μπορεῖ νὰ εἶναι τυπογραφικά). Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἡ ξενιτιά ποῦ τὴν βρίσκεις ἄλλοῦ ξενητιά (Δ7, β3) καὶ ἄλλοῦ ξενιτιά (Δ13, τίτλος) ἢ ξενητιά (Γ18, δ3).

Περιορίζω τίς παρατηρήσεις ποῦ ἀναφέρονται στὴν ὀρθογραφίαν ἢ τὴν στίξιν, γιὰ νὰ σημειώσω μερικὰ ἀπὸ τὰ λάθη στίξιν γραφῆς τῶν κειμένων: Δ12, α4 ἄμετρος στίχος (13σύλλαβος ἀντὶ 11σύλλ.). Προφανῶς πρόκειται γιὰ λάθος. Z1, στ2: τῆς Ἱεριχῶς σου¹ ζώνουνε τὰ τείχη: τῆς Ἱεριχῶς σου ζώνουνε τὰ τείχη. Ἔτσι ὅμως ἀλλάζει οὐσιαστικὰ τὸ νόημα καὶ δημιουργεῖ ἐρμηνεῖα ἀσάφιστον. Z3, 4 πλάνες: στείρες (φανερὸ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ρίμας). Z4: Οἱ στίχοι 17-24 ἀποτελοῦν ἀναμφισβήτητη ἑνότητα καὶ ἔτσι τοὺς θέλησε καὶ ὁ ποιητὴς στὴν ἐκδοσὴν τοῦ 1928. Ὁ Β. τοὺς χωρίζει ἀσάφιστα σὲ 2 4στίχους στροφάς.

Στὸ ζήτημα τῆς πληρότητας παρουσιάζεται ἐπίσης ἐλλιπὴς ἡ ἐκδοσὴ Βαλέτα, ἂν κρίνῃ κανεὶς ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι λείπουν ἀπ' αὐτῆς: δύο ποιήματα τοῦ Γρυπάρη, δημοσιευμένα στὴ Νέα Ἑστία 47 (1950) 221, καὶ χρονολογημένα: Χρυσούπολις, 21/6/1893 καὶ μερικὰ μικρὰ μεταφράσματα δημοσιευμένα πάλι στὴ Νέα Ἑστία 47 (1950), δυὸ χρόνια δηλ. πρὶν κυκλοφορήσῃ ἡ ἐκδοσὴ καὶ ποῦ δὲν ἦταν δύσκολον νὰ τὰ

¹ Τὸ ἴδιο καὶ τὸ χειρόγραφο.

ἔχῃ ὑπ' ὄψη του ὁ ἐκδότης (βλ. καὶ τὴ βιβλιογραφία Ἑλληνικά 13 [1954] 461)¹.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σοβαρότερα μειονεκτήματα τῆς ἔκδοσης εἶναι ἀσφαλῶς οἱ παρερμηνεῖες τῶν κυριοτέρων ποιημάτων, ποὺ ἐπιχειροῦνται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, καὶ ποὺ παραποιοῦν τὸ πνεῦμα τοῦ ποιητῆ, καθὼς μάλιστα παρουσιάζονται μὲ τρόπο ἀπόλυτο, σὰν νὰ μὴν ἐπιδέχεται συζήτηση ἢ ἀντίρρηση. Ἴδου μερικὲς χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις: Γ4 (τὰ ρόδα τοῦ Ἡλιογάβαλου), δ:

*Μὰ δὲ σοῦ βαρυγνώμησεν, Ἀγάπη, οὐδ' ἐκεῖ κάτω,
κι' ἂν σὴν καρδιά της σκόρπισες μὲ τόση ἀπλοχεριά
τὰ ρόδα τοῦ Ἡλιογάβαλου, τὰ ρόδα τοῦ Θανάτου!*

Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα (σελ. 353) δίνεται ἡ ἐρμηνεία: «...τραβοῦν τὴν ἀνίδεη (ἀνύποπτη, μεθυσμένη) ψυχὴ στὸ βυθό, κι' ὥστόσο δὲν βαρυγνώμᾳ (παραπονιέται) ὁ ποιητῆς, παρὰ στωϊκᾶ² δέχεται τὸ μοιραῖο χαμό, παρ' ὅλον ὅτι δὲν εἶναι ἀναίσθητος (νεκροθάλασσα)...». Οὐτε τὸ «στωϊκᾶ» βέβαια οὔτε κι' ἡ «νεκροθάλασσα» ἔχουν ἐδῶ τὴ θέση τους³. Δὲν πρόκειται γιὰ θεληματικὴ στωϊκὴ παραδοχὴ τῆς μοίρας· ὁ ποιητῆς δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ βαρυγνώμῃ στὴν Ἀγάπη του, ἔτσι ποὺ τὸν γεμίζει ἀποκλειστικὴ καὶ κυριαρχικὴ καὶ θολώνει κάθε ἄλλη κίνηση τῆς ψυχῆς του. Ἀντίθετα εἶναι ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴ θαυμάσια αὐτὴ συναισθηματικὴ ἔνταση τῆς ἐρωτικῆς ροδοπλημμύρας, ποὺ τοῦ ἐξασφαλίζει τὴν πλούσια αἴσθηση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ αἰσθήματος, ὅσο καὶ νὰ ἴναι τὰ ρόδα τοῦ Θανάτου! Ἡ «νεκροθάλασσα» πάλι εἶναι φανερὸ στὸ ποίημα πὼς ἀναφέρεται στὴν ἐρωτικὴ ροδοπλημμύρα, κι' ὄχι στὴν καρδιά τοῦ ποιητῆ· πολὺ περισσότερο δὲν μπορεῖ νὰ συσχετισθῇ μὲ τὴ «στωϊκὴ παραδοχὴ τοῦ μοιραίου χαμοῦ».

Z1 (Δικαιοσύνη) Ἡ ε' καὶ ζ' στροφή: *Μὲ τὴν ψυχὴν στὰ δόντια μόνος μου θὰ γείρω* κτλ. ἐρμηνεύονται ὡς ἑξῆς στὸ κριτ. ὑπόμν. (σελ. 371): «...Ἔτσι λοιπὸν σὰν τὴ Ραάβ, ὁ ποιητῆς κλεισμένος στὸν πύργο τῆς ἠθικῆς του ἀντίστασης, περιμένει τὴς σάλπιγγες τῆς Ἱερικῶς ν' ἀφανίσουν τὸν ἀμαρτωλὸ κόσμον, νὰ ρίξουν τὸ ἀπαρτοκάστρο τῆς κακίας καὶ ἀδικίας καὶ νὰ στήσουν ἕνα νέο κόσμον». Εἶναι φανερὸ πὼς τὰ σύμβολα συγχέονται κι' ὀδηγοῦν ἐντελῶς σ' ἄλλο δρόμον ἀπ' αὐτὸν ποὺ θέλει ὁ ποιητῆς. Ἡ Ἱερικῶ, δηλ.

¹ Ἡ ἔρραυνα στὸν τομέα αὐτὸ στάθηκε πολὺ περιορισμένη ἀπὸ μέρους μου. Ἔτσι δὲν ξέρω τί θὰ μπορούσε νὰ παρουσιάσῃ μιὰ συστηματικότερη προσπάθεια.

² Παντοῦ ὑπογραμμίζω ἐγώ.

³ Στὴν ἐρμηνεία τῆς «στωϊκῆς παραδοχῆς τοῦ μοιραίου χαμοῦ» ἴσως παρασύρθηκε ὁ Β. ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ Α. Παραῖ, περ. Μορφές, Θεσσαλονίκη, 2 (1947) 425.

ἔδῳ, «τὸ κάστρο, ποῦ προσμένει σφαλιχτὸ ἀπὸ χρόνια», εἶναι τὸ κάστρο τοῦ ποιητῆ—ὁ ἴδιος κλείστηκε μέσα σ' αὐτό, ὅπως μᾶς ἔχει ἐξηγήσει, κι' ἐκεῖ τὸν βρῆκε ὁ θάνατος—ὄχι τὸ «κάστρο», ἢ πολιτεία, «τῆς κακίας καὶ ἀδικίας», ὅπως θέλει ὁ Β. Ἡ βασικὴ αὐτὴ θέση ὁδηγεῖ σὲ ἐντελῶς διαφορετικὴ ἑρμηνεῖα τοῦ ποιήματος ἀπ' αὐτὴν ποῦ ἐπιχειρεῖ ὁ ἐκδότης.

Z4 (ᾠρα θλίψεως). «Ἵποβλητικὸ τραγούδι, γεμάτο περιπάθεια καὶ ἀναπόληση μέσα στὸ βροχερὸ ξημέρωμα (ἀστέρι τῶν βοσκῶν=ὁ αὐγερινός). Κήρυγμα ζωῆς καὶ καταδίκη τῆς στροφῆς πρὸς τὰ περασμένα καὶ τίς κούφιεσ ἀναμνήσεις...» Ἐδῶ ἔχουμε, νομίζω, σειρά ἀπὸ παρεξηγήσεις. Πρῶτα δὲν πρόκειται γιὰ «ξημέρωμα», παρὰ γιὰ νύχτα ἢ γιὰ σούρουπο. Τὸ «ἀπόψε» τοῦ ποιητῆ δὲν ἀφήνει γι' αὐτὸ καμιὰ ἀμφιβολία. Ἄλλωστε τὸ ξημέρωμα, καὶ βροχερὸ ἀκόμα, δὲν ὑποβάλλει τέτοιες σκέψεις, κι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν εὐαισθησίαν ἐνὸς ποιητῆ (πρβ. τὸ ἴδιο θέμα στὸ «Ἀπόβροχο»). Ὑστερα τὸ «Ἀστέρι τῶν Βοσκῶν»—κι' ὄχι «ἀστέρι τῶν βοσκῶν»—δὲν εἶναι ὁ αὐγερινός, ἀλλὰ καθαρὸ σύμβολο (ὅπως δείχνουν τὰ κεφαλαῖα, στὰ ὁποῖα ἐπιμένει ὁ ποιητής): εἶναι τὸ ἐλπιδοφόρο Ἀστέρι ποῦ φώτιζε τοὺς Βοσκούς νὰ δοῦν τοῦ Αὐτρωτῆ τὴ Γέννηση καὶ νὰ βρουν τὴ λύτρωση. Ἀπόψε ὅμως καμιὰ ἐλπίδα δὲν ὑπάρχει γιὰ λύτρωση, τονίζει ὁ ποιητής. Τέλος μόνον «κήρυγμα ζωῆς» δὲν εἶναι τοῦτο τὸ τραγούδι, ποῦ ἀρχίζει μὲ τὸ χέρι ποῦ δένει κόμπο τὴν καρδιά καὶ τελειώνει μὲ τοὺς πόνους ποῦ πονοῦμε. Προβάλλει ἴσα-ἴσα στὸ κέντρο τὴν τέλεια ἀδυναμία τοῦ ποιητῆ νὰ ζήσει τὴ ζωὴ ποῦ ζῆ θέμα κοινὸ στὰ πιδὸ πολλὰ ἀπὸ τὰ ὄριμα ποιήματά του, ποῦ παρουσιάζει ἀνάγλυφη τὴν ψυχικὴ του φυσιογνωμία.

Ἡ ἴδια περίπου παρανόηση γίνεται καὶ στὸ H1 («Ἀπόβροχο»). Στὸ κριτ. ὑπόμν. (σελ. 373) βλέπουμε: «Τραγούδι τῆς νέας ζωῆς, τῆς νέας ἐξόρμησης καὶ τῆς ψυχικῆς ἀνάστασης. Κήρυγμα αἰσιοδοξίας καὶ ξανανιωμοῦ». Ὡστόσο δὲν ὑπάρχει πιδὸ σκοτεινὸ καὶ ἀπαισιόδοξο ποίημα ἀπ' τὸ «Ἀπόβροχο». Τί πιδὸ τραγικὸ ἀλήθεια ἀπὸ τὸ ν' ἀπλώνουν ξανά τὰ φτερά τους οἱ καταπληγωμένες ψυχές γιὰ καινούργια ταξίδια, τὴ στιγμή ποῦ ἡ ἀποτυχία εἶναι σίγουρη κι' ἀναπόφευκτη! (ε1-2 καὶ ζ3-4).

Καὶ γιὰ τὸ H2 («Κισσός») διαβάζουμε στὸ κριτ. ὑπόμν. (σελ. 373): «Στὸ τραγούδι αὐτό, ἀπ' τὰ πιδὸ δυνατὰ καὶ ἄρτια τοῦ Γρυπάρη, ἔχομε ὕμνον τῆς ζωῆς ἀπὸ τὰ βάρη πονεμένης καὶ χτυπημένης ψυχῆς...». Προβάλλει δηλ. ὁ Β. στὴν κεντρικὴ θέση ἓνα ἐπεισοδιακὸ θέμα, ποῦ μοναδικὸ σκοπὸ ἔχει νὰ ἐξάρη τὸν πόνον τοῦ ποιητῆ, τὸν μυριόβροχον καὶ μυριόκλωνον, μὲ τὴν τραγικὴ ἀντίθεση. Καὶ γενικὰ τὸ φῶς ποῦ σκορπίζουν ὀρισμένες στροφές στὰ τελευταῖα τοῦ ποιήματα αὐτὸ ἐπιδιώκει,

καθώς έρχεται σέ τέλεια αντίθεση μέ τά μαύρα σκοτάδια τής δικής του ψυχής. Τò κεντρικό του θέμα είναι πάντα ó προσωπικός του πόνος, βαρύς, άσήκωτος, καταθλιπτικός, πού βαθαίνει óλοένα τραγικά, καθώς μάλιστα τόν αντιπαραθέτει πάντα σιό «πανηγύρι τής ζωής πού ζή» κι' είναι έντελώς άταίριαστος μ' αυτό και καθώς καμιά έλπίδα δέν έρχεται ποτέ νά τόν φωτίση :

... δέ θέν' άράξουμε ούτε βράδυ ούτε αύγή
 στήν ώρια χώρα—πού δέν μās προσμένει !
 («Ίντερμέδια»)

Σημειώνω εδώ και μερικές άστοχίες σέ έρμηνεύματα λέξεών : «παιχνιδιόματη : πού δέν όποκρίνεται μέ ψευτοταπεινούνη, άν και είναι άθώα κι' άγνή» (σελ. 350), «καλοδιάσιδη : αύτή πού ύφαίνει γρήγορα», «του άκρόνοιχτου ροδοστέφανου : στεφάνι άπό μπουμπούκια (άκρόνοιχτα) ρόδων» (σελ. 364) είναι φανερό πώς ροδοστέφανο είναι τό στέφανο, ή στεφάνη του ρόδου, ή κορυφή, «τό ψιχάλισμα : ó ήχος του σκοπού» (σελ. 364).

Ίστερ' άπ' ήλ' αύτά πέφτει κάπως βαρύς ó λόγος του έκδότη, κι' άκόμα θά λέγαμε, άταίριαστος για έναν σεμνό έργάτη τής έπιστήμης : «Έσκυψα σιό έργο του Έρουπάρη μέ ίε ρ δ σε θ α σ μ δ και μέσ' άπό πολύχρονες έρευνες και μελέτες τό παρουσίασα μέ τόν τρόπο πού έ γ ώ βρήκα καλλίτερο και άποδοτικώτερο. Μπορεί νά βρεθούν πολλά προτερήματα ή ψεγάδια στήν έκδοσή μου. Έγώ όμως διεκδικώ δυό μεγάλα της προτερήματα, πού ήταν του χειριού μου, γιατί μου τά έξασφάλισε ή δουλειά κι' ό σεβασμός. Τήν πληρότητα και τήν ακρίβεια (σελ. XI - XII)». Κι' άκόμα πιό άταίριαστη, σιή γλώσσα και σιή διάθεση, είναι ή ύβρις και ή άπειλή πού άκολουθοϋν «Οί λογιώτατοι του δημοικισμού κι' οί σκουεινοί τραγλοδύτες θάχουν και θά πράχουν νά πουν τό κοντό και τό μακρύ τους. Δέν τους λογαριάζω!». Γενικά οί εκφράσεις του δέν έλέγχονται άρκετά, όπως δείχνει κι' ό τρόπος μέ τόν όποιο ρίχνει τις ευθύνες για τό θάνατο του ποιητή σιή γυναίκα του (σελ. κδ' Είσαγωγή), πού «ούτε καφέ δέν είχε ψήσει σιή ζωή της», «έβγαζε τό λάδι μέ τό σταγονόμετρο για νά μη σωθή» και «άποφεύγοντας άπό σύστημά της τους γιατρούς, του έδωσε μόνη της καθάρσιο. Κι' αύτό ήταν τό τέλος του». Η γυναίκα αύτή, ώστόσο «έζησε δέκα χρόνια σκληρής μοναξιάς, μέ τή μεγάλη μνήμη του Έρουπάρη», παράδωσε μ' έμπιστοσύνη ό,τι πολυτιμώτερο τής άπόμεινε, τά χειρόγραφα του ποιητή, σιόν έκδότη και περίμενε μέ άγωνία τήν έκδοση, πού δέν πρόφτασε νά τή χαρή· σ' αύτήν τέλος άφιερώνει τήν έκδοση ό έκδότης! Άπό έναν πνευματικό άνθρωπο θά περιμέναμε μεγαλύτερο σεβασμό, μάλιστα όταν ό άλλος δέν μπορεί πια ν' άμυνθί.

ΣΤΕΛΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ